

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

Ivana Odža

**ŽENA U USMENOJ KNJIŽEVNOSTI I
TRADICIJSKOJ KULTURI
DALMATINSKE ZAGORE OD FORTISA
DO DANAŠNJIH DANA**

DOKTORSKI RAD

Mentor:

Prof.dr.sc. Marko Dragić

Zagreb, 2016.

University of Zagreb

Faculty of Humanities and Social Sciences

Ivana Odža

**WOMAN IN ORAL LITERATURE AND
TRADITIONAL CULTURE OF
DALMATINSKA ZAGORA FROM FORTIS
UNTIL TODAY**

DOCTORAL THESIS

Supervisor:

Professor Marko Dragić, PhD

Zagreb, 2016.

PODACI O MENTORU

Marko Dragić filolog, redoviti sveučilišni profesor rođen je 10. srpnja 1957. godine u Gmićima kraj Prozora. U rodnom mjestu završio pučku školu, a 1976. godine maturirao na Gimnaziji Prozor-Rama. Na Filozofskom fakultetu u Zadru završio studij i diplomirao hrvatski i latinski jezik i književnost (1980.). Poslijediplomski doktorski studij završio je i doktorirao na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, temom *Hrvatske predaje i legende iz Bosne i Hercegovine* (2000.). Radio kao profesor hrvatskoga i latinskoga jezika u Srednjoškolskom centru u Prozoru (1980.-1988.). Obnašao više dužnosti u politici i izvršnoj vlasti: predsjednik Općinskog vijeća Saveza samostalnih sindikata Bosne i Hercegovine Prozor (1988.-1990.), načelnik PS Rama – Prozor (1990.-1993.), pomoćnik te zamjenik ministra MUP-a HR HB (1993.-1995.), član predsjedništva HDZ-a BiH (1994.-1996.), član te predsjednik Upravnog odbora HPT-a (1994.-1998.), zastupnik u Skupštini Hercegovačko-neretvanske županije (1996.-1998.), član Predsjedništva Matice hrvatske Mostar (2000.-2002.), ravnatelj HABENE (1995. – 2002.), osnivač Federalne novinske agencije (FENE) te zamjenik generalnog direktora FENE. Pukovnik je.

Na Odjelu za humanističke znanosti Sveučilišta u Splitu 2004. godine biran je u znanstveno-nastavno zvanje docenta. U znanstveno-nastavno zvanje izvanrednoga profesora biran je na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Splitu 2007., a u zvanje redovitoga profesora na istom je fakultetu biran 2011. godine.

Na Filozofskom fakultetu u Splitu, od 2005.-2007. bio je pročelnik Odsjeka za hrvatski jezik i književnost, te predsjednik Etičkoga povjerenstva (2007.-2010.), a od 2015. Predstojnik je katedre za književnost i kulturu.

Na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Splitu predaje kolegije: Hrvatska usmena književnost (Hrvatski jezik i književnost, preddiplomski studij), Hrvatska tradicijska kultura u europskom kontekstu (Hrvatski jezik i književnost, diplomski studij), Književnost i zbilja (Hrvatski jezik i književnost, diplomski studij) i Povijesne predaje (Hrvatski jezik i književnost, diplomski studij). Predavao je i kolegije: Teorija književnosti (Hrvatski jezik i književnost, preddiplomski studij), Svjetska književnost (Hrvatski jezik i književnost, stari program), Književni praktikum (Hrvatski jezik i književnost, stari program), Hrvatska književnost katoličke obnove i prvog prosvjetiteljstva, (Hrvatski jezik i književnost, preddiplomski studij), Hrvatska književnost predrealizma, realizma i moderne (Hrvatski jezik i književnost, preddiplomski studij).

Kao gostujući profesor na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Mostaru od 2007. do 2012. godine obnašao je dužnost prodekana za znanost. Profesor je i mentor na poslijediplomskim doktorskim studijima: *Hrvatska kultura i civilizacija*, te *Kroatistika* na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu; *Humanističke znanosti* na Filozofskom fakultetu u Splitu; te *Jezici i kulture u kontaktu* na Filozofskom fakultetu u Mostaru. Ekspert je pri Ministarstvu nauke Crne Gore. Pod njegovim mentorstvom napisan je i obranjen 531 diplomski i završni rad na filozofskim fakultetima u Splitu i Mostaru.

Predstojnik je Katedre za književnost i kulturu na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Splitu.

Objavio je do travnja 2015. godine 119 znanstvenih radova te 147 prikaza, književnih kritika, ekspertiza i popularnih radova, autor je 10 znanstvenih knjiga te po jednog fakultetskog udžbenika i priručnika; urednik je u ediciji Hrvatska književnost Bosne i Hercegovine u sto knjiga. O njegovim je djelima objavljeno nekoliko znanstvenih i stručnih radova, eseja, te preko stotinu prikaza. Uspio je snimiti i sačuvati velik dio kulturne baštine i motivirati studente da snime golem broj primjera nematerijalne kulturne baštine.

Član je Hrvatskog filološkog društva, Matice hrvatske, Književnog kruga Split. Redoviti je član Hrvatskog društva za znanost i umjetnost Bosne i Hercegovine.

Predsjednik Republike Hrvatske odlikovao ga je *Redom hrvatskoga trolista*, *Spomenicom domovinske zahvalnosti* i *Spomenicom Domovinskoga rata*.

Dobitnik je priznanja *Top 20 profesora na fakultetima u akademskoj godini 2013./2014. - po izboru studenata* -.

Uvršten je u leksikone i enciklopedije: Hrvatsku enciklopediju Bosne i Hercegovine; Biografsku enciklopediju vodećih ličnosti Hrvatske. Marko Dragić, uvršten je među 3000 izvanredno uspješnih ljudi u ekonomiji, politici, znanosti, kulturi, umjetnosti i športu od međunarodne, nacionalne i regionalne važnosti, u 1. izdanju Bibliografske enciklopedije vodećih žena i muškaraca Hrvatske, osnivača i izdavača Ralpa Hübnera, koja je 2011., u nakladi „Hübners Who is Who“, tiskana u Švicarskoj, a objavljena u 11 europskih država. Među više od 60000 uglednih i utjecajnih osoba iz svih područja ljudskog djelovanja u publikaciji *Who's in the World 2013.*, Marko Dragić je u dvije godine (2013. i 2014.) uvršten u ovu prestižnu publikaciju koja je od 1898. godine standard za pouzdanost i sveobuhvatnost biografskih podataka najznačajnijih osoba na svijetu.

Oženjen je i otac troje djece: supruga Kata (1960.), djeca: Josip, dipl. iur. (1981.), dr. sc. Helena (1983.), Marija, mag. soc. rada (1988.).

ZAHVALE

Na bezuvjetnoj podršci, strpljenju te na blago doziranim prijekorima, zahvaljujem: mentoru, suprugu, roditeljima - osobito majci - na ustrajnom iščitavanju i učestalom transformiranju u dadilju moga djeteta.

Zahvaljujem svima koji su na bilo koji način sudjelovali u nastanku moga rada, pomagali sugestijama, upućivali na važne izvore i literaturu: profesorima, prijateljima, poznanicima, a osobito onima s kojima se nikada nisam susrela, ali su pokazali dobru volju da mi pomognu u prikupljanju i obradi podataka za anketno istraživanje.

Nikada dovoljno izrečenu zahvalnost za njezina života, dugujem svojoj pok. baki - za sve priče, strahove i imaginaciju koji su rezultirali u meni trajno nastanjenom ljepotom i slikama koje su me zauvijek obilježile.

SAŽETAK

Rad se bavi problematikom žene Dalmatinske zagore u usmenoknjiževnim oblicima zabilježenima na tom području te unutar tradicijske kulture općenito, kojoj je usmena književnost imanentna, u razdoblju od kraja 18. st. do današnjih dana. Dalmatinska je zagora u gotovo svim povijesnim odsječcima imala značaj; usprkos tome, najčešće je prati epitet zaostalosti, duhovne i materijalne bijede. U takvim se općim okolnostima ni o ženi nije moglo misliti drugačije. U proučavanju toga područja, međutim, važno je imati u vidu simbiozu kontrastnih pojava - naprednog pogleda na život kao i velike zaostalosti. S tim u skladu dio cilja našeg istraživanja usmjeren je na prevladavanje predrasuda o Dalmatinskoj zagori kao jedinstvu negativnih pojava i procesa te o njezinim ljudima, prvenstveno o ženi kao odrazu apsolutne nesamostalnosti i podređenosti.

S obzirom na terminološke djelomično nerazjašnjene prijevode koji nastaju uporabom pojmova *Dalmatinska zagora* i *Zagora*, u anketnom istraživanju korištena je donekle proizvoljna regionalizacija prema nodalno-funkcionalnom načelu što odgovara neformalnoj podjeli kakva je prisutna među stanovnicima Dalmatinske zagore, a bila bi najbližnja podjeli na *krajine/krajeve*: Sinjski kraj, Imotski kraj, Vrgorački kraj, Trogirsko-kaštelanska zagora, Omiška zagora (Gornja i Srednja Poljica), Šibensko-kninsko-drniški kraj te Splitska zagora. Ukupnost područja poklapa se s Kužićevom definicijom *Zagore u širem smislu* odnosno s Rubićevom *Srednjodalmatinskom zagorom*, a o čemu će dodatnih pojašnjenja biti u posebnom ulomku.

Usmenoknjiževni ostvaraji zabilježeni u Dalmatinskoj zagori razasuti su; zanemare li se opsežne rukopisne zbirke etnologa, nema niti jedne ozbiljnije antologije usmene književnosti Dalmatinske zagore. Folklor je ipak snažan identitet razlikovanja od urbane dinamike susjednih razvijenih primorskih gradova i gradića te se, usprkos šarolikim pristupima upitne vjerodostojnosti, još uvijek čini najvjerodostojnijim polazištem za izučavanje Dalmatinske zagore. Iz usmene književnosti izdvajali su se dostupni aspekti o životu žene te su se uspoređivali sa znanstvenim istraživanjima, osobito iz područja etnologije, polazeći od historiografskih teorija koje potvrđuju da je na temelju odnosa između znanstvenog istraživanja predmeta (fakcije) i njegove umjetničke obradbe (fikcije), donekle moguća rekonstrukcija određenih segmenata života. Osobito se pri tom u obzir uzimaju postmodernistički pogledi na izučavanje povijesti i (tradicijske) kulture unutar kojih mali događaji, svakodnevni život, mentaliteti, zauzimaju bitno mjesto, suprotstavljajući se do tada dominantnoj *velikoj* povijesti. Feminističke studije nezaobilazne su u posmatranju pitanja

podređenosti žene u odnosu na muškarca unutar patrijarhalne zajednice. Pitanje ženske podređenosti nije jedino, ali je centralno pitanje kojim se rad bavi jer se dotiče gotovo svih područja života žene Dalmatinske zagore s obzirom na dominaciju muškarca koja jest u temeljima društvenog uređenja područja koje istražujemo.

Temeljna je ideja disertacije prikazati različite aspekte života žene Dalmatinske zagore usporedbom spoznaja s područja književnosti i srodnih joj znanosti te promatranjem odnosa između zamišljenog i ostvarenog reda društvene zajednice kojoj žena Dalmatinske zagore pripada. Obuhvaćeni su majčinstvo, djevojaštvo, bračni i izvanbračni odnosi, sudjelovanje žene u društvenom životu, položaj udovice i usidjelice, žene koje su se snažnije odupirale očekivanjima tradicijske kulture. Analiza zamišljenog i ostvarenog jasno ukazuje na neuravnoteženost strogo definirane patrijarhalne zajednice što nadalje upućuje na sliku žene Dalmatinske zagore dijelom oprečnu uopćenom stavu o njezinoj podređenosti i pokornosti muškarcu, ukazujući na prikrivena područja ženske moći vidljiva u mogućnosti *tihog* ženskog djelovanja – javno podržavajući moć muškarca, žena si otvara prostor *unutarnjeg* djelovanja, izvana nevidljivog.

U završnom dijelu rada ne donose se rješenja ženskog pitanja na području Dalmatinske zagore, već prikaz života žene baziran na usmenoj književnosti, dosadašnjim istraživanjima i terenskim ispitivanjima u vidu razgovora i anketnog istraživanja koje predočava odnos suvremene žene prema tradicijskoj kulturi. Tradicijska kultura bez sumnje snažno je obilježila (i još uvijek obilježava) život žene Dalmatinske zagore, ali je otpor žene tradicijskim normama, iako pritajen, neupitan i neizostavan u sagledavanju cjelovite i objektivne slike. Takav pristup ukazuje na kompleksnost ženskog pitanja u Dalmatinskoj zagori, na ponešto drugačiju sliku od one uopćene koja prevladava u javnom diskursu, upućujući tako na otvorene istraživačke mogućnosti.

Ključne riječi: žena Dalmatinske zagore, usmena književnost, odnos fikcije i faksije, feministička kritika, kultura, patrijarhalno društvo, odnos zamišljenog i ostvarenog reda unutar tradicijske kulture.

SUMMARY

The paper analyses the issue of the woman in the Dalmatian hinterland in oral-literary forms recorded in that area and within the traditional culture in general, to which oral literature is imminent, from the end of the 18th century until today.

The Dalmatian hinterland was significant in almost all historical periods; despite that, it is often associated with narrow-mindedness, moral and material misery. In such general circumstances a woman was also perceived in the same manner. Researching that area, however, we need to take into account the symbiosis of the contrasting occurrences – advanced view on life and considerable narrow-mindedness. Mate Maras was motivated for the research of the Dalmatian hinterland by the following goals comprised by our research – breaking down prejudice about the Dalmatian hinterland as a unity of negative occurrences and processes and about its people as a more physical than intellectual conception which does not correspond to the factual state since the Dalmatian hinterland yielded incredibly important intellectual and spiritual personas such as Ante Konstantin Matas, Jakov Gotovac, Ante Topić Mimara, Ivan Meštrović.

The territorial definition of the Dalmatian hinterland has a fluid character; its stipulated boundaries do not reflect the geographical consistency, therefore we need to be careful with the use of the full term – *Dalmatian hinterland*. *Dalmatian hinterland* and *hinterland* are not completely synonymous although these two terms have been often interchanged colloquially. The concept of the Dalmatian hinterland represents a more general, geographic and extensible concept rather than administrative and territorial unit. The term *hinterland* refers to the area *beyond the mountain*, and as such is widespread throughout Croatia. The said differentiation is present even today – the citizens of Drniš, for instance, consider hinterland as the territory behind Moseć, pursuant to their perspective. Citizens of Split consider hinterland as the area behind Klis, namely Klis from which the sea is no longer visible. The connection with the sea is often emphasised alongside the term *hinterland*, the area physically divided by a mountain range but with a strong littoral influence. Besides its natural boundaries, for the demarcation of the Dalmatian hinterland we need to take into account the cultural and historical development of that area. Hinterland is in *a broad sense* defined by its littoral hills: Trtar, Opor, Kozjak, Mosor, Omiš Dinara, Biokovo and Rilić; we need to mention that there are great differences in considerations regarding what that area comprises and how it is

demarcated. Certain authors (Rubić) especially emphasise the area of the *Central Dalmatian hinterland* defined by the rivers Krka in the west and Neretva in the east, Dinara and Zavelim in the north, and mountains Mosor, Kozjak, Omiš Dinare, Biokovo and Rilić in the south, and the *North Dalmatian hinterland* which encompasses Bukovica (behind the hill Orljak) and Ravni kotari. Matas and Faričić believe that Ravni kotari are disputable, since they are not divided by a mountain from the littoral strip, hence in that case we cannot discuss *hinterland* as a geographical term. Alongside *hinterland in a broad sense*, there is *hinterland in a narrow sense*, which refers to the area in the closer outback of Split, Trogir and Šibenik. With respect to the gravitation power of larger urban centres, today that area is referred to as the hinterland of Kaštela, Trogir, Split and Šibenik. The term *krajina* (border-land) has remained to these days; it originates from the period of the Venetian conquests (border-land position between the Turks and the Venetians), therefore we use the term border-land of Drniš or Petrovo polje, Imotski, Knin, Sinj or Cetina and Vrgorac. Since that term was misused during the Homeland War, today we more often use the term *kraj* (area) instead of *krajina*.

In the research poll we used to some extent the arbitrary classification according to the nodal and gravitational principle, which actually constitutes an informal classification used by the citizens of the Dalmatian hinterland, the most similar to the classification into *border-lands/areas*: Sinj area, Imotski area, Vrgorac area, Trogir-Kaštela hinterland, Omiš hinterland (Gornja and Srednja Poljica), Šibenik-Knin-Drniš area and Split hinterland. The totality of the areas coincides with Kužić's definition of *hinterland in a broad sense*, i.e. Rubić's *Central Dalmatian hinterland*. While the areas of Sinj, Imotski and Vrgorac area and Omiš hinterland are terminologically and territorially unquestionable, we believe that it is necessary to elaborate the choice of other guidelines. We used the term Split hinterland for the area of the present day municipalities of Klis and Muć. They cannot be singled out as independent *border-lands*, and their gravitation power is directed towards Split. For the same reason we named the part of the former Trogir bishopric the Trogir-Kaštela hinterland – Trogir for acknowledging its historical importance, and Kaštela for its present state where the majority of citizens gravitates towards the city of Kaštela. It is the Trogir-Kaštela hinterland which encompasses the areas within the Split-Dalmatia County. For the disunited gravitation area and the belonging to the same administrative and territorial unit (Šibenik-Knin County), Šibenik, Drniš and Knin hinterland were all subsumed under one name. In our considerations, we left out Bukovica and Ravni kotari for their still insufficiently specified affiliation with the hinterland in a broad sense, even though, due to the similar mentality, we used ethnological findings from that area to a minor extent. Science and literature have weaved the area of the

Dalmatian hinterland into the very being of its citizens – scarce and dangerous area yielded such people, scares in words and emption, but with threatening appearance ready to resist the enemy and life's hardships. If we manage to break through the stereotypes, we cannot deny the fact that people are geographically determined and that the place of their origin or life is permanently inscribed in their existence. Oral literature implicitly indicates the relationship between the space and a man, in our case a woman – it celebrates women warriors, praises their skilfulness and wisdom, silently speaks of their erotic desires and achievements, painting thus in a person the space of moderate pretensions, abundant in potential and constant struggle, demonstrating that the relationship between the space and the person is much more complex than the requirements placed before them by the tradition.

Oral-literary achievements recorded in the Dalmatian hinterland are scattered: if we set aside the ethnologists' manuscripts, there is not a single valid anthology of oral literature of the Dalmatian hinterland. Folklore is still a very powerful distinguishing identity from the urban dynamics of the neighbouring developed littoral cities and towns, and, despite the various approaches of questionable credibility, it is still considered the most plausible starting point for the research of the Dalmatian hinterland.

Available aspects of the woman's life are extracted from oral literature and compared with scientific research, especially from ethnology, starting from historiographic theories that based on the relationship between scientific research of the subject (faction) and its artistic realisation (fiction) the reconstruction of some aspects of life is somewhat possible. In view thereof, we particularly consider the post-modernist views on history study and (traditional) culture in which small events, everyday life, and mentalities occupy an important position, opposing the hitherto dominant *large* history as well as feminist studies, inevitable in research of the woman's subordination with respect to the man within the patriarchal community. The issue of woman's subordination is not unique, but a central issue to the present paper because it is connected with almost all areas of life of the woman in the Dalmatian hinterland with respect to men which is at the basis of social order of all researched areas. It leaves open questions and the possibility to observe the problem of subordination from various aspects – the cause behind the subordinate position of the woman is explained by the feminist critique primarily by the social order, not avoiding the biological determinacy as a starting point, but still negating biological factors as those which determine female subordination and which would justify the existing social norms. Almost all feminist directions reject the idea that biological factors constitute unalterable destiny for a woman. They fail to explain while the woman is the *Second*, or sentence her to forever keep the position of the *Second*. When

Lovrić criticises Fortis, Rihtman Auguštin gives neither advantage because their perspectives are different – it is unclear which one observes from the position of the Second. The concept of the Second becomes a stumbling block within the feminist critique. While observing the position of the *Second*, in our case a woman with respect to a man, the position of the observer of that relationship is crucial, the consciousness of the observer about himself/herself and the social context/discourse. If we observe the relationship of a man and a woman is what we read in the oral lyricism written in the 19th century from our personal female experience, which implies the cultural circumstances of the 21st century with pronounced influence of many feminist movements, then we can logically conclude that women from the Dalmatian hinterland are in a subordinate position with respect to men. If we, however, take into account the experiences of women from that area, their opinion on their position, we come to different results. So, the *Second* can be observed as an antipode to the *First*, the dominant one, which is defined as the subject, but as a part of the culture they belong to in relationship with their own self and not with another culture previously defined as the merit. In that aspect, the Second also has the potential to be the subject. The issue of relativity of the *Second* is also brought up: can we refer to the *Second* as the *Second* if they do not perceive themselves as such, i.e. wish to see themselves or actually see themselves as the *First*, which points to the so-called translational approach of understanding cultures and their mutual *translation*. Some critics reject such approach referring to the *untranslatability of the Third world experience from the perspective of the First*, bringing up the question on how to translate a culture whose ethical systems are untranslatable with the terms of the civil society and democratic rights, i.e. with the vocabulary of the dominant ethnocentric discourse. The issue of *translatability* of cultures can be observed on the example of the Dalmatian hinterland - namely, can any type of female issue in the Dalmatian hinterland be observed in the light of those relationships within the dominant culture or should it be observed as a separate micro-unit which has a specific value system? Aware of the problem of having a relativity crisis, a question arises regarding the right to determine someone's *choice*, i.e. conscious acceptance of a certain value system as good or bad, i.e. as subordinate (Second) with respect to (according to our standards) the superior (First)?

The fundamental idea of the thesis is to present different aspects of the woman's life in the Dalmatian hinterland by comparing the cognitions from literature and related sciences through observing the relationship between the imaginary and the realised order of the community to which it belongs. It encompasses motherhood, young age, marital and extramarital relationships, woman's participation in the social life, position of a widow and a

spinster, women who exhibited stronger opposition against the expectations of the traditional culture. The analysis of the imaginary and the realised clearly indicates the imbalance of the strictly defined patriarchal community which further on points to the image of the woman in the Dalmatian hinterland as partly contradictory to the general attitude about her subordination and obedience with respect to the man, revealing latent areas of female power. Hidden possibility of female activism is reflected in the specific freedom of expression tolerated by the traditional culture (especially evident in the form of curses) and the possibility of silent female activism - by publicly supporting male power, the woman opens up the space of *internal action*, invisible from the outside.

In the final part of the paper we do not provide any solutions to the female issue in the area of the Dalmatian hinterland, but the illustration of the woman's life based on oral literature, hitherto research and personal field research in terms of interviews and surveys, especially in the illustration of the contemporary relationship between a woman and the traditional culture. The traditional culture has undoubtedly marked (and still marks) the life of women in the Dalmatian hinterland, but the women's resistance to the traditional norms, although latent, is indubitable and inevitable in gaining the overall and objective perspective. That approach indicates the complexity of the female issue in the Dalmatian hinterland, a somewhat different image from the one generally accepted in the public discourse, which points to open research possibilities.

Key words: woman from the Dalmatian hinterland, relationship between fiction and faction, oral literature, feminist critique, position of the Second, culture, patriarchal society, relationship between the imaginary and the realised order inside the traditional culture.

SADRŽAJ

1. Uvod.....	1
1.1. Građa, metodologija, ciljevi istraživanja.....	3
1.1.1. Građa.....	3
1.1.2. Metodologija.....	6
1.1.3. Ciljevi.....	7
1.2. Utvrđivanje izvornosti građe	8
1.3. Hipoteze.....	14
2. Feministička kritika.....	27
2.1. Žena - na razmeđu prirode i kulture. Pitanje Drugoga.....	27
2.2. Povijesni i kulturološki aspekti ženskog pitanja.....	48
2.3. Patrijarhalni sustav (na Balkanu) kao uzrok petrificiranja podređenog položaja žene.....	57
2.3.1. Područje (pokriveno) ženske moći	61
3. Granice i kratki povijesni pregled Dalmatinske zagore	65
4. Tradicijska kultura Dalmatinske zagore.....	73
4.1. Kultura. Tradicijska kultura.....	73
4.2. Odlike tradicijske kulture Dalmatinske zagore	79
4.3. Anketno ispitivanje utjecaja tradicijskih vrijednosti na život suvremene žene Dalmatinske zagore	84
4.3.1. Anketa.....	84
4.3.2. Metodologija istraživanja i struktura uzorka	87
4.3.3. Analiza rezultata	90
4.4. Kolektivni (zamišljeni) i individualni (ostvareni) red u usmenoj književnosti.....	106
5. Žena u usmenoj književnosti i tradicijskoj kulturi Dalmatinske zagore	123
5.1. Majčinstvo	123
5.2. Djevojaštvo	146
5.2.1. Fizički izgled. Erotski sadržaji.	149
5.2.2. Predbračni život.....	163
5.3. Obitelj – prostor ženske individualizacije	169
5.3.1. Utjecaj obitelji na odabir supružnika.....	169
5.3.2. Nevjesta - djever. Sestra - brat.....	186
5.3.3. Svekrva - nevjesta.....	190
5.3.4. Vještice	196
5.3.5. Udovica.....	199
5.4. Brak.....	204
5.5. Žena radnica. Društveni život žene.	218
5.6. Žene koje su rekle <i>ne</i> - žena subjekt.....	229
6. Zaključak	240
7. Literatura	244
7.1 Stručna literatura.....	244
7.2. Izvori (tiskane zbirke, antologije, rukopisna građa, zvučni zapisi, književna djela).....	252
7.3. Kazivači.....	253
8. Prilozi.....	254
Životopis.....	295

1. UVOD

Dalmatinska je zagora bila predmetom istraživanja različitih disciplina. U povijesti književnosti nailazi se na oprečne pristupe, od predromantičarske egzaltacije narodnom umjetnošću do valorizacija pejorativnog predznaka - mogli bismo reći da *tu stvar prestaje*. Dosadašnja istraživanja su, dakle, manjkava te je mnoštvo otvorenih istraživačkih mogućnosti.

Ženom Dalmatinske zagore znanost se nije cjelovito bavila; javnost uglavnom raspolaže uopćenom slikom neosviještena ženstva i njezine podložnosti muškarcu. Život žene u Dalmatinskoj zagori snažno je obilježen tradicijom patrijarhalnog društvenog uređenja; s jedne je strane žena ekvivalent svog životnog prostora, materijalno osiromašenog i duhovno statičnog - nepodložna je promjenama i tradicijom uvjetovanu sliku prihvaća kao datost koju ne treba dovoditi u pitanje. S druge je strane prisutan i *tihi otpor* žene prema tradiciji koja ju je oblikovala, ženstvo samo po sebi, *pritajeno* ženstvo oslobođeno očekivanja uvjetovanih tradicijom. Slojevitost ženskog pitanja u Dalmatinskoj zagori najautentičnije je prikazana u književnim tekstovima. Takva *ambivalentnost ženstva* upućuje na potrebu kompleksnijeg sagledavanja problematike.

Rad se bavi problematikom žene Dalmatinske zagore u usmenoknjiževnim oblicima zabilježenima na tom području te unutar tradicijske kulture općenito, kojoj je usmena književnost imanentna. Pregledom izdvojenog korpusa razvidno je da je žena tema velikog broja usmenoknjiževnih oblika zabilježenih u Dalmatinskoj zagori. Nekolicina ih je irelevantnih za odabranu temu, dok u velikom dijelu nailazimo na motive iz kojih je izravno ili neizravno moguće iščitati pojedinosti o životu žene. Štoviše, u velikom dijelu usmenog korpusa žena je glavno lice ili se prikazani događaji bitno tiču njezina života. Temeljna je ideja disertacije prikazati različite aspekte života žene Dalmatinske zagore usporedbom spoznaja s područja književnosti i srodnih joj znanosti tragom stava da je za onoga „koji želi shvatiti i interpretirati kulturu – izazovno istraživanje odnosa između zamišljenog i ostvarenog reda neke društvene institucije odnosno neke kulturne pojave.“¹ Iz usmene književnosti te iz opće slike života u Dalmatinskoj zagori, dakle, izvodit će se zaključci o životu žene toga područja od Foritsova vremena (kraj 18. st.) do danas. Fortis se uzima kao paradigma koja je naznačila početak znakovitije analize žene Dalmatinske zagore i uopće

¹ Rihtman Auguštin, Dunja: *O ženskoj subkulturi u slavonskoj zadruzi* u: *Žena u seoskoj kulturi Panonije* (V. međunarodni znanstveni skup, Vinkovci 1980.), Etnološka tribina, Hrvatsko etnološko društvo, Zagreb, 1982., str. 36.

afirmaciju toga područja. Analizirani korpus usmene književnosti, međutim, obuhvaća i starije zapise iz tursko-mletačkih vremena. Nismo ih htjeli izostaviti jer smatramo da su značajni dio tradicija koje su oblikovale ženu toga područja te su nezaobilazna spona u rekonstruiranju kasnijeg stanja. Nastojat će se obuhvatiti svi dostupni *ženski* aspekti prepoznatljivi u usmenoj književnosti (žena kao majka, supruga, djevojka, ljubavnica, kućanica, prijateljica, snaha, kći, radnica, sudionica društvenih zbivanja itd.) te se uočiti njihova korelacija s, prije svega, etnološkim istraživanjima, ali i s istraživanjima drugih društvenih disciplina te sa sjećanjima kazivača koja nude sliku pojava i procesa najbližu stvarnom stanju. Takav istraživački proces uspoređivanja usmenoknjiževne građe s povijesno-sociološko-etnološko-antropološkim izučavanjima dijelom odgovara kontroverznoj dihotomiji *fikcija-fakcija*. Kontroverznoj, jer su njezina dva segmenta vrlo teško odvojiva, teško je razgraničiti i jasno odrediti što je fakcija, a što fikcija, je li sve ono čime raspolažemo kao fakcijom nastalo kao posljedica proučavanja fikcije, je li proces obratan ili je pak dvosmjernan. Analizirana građa većim je dijelom zabilježena u ruralnim područjima te odražava seoski način života u kojemu je utjecaj tradicije jači. Sela Dalmatinske zagore su, usprkos geografskoj blizini gradića i istovjetnosti mentaliteta, dugo ostala prometno i kulturološki izolirana, osobito u odnosu na primorske gradove, ali i na vlastito gravitacijsko područje te su kao posljedica toga nesklona prihvatanju pojava udaljenih od tradicije koja ih je oblikovala. U tom smislu potrebno je istaknuti gradske sredine Dalmatinske zagore koje su, usprkos stereotipima koji ni danas nisu prevladani, imale razvijen građanski život pa i pojedince koji su ga, odmakom od tradicionalnih okvira, osobito obilježili, te su se načinom života znatno razlikovala od bliskih ruralnih područja.

Usmena građa potječe iz različitih područja Dalmatinske zagore tako da možemo reći da je Dalmatinska zagora obuhvaćena kao cjelina iako aporije oko shvaćanja pojma Dalmatinske zagore nisu u potpunosti riješene o čemu će biti govora u zasebnom ulomku.² Među zagorskim krajevima postoje razlike, kao i mikrorazlike među pojedinim mjestima unutar istog područja, ali, oslanjajući se na *teoriju mozaika*,³ razlike zanemarujemo te Dalmatinsku zagoru uzimamo kao cjelinu. Istraživači Dalmatinske zagore potvrđuju isto: „Istraživani

² V. Matas, Mate - Faričić, Josip: *Zagora - uvodne napomene i terminološke odrednice* u: Matas, Mate-Faričić, Josip (ur.): *Zagora između stočarsko-ratarske tradicije te procesa litoralizacije i globalizacije*, Sveučilište u Zadru, Kulturni sabor Zagore, Ogranak MH Split, Zadar, Split, 2011., str. 45-74.

³ V. Semprini, Andrea: *Multikulturalizam*, Clio, Beograd, 2004. Teorijom mozaika autor objašnjava dva vida doživljaja Balkana - stranci ga promatraju iz daljine te ga vide onako kako se mozaik promatra iz daljine, dakle, kao cjelinu, spoj sitnih kamenčića među kojima se ne vide prijelazi. Domicilno stanovništvo gleda ga pak kao što se mozaik gleda iz blizine - uočavajući i najmanje razlike. Paralela se može povući s područjem Dalmatinske zagore - razlike među krajevima i mjestima postoje, ali su zanemarive; puno je više sličnosti pa je cijeli prostor moguće promatrati kao cjelinu.

običaji i neka vjerovanja iz životnog i godišnjeg ciklusa provode se ustaljenim redom, i u glavnim odlikama ponavljaju u dalmatinskom zaleđu, te šire u dinarskom kulturnom krugu, uz manje inačice osebujne za pojedini kraj.”⁴ Napominjemo također da se u istraživanju neće zasebno analizirati (iako će se mjestimično istaknuti razlike) usmeno stvaralaštvo i običaji katoličkog i pravoslavnog stanovništva budući da u sadržaju usmenoknjiževnih oblika te u običajnim praksama nisu uočene bitnije razlike.

1.1. Građa, metodologija, ciljevi istraživanja

1.1.1. Građa

Korišteni usmenoknjiževni primjeri dio su poznatog korpusa, prije svega edicije Matičine zbirke te građe Instituta za etnologiju i folkloristiku. Razlog takvog odabira logičan je i opravdan jer su se navedene publikacije i rukopisna građa nametnuli kao najcjelovitiji i najrelevantniji izvori podataka u ionako oskudnoj građi o ženi Dalmatinske zagore. Riječ je o filološki vrijednim ostvarenjima koja, uz brojnost, velikim svojim dijelom udovoljavaju i estetskim kriterijima.

Odabir građe obuhvatio je uglavnom lirske i epske forme (pjesme i prozu) - samo smo ga mjestimično proširivali na druge usmenoknjiževne oblike. To nikako ne znači da druge oblike u nekim budućim istraživanjima ne treba razmatrati i da nam na sličan način neće ponuditi saznanja o ženi Dalmatinske zagore. Morali smo se, međutim, ograničiti na građu koju smo smatrali reprezentativnom i koja je svojim opsegom i tematskom raznolikošću obuhvatila znakovite aspekte života žene toga područja. Uz starije zapise, od sredine prošlog stoljeća u usmenoj se književnosti događa zamjetan zaokret ka humorističnom, ironijskom i lascivnom pogledu na pitanje seksualnosti, kao i na značajna društveno-politička gibanja, osobito aktualan danas, u vidu forme dvostiha (ganga, rera, ojkalice).

Matičina edicija prva je sustavna sinteza, *veliki opći prikaz s vrjednovanjem hrvatske usmene poezije*⁵. Riječ je o jedanaestosveščanom nizu objavljivanom od 1896. do 1942. Njezina vrijednost apostrofirana je činjenicom da „su knjigu uređivali vrsni stručnjaci određenog žanra, popratili ih primjerenim stručnim opisom, najčešće i pregledom inačica određenog tipa i svim ostalim podacima primjerenima kritičkim izdanjima. (...) Priređivači

⁴ Alaupović Gjeldum, Dinka: *Običaji Trogirske zagore u prvoj polovini XX. stoljeća* u: *Vartal* 1-2/1996, 1-2/1997, Ogranak MH Trogir, str. 247.

⁵ Botica, Stipe: *Povijest hrvatske usmene književnosti*, Školska knjiga, Zagreb, 2013., str. 85.

pojedinih knjiga, različitog stručnog znanja i senzibiliteta bili su ujedno kritici i povjesnici određenog tipa pjesama“.⁶ U tom smislu Botica osobito ističe uređivača lirskih pjesama, Nikolu Andrića, kao osobu *iznimno istančana i odnjegovana ukusa* koji je uočio i stručno obrazložio vrijednost narodne poezije, odabrao reprezentativne pjesme, pronašao i obrazložio inačice, dao dosta podataka o kazivačima, o zapisivačima o svezi performantiva i zapisa, gdje je bilo moguće utvrđivao kontekstualne okolnosti pjesama. Osobito vrijednom drži njegovu filološku analizu pjesama.⁷ Jednaka je pozicija i najveće hrvatske rukopisne zbirke lirskih pjesama uopće, motivski vrlo raznolike, zbirke Mihovila Pavlinovića koji ih je sakupljao od 1860. do 1887. Pripisati joj možemo i opsežni rukopis Filipa Banića, izniman doprinos Maje Bošković Stulli, osobito u prikupljanju proznih ulomaka, ali i druge, opsegom manje rukopise usmenoknjiževnih oblika, navedene u popisu građe.

Korpus usmene književnosti zabilježene u Dalmatinskoj zagori iz spomenute građe, razmatrali smo kao cjelinu ne klasificirajući ga prema književnim rodovima, ne uzimajući u obzir motivsko-tematsku raznolikost ili bilo koji drugi tip raščlambe, jer smo ih smatrali irelevantnima za obradu istraživane problematike. Kriterij odabira je tema žene - birali smo, dakle, one usmenoknjiževne zapise zabilježene u Dalmatinskoj zagori u kojima je uočen aspekt ženstva karakterističan za tradiciju toga kraja (ili koji od nje manje ili više odstupa).

Motivski i stilski, analizirana usmenoknjiževna građa obuhvaća sve bitne odrednice usmenoknjiževne poetike - tipske i prepoznatljive oblike usmenog stvaranja, stalnost usmenoknjiževnog postupka tematske i versifikacijske naravi, lako prihvatljive forme i formulativne izričaje, specifičnu ritmičnost koja omogućuje lakše pamćenje, a sve zajedno skladnom izražajnom snagom okupljeno u cjelinu, kojom u konačnici čine dio ukupne nacionalne (hrvatske) duhovnosti, usprkos prvenstvenoj vezanosti za (uži) ambijent.⁸

Kada govorimo o lirskim pjesmama, istraživana građa uglavnom obuhvaća ljubavne pjesme, šaljive pjesme, romance, balade i dvostihove (prema klasifikaciji M. Dragića)⁹ koje u svom totalitetu reflektiraju sve odlike usmene lirike - veći stupanj apstrakcije budući da nema povijesne uvjetovanosti kao u slučaju epike, znatniju subjektivnost i emocionalnost, figurativni govor u vidu posebno odabranog leksika kojim se pokušava iskazati ono što se osjeća, slikovitost, zvukovnu koherentnost, čvrstu veza između riječi i značenja, između riječi i slike, težnju punoj vizualizaciji preko figuracije - slikovit govor lakše ostaje u pamćenju,

⁶ Isto

⁷ V. isto, str. 213., 214.

⁸ V. Botica, Stipe: *Hrvatska usmenoknjiževna čitanka*, Školska knjiga, Zagreb, 1995., str. 10., 11., 13.

⁹ Dragić, Marko: *Poetika i povijest hrvatske usmene književnosti (fakultetski udžbenik)*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu, ak. godina 2007./2008., str. 15.

konkretizam - sve o čemu se govori, što se pokazuje i prikazuje, daje se točno i precizno u svojoj predmetnoj stvarnosti, težnja prema manjim formama.¹⁰

Govorimo li o epskim formama, pretežu epske pjesme, a od proznih formi predaje koje bi, tematski, većim dijelom bile demonološke predaje te pričanja iz života, vrlo bliska anegdotama.¹¹

Usprkos neupitnoj povezanosti usmene i pisane književnosti, u teoriji književnosti brojni su pokušaji diskreditiranja prve u odnosu na drugu na što u najnovijoj povijesti hrvatske usmene književnosti Botica iznova podsjeća, negirajući takav stav isticanjem ishodišne pozicije književnog djela koje podliježe valorizaciji književnoteorijske znanosti, kao i svaka druga jezična napisana ili govorena konstrukcija bez obzira na medij kojim je ostavrena.¹² Usmena i pisana književnost u neprestanom su suodnosu, „čak na razini *imitacije*, pa se autorska snaga i prepoznatljivost mjerila po tome koliko se tko i kako uspio odvojiti od usmenoknjiževnog više-manje stereotipnog modela“¹³ što je dijelom uzrok negativnoj percepciji usmene književnosti u odnosu na pisanu, a povijesno gledajući, usmena je prethodila pisanoj, što bi mogao biti argument njezine superiornosti i tek je u međusobnom inkorporiranju pisane i usmene književnosti, u njihovoj neraskidivoj vezi, međusobnoj uvjetovanosti i ravnopravnosti, vidljiva ljepota ukupnosti književnog stvaranja.¹⁴

Anonimnost autora te poistovjećivanje autora i prenositelja usmenoknjiževnog oblika rezultirali su često oduzimanjem autorstva usmenoj književnosti, a svođenje njezine produkcije na *kolektiv*, *narod* također je utjecao na sliku o *nadređenoj* poziciji pisane književnosti u odnosu na usmenu, u vidu trivijalizacije usmene književnosti, svojevrsnog odnosa *elitno* (pisana književnost) - *pučko* (usmena književnost). Iako je kolektivistička teorija prevladana, potrebno je i dalje isticati posebnost darovitog pojedinaca koji je skladnim odabirom riječi objedinio za zajednicu važne trenutke i najčešće ih uspio ugraditi u tradiciju prostora kojemu pripada.

Gdje smo smatrali korisnim, uputili smo na važna, vrlo autentična, ostvarenja pisane književnosti s temom žene dalmatinskog zaleđa (evidentno bazirane na usmenoj), nastojeći izbjeći eksplicitno korištenje tim primjerima u samoj analizi budući da su poznati i dovoljno obrađeni u okviru teorije i povijesti književnosti.

¹⁰ V. Botica, Stipe: Nav. dj., 2013., str. 101-103.

¹¹ V. klasifikaciju M. Dragića u: Nav. dj. 2007./2008., str. 258.

¹² V. Botica: Nav. dj., 2013., str. 22., 23. Usp. s Kekez, Josip: *Usmena književnost* u: Stamać, Ante - Škreb, Zdenko: *Uvod u književnost. Teorija, metodologija*, Globus, Zagreb, str. 133., 134.

¹³ Botica, Stipe: *Hrvatska usmenoknjiževna čitanka*, Školska knjiga, Zagreb, 1995., str. 13.

¹⁴ Usp. Kekez, Josip: Nav. dj., str. 135-138.

Često smo se pozivali na primjere iz Kačićeva *Razgovora*, zbog snažnog utjecaja usmene književnosti na nastanak njegove zbirke, ali i značaja njegova djela za kazivače narodne književnosti koji ga nerijetko citiraju, često ne čineći ili uopće ne znajući razliku između Kačića i izvorne usmene književnosti.

Uz relevantnu literaturu o Dalmatinskoj zagori nemjerljivo nam je značajna teorijska literatura o položaju žene uopće. Riječ je prvenstveno o dostignućima *ženskih/rodnih studija* tj. o *feminističkoj literaturi* čije su nam spoznaje o rodu, seksualnosti, identitetima i odnosima moći, osobito u kontekstu patrijarhata i njegova odnosa privatnog i javnog, bile od značajne pomoći u konstrukciji ženskog identiteta (De Beauvoir, Foucault, Harding, Ortner, Paglia, Rogers, Rowbotham, Rubin, Sklevicky i dr.) na čije oblikovanje značajno utječu sociokulturne posljedice rodnih različitosti - od razine mikrostruktura i odnosa pojedinca, obitelji, do makrosocijalne razine društvenih institucija - države, politike i društva u cjelini.

1.1.2. Metodologija

Istraživanju smo pristupili sljedećim metodološkim postupcima:

1. analiza:
 - a) tiskane i rukopisne građe
 - b) spoznaja znanosti o književnosti i srodnih joj studija
2. induktivno - deduktivna metoda
3. deskripcija
4. komparacija
5. anketiranje
6. sinteza

Analiza elemenata iz života žene Dalmatinske zagore u usmenoj književnosti te njihova veza s tradicijskom kulturom zahtijeva interdisciplinarni pristup. Istraživanje se prvenstveno temelji na analizi tiskane (zbirke, antologije, zbornici) i rukopisne građe. Prikupljeni materijal interpretira se filološkom obradom teksta - ponajviše strukturno-motivskom analizom, književnopovijesnim, književnosociološkim, te osobito antropološkim i etnološkim argumentima pri čemu istovremeno ne moraju biti obuhvaćeni svi navedeni aspekti.

U oblikovanju strukture rada koristimo se metodama s gledišta povijesnog razvitka koji se zasniva na kronologiji, unutarnjim uzrocima pojava i njihovim posljedicama kako bismo

usustavili dosadašnje znanstvene spoznaje o tradicijskoj kulturi Dalmatinske zagore (induktivno-deduktivna metoda te metoda deskripcije).

Metodom komparativne analize uspoređujemo prikupljene usmenoknjiževne tekstove i spoznaje srodnih studija. Iščitavanjem tekstova usmene književnosti, na razini sadržaja uočavamo elemente relevantne za predmet istraživanja - ženu Dalmatinske zagore. Utvrdivši zajedničke značajke, a potom nepodudarnosti i odstupanja te usporedbom sličnosti i razlika između usmenoknjiževnog i znanstvenog prikaza pojedinih područja Dalmatinske zagore, donosimo zaključke o životu žene.

Budući da istraživanje obuhvaća i suvremeno stanje, uz analizu usmenoknjiževnih tekstova, proveli smo i terensko istraživanje u obliku razgovora i anketiranja mjesnog stanovništva s ciljem utvrđivanja stupnja utjecaja tradicije na život suvremene žene Dalmatinske zagore. Rezultati anketnog istraživanja interpretirani su u zasebnom ulomku.

Metodom sinteze iznijeli smo zaključke o aspektima života žene Dalmatinske zagore o čemu potvrdu nalazimo u usmenoknjiževnim tekstovima te u (terenskom) istraživanju o tradicijskoj kulturi.

1.1.3. Ciljevi

Kako je usmena književnost neodvojivi dio duhovnog života Dalmatinske zagore, očekivano je da će se život žene zrcaliti u svim njezinim formama, što smo nastojati potvrditi. Cilj je rada pokazati koliko i u kojim se sve aspektima život žene Dalmatinske zagore ocrtava u usmenoj književnosti zabilježenoj na tom području, uspostaviti podudarnost između usmene književnosti i stvarnog života žene proizašlog prije svega iz etnoloških istraživanja, uočiti koliko se usmenoknjiževni prikaz (*fikcija*) podudara s društveno-humanističkim znanstvenim istraživanjima (*fakcijom*) te slijedom navedenoga prikazati što je moguće cjelovitiju sliku žene Dalmatinske zagore, svojevrsnu studiju o ženi Dalmatinske zagore, temeljenu na njezinu prikazu u usmenoj književnosti.

1.2. Utvrđivanje izvornosti građe

Saznanja pomoćnih¹⁵ disciplina - etnologije, povijesti, antropologije, sociologije itd. - bila su nam nužna i presudna zbog naravi usmenoknjiževnih oblika, odnosno problema koji se očekuju pri izboru autentične usmenoknjiževne građe. Usmenoj književnosti teško je utvrditi izvor; isti usmenoknjiževni oblici koegzistiraju na različitim područjima, u različitim varijantama, stoga je teško potvrditi izvornu vezanost odabranih tekstova za područje Dalmatinske zagore. Nemogućnost precizne lokalizacije nameće se kao nemala prepreka koja dovodi u pitanje apsolutnu objektivnost u prikazu žene toga područja. Tekstovi jesu zabilježeni u Dalmatinskoj zagori, ali je neupitno da sve izdvojene pjesme nisu nužno nastale tamo gdje su zapisane. Zakon usmenog prenošenja omogućio je da na određeno područje dospiju pjesme koje za njega nisu izravno vezane; pokazatelj toga često su jezične značajke ili motivski sklop. Čestim migracijama stanovništvo Dalmatinske zagore nosilo je sa sobom usmene tvorevine pa ćemo na varijante istih naići i u BiH, na drugim područjima Hrvatske, ali i na širem balkanskom području. Vrlo je teško, gotovo nemoguće, utvrditi da je neki usmenoknjiževni oblik izvorno nastao na bilo kojem području ukoliko u njemu ne nailazimo na toponomastiku toga prostora (iako ni to nije sigurno jamstvo njegove autentičnosti)¹⁶ ili na neke stilske značajke (kao što, primjerice, Pavlinović navodi ponavljanje stiha *oj maleno*).¹⁷ Točno mjesto nastanka često je nemoguće utvrditi i zbog varijanti pjesama te zbog interpretacije kazivača koja će se često razlikovati od područja do područja, čak i unutar istoga područja, ovisno o posredniku u prenošenju sadržaja. M. Bošković Stulli potvrđuje da je izvore usmene književnosti nemoguće sagledati u cijelosti jer su poticaji i utjecaji raznoliki i gotovo nesagledivi pa se pažnja treba obratiti na strukturu radnje, na ideju, na intonaciju. Isti izvor, a različita ideja, smatra autorica, u potpunosti može promijeniti pogled na stvari.¹⁸ Osim varijanti istih pjesama, utvrđivanje izvornosti usmenoknjiževnih oblika, dakle, otežavaju i razlike u interpretaciji/kreativnosti kazivača, unošenje njihovih osobnih impresija

¹⁵ Pojmom *pomoćni* ne mislimo na diskreditirajuću, manje važnu poziciju spomenutih znanosti u odnosu na znanost o književnosti. Riječ je o znanostima koje su u našem slučaju *pomoćne* znanosti filologije, budući da analizu baziramo na (usmeno)književnom tekstu; na način kako je to objasnio Kekez (v. Kekez, Josip: Nav. dj., str. 140.)

¹⁶ „Prostor odvijanja radnje u našim epskim pjesmama, imena lokaliteta su najčešće istinita, udaljenosti među tim lokalitetima često su pobrkane“ u: Delorko, Olinko: *O nekim našim narodnim pjesmama s novelističkim osobinama* u: *Narodna umjetnost*, vol. 1, br. 1, Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, 1963., str. 37., „Lokaliteti u narodnoj poeziji ne upućuju na mjesto postanka pjesme nego se miješaju i prepleću.“ u: Bošković Stulli, Maja: *Od bugarštica do svakidašnjice*, Konzor, Zagreb, 2005., str. 32.

¹⁷ „Pripjev *oj maleno* najviše vlada po Zagori.“ u: Pavlinović, Mihovil: *Hrvatske narodne pjesme* (pr. Botica, Stipe), Književni krug, Split, 2007., str. 246.

¹⁸ V. Bošković Stulli, Maja: *Hrvatskosrpska narodna književnost u svjetlu nekih komparativnih proučavanja*, u: *Narodna umjetnost*, Institut za nar. umjetnost, Zagreb, 1963., knj. 2., str. 39-50.

koje kazivanje mogu preusmjeriti na područje iz kojeg kazivač doista potječe ili nas na drugi način navesti na krivi trag jer nema pouzdanog dokaza o porijeklu kazivačeve intervencije - je li ona produkt njegove trenutne zanesenosti ili reprodukcija onoga što je čuo. Paradigmatska je, u tom smislu, Pitrèova misao o *narodnim preradbama*, njegovo znanje da priče i predaje na Siciliji, kada su prihvaćene iz Perzije, Grčke ili Arabije, poprimaju nešto iz mašte pripovjedača te da je upravo u tome njihova prava povijesna konkretnost.¹⁹ Bajke o kojima govori Pitrè (a njegovu misao mogli bismo primijeniti i na ostale usmene tvorevine) pripovjedači uobličuju u svoj životni ambijent te se tako u tim usmenoknjiževnim vrstama očituju regionalne i lokalne posebnosti u kojima se zrcali mjesni način života i mjesna kultura.²⁰ Dakle, lokalne crte često se očituju u usmenoj književnosti; s jedne strane daju joj legitimitet, s druge strane otežavaju utvrđivanje izvora usmene tvorevine. Nema, međutim, sigurnog jamstva da će lokalne karakteristike unijeti svi kazivači; neki će pjesme obogatiti iskustvima vlastitog ambijenta, drugi će ih prenijeti onako kako su ih čuli, s obilježjima nekog drugog okruženja pa smo opet pred polaznim pitanjem - koliko određeni usmeni oblik odražava život područja na kojemu je zapisan?

Znanost o književnosti pokušavala je uspostaviti kriterije za utvrđivanje pripadnosti usmene tvorevine nekom području, ali problematika je ostala svojevrsni *circulus vitiosus* jer je autentičnost zbog načina njezina prenošenja, kako smo prethodno razmatrali, nemoguće u potpunosti utvrditi. Poslužit ćemo se ipak korisnim zaključcima znanosti o književnosti kojima se pokušalo odrediti porijeklo bugarštica, a koji su primjenjivi i na druge usmene oblike. Usmenoknjiževni oblici variraju od kazivača do kazivača, od mjesta do mjesta. Pri tome ti oblici dobivaju mjesna obilježja. Bugarščice je Josip Kekez, sukladno *prostoru na kojemu su zapisane i čakavsko-ikavsko-štokavskim elementima*, ocijenio ekskluzivno hrvatskim.²¹ Dakle, pripadnost usmene tvorevine nekom području nije uvjetovana nastankom na tom istom području, važno je njezino trajanje na određenom prostoru te njezin jezični ostvaraj. Veći dio analizirane građe ostvaren je štokavskim narječjem ikavskog, rjeđe ijekavskog ili ekavskog²² refleksa jata. Važno je da je riječ o tvorevinama na hrvatskom

¹⁹ Bošković Stulli, Maja: *O usmenoj tradiciji i o životu*, Konzor, Zagreb, 2002., str. 75-76. Pitrèovu misao Bošković Stulli navodi prema izvoru Cocchiara, Giuseppe: *Pitrè, la Sicilia e il folklore*, Casa editrice G. d'Anna, Messina-Firenze, 1951. Giuseppe Pitrè (1841.-1916.) bio je talijanski liječnik i sakupljač usmene građe na Siciliji. Osnovao je 1909. etnografski muzej u Palermu koji danas nosi njegovo ime (*Museo etnografico siciliano Giuseppe Pitrè*).

²⁰ V. isto, str. 14-24.

²¹ Bošković Stulli, Maja: Nav. dj., 2005., str. 27-35.

²² U nekim se pjesmama refleksi jata miješaju - „jedna od tipičnih jezično stilskih osobina jest miješanje ikavskih, ijekavskih i ekavskih oblika u velikoj većini tvorevina hrvatske narodne poezije, što možemo pratiti od

jeziku koje „pretežito izviru iz ukupnog hrvatskog vrijednosnog sustava. U tom se smislu u vezi s nekim motivima valja osloniti i na kategorije *repatrijacije*, udaljenosti od zavičaja/domovine/sredine (Belting). Usmena književnost proizvoljno bira motive, bez nekog diktata sa strane, a hrvatskom književnom korpusu pripada ono što je ostvareno na hrvatskom području, što su kazivali (i zapisivali) hrvatski kazivači, što po svom duhovnom profilu pripada hrvatskoj duhovnosti“²³.

Zaključak koji nam posao dodatno olakšava jest da legitimitet, *pravo pripadnosti* usmenoknjiževnog oblika narodnoj skupini proizlazi iz činjenice da su se u toj narodnoj skupini ostvarile, da su prihvaćene i izvođene te da su zaživjele (čak i onda kada je očito da ne pripadaju području na kojem su zapisane). Usmena književnost ne može opstati ukoliko je u trenutku izvođenja publika nije prihvatila.²⁴ Ovoj tezi danas bismo morali pristupiti s oprezom jer je pismenost opća pojava i svaku izvedbu moguće je vrlo lako i precizno zabilježiti i kada je prvi put čujemo; dakle, nije nužno da se prenosi duže vrijeme kako bi ostala upamćena. U vrijeme nastanka i prikupljanja analizirane usmenoknjiževne građe, međutim, prihvaćanje i prenošenje izvedbe bilo je ključno za njezin opstanak. U kontekstu našeg rada prihvaćanje publike važno je jer otvara dodatno pitanje selekcije usmene građe: zbog čega su baš određene usmenoknjiževne tvorevine zaživjele iako nisu uvijek potekle iz kraja u kojem su zabilježene? Je li u pitanju isključivo kvantiteta izvođenja, je li značaj za prihvaćanje određene usmene tvorevine imala i kvaliteta, odnosno njezina estetska vrijednost koju su recipijenti prepoznavali ili je možebitni presudni faktor prisutstvo tragova vlastitog življenja u istima? Ovu pretpostavku navodimo tek kao hipotezu i mogućnost za buduća (interdisciplinarna) istraživanja koja bi mogla donijeti precizan odgovor na pitanje je li selekcija kazivača uvjetovana estetskim osjećajem, subjektivnošću odigranog događaja kojega kazivač prepoznaje i kao dio vlastitog života ili je produkt slučajnosti, odnosno kvantitete izvođenja, iako su unutar teorije književnosti već poznate naznake koje usmjeravaju odgovor: „Kad bajka prijeđe u epsku pjesmu, ona se mijenja (...). Trudili smo se da utvrdimo one poticaje koji utječu na prenošenje baš jedne određene, a ne bilo koje druge bajke u epski oblik; pokazalo se da svaki put postoje neke dodirne točke među bajkom i epskom pjesmom, neki *unutarnji afiniteti* (G. Ortutay) koji dovode do te pojave“.²⁵ Najnoviji prinosi povijesti

Hektorovića do Stipe Banovića“. V. Delorko, Olinko: *Sinjske pjesme iz prve Vukove knjige i neke njihove kasnije nađene varijante* u: *Narodna umjetnost*, Institut za nar. umjetnost, knjiga 3., Zagreb, 1964.-65., str. 4.

²³ Botica, Stipe: Nav. dj., 2013., str. 66.

²⁴ V. Jakobson, Roman-Bogatirjov, Pjotr: *Folklor kao naročit oblik stvaralaštva* u: Bošković Stulli, Maja (ur.): *Usmena književnost. Izbor studija i ogleda*, Školska knjiga, Zagreb, 1971., str. 17-30.

²⁵ Bošković Stulli, Maja: *Sižei narodnih bajki u hrvatskosrpskim epskim pjesmama* u: *Narodna umjetnost*, knj. 1., Institut za narodnu umjetnost, Zagreb, 1962., str. 33., 34.

usmene književnosti također drže da je (usmeni) „proizvod u svojoj sredini imao puni smisao, postupno prerastajući u kolektivni život i običaje, u stanoviti prepoznatljivi habitus,“ drugim riječima, ima određenu lokalnu prepoznatljivost, „predmetna stvarnost što ju je prenosila (lirika) bila je velikim dijelom zajednička (...), bila je lirski personalizirana, fikcionalizirana da bi vrijedila za sve, jer stvaralac struktura nikako ne daje svoj životopis već događanje koje funkcionira za sve, za neku povezanu zajednicu“. Autor pri tom upozorava na fluidnost pojma *kolektivnog*, no ipak nudeći odgovor s *velikom sigurnošću - kolektivna kategorija* podrazumijeva „iznimno profilirane subjektivne osjećaje te posebice važne i prijelomne događaje koji mijenjaju tijek povijesti (...), taj govor i teme unutar kojih se iskazivao bili su i te kako važni i pojedincu i zajednici jer je to bilo upravo onako kako su (oni) zamišljali da o tim stvarima treba govoriti“.²⁶ Iako kolektiv priznaje kao ključni pojam u doživljaju i prenošenju usmene književnosti, Botica ističe, suprotno dominantnim teorijama, da „u verbalnoj komunikaciji nema kreativnog kolektivnog čina“, pozivajući se na Jollesov zaključak o narodu koji kao cjelina ne može stvoriti ništa, odnosno o bilo kojoj tvorevini koja uvijek potječe od pojedinca, nadarenijeg u odnosu na ostale pripadnike kolektiva.²⁷

Prepreka objektivnosti često je i osobnost kazivača, njihova suzdržanost kao i nerijetka potreba zadovoljavanja horizonta očekivanja istraživača - kazivači pred istraživačima često govore ono što misle da je uputno reći, a neka pitanja istraživačima zauvijek ostaju *zatvoren prostor* jer kazivači nerado daju odgovor. Kada su spominjali slučajeve otmice djevojaka, kazivači su nerado govorili o imenima suseljana koji su u tome učestvovali kao i slučajeve otmice iz njihova sela, a radije su govorili o slučajevima iz susjednih sela.²⁸ Slično možemo potvrditi i iz terenskog istraživanja: ispitanice bi znale napomenuti da pojedine odgovore ne spominjemo pred zajedničkim poznanicima bojeći se da će se njihove izjave javno komentirati i time dovesti u pitanje njihov kredibilitet pred istima. Nadalje, pojedinci su pristajali da se njihovi iskazi navedu, ali su ih uvjetovali anonimnošću sudionika opisanog događaja kao i vlastitom anonimnošću; drugi su vrlo spremno razgovarali o svemu što ih se pitalo, ne krijući imena sudionika, ali su u konačnici zahtijevali da se njihov iskaz uopće ne objavi što smo ipak uspjeli izbjeći jamčeći im anonimnost iskaza. U Mučkom kraju dobar je dio stanovništva odbio anketiranje bojeći se da će neki odgovori biti zloupotrijebljeni (usprkos zajamčenom anonimnom karakteru anketnog ispitivanja). Neobjektivnost kazivača poprima i šire razmjere; u svojim pričanjima kazivači se često gube u subjektivno-

²⁶ V. Botica, Stipe: Nav. dj., 2013., str. 11., 13., 16., 22.

²⁷ V. isto, str. 25., 27.

²⁸ Miličević, Josip: *Folklor Sinjske i Vrličke krajine*, IEF rkp. 758, zapisi iz 1957., 1965.-1967., iz predgovora, str. V.

nostalgičnim prosudbama, pa nerijetko opisuju svoj život i svakodnevicu onako kako ih zamišljaju, kakvi bi, prema njihovim ili društvenim očekivanjima trebali biti, s definiranim *moralnim* zakonitostima, u suprotnosti sa stvarnim stanjem koje nije teško naslutiti *između redaka* njihova pripovijedanja, ali je istovremeno teško proniknuti u detalje svakodnevice koja želi ostati skrivena. Oblikovanje iskaza kazivača u skladu s dominantnim društvenim ili osobnim obrascima osobito je vidljivo kada je riječ o osjetljivim pitanjima; sam kazivač može biti neobjektivan, primjerice, prema vlastitoj seksualnoj praksi ili pak može (ne)svjesno kazivati ono za što misli da bi bilo poželjno čuti - istraživačima je, dakle, trajno nedostupan i neprovjerljiv stupanj objektivnosti kazivača. Isto je potvrđeno unutar usmenoknjiževnih formi - „pojedini baladni tipovi mogu u sebe ugraditi određen stav tradicijske zajednice prema nekom obiteljskom problemu, naslijeđen u prošlosti i reaktualiziran u novom društveno-povijesnom kontekstu; no takav se tipološki pragmatični okvir i u pojedinačnim izvedbama modificira. Zbog nužnosti usklađivanja retoričkog cilja žanra s pragmatičkim kontekstom pojedinačne izvedbene situacije, zaplet balade može doživjeti i značajna diskurzivna odstupanja od svojeg tradicijskog modela za što je odgovorna osobna inovativnost kazivača i njegova interakcija s publikom, i /ili inovativnost kazivačeve uže regionalne tradicije.“²⁹

Motivskom svijetu također treba pristupiti s oprezom, iako je on često dobar putokaz jer otkriva pojedinosti područja u koje se uklopio. Motivi usmene književnosti s jedne strane su arhetipske sekvence, prisutne u svim kulturama i u svim usmenim oblicima; istovremeno su vrlo varijabilni, mnoštvo je bajkovitih motiva (primjerice, nevjerna majka koja biva kažnjena) pri čijoj se epskoj obradi događa stilizacija - žena je ljuba, junak ima bijele ruke i pjeva iz bijela grla, velika daljina mjeri se konacima (...) - „bajka se prilagodila drugim stvaralačkim zakonima, drugoj atmosferi i izgubila neke važne osobine koje su je prije činile bajkom.“³⁰ Kada projicira mitsko, daleko i nestvarno, epska građa ipak održava prisnu vezu sa stvarnim vrijednosnim sustavom, „epski deseterci, i kada obrađuju nestvarne avanture, s *onoga* svijeta, na svoj osebujan, robustan način uvijek su na realnom tlu (...), često dolazi do individualizacije imena junaka, do lokalizacije događanja, često se događa da se neepska, nejunačka sredina i osobe uključuju u epsku pjesmu uporedo s poznatim epskim imenima i opisuju se stereotipnim epskim stilom, a uz to još u okviru zbivanja koje izvorno ne pripada epskoj pjesmi nego bajci.“³¹ U svakom slučaju, „u navedenome slabije određenu prostoru živi jedan realan svijet kojega nam autentični život u tančine daju neke od tih pjesama. I to na

²⁹ Delić, Simona: *Između klevete i kletve. Tema obitelji u hrvatskoj usmenoj baladi*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2001., str. 40.

³⁰ V. Bošković Stulli, Maja: Nav. dj., 1962., str. 15-18.

³¹ Isto, str. 25., 26.

način koji izmiče i najsavjesnijem i najoštroumnijem historiku manjih zbivanja, i koje su pjesme, pored svega svoga golog realizma, umjetnički izvanredno uspjele.“³²

Kako smo već naveli, gdje postoji nejasan jaz između *fikcije* i *fakcije* (objektivnosti), pozivali smo se na pomoćne znanosti književnosti, najviše crpeći iz antropologije i etnologije. Najveći dio antropoloških studija o ženi feministički je usmjeren i osobito posvećen problematici ženske društvene (ne)ravnopravnosti, uvijek promatrane iz opozicije u odnosu na muškarca što je samo jedan segment ženina života. Usprkos nastojanjima, problematika nije riješena, ali nam je korisna jer usmjerava niz drugih odnosa u ženinom životu. Pitanje podređenosti osobito je prijeporno u patrijarhalnim sredinama, što Dalmatinska zagora nesumnjivo jest, a o čemu će dalje biti govora. Iz predodžbe o podređenosti žene muškarcu - koja je s gledišta suvremenih feminističkih teorija pejorativnog predznaka - proizlazi niz bitnih odnosa u njezinu životu - predbračni život i njegova očekivanja koja su nužno usmjerena udaji, doživljaj same sebe, obiteljski odnosi u širokom smislu riječi (ne samo unutar nuklearne obitelji, već i unutar šire obiteljske zajednice koju žena udajom napušta te muževe obitelji kojoj udajom pripada), odnos prema djeci, prema braku, položaj u privređivanju za obitelj itd.

U konačnici, pozivajući se na Levi-Straussov naputak o usporednom postojanju apstraktnih struktura i konkretnih činjenica, Rihtman Auguština na neki način dovodi u pitanje uopće mogućnost *objektivnog sagledavanja objektivnosti*, budući da se „u životu redovito zapaža raskorak između struktura mišljenja i objektivne stvarnosti. O tome govori svakodnevno terensko iskustvo etnologa istraživača: on redovito nailazi na nekoliko razina pojedinih fenomena koje promatra. Istraživač običaja, na primjer, naići će na terenu vrlo često na prilično konzistentan model, dok će suprotstavljanje tog modela objektivnoj stvarnosti u slučaju svakog kazivača pokazati drukčiju varijantu te stvarnosti.“³³

³² Delorko, Olinko: Nav. dj., 1963. str. 37., 38.

³³ Rihtman Auguština: *Struktura tradicijskog mišljenja*, Školska knjiga, Zagreb, 1984., str. 13.

1.3. Hipoteze

Dvije su hipoteze istraživanja:

1. Usmena književnost neodvojivi je dio duhovnog života Dalmatinske zagore obilježenog specifičnostima proizašlima iz prirodnih osobitosti područja, ali ponajviše iz tradicije patrijarhalnog društvenog uređenja, te očekujemo da se stvarnost zrcali u svim njezinim oblicima. Zbog toga pretpostavljamo da usmena književnost (*fikcija*) može poslužiti kao predložak iz kojega je moguće iščitati elemente svakodnevice pa tako i one iz života žene (*fakcija*) (Mirjana Gross, Lynn Hunt, Margaret Jacob).

2. Usporedbom usmenoknjiževnih tekstova zabilježenih u Dalmatinskoj zagori i rezultata terenskog istraživanja s postignućima znanosti o književnosti i pomoćnih joj disciplina (osobito etnologije), moguće je rekonstruirati život žene Dalmatinske zagore od kraja 18. stoljeća do današnjih dana što olakšava činjenica da su se tradicionalni obrasci života zadržali dugo, do polovice 20. stoljeća, a utjecaj tradicije i danas je snažan.

Polazne hipoteze istraživanja na tragu su Pavlinovićeva stava koji „je u narodnoj književnosti vidio obrađen sustav koji sadrži nacionalne, socijalne, moralne, kulturne i ine vrijednosti i temelje pučke kulture, koju puk stvara, uzdržava, i u njoj aktivno sudjeluje“.³⁴ Iz formulacije proizlazi da usmena književnost može poslužiti kao građa za rekonstrukciju stvarnosti, a na isti zaključak upućuju tradicionalna i suvremena istraživanja o odnosu povijesti (povijest pri tom postaje ono što je u našem slučaju književnost - priča, *fikcija*) i zbilje (*fakcija*).

U novijim historiografskim pristupima o odnosu povijesti i zbilje usmeno kazivanje dobiva značajnu ulogu.³⁵ Između usmenih priča i povijesti oduvijek je postojala veza, „u nedostatku prave, znanstvene povijesti, u ranim je razdobljima povijesti i historiografija crpla informacije iz opisa i popisa usmene književnosti“.³⁶ Odnos (usmene) književnosti i povijesti,

³⁴ Pavlinović, Mihovil: Nav. dj., str. 29. O višestrukim povijesnim slojevima usmene književnosti i mogućnosti njezine uporabe kao „povijesnog dokumenta“ (str. 176.) govori i Lidija Bajuk koristeći se primjerom najraširenijeg ženskog imena usmene književnosti. V. u: Bajuk, Lidija: *Tko je lijepa Mara u hrvatskom usmenom pjesništvu?* u: Kapitanović, Vicko (ur.): *Kultovi, mitovi i vjerovanja u Zagori*, Veleučilište u Šibeniku, Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu, Kulturni sabor Zagore, Split 2013., str. 175-193. Za bolje razumijevanje pojedinih motiva, povijesne slojevitosti usmene književnosti, različitih utjecaja i poticaja, korisno je konzultirati: Schneeweis, Edmund: *Vjerovanja i običaji Srba i Hrvata*, Golden marketing, Zagreb, 2005.

³⁵ Ostatak ovog podpoglavlja kratak je pregled dijakronijskog viđenja o odnosu fikcije i fakcije. Poglavlje je velikim dijelom eksplikacija sadržaja opsežne monografije M. Gross (*Suvremena historiografija: korijeni, postignuća, traganja*, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2001.), svojevrсни rezime autoričinih teza, detaljno razrađenih u knjizi. Smatrali smo ih potrebnim iznijeti za argumentiranje hipoteza našeg istraživanja. Izvor smo citirali samo kod doslovnog navođenja i eksplicitnog parafraziranja. Tamo gdje smo, kao svojevrсни skraćeni *povijesni presjek*, prepričali autoričine teze, nismo smatrali potrebnim citirati izvor.

³⁶ Botica, Stipe: Nav. dj., 2013., str. 39.

međutim, proučavao se iz različitih perspektiva. U tradicijskim pričama povjesničari su svojevremeno tražili sliku povijesne zbilje, dok nove, postmodernističke teorije gledaju na samu historijsku znanost kao na pričanje o prošlosti, kao na *fikciju* te tako brišu razliku između historiografije i književnosti. Prošlost je dio usmenih tvorevina, „ali ne realnom faktografijom, premda toga u pričama ima, nego prije svega ocjenama, stavovima, mišljenjima o povijesnom zbivanju, nesvjesnim otiscima zbilje iskazanima u folklornim pričama na kreativan posredan način. Ima tragova povijesti u svim usmenim pripovjednim žanrovima (...)“.³⁷ O povezanosti zbilje i usmene književnosti, odnosno o povezanosti usmenog izričaja i ljudskih preokupacija i to napose ženskih u tradicionalnim zajednicama, na primjeru balada govori Simona Delić, a iskustvo balade primjenjivo je i na druge usmene oblike; „(...) balade se ne bi kazivale da njihove tipične teme (zla svekrva, preljub, incest, ali i čvrste veze među članovima obitelji), još uvijek ne privlače pozornost naših kazivačica kao i kazivača. Baladne priče koje ponekad možemo pratiti i u starim zapisima (u bugaršticama) još uvijek su, unatoč tijeku stoljeća, na neki način aktualne. Ako te stihovane priče nisu bile predane zaboravu, to znači da kazivačima koji ih njeguju i čuvaju u pamćenju još uvijek pripovijedaju i o njihovim vlastitim sudbinama. Drugim riječima, balade su još uvijek, ili su to još donedavno bile, *aktualni kulturni proizvodi*. (...) Priča kao u većoj ili manjoj mjeri oblikovano kolektivno iskustvo - koje, naravno, uvijek pripovijeda konkretni pojedinac, presjecište različitih ideoloških, društvenih, religioznih i drugih matrica - namijenjena je da bude priopćena drugome i to najčešće i opet u kolektivno posvećenim oblicima žanra kroz *maske* pripovjedača i likova. (...) Zaplet usmene balade kao i drugih folklornih žanrova, pripovijeda se i iz potrebe da kazivač svoju publiku obavijesti ili nagovori da prihvati neku ideju povezanu s problemima iz stvarnog života (prema Friedman³⁸). Takav pragmatični okvir jedan je od uvjeta nastanka folklornih žanrova, na što je ukazao još A. Jolles svojom teorijom jednostavnih oblika u kojima su prepoznatljivi različiti izrazi ljudskih spoznajnih mogućnosti: svaki žanr nastaje iz posebnoga pitanja koje čovjek postavlja svijetu oko sebe, pa se svaki žanr specijalizira za određeni segment zbilje“.³⁹ Valja, dakle, imati na umu da konstrukcija *fakcije* na temelju *fikcije* podrazumijeva konstrukciju *duha vremena*, rijetko čistu faktografiju. Nadalje, „vrlo je teško uspostaviti povijesnu vertikalu u kojoj bi strukture tog tipa govorile ono što su, vjerojatno, govorile u trenutku svoga nastanka i u živoj komunikaciji. Tada su bile važan, možda najvažniji znak sudioništva svih korisnika u kulturi općenito. Teže je, naravno,

³⁷ Bošković Stulli, Maja: Nav. dj., 2002., str. 12.

³⁸ Friedman, Norman: *Oblici zapleta* u: *Republika* 4, 1982., str. 111.

³⁹ V. Delić, Simona: Nav. dj., str. 10., 11., 14., 15., 18.

rekonstruirati stvarni život tih kulturonosnih struktura jer je u dijakroniji malo podataka o tome. Ipak interakcija ljudi i kulture toga tipa, posebice tradicijske verbalne kulture, nije prošla nezapaženo, usprkos oskudnosti dokumentarne građe.⁴⁰ Da “narodne pjesme vjerno odražavaju životne situacije i da se njihova vjerodostojnost može ustanoviti i analizom historijskih događaja koje opijevaju”⁴¹ smatra i Čulinović Konstantinović koja je istraživala fenomen otmice djevojke. Ostvaraj (usmena tvorevina) je primjenjiviji što više odgovara kolektivnim pregnućima. Put od subjektivnosti do intersubjektivnosti ne samo da je logičan nego i jedino moguć, osobito u ostvarenjima koja su nastala usmenim priopćajem i namijenjena su slušateljstvu te ostaju u opticaju samo ako posjeduju snažnu stvaralačku aktivnost. Novonastale strukture u agrafijskoj fazi mogu opstati samo onda ako ih je prihvatila društvena zajednica, odnosno onaj njezin dio koji je u takvim ostvarajima vidio adekvat svoje duševnosti.⁴² U svom izboru ljubavne poezije Botica također ističe poznatom činjenicu da je svako romanceskno strukturiranje prvotno vezano za kakvu zbiljsku zgodu i da je tek kasnije, postupkom apstrakcije i književne preradbe, oblikovano u književnu strukturu.⁴³

U okviru tzv. *nove historije* danas su vrlo aktualni smjerovi historije mentaliteta, mikrohistorije, interes za marginalne skupine, za malog čovjeka i njegovu svakodnevicu, za usmenu povijest, *povijest viđenu odozdo* te za povezivanje historije s antropologijom i etnologijom što je utjecalo na pojačan interes za usmena pričanja:

„Svjedočenja pričanjem ili pisanjem, te autobiografije običnih malih ljudi jesu usmena povijest i viđenje povijesti odozdo ne samo svojim faktografskim tvrdnjama o događajima, koje ne moraju uvijek biti pouzdane nego podjednako i još više malim nenamjernim obavijestima o životnoj svakodnevici, koje se mogu odande iščitati, a nema im traga u velikoj historiji. (...) Priče o pojedinačnim osobnim sudbinama otkrivaju svojim sitnim pojedinostima nehotice društvenu životnu pozadinu. Skromni autobiograf ne može govoriti objektivno o povijesti jer mu nedostaje širi pogled (...) On zahvaća povijest „u svom vlastitom malom svijetu kuće, dvorišta, sela“ (...) Te privatne istine mogu zastupati mnogo širu realnost.“⁴⁴

⁴⁰ Botica, Stipe: Nav. dj., 2013., str. 54.

⁴¹ Čulinović Konstantinović, Vesna: *Otmica kao tradicionalni oblik pribavljanja nevjeste kod naroda Jugoslavije*, Disertacija, Zagreb, 1965., str. 220.

⁴² V. Botica, Stipe (pr.): *Biserno uresje. Izbor iz hrvatske usmene ljubavne poezije*, Mladost, Zagreb, 1990., str. 5.

⁴³ V. Isto, str. 7. Autor govori o usmenoj epici, koja je, u odnosu na liriku, znatno povezanija s povijesnom realnošću. V. također u: Botica, Stipe: *Biblija i hrvatska kulturna tradicija*, VI. nakl., Zagreb, 1995., str. 96.

⁴⁴ Bošković Stulli, Maja: Nav. dj., 2002., str. 23.

Tražeci u pričama povijesnu zbilju, tradicionalni pristup, jednako kao i postmodernistički koji povijesni tekst promatra kao skup pripovijesti o prošlim događajima ili književni tekst kao *malu povijest*, brišući tako razliku između historiografije i književnosti, potvrđuju hipoteze temeljem kojih se usmena književnost koristi kao *mala povijest* i pomoć u formiranju slike o svakodnevici žene Dalmatinske zagore. S ciljem boljeg razumijevanja i dodatne argumentacije hipoteza o mogućnosti rekonstrukcije zbilje (*fakcije*) posredstvom književnosti (*fikcije*) te objašnjenja pozicije našeg pristupa u okviru postmodernističkih teorija, osvrnut ćemo se na povijesni pregled razvoja historiografije.

Vidljivo je da povijest historiografije u cjelini uvijek povezuje činjenično/stvarno/faktično i ispriповijedano (potencijalno)/nestvarno/fiktivno. Do suvremenog shvaćanja pojma povijesti u 18. st. granica između fikcije i fakcije bila je vrlo tanka. Utemeljitelji historiografije, Herodot i Tukidid, među ostalim, oslanjali su se i na kazivanja svjedoka, a slično se činilo sve do epohe prosvjetiteljstva kada pojam historiografije podrazumijeva i stvarne događaje i izvore znanja o njima (kazivanja svjedoka, pričanja, pripovijedanja). Sam pojam *historia*, uz značenja *znanje*, *opisivanje*, *znanje stečeno ispitivanjem*, u sebi sadrži i značenje *pripovijedanje*. Iako je i sam pripovijedao slikovito, anegdotalno, etnografskim opisima zasićeno, slično predaji, Herodot upozorava na opasnosti pripovijedanja, odnosno na vrlo tijesnu vezu između istinite i izmišljene priče. Da bi razgraničio istinu od laži uvodi distinkciju između tri vrste informacija - onoga što je čuo od ljudi koji *znaju*, onoga što je osobno vidio i onoga što je doznao ispitivanjem. Suvremena historijska znanost cijeni Herodota jer se i sama nadahnjuje antropološkim temama i usmenom predajom, pa su njegove metode zapravo metode suvremene etnologije i antropologije. Odnosu *fakcija-fikcija* gotovo je istovjetna i dihotomija *historija-poezija*. Aristotelu je pjesništvo uzvišenije od historije jer govori o općem omogućujući višu razinu spoznaje, dok se historija bavi posebnim - analizira pojedinosti i osobe određene vremenom i prostorom, trenutkom, konkretnim, dakle, ne doseže *opće*. Tukidid ispituje samo ono što je sam vidio i doživio. Skeptičan je prema tuđim informacijama budući da je pamćenje, ali i kreativnost očevidaca različita tj. nužno subjektivna. Subjektivnost, kreativnost kazivača, njihovu manju ili veću naklonjenost situaciji koja se istražuje kao i veću ili manju sposobnost kreacije priče - dodavanja ili oduzimanja, o čemu kao istraživači ne možemo imati spoznaja - istaknuli smo u prethodnom ulomku znakovitima za našu tezu pa problematici nećemo iznova posvećivati pozornost - kreativnost kazivača ponekad nam olakšava situaciju i smješta određenu građu u određeni prostor, ali istovremeno nam ne nudi mogućnost pouzdanja u određenu istinu. Tukididova koncepcija u različitim varijantama zadržala se do kraja 19. st.

Novi pojam *historia* naslanja se na svoje početke spajajući stvarnost, zbilju, ali i razmišljanja tj. subjektivno znanje o toj zbilji, pripovijedanje o njoj.⁴⁵ U uvodu svoje *Filozofije povijesti* Hegel također kaže da pojam *Geschichte* obuhvaća objektivni i subjektivni aspekt tj. pripovijedanje o događajima, ali i događaje same. O nužnosti subjektivno-objektivnog pristupa govori i Wilhelm Humboldt kada tvrdi da je vanjski opis događaja tek prvi korak prema cilju, ali se golim proučavanjem povijesnih činjenica ne može dokučiti srž događanja. Činjenice su samo građa za povijest, ali ne i ona sama. Povjesničar mora izvršiti kritično, historijsko-filološko istraživanje te posjedovati kreativnu maštu; on je historiograf i pjesnik.⁴⁶

U srednjem vijeku osnovna obilježja historije formulira Izidor iz Seville (6/7. st.). On ponavlja za antičkim piscima da je historija dio gramatike, a ona dio govorništva, ujedno jasno razlikujući legendu i mit kao fikciju i historiju kao razmjerno pouzdano znanje s visokom razinom istinitosti, dakle, kao fakciju. Historiografi srednjeg vijeka, međutim, ne mogu samostalno ispitivati prošla zbivanja jer se tek u humanizmu javljaju sredstva za kritiku izvora, a baština crkvenih autoriteta, u skladu s duhom vremena, ne dovodi se u pitanje. Srednji vijek historiografijom smatra pojedine zbiljske događaje te pouzdano znanje o tim događajima, a ono je utemeljeno na svjedočanstvima autora iz prošlosti te na pripovijedanju o događajima. U načelu, prihvaća se Izidorova koncepcija: *historia* se razlikuje od *fabula* tj. od pripovijedanja koje nije istinito ni slično istini te od retoričkog argumenta koji nije istinit, ali je sličan istini. Mora se pripovijedati istinito tj. u skladu sa zbiljskim događajima, ali je takva istinitost upitna budući da nema dovoljno sredstava za istraživanje, a odabir izvora kojemu se vjeruje (crkveni autoriteti) također je subjektivan. Dakle, srednjovjekovna istina nije istina o povijesnoj činjenici u današnjem smislu riječi, spoznatoj na temelju istraživanja, nego je odraz poznavanja Biblije, crkvenih otaca i antičkih spisatelja.

Humanistička historiografija također uspostavlja vezu između *istine* i *priče o istini*: čovjek nije samo pokretač povijesti nego i pripovjedač o zbiljskim događajima – *narratio rerum gestarum*. Osim toga, povijest i književnost proizlaze jedna iz druge – *studia humanitatis* obuhvaćale su gramatiku, literaturu, retoriku i filozofiju. Historia je dio *litterae*. Uz pjesništvo i govorništvo, ona se poučava čitanjem i interpretiranjem historijskih djela kao roda književnosti, ali se razlikuje od poezije, filozofije i retorike jer je ona *narratio vera* – istinito pripovijedanje. Veza s književnosti vidljiva je i iz stava da historijsko djelo treba poučiti, ali i pružiti estetski užitek pri čemu je jedina razlika u odnosu na književnost ta da je u historijskom djelu istina važnija od zabave.

⁴⁵ V. Gross, Mirjana: Nav. dj., str. 84. i dalje.

⁴⁶ Isto, str. 116. i dalje.

Moderno shvaćanje povijesti (od kraja 18. st.) nastavlja razvijati tradicionalnu vezu povijesti i književnosti - *historia* je splet zbiljskih događaja te znanje i pripovijedanje o njima. Koliko je povijest tj. zbilja isprepletena s pripovijedanjem tj. književnošću govore i dalja promišljanja o odnosu istine i pričanja o istini. Istine o činjenicama trebalo bi istraživati prema stupnju vjerojatnosti. Vjerojatnost je također jedan oblik istine. Pri prosuđivanju činjenice treba promatrati povijest kao proces kretanja od prošlosti prema budućnosti te u tom kontekstu odlučiti je li obavijest o nekoj činjenici vjerojatna ili ne. U 18. st. otvara se mjesto postmodernističkim pogledima na povijest - povijest ne bi smjela biti isključivo pripovijedanje o kronološkom nizu događaja, povjesničar bi morao ispitivati i skrivene motive te unutrašnji red slučajnog događanja. Dakle, za shvaćanje povijesnog jedinstva potrebno je subjektivno filozofsko gledište, a pripovijedanje uvijek sadrži subjektivnost.⁴⁷ U prethodnom ulomku već smo naznačili zanimljivim pitanje recipročnosti odnosa *povijest/fakcija* - *književnost/fikcija* - je li predodžba povijesti nastala iz onoga što nam nudi književnost ili je proces obratan, reflektira li književnost povijest? Veza povijesti i književnosti nije se uvijek odnosila na odnos istina-fikcija, već je dugo podrazumijevala prikaz povijesne istine u književnoj formi, kako bi recipijentu bila pristupačnija ili eventualno na „dobacivanja o nemogućnosti spoznaje povijesnih kretanja zbog čega historija nije znanost i u biti se ne razlikuje od književnosti“⁴⁸ pa je bilo pokušaja da se te discipline izjednače, da povijest zapravo bude literarna vrsta. Postoji, doduše i mišljenje koje prethodi svođenju historije na fikciju, ostavljajući joj određenu *znanstvenost* - u svojoj knjizi o tome kako se piše o povijesti, Paul Veyne je tvrdio da je historija *istinit roman s prazninama*. Istina je u tome što se ne smije izmišljati; historiografija je kao roman jer pripovijeda, a rupe postoje jer se ne može znati sve.⁴⁹ Budući da *se sve ne može znati*, potpunu objektivnost nemoguće je postići. Bliskost književnosti i historije očituje se u subjektivnosti historijskog diskursa i važnosti imaginacije, koja se, dakako, treba kontrolirati izvorima.⁵⁰ U tom smislu znakovita je misao Carla Beckera - *ljudi obično misle svojim osjećajima*⁵¹ - ona upućuje na povezanost, ali i oprez u usporednom izučavanju povijesti i književnosti.⁵² Voltaire iznova izmiruje fakciju i fikciju upućujući na važnost distinkcije fikcije u smislu *babljih priča* i raznih izmišljotina te fikcije kao duha vremena, svakodnevice, koji je utkan u sva dostignuća određenog povijesnog

⁴⁷ Isto, str. 86., 87.

⁴⁸ Isto, str. 219.

⁴⁹ Isto, str. 288.

⁵⁰ Isto, str. 333.

⁵¹ Isto, str. 227.

⁵² O razlici između objektivnog i memorije v. također u: Popović, Anto: *Biblija kao knjiga pamćenja u: Kršćanstvo i pamćenje. Kršćansko pamćenje i oslobođenje od zlopamćenja*, Franjevački institut za kulturu mira, Hrvatski Caritas, Split-Zagreb, 2004., str. 21-56.

trenutka, u književnosti, filozofiji, umjetnosti, tehnici. Upravo je takvo viđenje važno za naše istraživanje - *bablje priče* iskoristiti kao odraz duha vremena, ne doživljavati ih kao istinu *par excellence* već kao istinu *između redaka*.

Početkom 20. st. u Njemačkoj se javlja novi način izučavanja povijesti poznat pod nazivom *historizam* - spoj erudicije i genetičke historije. Znanstvena historija mora biti spoj erudicije tj. izvješća o činjenicama i dokumentima analiziranim filološkom metodom i genetičke historije tj. izučavanja povijesnih činjenica u tijeku njihovih promjena (George Niebuhr i Leopold Ranke).

Iz kratkog povijesnog presjeka vidljivo je da je historizam samo koherentniji pristup idejama započetima u humanizmu, a nastavljenima u prosvjetiteljstvu. Historizam ih usavršava i stvara standarde za sustavnu kritiku izvora (iako je upitno jesu li izvori uvijek istiniti; npr. diplomatska izvješća koja nerijetko jednostrano prikazuju zbilju). Ističe se važna i sustavna primjena pomoćnih historijskih znanosti.⁵³

Promjene se reflektiraju i u Hrvatskoj - u 2. polovici 19. st. historiografija dobiva znanstveni pečat, nastava povijesti započinje na zagrebačkom Filozofskom fakultetu. Natko Nodilo predlaže interdisciplinarni pristup povijesti „odbacujući historiju kao isključivo pripovijedanje o istaknutim osobama, želi istraživati šire slojeve i različita područja društvenog života na načelu interdisciplinarnosti.“⁵⁴

Interdisciplinarne težnje u izučavanju povijesti jačaju od 60-ih godina 20. st. zahvaljujući brzom razvoju različitih znanstvenih područja, pri čemu svakodnevica postaje središnji pojam, dok su velike osobe i događaji marginalizirani, zbog čega pojedinci poput Henrija Berra (*Sinteza u historiji*, 1911.), Jacksona Turnera, Carla Beckera predlažu sinkretizam društvenih znanosti koji bi omogućio cjelovitiji pogled na ljudski život koji pobuđuje interes u svom totalitetu (ne samo iznimnim povijesnim događajima).

U poslijeratnoj historiografiji jača krajnji relativizam koji danas doseže svoj vrhunac. Iskustvom Prvog svjetskog rata u Europi i SAD-u slabi povjerenje u sigurnost utvrđene istine i uopće u mogućnost objektivnog spoznavanja. Kulturni relativizam i sumnja u zasade vlastite kulture postaje moralno i intelektualno opredjeljenje vodećih američkih antropologa koji druge kulture sve više posmatraju iz njihovog vlastitog unutarnjeg svijeta, a sve manje kao Drugoga, o čemu će osobito biti govora u narednom poglavlju o feminističkoj kritici i posmatranju položaja žene. Za *relativiste* važna je pojava *filozofije pragmatizma* Johna Deweyja prema kojemu je sigurno znanje o nečemu ideal, a istine su promjenjive; budući da

⁵³ V. Gross, Mirjana: Nav. dj., str. 121-128.

⁵⁴ Isto, str. 179.

ih je stvorio čovjek, ne postoje zauvijek date činjenice jer njihova interpretacija uvijek ovisi o vremenu, mjestu i gledištima analitičara. Slične smjernice zagovaraju i Marc Bloch i Lucien Febvre u časopisu *Annales* (1929.). Oni također promoviraju i u konačnici oblikuju tzv. *novu historiju* u kojoj je važna interdisciplinarnost, suradnja sociologa, geografa, demografa, statističara, psihologa, lingvisti, etnologa, a što zapravo već ima stvarne začetak u prosvjetiteljstvu (Voltaire). Kritiziraju tradicionalni pojam povijesne činjenice ističući višeslojnost povijesti koja u sebi obuhvaća različite pojave - od složenih političkih i društvenih struktura do najsuptilnijih fenomena, kao što su, primjerice, mentaliteti. Febvre se najviše bavi poviješću mentaliteta - sustavom osjećanja i mišljenja u određenoj društvenoj i kulturnoj sredini u nekom razdoblju, a koji se formiraju kroz odnos pojedinca i kolektiva prema zbilji. Naredne generacije specificiraju istraživanja mentaliteta, koncentrirajući se na socijalnu historiju koja se bavi ponašanjem i vrijednosnim normama ljudi. *Historija mentaliteta* obilježava vrlo široko polje života čovjeka - od fizičkog do najrazrađenijih misli, a osobito se usredotočuje na kolektivna ponašanja u svakodnevici i izvanrednim prilikama kao što su svečanosti ili otpori, dakle, u totalitetu je koncentrirana na pučku kulturu, ali zagovara mišljenje da pučka kultura nije stvorena isključivo od puka i za puk, odnosno, ističe interakciju *obijske* kultura - *učene* i *pučke*. Slabosti *historije mentaliteta*, što se dijelom podudara i s problematikom našeg istraživanja, vidljive su u nepreciznosti pojmovnog oruđa kao i u činjenici da mentalitet nije jasno definiran. Istraživanja mentaliteta nerijetko proizlaze iz slučajnosti ili trenutne mode, a mnogi rezultati u istraživanju psiholoških činjenica nastaju bez ikakvih teorija i na temelju nepouzdatih izvora pa im je vrijednost sumnjiva.⁵⁵ Mentaliteti postaju bitni za tumačenje spleta uzročnosti određenih povijesnih pojava kao što su obitelj, odgoj, spolnost, smrt - dakle, onih sfera koje su na granici biološkog i mentalnog, prirode i kulture. Fokus je na životnim pojedinostima, a u tom smislu pripovijedanje ima značajnu ulogu. Manjkavosti takve *postmoderne* ideologije jest njezina vezanost za neokonzervativce i uzdizanje predmodernog, tobože boljeg i ljudskoj prirodi bližeg svijeta, u suprotnosti s ideologijom uspjeha, napretka i modernizacije kao svojevrsne povijesti patnje širokih slojeva.⁵⁶ Dalmatinska zagora jest *zatvoreni* svijet koji se vrlo teško i sporo *otvarao* pa bi ovakav pristup jednako mogao odvesti u *romantičarsko*, nekritično objektiviziranje problematike kakvoga ćemo se dotaknuti kroz Fortisov *Put po Dalmaciji*. Sličan pristup u svojim putopisima po Balkanu ima Rebecca West kada opise korčulanskih muškaraca pretpostavlja moderniziranoj engleskoj muževnosti koja je izgubila svoju *prirodnost* - njezina

⁵⁵ Isto, str. 258- 263.

⁵⁶ Isto, str. 289-290.

kritika modernizma ostvaruje se preko arhetipske seksualnosti predmodernog muškarca, čime se udaljava od objektivnog poimanja stvari.⁵⁷ Na kontroverzne odjeke nailazimo u hrvatskoj znanosti; s jedne strane, „selo se proglašava izvorištem *pravih* hrvatskih vrijednosti, istinskim životom u kojem su skladno uređeni odnosi zajednice i gdje još uvijek postoje običaji iz naše prošlosti ispunjeni praznovjerjem i erotikom, kao vrhunskim kulturnim događajem. S druge strane, selu se pridaje pejorativno značenje nazadnog, zaostalog i rigidnog okruženja koje sputava svaku individualnost pojedinca, čiji je *duh* nerazvijen, a kulturne izvedbe tek zabavne i smiješne. Hrvatsko etnološko pismo od samih početaka nastoji pomiriti ova dva diskursa, premda s dvojbenim uspjehom ponajprije zbog *prosvjetiteljsko-romantičarske neodlučnosti*, što poput ostalih nacionalnih etnologija preuzima *dvostruki standard prema narodnim tradicijama, istodobni interes za stare običaje i težnju za iskorjenjivanjem praznovjerja*“.⁵⁸ Historija mentaliteta svakodnevnicu želi prikazati *iznutra* i *odozdo*, a ne istraživačkim pitanjima, pojmovima i teorijama. Pozivaju se na *istraživanje sudjelovanjem* ili *na terenu*, na tradicionalan način rada etnologa. Uvjereni su da se svijet određenih ljudskih grupa može shvatiti isključivo iz njihovih vlastitih tumačenja zbilje, iz njihovih *urođenih teorija*, na temelju pripovijedanja onih koji su je doživjeli pri čemu posrijedi nisu samo istaknute osobe i događaji, sada interes zaokuplja *mali čovjek* u svom skromnom, uskom prostoru. Kulturno usmjereni socijalni povjesničari prešli su tako iz *makrohistorije* u *mikrohistoriju*, želeći istraživati svakodnevni život, rad i iskustvo različitih slojeva i grupa u nekom selu ili gradu, kombinirati stečene spoznaje s analizom društvenog i ekonomskog sustava te tako steći znanje o uzrocima promjena ili stabilnosti.⁵⁹ U takvom shvaćanju povijesti važnu ulogu ima „kultura društvenog sjećanja,“ no priroda sjećanja je, prema shvaćanju Elizabeth Tonkin, „slična prirodi literarnog imaginarija - jer se u oba slučaja formiraju temeljna značenja, dok se mnoštvo motiva jukstaponira, stapa, izdvaja, potiskuje i premješta s obzirom na povijesno konkretizirani čin čitanja, to jest prisjećanja.“⁶⁰

Foucault je u opreci s Febvreovim shvaćanjem mentaliteta koji ih drži općim (vjerovanje, ljubav, strah) u njihovom povijesnom okviru, dok ih Foucault vidi kao privremene, diskontinuirane kategorije nastale praksom i diskursom u određenom razdoblju i prostoru. Za Foucaulta je zbilja samo kreacija jezika, a diskurzivna praksa je zbir spoznaja koje se javljaju u određenom razdoblju, sa zajedničkim temama ili idejama u svim područjima

⁵⁷ Škokić, Tea: *Ljubavni kod. Ljubav i seksualnost između tradicije i znanosti*, Biblioteka Nova etnografija, Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, 2011., str. 72.

⁵⁸ Isto, str. 90., prema Prica, Ines: *Mala europska etnologija*, Golden marketing, Zagreb, 2001., str. 98.

⁵⁹ V. Gross, Mirjana: Nav. dj., str. 291., 292.

⁶⁰ Jambrešić Kirin, Renata: *Dom i svijet*, Centar za ženske studije, Zagreb, 2008., str. 61. prema: Tonkin, Elizabeth: *Narrating our past*, Cambridge University Press, Cambridge, 1992.

ljudske proizvodnje znanja te je neko vrijeme mjerodavna, nakon čega nastaje nova, koja nema veze s prethodnom iz čega proizlazi da društvo, država, duša, tijelo, spolnost nisu stabilne kategorije već diskurzivne formacije. Određeno mišljenje ne proizlazi iz usklađenja s elementima prirode ili društva nego iz koncepata i vjerovanja u okviru datoga diskursa. Književnost je diskurzivna prakтика, jezik je diskurs tj. diskurzivna strategija koja determinira čovjeka. Time se ruše dotadašnje vrijednosti zapadne kulture - traženje istine o prirodi i društvu odbacuje se kao iluzija. U osnovi je postmoderne lingvistički obrat - ljudska spoznaja ne izvire iz zbilje nego je isključivo jezik uvjet svake spoznaje. Prema Lyotardu, ne postoji jedna nego samo konkurentne istine. Trebalo bi se, dakle, odreći oslonca na jedinstvo i sigurnost znanja, prihvatiti činjenicu da takve sgurnosti nema, da dolazi vrijeme malih pripovijesti (*petites histoires*) koje će pružiti privremeno opravdanje djelatnosti individua i grupa. Postmoderne struje drže kako ne postoji kriterij istine za interpretaciju povijesne zbilje. Kao što *new criticism* literarni tekst drži zatvorenim sustavom koji nema veze s vanjskim svijetom (pa odbacuje interes za biografski, društveni, povijesni i moralni aspekt književnosti) i okreće se isključivo unutrašnjoj analizi teksta na temelju odnosa riječi, tako i za historiografski tekst vrijedi nemogućnost razlikovanja istine i poezije, faktičnog i fiktivnog. Sam tekst postaje neovisan od autora da bi naposljetku nestala i sama ljudska aktivnost u stvaranju životnog smisla. Jezik je jedina postojeća zbilja pa se historiografski tekst odnosi prema zbilji kao i literarni. Claude Lévi-Strauss ide korak dalje u razvoju strukturalizma odbacujući jaz između mita i razuma i tvrdeći da mit također sadrži racionalni pogled te da, slijedom toga, razmišljanja primitivnih kultura sadrže svojevrsnu racionalnost. U naizgled različitim mitovima varira određeni broj temeljnih tema (*mitemi*) koje, slično kao i jezične jedinice fonemi, imaju značenje kada se na određen način povežu. Prema njemu, historijska spoznaja ne razlikuje se od mitske, pripovjedna historiografija samo je mit zapadnog građanskog miljea koji je nastao u društvima koja vjeruju da su doista doživjela ono što im povjesničari pripovijedaju. Kronološki i pripovjedni prikaz historiografije njemu nije znanstven, a u najgorem slučaju posrijedi je samoobmana. Sličnog su mišljenja i drugi postmodernisti. Roland Barthes drži da razmetanje tradicionalne historiografije objektivnošću ima ideološku funkciju te da su povijesne *činjenice* samo indicije, označitelji, i da se prema tome historiografija ne razlikuje od fiktivnih literarnih diskursa. Michel Foucault i Jacques Derrida nadahnjuju se *antimetodom* F. Nietzschea i kasnim radovima M. Heideggera - čovjek postaje proizvod svoje ideologije, zatvoren unutar jezika i nesposoban prodrijeti do zbilje. Stoga bi sve interpretacije bile iluzije koje maskiraju bitno, a to je *volja za moći* (Nietzsche). Ljudi ne mogu otkrivati istinu koja bi bila u skladu s prirodom i društvom nego je moraju

izmisлити. Zato je ona promjenjiva i uglavnom proizvedena od strane onih koji imaju moć. Nietzsche i Heidegger misle da povjesničari povijesne ličnosti prikazuju kako im odgovara - u skladu s vlastitim ideološkim predodžbama i vrednotama.

Početkom 20. st. u Americi se pod utjecajem interpretativne simboličke antropologije i literarnih teorija razvila *intelektualna i kulturna historija* koja u istraživanju ne polazi od društvenih struktura nego od iskustva, uspomena i problema svakodnevice određenih ljudskih grupa. *Nova kulturna historija* nema poseban predmet istraživanja. Ona se uglavnom može definirati samo velikim brojem međusobno nepovezanih tema kao što su karnevali, pučke zabave, doživljaj ljubavi, časti i tijela, elementi pučke kulture, religije... Hayden White i Dominick La Capra *intelektualnoj historiji* nastoje otvoriti nove dimenzije na temelju literarne teorije - žele stopiti historiju, literaturu i filozofiju, ali na prihvaćanje nailaze samo u SAD-u. White se oslanja na N. Fryea i Foucaulta, a La Capra na Derridu i M. Bahtina. Podržavaju stav da narativne strukture uvjetuju historiografiju i razumijevanje zbilje uopće, zbog čega historiografija ne ovisi o kritici izvora nego o literarnoj teoriji i poetičkim postupcima. Odnos historijskog iskaza prema zbilji postaje sličan ili čak istovjetan odnosu imaginarnog književnog teksta prema toj istoj zbilji. Prema Whiteu, historiografija i književnost ne mogu se razdvojiti, jer su obje oblici duhovnog odnosa prema zbilji. On ne poriče da su se događaji prikazani u historiografskoj prezentaciji doista zbili, ali misli da se svaki pokušaj njihova opisa zasniva na imaginaciji. Historiografski tekst po njemu se, prema tome, ne razlikuje od fikcije. Književno i umjetničko znanje ima za razumijevanje zbilje jednaku vrijednost kao znanost. Roman i historiografija slični su u oblicima i namjerama, a književnikova slika stvarnosti zbiljska je kao i povjesničareva. Sljedbenici intelektualne historije ne smatraju da je historija ograničena izvorima, a književnost načelno slobodna. Književnici također često dokumentiraju povijesnu dimenziju svojih tekstova kako bi djelu dali veću autentičnost, katkad i bolje od povjesničara. La Capra i White smatraju da je kontekst množina tekstova, a ne zbilja. Njima su tekst i kontekst isto, ne postoji mogućnost njihova odjeljivanja. Peter Burke, s druge strane, naglašava kako sve više povjesničara zna da njihova djela ne odražavaju *što se doista dogodilo* nego interpretiraju događaje iz određenog kuta te zato tradicionalno pripovijedanje nije pogodno za takav način prikazivanja. Među uzorima što ih navodi je Kurosawin film *Rašomon*.⁶¹

S poviješću su usko vezane i feminističke teorije koje kritički ispituju metode i teorije koje se tiču neravnopravnosti među spolovima te nastoje poticati promjene. Istražuju

⁶¹ V. Gross, Mirjana: Nav. dj., str. 314., 322., 324-328., 330-335.

raznolikosti muških i ženskih oblika identiteta i opstanka te promjenjivost odnosa među spolovima i njihovo povijesno opravdanje. Feminističke teorije čine tzv. *historiju žena*, često nazivanu i *historija spolova*. Brojne su kritike usmjerena na to da je glavna tema feminističkih studija viktimizacija žena tj. koncentracija na njihov potlačen položaj što je tek djelomično točno jer brojne autorice ističu i kulturnu snagu žena. Historiji žena zamjera se i često naglašeno unošenje ideologije i političkih interesa u *objektivnu* znanost,⁶² čega, vidljivo je iz povijesnog prikaza razvoja historiografije, nije lišena ni povijest općenito. Prisutna je još uvijek tendencija jednostrana opisa ženskih iskustava usprkos različitu položaju žena u pojedinim društvenim slojevima i promjenama u odnosu spolova.⁶³

Navodimo još nekoliko stajališta koja u suodnos dovode historiografiju i pripovjednu fikciju na sličan način kao Gross, nedvosmisleno fuzirajući fikciju (pripovijedanje) i faksiju (povijesna istraživanja): američki filolog Richard Cavendish u djelu *Legende svijeta* pod pojmom legende podrazumijeva usmene priče i ističe da legende izdržavaju probu vremena bolje nego prava povijest.⁶⁴ Marko Dragić naglašava interdisciplinarni karakter književne i povijesne zbilje tj. njihov suodnos s drugim disciplinama (toponomastikom, arheologijom, kronikama, ljetopisima i antropologijom) potkrjepljujući tezu usmenoknjiževnim primjerima s tragovima toponomastike. Na području Neorića, iza brda Kuraje postoji tzv. Hajdučka pećina, nazvana tako jer se pripovijeda da je u toj pećini zimovao Andrija Šimić sa svojim hajducima. Anegdota iz Sviba kod Imotskog, o Andriji Šimiću sjedinjuje fikciju sa svakodnevicom stanovnika Krajine: „Poznati hajduk pošalje svoje ljude u izvidnicu da ispituju teren na današnje zapadno područje Imotske krajine te im zapeli:

„Saznajte što više i zapamtite u kojem ste selu bili, a ne smijete pitati u kojem ste selu.“ „Pa, kako ćemo saznati kad ne pitamo?“ – upitaše iz družine. „Lako. Putujte noću i sjednite s ljudima oko ognjišta pa slušajte o čemu pričaju. Tako ćete saznati u kojem ste selu. Ako govore o konjima, onda ste u Studencima. Ako se govori o švercu i podvalama, onda ste u Lovreću. Ako se govori o tuči, snazi, prevari, onda ste u Cisti. Ako se govori o dobrim kravama, onda ste u Aržanu. Ako su tema volovi i volovski rogovi, onda ste u Dobranjama. Gdje govore o tome tko je s čijom ženom spavao, onda ste u Svibu.“⁶⁵

⁶² Isto, str. 337-341.

⁶³ Isto, str. 344-348.

⁶⁴ Dragić, Marko: *Književna i povijesna zbilja*, Hrvatsko kulturno društvo Napredak, Split, 2005., str. 16.

⁶⁵ Isto, str. 77-79., 192., 193.

Usmena književnost ne daje izravne podatke o životnim činjenicama, naivno je očekivati da će primjeri narodnih pjesama biti dokumentarne slike života. Već smo konstatali da rijetko sa sigurnošću možemo reći da je određena pjesama nastala izvorno na određenom prostoru, ona se usmenim prenošenjem uključila u repertoar različitih područja; vrlo je često, gotovo da je pravilo, da su pjesme zabilježene u Dalmatinskoj zagori, zabilježene i u brojnim drugim područjima Hrvatske što upućuje na sličan životni realitet. Mnogi su siže i vremenski znatno stariji od trenutka njihova zapisivanja pa situacije što ih predodaju potječu iz ranijih razdoblja. Ipak, usmena se književnost tiče životne realnosti. Njene teme ne moraju biti vezane za konkretni događaj, ali su životno aktualne i relevantne jer se tiču svakodnevne problematike čovjeka toga prostora zbog čega su se prenosile i izvodile. Na primjeru pjesme o bratskoj zaštiti sestre koja rodi izvanbračno dijete, Bošković-Stulli ističe nesvakidašnju humanu dimenziju koja se suprotstavlja kulturi zasnovanoj na pravilima patrijarhalnog morala. Određene situacije prikazane u usmenim tvorevina realno su se mogle dogoditi, ali su njezini motivi mogli projicirati u većoj mjeri zgusnute oblike općih predodžbi, iskustava i shvaćanja, a manje same realne prilike. S druge strane, dvostihovi koji se improviziraju u kolu u nekoj prigodnoj situaciji, često su izrazito konkretni. Ipak, obje forme, konkretizirajući ili pak apstrahirajući sadržaje, ukazuju na dominantne kulturne obrasce, na uobičajenu životnu praksu i *tiho* suprotstavljanje istoj.⁶⁶

Vjerujemo da ovako pojednostavljeno izložena složena višestoljetna problematika o odnosu činjeničnog i fiktivnog u povijesti, ostavlja donekle nejasnim i nedefiniranim pristup za koji smo se u istraživanju opredijelili, osobito uzmu li se u obzir postmodernističke teorije koje su i same niz koncepata u razvojnom procesu sa zanimljivim, ali i dvojbenim rješenjima, čije je temeljne postavke o sveopćem relativizmu nemoguće negirati. Priklanjamo se *srednjem putu* - ne negirajući postmodernizam, ali ne usvajajući njegov apsolutni relativizam, najbliže shvaćanju Mirjana Gross, Lynn Hunt i Margaret Jacob. One radikalno ne osporavaju tradiciju smatrajući historiografsku fikciju problemom za profesionalnu historiju, a odnos historiografije i pripovjedne fikcije nezaključenom temom o kojoj će se svakako još raspravljati. Gross ističe da istraživački posao povjesničara ipak nije iluzija, kako smatraju postmodernisti te da različite interpretacije izvora ne opovrgavaju znanstvenost, a rasprave o različitim pogledima jednom bi trebale dovesti do formuliranja pristupa najbližeg povijesnoj istini. Sličan stav zagovaraju Hunt i Jacob - zauzimaju se za istinu o historiji, protive se

⁶⁶ V. Bošković Stulli, Maja: *Žena u slavonskim narodnim pjesmama u: Žena u seoskoj kulturi Panonije* (V. međunarodni znanstveni skup, Vinkovci 1980.), Etnološka tribina, Hrvatsko etnološko društvo, Zagreb, 1982., str. 75-80.

svođenju historiografije na tekstove bez veze sa zbiljskom prošlošću. Historija se bitno razlikuje od fikcije jer želi znati što se dogodilo u prošlosti. Različite verzije istih događaja one tumače kao potrebu svake generacije da povijest interpretira na svoj način. Nove verzije starih (pri)povijesti stoga nisu izraz fiktivnosti historiografskog pothvata, kako smatraju literarne teorije, nego posljedica promjene interesa na temelju društvenog iskustva.

Osim toga, sama književnost je zbilja - *književna zbilja* koja *svojom zbiljom* formira *stvarnu zbilju* – „umjetnost oblikuje svijet koji se prepoznaje kao stvarnost prigušena i iskrivljena u uspostavljenoj stvarnosti“, posjeduje sposobnost „da slomi monopol uspostavljene stvarnosti kako bi *definirala* ono što je *stvarno*“.⁶⁷

2. FEMINISTIČKA KRITIKA

2.1. Žena – na razmeđu prirode i kulture. Pitanje Drugoga

O odnosu među spolovima u Dalmatinskoj zagori, odnosno o položaju žene u tom odnosu, teško je donijeti točan sud, iako je izgledno da je u patrijarhalnoj sredini kakva Dalmatinska zagora nesumnjivo jest, ženin utjecaj znatno sužen i time dijelom definiran. Etnološka i antropološka istraživanja ukazuju na izrazitu dominaciju muškarca u patrijarhalnim sredinama te, u skladu s tim, na podređen položaj žene. Pitanje odnosa među spolovima, gledajući površno, čini se, dakle, jasnim. Međutim, takav zaključak samo je djelomično točan uzmemo li u obzir prikriveno područje ženskog djelovanja i relativnost pojma podređenosti. Feministička literatura mahom je opterećena dijakronijskom analizom dokaza o podređenosti žene u odnosu na muškarca, objašnjavanjem uzroka toj pojavi te iznalaženjem eventualnih rješenja do kojih ćemo, čini se, teško doći, usprkos znatnim naporima. Jednom rečenicom, *literatura o ženi - i feministička i antifeministička - dugo je razmišljanje o pitanju prirode i nastanka ugnjetavanosti i društvene podređenosti žena* (S. De Beauvoir). Poteškoće u rješavanju problematike, smatraju neki autori, nastaju i zbog činjenice da se „univerzalističke kategorije uspostavljaju na temelju individualnog ponašanja (...) jer se nije prešlo na otkrivanje društveno-ekonomskih procesa što počivaju iza njih“,⁶⁸ pri čemu Leacock misli na etnocentrizam, odnosno, zanemarivanje prirode društvenog uređenja

⁶⁷ Božić Blanuša, Zrinka: *Ispisivanje traga: književnost, politika i političko* u: *Umjetnost riječi*, br. 2, Zagreb, travanj-lipanj 2014., str. 127., 128., prema Marcuse, Herbert: *Estetska dimenzija* u: Mikecin, Vjekoslav (ur.): *Estetska dimenzija*, Školska knjiga, Zagreb, 1981., str. 209., 210.

⁶⁸ Likok, Elinor (Leacock, Eleanor): *Položaj žene u egalitarnom društvu: implikacije po društveni razvoj* u: Papić, Žarana - Sklevicky, Lydia (ur.): *Antropologija žene*, Beograd, 2003., str. 209.

primitivnih društava i nedopustivu usporedbu takvih društava s ekonomsko-društvenim zakonitostima Zapada.

Ekonomsko-društvene kategorije uzete su u obzir kao temelj ženske podređenosti još od prvih cjelovitijih feminističkih studija (De Beauvoir), a nakon nje i ostale feministkinje svoja opsežna izlaganja o položaju žene baziraju na biološkim i ekonomsko-društvenim zakonitostima, smatrajući potonje relevantnijima. Kada govorimo o pitanju podređenosti žene, znakovitim mi se čini problem na koji je upozorila Leacock; zanemarivanje, nedovoljno uzimanje u obzir pitanja *Drugosti*, odnosno, gotovo isključivo posmatranje položaja žene unutar određene kulture iz vizure vrijednosnog sustava *zapadnoga* društva. Pitanje položaja Drugog samo po sebi često je unutar kulturoloških pa i samih feminističkih studija, ali se malo uzima u obzir kao argument u donošenju rješenja o problematici ženske podređenosti u smislu relativnosti njezinog podređenog položaja.

Uzrok podređenom položaju žene feminsitička kritika nastoji prvenstveno objasniti društvenim poretkom, ne zaobilazeći biološku određenost kao polazište, ali negirajući biološke faktore kao one kojima je ženska podređenost finalizirana i nepromjenjiva, kao one kojima bi se opravdavale postojeće društvene norme. Biološki podaci ključne su smjernice za razumijevanje žene. Od svih sisavaca, žena je najpodređenija vrsti i najteže tu podređenost prihvaća (kriza puberteta i menopauze, trudnoća, menstruacija, bolan i opasan porod....). Gotovo svi feministički smjerovi ipak odbijaju ideju da biološki čimbenici za ženu znače nepromjenjivu sudbinu, smatrajući ih nedovoljnima za definiranje hijerarhije spolova jer ne objašnjavaju zašto je žena Drugo niti je osuđuju da zauvijek zadrži tu podređenu ulogu.⁶⁹ Međutim, usprkos često neupitnoj argumentaciji, iščitavanjem feminističke literature, stječe se dojam svojesvrnog *circulusa vitiosus* i neprestanog *povratka biologiji* tj. ženinoj reproduktivnoj ulozi, njezinoj sposobnosti rađanja i dojenja kao glavnom uzroku njezine vezanosti za kuću, društvene neangažiranosti pa time i podređenosti.

Žena je činjenično, polazeći od bioloških faktora slabija - ima manje crvenih krvnih zrnaca, sporije trči, u borbi se takva ne može suprotstaviti muškarcu. Međutim, De Beauvoir usvaja teorije Hideggera, Sartrea, Merleau-Pontyja o tijelu kao stanju, a ne stvari. U ljudskom rodu individualne mogućnosti ovise o ekonomskim i socijalnim uvjetima, a ne o biološkim čimbenicima, biološki podaci mogu se rasvijetliti tek u svjetlu ontološkog, ekonomskog, socijalnog i psihološkog konteksta. Istina je da je tjelesna ograničenost žene jedan od najodgovornijih čimbenika za njezin status, ali tijelo nije dovoljno za definiranje toga statusa;

⁶⁹ V. Bovoar, Simon de: *Drugi pol 1. Činjenice i mitovi*, Beogradski izdavačko - grafički zavod, Beograd, 1982., str. 56., 57.

„živiljena stvarnost postoji samo utoliko ukoliko je svešću primljena kroz aktivnosti u društvu. Biologija nije dovoljna da odgovori na pitanje: zašto je žena Drugo“. ⁷⁰

Bez obzira na njezinu vezanost za tijelo, žena je do određenog povijesnog trenutka imala sigurno područje društvenog djelovanja. Svoju dominaciju značajno prepušta muškarcu u trenutku kada se ekonomija premješta van kuće koja je bila pod njezinim patronatom, no ipak, i u tim *dominantnim* vremenima, kada je gotovo podjednako kao i muškarac bila odgovorna za obiteljsku ekonomsku stabilnost, neosporna je činjenica da je „veći dio telesnog prostora žene, tokom dužeg odeljka njezinog životnog veka (...) posvećen prirodnim procesima povezanim sa reprodukcijom vrste“⁷¹ i da su upravo *prirodni procesi*, dakle, *čista biologija*, minorizirali prostor njezine društvene djelotvornosti u odnosu na muškarca. Životno razdoblje najsnažnije psihofizičke djelotvornosti sputano je *biologijom*, trudnoćom, rađanjem i podizanjem djece. U trenutku kada *biologija* postaje sporedna i kada bi se žena puninom snage mogla fokusirati na vlastito društveno djelovanje, ona se već nalazi u životnom razdoblju u kojem je nemoguće nadoknaditi propušteno. Dodamo li tome već spomenutu transpoziciju ekonomskog života iz kuće u vanjski svijet koji joj sve više izmiče, društveno djelovanje žene pretvara se sve više u nedodirljivu mogućnost.

Bit suprotstavljanja ženskog i muškog svijeta feministička kritika objašnjava dihotomijom *prirode* (što je zapravo ono što smo prethodno nazvali *biologijom* unutar koje je ključni pojam reproduktivna uloga žene) i *kulture*. U tom suprotstavljanju feminističke studije nalaze izvorište *muške* argumentacije u njihovu vlastitu korist, ali opet ne i stvarni uzrok ženske podređenosti. Feministička kritika biologiju žene smatra olakotnom okolnosti za muškarce, ali je trajno složna u postavljenoj tezi da ona nije stvarni uzrok ženske podređenosti i da traganja za stvarnim uzrokom ženske podređenosti i općedruštvenog stava o njezinom položaju treba usmjeriti na kulturološke i društvene čimbenike. O položaju žene odlučuje ponajviše struktura i kultura društva, dakle, ono što se unutar nekog kulturnog konteksta o tome misli ili fantazira; problem je, dakle, sociološke naravi – moderno europsko društvo počiva na zasadima patrijarhata – obitelj je stanica društva, a na čelu joj je *pater familias*.⁷² Dominantnim *krivcem* za učvršćivanje patrijarhata feministička kritika često ističe Bibliju,⁷³ odnosno njezina androcentrična tumačenja koja su mahom prihvatili kršćanski autoriteti

⁷⁰ V. isto, str. 56-61.

⁷¹ Ortner, Šeri (Ortner, Sherry): *Žena spram muškarca kao priroda spram kulture?* u: Papić, Žarana - Sklevicky, Lydia (ur.): Nav. dj., str. 157.

⁷² Bajsić, Vjekoslav: *Žena kao čovjek. Prologomena na temu tjedna* u: *Bogoslovska smotra*, vol. 60., br. 3-4, svibanj 1991., str. 150.

⁷³ O doticajima Biblije i hrvatske tradicijske kulture v. Botica, Stipe: *Biblija i hrvatska kulturna tradicija*, Vlastita naklada, Zagreb, 1995. i znatno prošireno u: *Biblija i hrvatska tradicijska kultura*, Školska knjiga, Zagreb, 2011.

(Augustin, Toma Akvinski) trudeći se Biblijom podkrijepiti Aristotelovu filozofsku misao. Za formiranje svojih stavova, Aristotel je opet iskoristio *biološku podređenost* žene, odnosno njezin *prirodni* karakter u dihotomiji *priroda - kultura*. Iz svoje teze o fetusu kao produktu miješanja sperme i menstruacijske krvi, Aristotel razvija tezu o muškarcu kao principu snage, aktivnosti, kretanja i ženi kao pasivnom karakteru.⁷⁴ U *Teološkoj sumi* sv. Toma Akvinski smatra upitnim stvaranje žene, pitajući se je li ono uopće bilo potrebno s obzirom na to da je žena u odnosu na *aktivnog* muškarca, *pasivni* element. Budući da je pasivna, zaključuje da je njezin smisao *da bude na pomoć mužu* (pomoćnik je suprotstavljen majstoru čime se apostrofira njezina podređena uloga)⁷⁵ i to isključivo *na pomoć* u rađanju. Da ne bi neprestano rađao, da bi realizirao i druge, uzvišenije djelatnosti, *aktivni* i *pasivni materijal* u čovjeka je odvojen - muškarac je njegov aktivni dio, žena pasivni na što se naslanjaju zaključci o ženi kao defektnom muškarcu koji je aktivan jedino prema potrebi, pri rađanju. Muškarac je *aktivna snaga*, a kako čovjek teži stvaranju sličnih sebi, u idealnim uvjetima rađali bi se samo muškarci, a svijet bi opstao zahvaljujući Evi koja bi, da nije uzela jabuku, bila besmrtna. Podložnost žene muškarcu, prema iskrivljenom tumačenju Biblije, proizlazi iz njezine naravi, dakle, prirodno je uvjetovana jer je po naravi onaj koji djeluje uvijek časniji od onoga koji je pasivan, muškarac je po naravi razumniji od žene pa mu je zbog toga ona podložna. Biblijska žena posrnula je zbog svoje opake naravi, stoga je zaslužna za patnje koje su joj dane na ovom svijetu, iako joj je u početku povjerena ključna uloga, ali je ona, iznevjerivši povjerenje Stvoritelja, nije više bila dostojna. Moć se prebacuje na muškarca, a ona mu biva podređena po kazni⁷⁶ što je izraženo riječima: *Žudnja će te mužu tjerati, a on će gospodariti nad tobom*, iz čega proizlaze i daljnje interpretacije - *žene neka se pokoravaju svojim muževima kao Gospodinu, jer je muž glava žene kao što je Krist glava Crkve*.⁷⁷ Misao se nadalje vrlo maštovito razvija pa svaka vezanost za to defektno biće mimo potrebe rađanja znači smanjivanje vlastitog dostojanstva i vrijednosti, a sam naziv *femina* ukazuje na *unižen* položaj žene - *fide minor*, manja u vjeri, koja ima posla s vragom.⁷⁸ Štoviše, žena je tjelesna, putena, požudna, a uvjet je ljudske spoznaje preuzimanje kontrole nad tijelom, što može odrastao i educiran čovjek; ženi je nemoguće dosegnuti takav status zbog njezine strastvene, divlje, *prirodne* naravi koja je obmanjuje i pruža joj iluziju da može dodirnuti Ljepotu. Budući da

⁷⁴ V. Bovoar, Simon de: Nav. dj., str. 33., 37.

⁷⁵ Matković-Vlašić, Ljiljana: *Žena u Starom i Novom zavjetu* u: *Bogoslovska smotra*, vol. 60., br. 3-4, svibanj 1991., str. 159.

⁷⁶ V. Bemberdžer Džoun (Bamberger, Joan): *Mit o matrijarhatu: zašto u primitivnom društvu vladaju muškarci?* u: Papić, Žarana - Sklevicky, Lydia (ur.): Nav. dj., str. 243-267.

⁷⁷ Bošković Stulli, Maja: Nav. dj., 2002., str. 25.

⁷⁸ Bajsić, Vjekoslav: Nav. dj., str. 147., 148.

nije *odrasla* ni *educirana*, ostaje joj nepoznatim da se istinska Ljepota, međutim, spoznaje stjecanjem znanja o njezinoj nedodirljivosti (Platon). Čovjekov (muški, op.a.) um preuzima kontrolu nad tijelom odrastanjem i edukacijom, a to je ženi, zbog njezine naravi, apriorno onemogućeno.⁷⁹ Na tragu takve argumentacije, razvije se i uspješno preživjele apsurdne teorije o nemogućnosti ženskog aktivnog djelovanja. Nije se dovodila u pitanje eventualna neodvojivost *pasivnog* i *aktivnog materijala*, zbog čega ta dva elementa nisu mogla egzistirati paralelno, unutar iste materije/jedinke pa da i muškarac i žena imaju svoj *aktivni* i *pasivni* dio ličnosti, te u konačnici, zašto je *aktivno* nužno vrijednije od *pasivnog*, zbog čega nisu barem podjednako vrijedni, budući da su jedno drugim uvjetovani? Međutim, pitanju vrijednosne hijerarhije *aktivnog* i *pasivnog* brzo se doskočilo novom argumentacijom: u dihotomiji *priroda - kultura*, kultura je *viši svijet* jer je pod ljudskom kontrolom, a svi narodi svjesno ili nesvjesno pridaju veću važnost predmetima, pojavama i zbivanjima koja su pod ljudskom kontrolom.⁸⁰ Koliko god ljudski život bio vrijedan, on je kratkotrajan i prolazan što tekovine kulture nisu. Priroda pripada *nižem svijetu* jer za njezin opstanak nije potrebna ljudska intervencija. U gotovo svim društvima žena se definira kao bliža prirodi jer su njeno tijelo i život čvršće zarobljeni zakonom vrste i sve su njene aktivnosti označene kao niže u poretku stvari, kao kulturno manje vrijedne te su zbog toga bez prava na jednaku društvenu moć. Za razliku od nekih drugih vrsta, žena materinstvom nije uspjela postići autonomiju, „ni biološka potreba - seksualni prohtev i želja za potomstvom - koji mužjaka potčinjavaju ženki, nije društveno oslobodila ženu”.⁸¹ Uzrok tome je specifičnost ljudske vrste - njezin cilj nije isključivo održati vrstu, što je određeni oblik stagnacije, ona teži nadilaženju same sebe. Rađanje i dojenje nisu aktivnosti nego prirodne funkcije; žena se, dakle, u njima ne potvrđuje kao individua jer te funkcije ne obuhvaćaju neki cilj. Muškarac, s druge strane, ne prehranjuje obitelj jednostavnim životnim procesom, već djelima koja nadilaze njegovu animalnost, on je *homo faber*, on postavlja ciljeve i uspostavlja putove k njima, ostvaruje se kao biće, stvara da bi održao, nadmašuje stvarnost, ne radi samo da sačuva dati svijet, uklanja mu granice i

⁷⁹ V. Bećirbašić, Belma: *Tijelo, ženskost i moć. Upisivanje patrijarhalnog diskursa u tijelo*, Synopsis, Zagreb-Sarajevo, 2011., str. 17., 36. Tjelesnost žene posebice problematizira *žensko pismo* što nije predmet našeg istraživanja, ali se, budući da je usmena književnost donekle *ženski govor*, može dovesti s njim u vezu. O preokupacijama *ženske literature*, s obzirom na to da se problematika nije bitno riješila, iako intrigira svojom eksplicitnošću, usp.: Sablić Tomić, Helena: *Gola u snu. O ženskom književnom identitetu*, Znanje, Zagreb, 2005., Zlatar, Andrea: *Tekst, tijelo, trauma. Ogledi o suvremenoj ženskoj književnosti*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2004., Gilbert, Sandra - Gubar, Susan: *The madwoman in the attic*, New Haven, London: Yale University Press, 2000., Toril, Moi: *Seksualna-tekstualna politika: feministička književna teorija*, AGM, Zagreb, 2007.

⁸⁰ V. Fridl, Ernestina (Friedel, Ernestine): *Spor o determinantama polnih uloga* u: Papić, Žarana - Sklevicky, Lydia (ur.): Nav. dj., str. 39.

⁸¹ Bovoar, Simon de: Nav. dj., str. 16.

postavlja osnove neke nove budućnosti.⁸² Žena eventualno može zauzimati *srednji* položaj, međupoložaj između prirode i kulture jer usprkos činjenici da je dio prirode više negoli muškarac, ona djelomično sudjeluje u ljudskom društvu pa je sudionik kulture. Iz tog međupoložaja proizlazi, smatra Ortner, dvosmislenost u prikazu žene u različitim kulturnim manifestacijama - od demona do svetice,⁸³ jednako kao što joj se zbog njezine *prirodne* uloge često pripisuje mitska poveznica različitih suprotstavljanja - života i smrti, čistoće i nečistoće, štovanja i opovrgavanja, egzaltacije i negiranja njezine uloge. Takvu ambivalentnost slikovito je objasnila De Beauvoir - žena je ključni posrednik u nastajanju života, ali nastajanje života „izaziva gađenje jer život se stvara raspadajući se. Ljigavi embrion otvara ciklus koji se dovršava u truležu smrti“. Budući da se užasava smrti, muškarac se užasava i pomisli da je rođen, „hteo bi da se odrekne animalne veze, jer baš zato što ga je stvorila smrtonosna Priroda ima vlast nad njim. (...) Zemlja - Majka guta (...) posmrtno ostatke svoje dece. (...) U većini narodnih predstava Smrt je žena, zato ženama i pripada oplakivanje mrtvih jer je ona njihovo delo“.⁸⁴ Budući da daje život i smrt, majka je simbolično svemoguća, a život sa svemogućim je nepodnošljiv, nemoguć, stoga je za samorealizaciju nužno odvajanje od majke. U psihoanalizi, majka je uvijek stavljena u kontrastnu poziciju u odnosu na oca (u očima djevojčice krivac za njen falični nedostatak, u očima dječaka tijelo koje ne smije gledati ako želi izbjeći kaznu oca); neki feministički psihoanalitički smjerovi smatraju da je patrijarhat posljedica želje muškarca da se u određenoj fazi samorealizacije fizički razlikuje od majčinog tijela.⁸⁵ Antropolozi često spominju simboliku nečistoće, u žene prepoznatljivu u obliku menstruacije koja se od nastarijih vremena provlači kao argument ženske sputanosti i *uniženosti* u odnosu na muškarca koji istu nečistoću uspijeva nadići još od aristotelovskih vremena u kojima je postavljena teza o njegovom nastanku iz menstrualne krvi. Za vrijeme menstruacije žene su jahale lošije konje te im se nije dopuštalo približavanje ranjeniku ili muškarcu koji ide u ratni pohod kao ni svetim predmetima.⁸⁶

U Dalmatinskoj zagori postoje praznovjerja vezana za mjesečna krvarenja žena, kako je Lovrić primijetio vjerojatno vrlo stara, još iz poganskog vremena. Od kazivača saznajemo o

⁸² V. isto, str. 91., 92.

⁸³ V. Ortner, Šeri (Ortner, Sherry): Nav. dj., str. 159. i 173-175.

⁸⁴ Bovoar, Simon de: Nav. dj., str. 200., 201.

⁸⁵ V. Bećirbašić, Belma: Nav. dj., str. 38., 39. O psihoanalitičkom tumačenju muško-ženskih odnosa i simboličari nečistoće, *ljage*, *zazornosti*, vidjeti više u: Kristeva, Julia: *Moći užasa. Ogled o zazornosti*, Naprijed, Zagreb, 1989.

⁸⁶ V. Ortner, Šeri (Ortner, Sherry): Nav. dj., str. 151.

vjerovanju da je spolni odnos tijekom mjesečnice kažnjavao rođenjem bolesnog djeteta.⁸⁷ Dječju odjeću također je nepoželjno prati zajedno s odjećom žene koja ima menstruaciju. Trudnoća i porođaj, s jedne strane ishodište glorifikacije žene-majke, također su ambivalentno povezani i s *nečistoćom* žene. Lovrić spominje vjerovanje da majke moraju same pokopati posteljicu iza porođaja. Osobito stroge običaje u Lovrićevo vrijeme imali su pravoslavci - s rotkinjom nitko nije smio biti u kontaktu četrdeset dana iza poroda (makar joj na porodu prijetila smrt!), mogla joj je pomoći samo žena latinskog obreda; obred čišćenja od poroda odvijao se u crkvi. Do danas su sačuvana brojna praznovjerja vezana za trudnoću i djecu. Povezanost djece i prirode ističu mnoge kulture, dijete je preko dojenja povezano s majkom, dio je prirode. Da bi postalo muškarac, potrebno je proći inicijacijske obrede koji ga uvode u svijet kulture. Otuda uzrok neizvršavanju pogrebnih obreda za djecu umrlu u ranom uzrastu jer još nisu u potpunosti društvena bića.⁸⁸ U Dalmatinskoj je zagori rašireno mišljenje koje možemo dovesti u vezu s navedenim - djeca se pokapaju prema kršćanskim obredima, ali se smatra da smrt malog djeteta ne treba oplakivati.

Vidljivo je da je da su teorije suprotstavljanja prirode i kulture kojima se samima po sebi ne može pripisati alogičnost i besmislenost, ipak rezultirale sumnjivim zaključcima koji su se povijesno nataložili i često ishodovali rađanjem brojnih tumačenja koja su u jednom trenutku uzeta kao vrijednosna, a ostatak povijesnog kontinuuma u različitim ih je fazama ili potvrđivao ili opovrgavao (na što je usmjerena feministička kritika), neprestano komplicirajući situaciju i dovodeći je do trenutka teške rješivosti s krajnjim ciljem poništavanja povijesnog presjeka pejorativnih razmišljanja o ženi na kakva nailazimo u De Beauvoir i Woolf:

Žena je žena usled izvesnog nedostatka osobina.

Ženski karakter treba da smatramo kao nešto što je po prirodi nepotpuno.

Žena je promašen muškarac, biće slučajno.

Žena, biće relativno.

*Telo muškarca ima smisla samo po sebi, apstrahujući telo žene, dok telo žene nema tog smisla ako se uz njega ne zamisli muškarac. Muškarac sebe zamišlja bez žene. A ona sebe ne zamišlja bez muškarca.*⁸⁹

⁸⁷ Prema kazivanju Ivanice Blažević r. Goreta (1922.-2014.), r. u Čavoglavama gdje je, uz kraća izbivanja, provela cijeli životni vijek. Pripovijedala mi je o svojoj prijateljici koja je rodila psihički bolesno dijete. Ona joj se povjerila da je uzrok anomaliji djeteta spolni odnos za vrijeme menstruacije.

⁸⁸ V. Ortner, Šeri (Ortner, Sherry): Nav. dj., str. 162.

⁸⁹ V. Bovoar, Simon de: Nav. dj., str. 12.

Takva poimanja o ženi koja proizlaze iz njezine (prije svega tjelesne) podređenosti prirodi, kroz povijest su rezultirala i propitkivanjem njezine intelektualna sposobnosti - jesu li, i ako jesu, koliko su žene sposobne obrazovati se, jesu li uopće sposobne suvislo savladati određene intelektualne napore, „Napoleon je mislio da su nesposobne, dr. Johnson misli suprotno. Imaju li dušu ili nemaju dušu? Neki divljaci kažu da nemaju. Drugi, naprotiv, tvrde da su žene polubogovi i zato ih obožavaju. Neki mudraci drže da im je mozak plići, drugi da im je svijest dublja. Goethe ih je štovao, Mussolini ih prezire. Kamo god pogledaš, muškarci razmišljaju o ženama i razmišljaju različito. Nemoguće je povezati glavu i rep (...)“⁹⁰

Podređenost žena Woolf objašnjava teorijom Drugoga, ali ona je ne koristi kao argument u negaciji ženske podređenosti kako to čine protivnici dominantnih strujanja feminističke kritike (o čemu će dalje biti riječ), već upravo u onom smislu koji su dalje nastavljali razvijati feministi kao dugoročno dominantnu teoriju koja se počela rasplinjavati tek suvremenim poimanjem kulture kao promjenjivog, samorazumljivog sustava, neovisnog o vrijednostima drugih sustava izvan nje same. Život je za oba spola pretežak, stalna borba, smatra Woolf. Da bismo ga preživjeli, a budući da smo bića iluzije, više od svega nam je potrebno samopouzdanje, a ono se postiže uvjerenjem da su drugi manje vrijedni od nas - „otuda za patrijarha koji mora osvajati, koji mora vladati, golema važnost osjećaja da su mnogobrojni drugi ljudi, zapravo da je pola ljudskog roda od njega prirodno manje vrijedno. Mora da je to zapravo jedan od glavnih izvora njegove moći. (...) Žene su svih ovih stoljeća služile kao ogledala što su posjedovala magičnu i dražesnu moć da muški lik odražavaju u dvostrukoj veličini.“⁹¹ Istu problematiku razmatra De Beauvoir, ali ide korak dalje, zbog čega je, čini se, dijelom prati stigma antifeministkinje. Ona govori o Drugome kao o proizvodu Subjekta koji sebe definira kao Apsolut, „čovečanstvo je muško i čovek ne definiše ženu kao takvu, već prema sebi; žena se ne posmatra kao autonomno biće. (...) On je Subjekt, Apsolut; ona je Drugi.“⁹² Drugi je potreban Subjektu (u ovim slučajima muškarcu, ali možemo jednako govoriti o bilo kojoj *ugnjetavanoj* skupini) kako bi potvrdio samoga sebe. Drugi ga istovremeno poriče i afirmira jer Subjekt razaznaje sebe samo kroz realnost koja nije on, potvrđuje vlastitu slobodu kroz drugu podčinjenu slobodu i tako se sam želi ostvariti kao biće,⁹³ „fundamentalno je neprijateljstvo prema svakoj drugoj svesti; subjekat se postavlja suprotstavljajući se - nastoji da se afirmiše kao bitno i da drugo preobrazi u nebitno, u

⁹⁰ Woolf, Virginia: *Vlastita soba*, Centar za ženske studije, Zagreb, 2003., str. 34.

⁹¹ Isto, str. 39.

⁹² Bovoar, Simon de: Nav. dj., str. 12.

⁹³ V. isto, str. 193-195.

objekat”.⁹⁴ Rekli bismo pojednostavljeno da je riječ o klasičnoj strategiji uspoređivanja uz pomoć koje svijest o vlastitoj vrijednosti gradimo na temelju usporedbe s Drugim, čiju vrijednost relativiziramo stavljajući je u odnos prema vlastitoj, apriorno *većoj* vrijednosti. Drugost je, dakle, prirodna kategorija ljudske misli kojom se nužno samovrednujemo i potvrđujemo kao jedinke. Razlika je jedino u tome što su se muškarci nametnuli kao strana koja vrijedi više. Ono što bi De Beauvoir moglo svrstati u redove antifeminiskinja, iako bi bez njezine studije feministkinje teško razvijale svoju misao, nije pitanje Drugoga, budući da smo definirali da je Drugost neupitno svojstvena ljudskom biću, već upravo spomenuto postavljanje pitanja o sposobnosti muškarca da se nametne kao subjekt, a da ženu stavi u poziciju Drugog, odnosno, pitanje zbog čega situacija nije obratna, kako to da se žena nije uspjele nametnuti kao subjekt pri čemu bi muškarac bio Drugi? Dio krivice za takvo stanje De Beauvoir pripisuje ženi. Drugi je svjestan svoje Drugosti i ne može biti zadovoljan svojim položajem, on se buni želeći se i sam naći u položaju subjekta. De Beauvoir drži da je žena bila nedovoljno aktivna u negiranju svoje Drugosti, da je vlastitu Drugost prihvatila kao datost definirajući je kao apsolut, negirajući je kao relativnu varijablu. U odnosu na druge subjekte koji se nikada spontano i samovoljno ne postavljaju kao objekt, žena to pokorno čini. Zavisnost žena, smatra, nije posljedica nekog događaja ili zbivanja u povijesti, kao što je uvođenje ropstva u Ameriku, rasutost Židova po svijetu i sl., ta zavisnost nije nastala, Drugost se u slučaju žena javlja kao apsolutnost, ali takvo *prirodno* stanje, kao ni povijesna stvarnost, nije nepodložno promjenama. Ako se žena prikazuje kao nebitnost koja se nikada ne preobražava u bitnost (a potencijalno bi se mogla preobraziti), znači da ona (žena) sama ne radi ništa za taj preobražaj. Ona smatra da je dodatni uzrok ženskoj podređenosti i to što žene nisu ujedinjene u cjelinu koja bi se postavila suprotstavljajući se. Nagli razvoj industrije zahtijeva veću radnu snagu negoli su je radnici osiguravali što samo po sebi znači veliku, potencijalno pozitivnu prekretnicu za ženu; međutim, nedostatak solidarnosti i kolektivne svijesti doveo je do toga da žene nisu iskoristile mogućnosti koje im se nude.⁹⁵ Pokušaji ženske društvene afirmacije, osobito u 20. st., apostrofirali su ponovno pitanje ženske *prirodnosti*. Činjenica da žele drugačiji život upućivala je na žensku ambivalentnost i želju da se potvrde u muškom svijetu. Međutim, kada se to dogodilo, otvorio se novi problem - ženska nesolidarnost - žene se nisu borile za žene kao neprivilegiranu skupinu, već za žene pojedinačno - unutar skupine žena stvorile su se podskupine privilegiranih žena. Neke žene, dobivši privilegije, počele su smatrati da je oslobađanje svih žena dovršeno. Čak su se

⁹⁴ Isto, str. 14.

⁹⁵ Isto, str. 160-162.

koristile nepriviligiranim položajem drugih žena da bi održale svoju superiornost. Trocki je ovo zapazio već 30-ih god. govoreći o nejednakosti među ženama koje imaju kućnu pomoćnicu, telefon za obavljanje narudžbi, automobile za izlaske i onih koje trče po trgovinama, spremaju večeru ili vode djecu kući iz vrtića.⁹⁶ Pokazalo se da su žene „kućom, radom, ekonomskim interesima, društvenim položajem više vezane za muškarce - oca ili muža - mnogo čvršće nego za druge žene. Buržujke su solidarne sa buržujima a ne sa ženama proleterima; bele žene sa belim muškarcima a ne sa crkinjama“.⁹⁷ Žena ne traži svoje pravo kao subjekt ne zato jer nema mogućnosti, ona to pravo često svjesno izbjegava smatrajući neophodnom vezu koja je spaja s muškarcem, bez reciprociteta, i često se dobro osjeća u ulozi Drugog.⁹⁸

Možda imaju pravo oni koji De Beauvoir podastiru antifeminizam jer se čini da ženska pasivnost koju ona spočitava ženama i nije toliko dobrovoljna, odnosno *konkretni mogućnosti* koje žene tobože nisu iskoristile, često su ograničene, a što pokazuju suvremena gibanja ženskog djelovanja - u suvremenom društvu žene pokazuje snažnu i jasnu tendenciju aktivnog uključivanja u do tada *mušku* sferu djelovanja. Govoriti o razlozima ženske pasivnosti o kojima govori De Beauvoir znači vratiti se opet ishodištu - odnosu *prirode* i *kulture* te brojnim kulturnim i društvenim uvjetovanostima koje su kroz povijest varirale, utječući različito na položaj žene; nije riječ o njezinoj svjesnoj želji da bude pasivna, ona je primorana na pasivnost koju uvjetuju čimbenici na koje teško može djelovati.

Evidentno je da je ženski pokret od svojih početaka implementacija u već postojeći sustav (muških) vrijednosti, a ne stvaranje novih. Za razliku od De Beauvoir, Simmel upitnim drži prirodu maskulinog karaktera *naše* kulture i apostrofira pitanje proizlazi li on iz unutarnje biti spolova ili samo iz premoći snage muškarca koja zapravo nije povezana s pitanjem kulture⁹⁹ te odgovor traži u prirodi spolova. On smatra da moć muškaraca proizlazi iz njihove sposobnosti da strogo odvoje objektivno od subjektivnog, a ta sposobnost u uskoj je vezi s muškim karakterom *kulture*; muško biće je nemirno, aktivno i inzistira na potvrđivanju u nečemu izvan sebe. Kod žene se *neodvojivost od cjeline onoga ja sa središtem njegovih osjećaja, koje odvajanje premješta rezultat u sferu objektivnog*, smatra manom, a ne prednošću, dakle, ženin pokušaj da bude dio *kulture* smatra se negativnošću jer se ona na taj način suprotstavlja svojoj biti. Po nekom općem mišljenju, žene karakterizira stanovita

⁹⁶ V. Rowbotham, Sheila: *Svest žene - svet muškarca*, Studentski izdavački centar, Beograd, 1983., str. 107.

⁹⁷ Bovoar, Simon de: Nav. dj., str. 15.

⁹⁸ V. isto, str. 17.

⁹⁹ V. Simmel, Georg: *Kontrapunkti kulture*, Vjeran Katunarić (ur.), Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, 2001., str. 167.

nerazvijenost zbog koje ih je Schopenhauer zvao *doživotnom djecom*.¹⁰⁰ Dio feminističke misli smatra da se žene, vjerojatno po nekom usvojenom kodu, nesvjesno i u svojoj mašti pokoravaju muškarcima, dok im se u stvarnom životu odupiru.¹⁰¹ Rezimiramo li ove stavove, uočavamo njihovu svedenost na prirodnu određenost - nemogućnost odvajanja *subjektivnog* i *objektivnog* u ženskoj je prirodi zbog čega ona dobrovoljno prepušta muškarcu moć jer drugačije ne može biti - čini se da je ona biće koje *pluta* između dvije krajnosti, a prepuštanje bilo kojoj rezultiralo bi osobnim nezadovoljstvom. Vjerojatno iz te njezine neodlučnosti proizlazi *dječja nerazvijenost*. Pasivnost koju De Beauvoir predbacuje ženama, smatrajući je općom ženskom karakteristikom i uključujući i samu sebe u pasivne sudionice, prema Simmelu, dio je ženske prirode. Pasivnost je, po njenom mišljenju, rezultirala unutarnjom podvojenosti: dio žena ostao je u okvirima *ženskog* svijeta, dio je iskočio u *mušku* sferu. Istovremeno žene promatraju one koje su *iskočile*, ponekad se i same ponašaju poput njih, gubeći međusobno žensko poverenje, osobito prema onim ženama koje su igrale mušku igru. U svakom slučaju, žene su unutar sebe podijeljene smo na dva dijela, a iz te podjele, „konkretna neprilagođenosti, proizašao je osećaj da je jedan deo nas (žena, op.a.) čudan, stran i odsečen od drugog dela koji smo doživljavale kao paralisanost našeg identiteta.“¹⁰²

De Beauvoir je otvorila i zanimljivo pitanje ženskih mitologema koji se pokazuju osobito relevantnima za položaj suvremene žene i područje njezine moći. Afirmacijom ženske društvene pozicije De Beauvoir predviđa potencijalni nestanak mita o ženi jer potvrđivanje žene kao ljudskog bića zatire *čudesno svojstvo Drugog*, žena biva ogoljena, gubi svoju kontradiktornu mitološku dimenziju Eve i Djevice, idola i sluškinje, izvora života i sile mraka, svega onoga što muškarac nije, a želi biti, njegova negacija i razlog njegova postojanja.¹⁰³ Kada se izgubi mit o ženi, gubi se i dio nje, ono zbog čega su je muškarci doživljavali posebnom, njeno sredstvo *upravljanja* muškarcima, iako smo mišljenja da se mit o ženi može umanjiti i prijetiti gubitkom dijela njezine moći, ali ne može nestati, budući da se arhetipski učvrstio. Obrazovanje bi moglo omogućiti ženi da se otisne u svijet koji su stvorili muškarci, ali onda bi se dogodio gubitak *najlepšeg što nam svet može ponuditi - naš ideal o ženskosti*.¹⁰⁴ Gubitak *ideala ženskosti* podjednako bi ugrozio i muškarce i žene - muška moć bi opadala spoznajom da su zamjenjivi ženskom, a žena bi izgubila one argumente koji joj omogućuju proboj u muški svijet i *pasivno* vladanje koje joj dopušta da se, prema potrebi,

¹⁰⁰ V. Isto, str. 170.

¹⁰¹ V. Rowbotham, Sheila: Nav. dj., str. 147.

¹⁰² Isto, str. 139.

¹⁰³ V. Bovoar, Simon de: Nav. dj., str. 196., 197.

¹⁰⁴ Rowbotham, Sheila: Nav. dj., str. 124.

okoristi vlastitim *slabostima*. Dugotrajni mit o ženi učinio je ženama uslugu obdarivši ih suptilnom manipulativnom moći uz pomoć koje “žene osete iskrivljeno tumačenje pojma muževnosti i udare tamo gde mu je najslabija točka. One puštaju muškarce da se igraju supermena, čak da stavljaju ogrtač King Konga, jer se ovom fasadom muškosti još uvek može manipulirati tradicionalnim taktikama. Bespomoćne da se potvrde na bilo koji drugi način, žene su ponekad muškarcima *naturale* na nos njihovu niskost onda kada bi pokušali da prestanu sa glumom i pokušali da budu *muškarci* bez lažne moći.”¹⁰⁵ Upravo tu, u snazi manipulacije, započinje područje sugestivne, prikrivene ženske moći koja se zanemaruje, a ponekad je realno snažnija od načelne muške moći. Međutim, ovakva argumentacija često je poticala reakciju feministkinja - one prikrivenu žensku moć smatraju obmanom žena i antifeminista, za njih je to suptilno zaglupljivanje žena - ograničava im se područje djelovanja, a potom se toj ograničenosti marketinškim vještinama pridaje važnost, kako je u *Filozofiji braka* ustanovio Balzac - *Udata žena je rob koga treba umjeti postaviti na prijestolje* (navedeno prema De Beauvoir), „muškarac se trudi da je rastereti svih mučnih obveza i svake brige. Znači, ujedno je osloboditi svake odgovornosti. Očekuje se da će žena, tako obmanuta, privučena lagodnošću položaja, prihvatiti ulogu majke i domaćice kojom muškarci hoće da je zarobe jer je *ljude lakše okovati nego ih osloboditi, ako okovi donose uvažnje*. (B. Shaw)”¹⁰⁶ Kada se podređene želi zadržati *na njihovom mjestu*, onda im se podilazi pa su isticane vrline *dobrog crnca* koji je bezazlen, djetinjast, nasimjan (a zapravo rezigniran), i *prave žene* - frivolne, djetinjaste, neodgovorne (a zapravo podčinjene muškarcu).¹⁰⁷

Mogućnost manipulacije kojom žene ostvaruju svoju prikrivenu moć, ipak su kao snažan argument iskoristile antifeministkinje da dokažu općepriznatu spoznaju kako su apstraktna sloboda i konkretna prava često obrnuto recipročna. Grkinje su zakonski u manje podređenom položaju u odnosu na Rimljanke, ali je Rimljanka znatno više uključena u društvo.¹⁰⁸ O odnosima formalne i neformalne podređenosti još će biti govora. Ipak, brojni pisani tragovi upućuju na podređen položaj žene u dominantno patrijarhalnim društvima, dajući feminističkim studijama snažne argumente za potvrdu njihovih teza. Navodim nekoliko takvih zapisa o ženi Dalmatinske zagore:

¹⁰⁵ Isto, str. 158.

¹⁰⁶ Bovoar, Simon de: Nav. dj., str. 157.

¹⁰⁷ V. isto, str. 20.

¹⁰⁸ Isto, str. 124-125.

„Ako gost ostane u kući više dana, onda mu svako jutro najstarija kći ili snaha polije ruke, očeslja ga, splete mu kosu pa ga dvori za stolom, dok žene s njim nikada ne jedu.“¹⁰⁹

„Teško Morlaku koji bi na nogama nosio čarape! Taj bi bio siguran, da bi postao ruglom svih svojih zemljaka. Čarape su im odvratne, i to zato, što ih nose žene, a oni neće ni za što da budu slični ženama.“¹¹⁰

„Sve dotle dok nevjestice ne počnu rađati, spavaju uvijek sa svojim muževima, ali čim rode djecu, spavaju napose, i muževi, koji neće da ih smeta dječja vika, dolaze k njima samo onda, kada to traže prirodne potrebe. Morlaci neće da budu nikako slični ženama, pa zato gledaju na žene kao na jednu od onih prljavih, niskih i ružnih životinja, koje se ne smiju ni spomenuti bez prethodnog izvinjenja.“¹¹¹

„Djeveri su čitavo vrijeme pira uz vjerenice. Mlada, kojoj bi sigurno milije bilo da još ostane u krevetu, diže se odmah, i djever je vodi u društvo, koje se već razbudilo. Tad ona mora poljubiti najprije svekra, ako ga ima, ili onoga, tko je mjesto njega, zatim kuma, pa starog svata i sve prisutne, makar ih bila hiljada. Kad svatovi odručaju ide nevjestica ručati s djeverima, a roditelji i susjede, koje su u svatovima, jedu za stolom priređenim napose od muškog stola, kao da bi ženama dali odviše slobode, kad bi jeli zajedno. Isto se tako postupa i s neodraslim sinovima.“¹¹²

„Ljudi i momci side na stocima uz vatru, cure stoje na nogama iza nji i služe svakoga vodom a uvijek lože vatru ...“¹¹³

„Bog je stvorijo prvo čovika pa ženu, a Bog je i naredijo, da žena sluša čovika, pa tako će i biti dok bude svita.“¹¹⁴

¹⁰⁹ Lovrić, Ivan: *Bilježke o Putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa i Život Stanislava Sočivice*, Izdavački zavod Jugoslavenske akademije znanosti, Zagreb, 1948., str. 84.

¹¹⁰ Isto, str. 94.

¹¹¹ Isto, str. 133.

¹¹² Isto, str. 129. Vezano za Dalmatinsku zagoru u vrijeme Ivana Lovrića v. Bezić-Božanić, Nevenka: *Stanovništvo Sinja u Lovrićevo doba* u: *Ivan Lovrić i njegovo doba: referati i saopćenja sa znanstvenog skupa* (ur. S. Gunjača), Sinj 27-29. listopada 1978., *Zbornik Cetinske krajine I*, Sinj, 1979., str. 125-154. i Čulinović - Konstantinović, Vesna: *Položaj žene u Lovrićevo doba i danas* u: *Gunjača, Stjepan (ur.): Ivan Lovrić i njegovo doba: referati i saopćenja sa znanstvenog skupa Sinj 27-29. listopada 1978., Zbornik Cetinske krajine I*, Sinj, 1979., str. 319-333.

¹¹³ Kutleša, fra Silvestar: *Život i običaji u Imockoj krajini*, Ogranak MH Imotski, HAZU, Zavod za znanstveni i umjetnički rad u Splitu, Imotski, 1993., str. 210.

„Žena je potriba muška, nikada u istoj cini kolik muška glava. Žena je i kućna potriba. Kuća brez žene teško se uzdrži, nikako ne napreduje. Žena na selu i sama sebe smatra nižom od čovika, a čovik je drži svojom službenicom više nego drugaricom.“¹¹⁵

Fortisov pogled na ženu Dalmatinske zagore¹¹⁶ ublažen je njegovim osobnim simpatijama. Ipak, neosporno je da su Morlaci prikazani kao zaostali primitivci - Fortis analizira iz perspektive Drugoga - iz pozicije učenog opata (i pripadnika *nadređene* kulture) kojemu je kultura Dalmatinske zagore (kultura Drugoga, *podređenoga*) egzotika i kojoj sam ne pripada pa je izvorno i ne poznaje. Lovrić i Kutleša, također obrazovani, ipak pripadaju kulturi koju analiziraju, poznaju je iz drugačije perspektive u odnosu na Fortisa pa je iz drugačijeg kuta i analiziraju. Stoga su njihove zabilješke o istoj pojavi drugačije eksplicirane. Kada Lovrić kritizira Fortisovu rečenicu da „jakost žena iz naših krajeva redovno malo zaostaje za jakošću muškaraca“, Rihtman Auguštín ne daje prvenstvo nijednome, uzimajući u obzir različite pozicije promatrača - „Lovrić može imati pravo kada prigovara Fortisu zbog neprikladnog načina usporedbe muškaraca i žena. Ali, može se razmišljati i ovako: nije li Fortis kao stranac, a dobar poznavalac naše kulture, uspio vidjeti, što Lovriću nije moglo biti tako jasno, tj. da se žene usuđuju oprijeti muškarcima, i to na način koji će bolje osvijetliti tek građa iz kasnijih vremena.“¹¹⁷ Fortisovi i Lovrićevi pogledi na život Morlaka, „premda potječu iz pred-etnološkog vremena, čini se da otvaraju mnoga pitanja o pristupu terenu: hoće li taj pristup biti romantičan ili prosvjetiteljski, hoće li tragati za kuriozitetima ili za stvarnim životom, hoće li istraživač promatrati ili svjedočiti, hoće li uopće razumjeti ili će se osloniti samo na vlastitu imaginaciju. Prijepor dviju strana: jedne koja je zračila intelektualnim autoritetom, i druge što ju je zastupala usamljena mlada osoba, također upućuje na jednu modernu ili čak postmodernu dvojbu. Možemo li govoriti o osamnaeststoljetnom prijeporu dvaju pristupa terenu: stranom, distanciranom i domaćem na neki način angažiranome?“¹¹⁸

Upravo u položaju Drugoga leži osnova argumentacije protivnika općeuvaženih zaključaka o podređenosti žena u patrijarhalnim sredinama kakva je i Dalmatinska zagora. Položaj Drugoga ovdje je, međutim, promatran iz drugačije perspektive u odnosu na feminističku kritiku. Dok feministička kritika Drugoga promatra u smislu antipoda Prvome,

¹¹⁴ Isto, str. 237.

¹¹⁵ Isto, str. 264.

¹¹⁶ V. Fortis, Albeto: *Put po Dalmaciji*, Marjan tisak, Split, 2004., str. 33-69.

¹¹⁷ Rihtman Auguštín, Dunja: Nav. dj., 1984., str. 57.

¹¹⁸ Rihtman Auguštín, Dunja: *Etnologija i etnomit*, Zagreb, 2001., str. 184.

dominantnome, onome koji se definirao kao subjekt, drugo viđenje ističe relativnost položaja Drugoga, sagledavajući ga kao dio kulture kojoj Drugi pripada, a ne u odnosu na neku drugu kulturu koju se unaprijed određuje kao meritum. Time Drugi također ima potencijal subjekta. Već je spomenuto stajalište De Beauvoir o relativnosti/nestalnosti/promjenjivosti položaja Drugoga; možemo li Drugoga nazivati Drugim ako on sam sebe ne priznaje takvim, odnosno želi se vidjeti ili se pak vidi kao Prvi - dakle, u određivanju pozicije Drugoga, u našem slučaju žene u odnosu na muškarca, presudna je pozicija promatrača toga odnosa, svijest onoga koji se promatra o samome sebi kao i diskurs unutar kojega se promatra. Ukoliko odnos muškarca i žene, onakav kakvim ga iščitavamo iz usmene lirike zapisane u 19. stoljeću promatramo iz vlastitog ženskog iskustva, a koje podrazumijeva kulturno okruženje 21. stoljeća s izraženim utjecajem različitih feminističkih pokreta, onda se logičnim nameće zaključak da su žene Dalmatinske zagore u odnosu na muškarce u podređenom položaju. Uzmemo li se, međutim, u obzir iskustva žena toga područja, dolazimo do drugačijih rezultata. Jedan od suvremenih pristupa razumijevanju kultura je tzv. translacijski pristup, a podrazumijeva susret različitih kultura, međusobno *prevođenje*. Dio kritičara odbacuje takav pristup kulturi govoreći o *neprevodivosti iskustva Trećeg svijeta iz vizure Prvoga*, postavljajući pitanje „kako prevesti kulturu čiji su etički sistemi stoljećima kompromitirani kulturnim pojmovima civilnog društva i demokratskih prava. Nema načina kojim bi se stvarnost i iskustva indijskih bezemljaša mogla prevesti u zapadnjačke kulturne kategorije. Dakle, kako prevesti druge kulture u okvire dominirajućeg, etnocentričnog diskursa“.¹¹⁹ Dakako da odnos zapadne kulture i kulture indijskih bezemljaša nije ekvivalentan odnosu *zapadna kultura - kultura Dalmatinske zagore* jer je Dalmatinska zagora i sama dio zapadne kulture.¹²⁰ No, slično je pitanje *prevedivosti* kultura - dakle, je li ženski problem bilo koje vrste unutar tradicijske kulture Dalmatinske zagore moguće promatrati u svjetlu tih istih odnosa unutar dominantne kulture ili ga treba promatrati kao zasebnu mikrocjelinu koja ima specifičan sustav vrijednosti? Proučavajući domorodce u Australiji slično je tvrdila i Daisy Bates zaključivši da „domorodačka pitanja

¹¹⁹ Zabilježeno na predavanjima prof. Milana Mesića održanima na Doktorskom studiju hrvatske kulture u akad. god. 2007./08.; iz njegove knjige *Multikulturalizam: društveni i teorijski izazovi*, Školska knjiga, Zagreb, 2006. (prema G. Spivak).

¹²⁰ Slika o Drugome ne stvara se isključivo između dviju kultura. „Diskurs moći koristi slične obrasce kad govori, primjerice, o drugim društvenim klasama, prebacujući sliku koja se stvara o njemu na još orijentalnijeg susjeda ili *unutarnjeg orijentalca*, unutar svog vlastitog nacionalnog korpusa.“ V. u: Raspudić, Nino: *Jadranski (polu)orijentalizam. Prikazi Hrvata u talijanskoj književnosti*, Naklada Jurčić, Zagreb, 2010., str. 14,15. U našem slučaju *unutarnji orijentalac* bila bi tradicijska kultura Dalmatinske zagore posmatrana iz vizure šire (nacionalne) kulture.

treba posmatrati s domorodačkog stanovišta“.¹²¹ Razgovarajući o problematici s uglednom hrvatskom etnologinjom, postavila mi je pitanje „Jeste li sigurni da je brak Vaše bake bio lošiji negoli Vaš ili Vama bliskih ljudi?“, a na zaključak o podčinjenom položaju žena Dalmatinske zagore u odnosu na muškarce, još je radikalnije reagirao ugledni profesor književnosti.¹²² Potaknuta spomenutim, razgovarala sam s nekolicinom žena iz šibenskog zaleđa i doista se pokazalo da se nijedna od njih nije žalila na problem podređenosti u odnosu na muškarca ukoliko je muškarac izvršavao obveze koje su se prema društvenom kodeksu od njega očekivale, a koje su se prije svega odnosile na materijalnu skrb za obitelj. Jedina neprihvatljiva pojava u muško-ženskom odnosu kontinuirano je fizičko zlostavljanje, dok se ono smatralo prihvatljivim ukoliko bi se pojavljivalo sporadično. Jedna kazivačica često je isticala kako ju njezin suprug *nikada nije ni anci pleskom plesnija*, niti je *posla k vragu*,¹²³ što je očito bivala uobičajena pojava kada se ona smatrala posebnom jer joj se to nije događalo. Ako se netko *dobro osjeća u ulozi Drugog*,¹²⁴ iako svjesni problema zapadanja u krizu relativiteta, imamo li ipak pravo njegov odabir vrednovati kao dobar ili loš i imamo li ga pravo proglasiti podređenim (Drugim) u odnosu na (prema našim mjerilima) nadređenog (Prvog)? Na tragu sličnih razmišljanja je Aleksandra Muraj¹²⁵ koja je *žensku* problematiku promatrala na primjeru otoka Zlarina. Zlarin je dio jadranskog kulturnog areala, istina, različitog od dinarskog, ali ruralna područja obilježna su istovjetnim karakteristikama - život žene obilježen je njezinom vezanošću za kuću, *trpljenjem i strpljenjem* uz vlastito kućno ognjište gdje se rođenje muškog djeteta proslavljalo raskošnije negoli rođenje ženskog, muški članovi obitelji redovito su slavili imendane te sudjelovali u društvenom životu (žene su, primjerice, rijetko sudjelovale u maskirnim ophodima). U Dalmatinskoj zagori žene muškarcu priznaju pravo prvenstva na sudjelovanje u društvenom životu. Starija generacija žena često zaključuje kako muškarac, primjerice, *mora izać s društvom*, ili *mora popušit koju cigaretu*, dok ženi to ne priliči jer *ona uvijek ima šta radit kod kuće*.¹²⁶ Bila bi to neka od obilježja koja upućuju na podređenost žena, ali autorica ipak smatra kako patrijarhalni pritisak na Zlarinu

¹²¹ Rorlih-Livit, Rubi (Rohrlich-Leavitt, Ruby) - Sajks, Barbara (Sykes, Barbara) – Vederford, Elizabet (Weatherford, Elizabeth): *Domorotka: viđenja antropologa-muškaraca i antropologa-žena* u: Papić, Žarana - Sklevicky, Lydia (ur.): Nav. dj., str. 69.

¹²² Imena poznata autorici rada, ne navodimo ih zbog znanstvene nedokumentiranosti iskaza, riječ je o osobnom stavu iznesenom u privatnoj komunikaciji.

¹²³ Iskaz Ivanice Blažević r. Goreta (1922.-2014.), Čavoglave.

¹²⁴ V. Bovoar, Simon de: Nav. dj., str. 17.

¹²⁵ V. Muraj, Aleksandra: *Samostalnost i/ili podređenost: ambivalencija društvenog položaja žena na Zlarinu* u: Jambrešić Kirin, Renata - Škokić, Tea (ur.): *Između roda i naroda*, Centar za ženske studije, Zagreb, 2004., str. 85-95.

¹²⁶ Prema iskazima Ivanice Blažević r. Goreta (1922.-2014.), r. u Čavoglavama i Marije Buljubašić (1935.) r. Buljubašić r. u Zagovozdu, veći dio života provela u Osijeku i Splitu.

nikada nije bio previše snažan pa se formirala svijest o relativnoj neovisnosti žene, iako su žene prihvatile pogled na svijet koji je umjesto javnog djelovanja, preferirao moć unutar kuće tj. obitelji. Povijesni podaci jadranskog područja ukazuju nam na raspodjelu moći između muškarca i žene, baziranu, dakako, na financijskoj dominaciji. U oporukama iz 17. st. vidljivo je da muškarac posjeduje nekretnine, a ženino neotuđivo vlasništvo je njezin miraz. Sličan model vrijedi i zadržao se jako dugo u Dalmatinskoj zagori. Značenje miraza u odnosu na nekretninu doista nije veliko u vrijednosnom smislu, ali je miraz značajan pokazatelj muško-ženskih pa i širih društvenih odnosa. Zlarinske žene svih dobi tadašnje populacije (a riječ je o 70-im godinama 20. st.) autorica smatra samosvjesnim, a njihova moć temelji se na radu i svakodnevnoj odgovornosti upravljanja imovinom što je u konačnici pridonijelo znatno jače izraženom autoritetu i sposobnosti odlučivanja nego što je to slučaj u žena seoskih zajednica nekih drugih područja Hrvatske.¹²⁷ Svojevrni autoritet unutar kućanstva, unutar zadružnih zajednica, ali i, primjerice, nakon smrti muža, neosporno su imale i žene Dalmatinske zagore, ali on nije javno priznat, izvana dominira figura muškarca, no iznutra postoji područje ženske *prikrivene* moći.¹²⁸

Baltazar Bogišić (*Gradja u odgovorima iz različitih krajeva slovenskoga juga*) 1874. ispituje odnos običajnog i regularnog zakonodavstva. On dolazi do saznanja da žena može biti upravitelj zadruge, domaćin, osoba koja je odgovorna i koja upravlja zadrugom u iznimnim situacijama - u prijelaznom vremenu nakon smrti muškarca, dok mlađi ne odrastu i sl., štoviše, žena u toj funkciji nije kuriozitet, iako se po formulacijama koje upotrebljavaju dopisnici vidi da žena kao domaćin nije predviđena idealnom slikom obiteljske zadruge - u rodbinskoj strukturi na kojoj počiva zadruga žena je vanjski član i zamišljeni red ne daje joj pravo upravljanja. U stvarnosti, ona upravlja posredno, kao savjetnik muškim članovima. Ova tajna dogovaranja ljudi i žena ukazuju na implicitan utjecaj žena¹²⁹ - dakle, od uskraćenog prava glasa (*zamišljenol apstraktnolformalno*), dolazimo do toga da žensko mišljenje u određenim situacijama ima presudnu ulogu (*ostvareno/konkretnolindividualizirano*). Budući da je unutar zadruge postojao i oblik privatnog vlasništva, postavlja se pitanje individualne umiješanosti i dovitljivosti čega je posljedica izigravanje zadružnog reda. Individualna imovina može se steći prodajom poljoprivrednih viškova, čemu su, izgleda, *kumovale* žene. Kada povade luk, orežu mak, sprema voće za zimu ili odrade slične poslove, međusobno se

¹²⁷ V. Muraj, Aleksandra: Nav. dj., str. 93., 94.

¹²⁸ V. Bandalović, Gorana - Buzov, Ivanka: *Odnosi u seljačkoj obitelji i položaj žene u zagorskoj Dalmaciji* u: Pilić, Šime (ur.): *Titius: godišnjak za interdisciplinarna istraživanja porječja Krke* (ur. Pilić, Šime), vol. 4, br. 4, Split, 2012., str. 195-209.

¹²⁹ V. Rihtman Auguštin, Dunja: Nav. dj., 1984., str. 64-66.

dogovore da dio podijele te ga sprema u svoj privatni dio na koji imaju pravo (primjerice miraz ili vuna (lan) koji je zadruga poklanjala bračnim parovima). Poslije to prodaju te sebi pribave novac. Bilo je i očitijih krađa kada bi žena krala u dogovoru s mužem ili drugim ženama. Dakle, postojali su prešutni dogovori među ženama, čak i suglasnost o zamišljenim odnosima moći među muškarcima i ženama. Svatko je znao za svoju (ženu) i šutio, a zajednica takve odnose prešutno prihvaća.¹³⁰ Moramo napomenuti kako se Rihtman Auguština koncentrirala na slavonski, znatno napredniji tip zadruga te da se njezine analize većim dijelom na njih i odnose. Ipak, zadružni život dovoljno je dugo dominirao i u Dalmatinskoj zagori, a privatni tip imovine, tzv. *osebušak*, poznat je i u *manje naprednim* područjima, primjerice, u Bukovici: „Gotovo svatko ima osebušak, čak i djeca u velikim kućama - zadrugama imaju što svoga, neku životinju, koju zarade kao čobani ili pak pčele.“¹³¹ Iako je ženska linija u tradicijskoj kulturi sporedna, manje bitna u odnosu na mušku, pravo na *osebušak/osebujak* pokazuje da tradicijska kultura dopušta i nasljeđivanje po ženskoj liniji, a ono što im pripada, žene imaju pravo predati u naslijeđe kome one žele, najčešće kćerima, „formalno i praktički moć je pripadala muškarcu, ali u takvom tipu konsenzusa bio je sadržan i prešutni pristanak žena“.¹³² Ženska subkultura u slavonskoj zadružnoj zajednici bila je izraženija, a takav otklon od patrijarhalnog reda prešutno su prihvaćala oba spola. Žene su svoju dominaciju provodile suptilno, svojim ponašanjem nikad nisu pokušavale osporiti patrijarhalnu dominaciju muškarca, a moć su ostvarivale posrednim putem: utjecajem na vlastitog muža ili sina i složnom akcijom kao ženska subkultura.¹³³ Postoje podaci o slavonskim ženama koje su jasno prigovarale gazdi kada bi bile nezadovoljne njegovim radom. Žensku pobunu moguće je prepoznati u navodima iz Ardalićeve monografije - Rihtman Auguština spominje običaj da žene ne sjede za stolom među muškarcima. Prema Ardalićevim riječima, na obostrano zadovoljstvo. Muškarcima to odgovara jer „oni za stolom divane o svačemu, pa i o kojoj šporkoj, za nasmijati se, pa pred ženskim i djecom ne sliši. A baš vole i one da su same među se, lašnje im budi.“ Iz ovih Ardalićevih riječi naizgled proizlazi i svojevrsno poštovanje prema ženama, a činjenica da ovo stanje odgovara svima, moguće je da proizlazi iz prirode života koji nije ostavljao mnogo prostora za dokoličarenje pa bi i ženama i muškarcima odgovaralo malo vremena za njih same. Međutim, nastavak opovrgava takvo stajalište jer biva vidljivo da opisani položaj žene proizlazi iz činjenice da se žena mužu mora pokoravati: „Puno nji ima, da se mužu ne pokoravaju u inadu, ali joj poslije

¹³⁰ V. isto, str. 76., 77., 154.

¹³¹ Isto, str. 102., prema Ardalić, Vladimir: *Bukovica*, ZbNŽO, 1903., knj. IV, V, VII, XI, XV.

¹³² Isto, str. 169.

¹³³ Rihtman Auguština, Dunja: Nav. dj., 1982., Zagreb, str. 37., 38.

znadu leđa.“¹³⁴ Kao gospodarica u domaćinstvu Bukovice, tzv. *maja*, žena ima prilično veliku moć - primjerice, starješinica ima mogućnost upravljanja financijama, posuđivanja novca drugima i od drugih, obilaska trgovine, pogađanja s trgovcima, a svom *gospodaru* ne ugađa u svemu i, ukoliko je on provocira, ima slobodu ne razgovarati neko vrijeme s njim. Ima također privilegiju glumiti bolest kad se umori. Ženska dominacija u kućanstvu potvrđuje se i u važnim cikličkim običajima kao što je, primjerice, božićno posipanje slamom gospodara i najstarije žene u kući,¹³⁵ čime je žena stavljena u pozitivan kontekst, uz bok *kućnom gospodaru*.

Tradicijaska kultura i usmena književnost često ističu važnu, čak superiornu ulogu žene u kućanstvu kao što je, primjerice, u priči o ženi koja, nakon što muž ode u polje, ostaje kući obavljajući uobičajene poslove¹³⁶ (*Ujutro bi dotirala vodu, otišla bi, donijela bi drva, dicu bi očistila, uredila, priobukla. Spremila bi ručak, dala bi svinjadi, kokošiman i tako dalje, ali čovik je nju kritikovao, da ona ne radi, da ona vrlo malo radi, da b'ona mogla izać na polje, da b'ona mogla njemu pomoć više, da to može (...)*). Nakon što zamijene uloge, žena uspije dovršiti poljske poslove, dok muškarac od kućanskih ništa ne obavi. Žena mu predlaže rješenje: kad on završi svoje, neka joj pomogne, kad ona završi svoje, ona će pomoći njemu. Kazivanje završava zaključkom: *Muškarac je više nije kritikova. Žena drži tri ugla kuće, ako se s čovikom dobro slaže i četvrti mu nosit pomaže*.

Etnocentrična stajališta, promatranje iz dominantne kulture osuđeno je od strane nekih etnologa osobito na području istraživanja seksualnosti, „etnologija, kao i njezina anglosaksonska verzija - kulturna antropologija, od svojih začetaka počivaju na predstavljanju *Drugih* kao svojevrsnih antipoda nas samih, na razdvajanju *mi - drugi*, koje istodobno omogućuje intelektualni produžetak imeprijalizma (prema Schick).¹³⁷ Istražujući seksualnost takvi zapisi donose opise koji više otkrivaju seksualnu fantaziju istraživača nego seksualne običaje i ponašanje istraživanih (...) Građa s terena gotovo do 80-ih godina podupire diskuzivne prakse Zapada u izgradnji vlastite homofobne, seksističke, rasističke, ali i kompleksaške seksualnosti. Prevladava etnocentričko sljepilo istraživača koji vrednuju tuđe navike s obzirom na vlastite vrijednosti, čak ponekad i ne uočavajući isto unutar vlastite

¹³⁴ Rihtman Auguštin, Dunja: Nav. dj., 1984., str. 104., prema Ardalić, Vladimir: *Bukovica*, ZbNŽO, 1903., knj. IV, V, VII, XI, XV.

¹³⁵ Milićević, Josip: Nav. rkp., br. 6., str. 17., Glavice.

¹³⁶ Bošković Stulli, Maja: *Folklorna građa Sinjske krajine*, IEF rkp. 751, 1965., br. 11., str. 20., 21., Jabuka.

¹³⁷ Schick, Irvin C.: *The Erotic Margin: Sexuality and Spatiality in Alteristic Discours*, London, Verso, 1999.

kulture (primjerice, mnogi se zgražaju nad genitalnim sakaćenjem žena u nekim društvima, a pri tom zaboravljaju da u vlastitoj kulturi imaju obrezivanje muškaraca).“¹³⁸

Drugim riječima, u ocjeni ravnopravnosti žene Dalmatinske zagore treba voditi računa o tome da se objekt istraživanja izolira od svoje Drugosti, te da terenska istraživanja izbjegnu subjektivnom sudu istraživača. Problem objektivnosti, međutim, očito je centralni problem etnologije. Brojna istraživanja vodila su se na način da je istraživač izvjesno vrijeme boravio s istraživanom grupom, promatrajući je iz *očišta istraživanih (the native's point of view)* što je nemoguće postići, a na to ukazuju postmodernistički antropolozi ističući da „istraživanja nikada nisu potpuno objektivna, a ono što vidimo uvijek je tek dio onoga što nam je kao istraživačima dopušteno da vidimo ili što želimo vidjeti. Osim toga, etnografije su, iako temeljene na terenskim bilješkama, uvijek proizvod pisanja *kod kuće*, u kontekstu koji je bitno različit od onog kojeg smo navodno zabilježili i nužno opterećen vrijednostima i vjerovanjima vlastite kulture.“¹³⁹ Problem objektivnosti autorica oslikava na primjeru istraživanja Malinowskog - istraživač se teško može izolirati od vlastitih predodžbi - „riječ *Majka* nije slučajno ispisana u njegovom dnevniku velikim početnim slovom: za katolički vaspitanog poljskog plemića, ona je ideal, svetište, madona, oličenje uzvišenosti. (.), a monogamni oblik braka za njega je suštinska forma udruživanja suprotnih spolova te nezamjenjivi temelj svake druge društvene organizacije.“¹⁴⁰ Na sličan način Rihtman Auguštin upozorava na manjkavosti Radićeve *Osnove*, kao metafore hrvatske etnologije uopće, spočitavajući mu nedosljednost u datiranju podataka. Kada zapisivač kaže da se nešto radi na određeni način, mi ne znamo je li se to doista tako radilo ili je odraz želje da se nešto tako obavi. Također smo u neprilici kada zapisivači kažu da je nešto *nekad* tako bilo jer ne znamo na koji se period *nekad* odnosi. U Radićevoj *Osnovi* sadržan je „nacrt narodnog života kakav bi trebalo da bude i kakav je Radić želio da bude. Sadržan je poznati opisni i opisani model strukture obiteljske zajednice koji je sam taj svakodnevni život u stvarnosti narušavao.“¹⁴¹ O svakodnevnom životu istinski svjedoče tek pričanja *malih* ljudi.

Osim pitanja relativnosti Drugog, unutar feminističke kritike izdvojila se i skupina autorica koja ne izbjegava govoriti o biološkim razlikama između muškarca i žene kao o bitnim čimbenicima određenosti njihova položaja. Oni donekle prihvaćaju *prirodni* položaj žene, ali ga nastoje osvijetliti drugačijim svjetlom - žele ga objasniti kao datost, kao osobinu

¹³⁸ Škokić, Tea: Nav. dj., str. 71-73., 86.

¹³⁹ Isto, str. 74.

¹⁴⁰ Isto, str. 75., prema Gluščević, Zoran: *Malinovski i antropološki pogled na kulturu u: Naučna teorija kulture*, Vuk Karadžić, Zagreb, 1970., str. 7-54.

¹⁴¹ V. Rihtman Auguštin, Dunja: Nav. dj., 1984., str. 70., 71.

vrijednu samu po sebi, a ne kao nešto što bi se trebalo uspoređivati s nekom drugom, *muškom* datosti, a osobito ne kao nešto zbog čega bi žena trebala biti podređena, apostrofirajući takvim stavom odnos *priroda - kultura* kao kulturološki konstrukt. Margaret Mead i Ruth Benedict isticale su potrebu da oba spola u potpunosti razviju svoj potencijal, ali su se i protivile tendenciji u feminizmu koja je odbijala ispitivanje i prihvatanje stvarnih razlika između muškaraca i žena.¹⁴² Ne smije se zanemariti činjenica da su muškarci i žene jednostavno različiti i da je to njihov specifikum, stoga se od muškarca i žene ne treba očekivati isto, oni su ravnopravni u svojoj različitosti.¹⁴³ Čak i ako prihvatimo povijesno njegovane zaključke o čovječanstvu koje je zbog žena ostalo na nižem razvojnem stupnju, različitost spolova opovrgava taj stav jer svaki razvojni stadij vlastitu dovršenost mjeri vlastitim kriterijima, a ne nekim vanjskim, univerzalnim, za sve jednakim. Biologiji žene treba dati druge vrijednosti. Ako su muškarac i žena sami po sebi različiti, onda ne mogu imati ista mjerila napredovanja jer već po svojoj različitosti ne mogu dosegnuti isti razvojni stupanj, ali ta činjenica ipak ne daje pravo muškarcu na superiornu poziciju i ničim ne jamči njegovu *veću* vrijednost. On ne može biti superioran, niti to može biti žena jer su međusobno kompatibilni - žena nikada neće postići što može muškarac, ali i obratno, muškarac neće postići što može žena, i „svaka usporedba vrijednosti između karaktera od kojih se svaki treba prosuđivati po vlastitom, samo njemu svojstvenom idealu i koji nemaju neki siguran zajednički nazivnik uvijek ima nešto neprilično. No ako se ipak slobodno vrednuje, neka se to čini sa sviješću o njegovoj potpunoj subjektivnosti i nemogućnosti da se opravda na osnovi neke navodne logike pojma razvoja čija objektivnost ne zna ni za kakve vrijednosne razlike njegovih stadija. Nikakva logika ni empirija ne govori protiv mogućnosti da je optimum ženskog bića povezan upravo s latentnim stanjem njenih snaga. Jer one ni u njemu nisu jednake nuli, i naivni je dogmatizam kada se smatra da sve snage, sve potencijalnosti pružaju svoj najvredniji prilog subjektivnoj i objektivnoj egzistenciji tek kada se nalaze u stadiju koji zovemo njihovom potpunom razvijenošću“.¹⁴⁴ U toj tezi i feministi i antifeministi crpe svoje argumente - antifeministi smatraju da je *nerazvijenost* pritajena ženska snaga i mogućnost koja bi se aktualizirala kada bi se ženama dalo prostora;¹⁴⁵ feministi nerazvijenost shvaćaju pejorativno, ono što žene *isključuje iz više i cjelovite čovječnosti*.¹⁴⁶

¹⁴² V. Rowbotham, Sheila: Nav. dj., str. 99., 121., str. 123.

¹⁴³ O *drugačijem* čitanju feminizma koji s oprezom promatra dominantna feministička strujanja također v. Paglia, Camille: *Seksualna lica: umjetnost i dekadencija od Nefertiti do Emily Dickinson*, Ženska infoteka, Zagreb, 2001.

¹⁴⁴ V. Simmel, Georg: Nav. dj., 171., 172.

¹⁴⁵ Isto, str. 171.

¹⁴⁶ Isto, str. 170.

2.2. Povijesni i kulturološki aspekti ženskog pitanja

O anatemiziranju Biblije i njezinom mizoginom tumačenju već smo govorili; problematičnim za oblikovanje ženske sudbine De Beauvoir smatra kršćansko naslijeđe u totalitetu koje *se trudi da odvratnost muškarca prema ženi bude što veća*, istovremeno mu, paradoksalno, priznajući proklamiranje jednakosti muškarca i žene. Kršćanstvu dodaje i židovstvo tvrdeći da je riječ o antifeminističkim tradicijama koje ženskoj čulnosti suponiraju mušku superiornost argumentirajući je riječima svetog Pavla:

*“Muškarac nije sazdan od žene, već žena od muškarca; muškarac nije stvoren radi žene, već žena radi muškarca. / Kao što je crkva pokorna Hristu, tako i žene treba u svemu da budu pokorne muževima”.*¹⁴⁷

Autorica smatra da je cjelokupni angažman zakonodavstva, filozofije, teologije, znanosti pa i književnosti usmjeren *strastvenom opravdavanju* ženske podređenosti koji je *određen na nebu, a koristan na zemlji*, tj. višestoljetnom uvjeravanju žena da je položaj koji baštine oduvijek prirodan i poželjan. U 16. st. pozivalo se na autoritet sv. Augustina (*žena je životinja koja nije ni za major ni za štalu*), želeći udanu ženu zadržati pod tutorstvom. Zanimljivo je da se neudana žena smatra sposobnom upravljati svojim dobrima.¹⁴⁸ De Beauvoir kao i druge feministkinje često zvuče radikalno, no nepobitna činjenica jest da je Biblija snažno obilježila zapadni svijet, a u Dalmatinskoj zagori je u argumentiranju ženske pozicije često pozivanje na istu, gotovo isključivo u mizoginom smilu. Manje se ističe stvarna poruka Biblije koja

¹⁴⁷ Bovoar, Simon de: Nav. dj., str. 129. V. također str. 225., 228., 229. Uspoređujući Bibliju i hrvatsku kulturnu tradiciju Stipe Botica također priznaje biblijski „patrijarhalni obzor kojim se najčešće hvali i veliča prvotno uspostavljen poredak, patrijarhalni društveni odnosi, epopeja snažnih muškaraca. Istovremeno, nepovjerljiva je (Biblija) prema drukčijem tipu mišljenja, pa se tako može naići i na omalovaženu i dosta potisnutu ulogu žene u mnogim starozavjetnim i novozavjetnim tekstovima.“ u: Botica, Stipe: *Biblija i hrvatska kulturna tradicija*, Vlastita naklada, Zagreb, 1995., str. 130. U nastavku našeg rada podastiru se drugačija viđenja (iznosi ih Botica u proširenom izdanju o odnosu Biblije i hrvatske tradicijske kulture: *Biblija i hrvatska tradicijska kultura*, Školska knjiga, Zagreb, 2011.). Zanimljive su i interpretacije s teološkog aspekta, koje argumentiraju tezu o pozitivnom odnosu Biblije prema ženama, tumačeći mjestimične negativne stavove kao posljedicu simplificiranog ili krivo shvaćenog pogleda na problematiku. O promjenama u poimanju žena unutar Crkve od Drugog svjetskog rata do danas v. Dogan, Nikola: *Žena u crkvenim dokumentima do Ivana Pavla II*, Bogoslovna smotra, 3-4, 1990., str. 229-245. Navodim samo neke iskaze koji upućuju na smjer razvoja toga pitanja: *Kršćanska žena ima nezamjenjivu ulogu u obitelji, kao i svaki muškarac, kao i u svim dijelovima ljudskog društva gdje pomaže uspostavljanju mira i stvaranju pravednog i bratskog društva (...) Jednakost muškarca i žene ne smije voditi ekstremnim pozicijama - kao što je mpr. egalitarizam, traženje jednakosti pod svaku cijenu i to samo radi neke jednakosti. Jednakost muškarca i žene u životu Crkve jest raspodjela dužnosti i zadaća prema vlastitim mogućnostima i naravnim darovima pojedinca.* (str. 242., 243.). Promijenjeni stavovi odražavaju se kroz misao o različitosti muškarca i žene i njihovom nužnom međusobnom nadopunjavanju.

¹⁴⁸ V. isto, str. 18.,19.

proklamira jednakost muškarca i žene¹⁴⁹ - osobito je Krist promijenio doživljaj žene odnoseći se prema muškarcu i ženi jednako - žene su jednako kao i muškarci pozvane da slijede njegovu poruku¹⁵⁰ - što je u tradicijskim kulturama često (jedini) ženski društveni angažman - žene su aktivnije sudionice hodočašća, slijediti Kristov nauk *ženski je posao*. Društvenu ulogu novozavjetne žene potvrđuju i Pavlove poslanice koje spominje mnoge žene i dopuštaju im profetsku ulogu. Isus ulazi u kuću žena, objavljuje im riječ - Marta ga prima kao dobra domaćica, Marija pokazuje intelektualnu znatiželju za njegovu riječ što Isus više cijeni. Žene i danas ispunjavaju crkvu više negoli muškarci - u vrijeme Isusovog nauka, obespravljenе žene najbolje su i mogle osjetiti njegovu bit. Stao je na stranu žena proklamiranjem nerazrješivosti monogamne zajednice (za razliku od poligamije židovske zajednice i isključive mogućnosti muškarca da razvrgne brak). Isus također brak i majčinstvo ne smatra jedinim ispravnim načinom života.¹⁵¹ Branitelji žena svoju su argumentaciju do 18. st. izvodili upravo iz Biblije - istog izvora kojim su se koristili feministi za pronalaženje antifeminističkih dokaza - branitelji žena ženu drže superiornijom od muškarca jer je Adam sačinjen od blata, a Eva od njegova rebra (*materijalna superiornost*), žena je superiornija i *po mjestu* svoga nastanka - Adam je stvoren izvan raja, Eva u raj, *po koncepciji* - žena je saznala Boga, muškarac nije, te *po priviđenju* - Krist se nakon smrti prvo javio ženi, žena je, Blažena Djevica Marija, uzdizana iznad anđela. Biblija u svojoj cjelovitosti nije izvor antifeminističkih ideja, uzrok je takvom viđenju patrijarhalno uređenje tradicijskih zajednica u kojima se Biblija androcentrički tumačila.¹⁵² U svom sveobuhvatnom djelu o vezi Biblije i hrvatske tradicijske kulture, Botica također iznosi niz pogleda koji upućuju na kompleksnost problematike - od potrebe da se Biblija promatra iz pozicije kulture unutar koje je nastala,¹⁵³ do mizoginij, ali i antimizoginij¹⁵⁴ momenata unutar knjige koja je neosporno najjače obilježila zapadnoeuropsku civilizaciju. Knjiga brojeva ukazuje na osobito stroge propise unutar obiteljskog i bračnog života u okviru kojega žene gotovo isključivo nose odgovornost za bračnu nevjeru dok muškarce kazna uglavnom mimoilazi,¹⁵⁵ kao i u usmenoj književnosti. Biblija podastire i niz drugih ženskih uloga na koje nailazimo u usmenoj književnosti: u Bibliji susrećemo žene ratnice (često produkt hiperbolizacije, a ne stvarnog stanja), istaknuta

¹⁴⁹ Isto je s islamom, odnosno s tumačenjem Kur'ana. Navodim taj podatak zbog velikog broja pjesama turske tematike u hrvatskoj usmenoj književnosti gdje su dominantni likovi i muslimanske žene. V. Bećirbašić, Belma: Nav. dj., str. 140-151.

¹⁵⁰ Matković-Vlašić, Ljiljana: Nav. dj., str. 158.

¹⁵¹ V. isto, str. 159.

¹⁵² V. isto, str. 156.

¹⁵³ Botica, Stipe: *Biblija i hrvatska tradicijska kultura*, Školska knjiga, Zagreb, 2011., str. 11.

¹⁵⁴ V. isto, str. 110., 123.

¹⁵⁵ Isto, str. 30., 31.

je važnost tjelesnosti/tjelesnog sklada,¹⁵⁶ (ne samo kod žena; „narod u svom pričanju i opijevanju nema razumijevanja i jezičnog ublažavanja za ljudske tjelesne i duševne nedostatke. Naprotiv, sasvim je uobičajeno *nadijevanje* pogrđnih imena i nadimaka: čelo, gobo, kljako, šepo, čoro, gluvo grbo, muto (...)“¹⁵⁷), ali i prijezir prema tjelesnom ukrašavanju.¹⁵⁸ Biblija potiče svijest o teškom položaju udovice te o potrebi njezine društvene protekcije,¹⁵⁹ uočava pogubnost stereotipne *ženske karakteristike* - brbljanja,¹⁶⁰ ali istovremeno veliča žensku mudrost, smjelost i uopće njezine psihičke kvalitete (*žena razumna*).¹⁶¹ Jednako je važna njezina reproduktivna funkcija (što se jasno očituje u hrvatskoj tradicijskoj kulturi, a kao primjer navedena je novogodišnja zdravica iz Imotske krajine koja uza sve dobre želje domaćinu kuće želi i da mu *šćirke pod krov ne doode*¹⁶²). Biblija podastire niz tema razrađenih u usmenoj književnosti, bilo ukorijenjenih u hrvatsku tradicijsku kulturu (važnost utjecaja starijih naraštaja na mlađe, važnost sudbine u životu pojedinca, pozitivan odnos prema domaćem, negativan prema tuđinskom, uz istovremeno uvažavanje tuđeg), bilo da kontrastno upozoravaju na neprihvaćnost unutar tradicijske kulture, poput teme incesta.¹⁶³

Srednji vijek s jedne strane slavi ljubav, službu gospi (Guillaume de Lorris: *Roman o ruži*), s druge strane pojavljuje se *Rasprava o ženama* (15 god poslije *Romana o ruži*) u kojoj se u jednom dijelu izražava negativan stav prema braku i težak položaj muškarca, a uzrok su tome žene: u braku muškarac gubi svoju učenost, brak je djelo đavla, mladim muškarcima se preporučuje da se oslobode ženskog jarma jer se u braku čovjek svodi na roba koji je osuđen da ga se vara. Ipak, u različitim povijesnim periodima percepcija se žene mijenjala.

Nastaju brojna djela koja su nabrajala postignuća znamenitih žena, odbijala optužbe na račun žena, zagovarala jednakost muškaraca i žena ili čak superiornost žena i redefinirala poziciju žena u obitelji i u javnosti. Unutar takvih promišljanja žena se više ne smatra bićem inferiornim muškarcu nego fiziološki različitim, koje je unatoč toj razlici u sebi savršeno i može ispunjavati različite funkcije.¹⁶⁴ Međutim, valja uvijek imati na umu opasku V.Woolf koja upozorava na zabludu na koju može navesti isticanje uloge pojedinih žena u povijesti - one su uglavnom pripadnice viših slojeva dok žene srednje ili niže klase koje su na isti način

¹⁵⁶ Isto, str. 41., 47.

¹⁵⁷ Isto, str. 64.

¹⁵⁸ Isto, str. 128.

¹⁵⁹ Isto, str. 134.

¹⁶⁰ Isto, str. 123.

¹⁶¹ Isto, str. 105., 113., 125.

¹⁶² Isto, str. 261.

¹⁶³ V. isto str. 30., 33., 37., 53., 66., 71., 134.

¹⁶⁴ Usp. sa Simmel iz prethodnog ulomka. O povijesnom razvoju ženskog pitanja v. Bovar, Simon de: Nav. dj., 142., 143. i dalje.

„raspolagale tek mozgom i karakterom (a bez materijalne podrške, op.a.), nisu ni na koji način mogle sudjelovati ni u jednom od onih velikih pokreta koji su, svi zajedno, sačinjavali povjesničarov pogled na prošlost“.¹⁶⁵ Uvjet da se žena bavi sobom i doseže rezultate slične muškarčevim jest njezino izoliranje iz svakodnevice, a to je dostupno samo pripadnicama viših slojeva čije će odsustvo zamijeniti netko plaćen za taj posao. Izolacija iz svakodnevice, osim toga, omogućuje poznanstva, putovanja, kontakte, neposredno iskustvo, a to je nužno ako se žena želi realizirati kao pisac (Woolf govori o svom slučaju žene pisca, ali je jednako primjenjiv na bavljenje bilo kojom aktivnošću u kojoj se želi uspjeti).¹⁶⁶

Nikola Gozze u svom djelu *Upravljanje obitelji* kao ženske mane spominje kićenje, zavođenje i brbljanje, a među časte žene ubraja one koje ne izlaze iz kuće, bave se tkanjem, vezom, predenjem, šivanjem i drugim kućanskim poslovima i ne misle da im je *na čast i slavu brbljanje na prozorima i u crkvama*. Dodaje i to da se žena zove gospodaricom (*donna*), no to joj ime ne priliči i prije bi dolikovalo muškarcu jer žena ničim ne upravlja; ipak pridaje joj nezanemarivu sposobnost - upravljanje muškarcima.¹⁶⁷ Bilo je napora da se promijeni povijesna percepcija žene, no ipak, od početka 15. do 19. st. njezin položaj nije značajno promijenjen. Izuzetak su, već smo naznačili, samo povlaštene klase unutar kojih je žena po svemu ravnopravna muškarcu, ali o oslobođenju žene ne možemo govoriti na temelju izoliranih primjera privilegiranih.

Od 18. st. sloboda i nezavisnost žene jačaju iako običajna prava ostaju i dalje stroga - djevojke nemaju opće obrazovanje, udaju ih bez njihove suglasnosti ili ih šalju u samostan. Osobite pogodnosti još od srednjeg vijeka imale su žene iz radničkih i obrtničkih slojeva - materijalna autonomija omogućavala im je izlaske, posjećivanje krčmi, raspolaganje vlastitim tijelom. U 19. st. zakoni se u određenim segmentima iznova pooštravaju, primjerice, mogućnost razvoda braka ukida se 1826., ponovno je dopušten 1848.¹⁶⁸

¹⁶⁵ Woolf, Virginia: Nav. dj., str. 48.

¹⁶⁶ V. isto, str. 52, 54. O marginaliziranoj ulozi žene u povijesti, o odnosu ženske povijesti i sjećanja v. Anić, Rebeka: *Nostalgija, sjećanje i povijesni zaborav sa stajališta žena u: Kršćanstvo i pamćenje. Kršćansko pamćenje i oslobođenje od zlopamćenja*, Franjevački institut za kulturu mira, Hrvatski Caritas, Split-Zagreb, 2004., str. 86-96.

¹⁶⁷ Janeković Römer, Zdenka: *Marija Gondola Gozze: La guerelle des femmese u renesansnom Dubrovniku u: Feldman, Andrea (ur.): Žene u Hrvatskoj. Ženska i kulturna povijest*, Institut Vlado Gotovac, Ženska infoteka, 2004., str. 117. Vezano za Mariju Gondola Gozze, zanimljiv presjek o ulozi i položaju *običnih* žena u različitim povijesnim trenucima u Rijeci dubrovačkoj dala je Slavica Stojan u svojoj zbirci pripovjedaka povezanih motivom ljetnikovaca Rijeke dubrovačke - *Priče iz ljetnikovca*, Književni krug, Split 2010.

¹⁶⁸ V. Bovoar, Simon de: Nav. dj., str. 147-155. Vrlo iscrpnu sliku o svakodnevici žena u Dubrovniku od 1600. do 1815. v. u knjizi S. Stojan *Vjerenice i nevjernice*, Prometej, Zagreb - Dubrovnik, 2003. U uvodnom dijelu ona već upućuje na široku lepezu ženskih uloga koje će, dokumentima podkrijepljeno, izložiti u svom radu: „U izvorima za kojima sam ovoga puta tragala, u svijetu nepravde, nesreće i nesavršenosti, u životnoj zbilji koja je najčešće bila određena muškom atmosferom, susretala sam brojne žene, supruge, majke i djevojke, različite sluškinje i kmetice, zavedene mladice i posrnule djevice, žene osumnjičene za krađu, blud i prijevaru, napuštene

De Beauvoir smatra da je od feudalizma do današnjih dana žena žrtvovana privatnom vlasništvu i da je veća zavisnost prisutna što je muž bogatiji i obratno, oskudica od bračne veze čini recipročnu vezu. Kmet, budući da nije posjedovao bogatstvo (osim kuće i pokućstva), nije imao razloga sebe učiniti gospodarom žene. Dapače, radne i interesne veze uzdigle su ženu do sudruga muškarcu što je moguće realizirati jedino u malim seljačkim zajednicama i krugovima obrtnika. Siromašan čovjek prisiljen je na uzajamnost veze. Dalmatinska zagora, pojednostavljenim sagledavanjem navedenoga, bila bi idealno mjesto za muško - ženski suživot u ravnopravnosti, doduše, prikrivenoj, a javnoj dominaciji muškarca. U feudalizmu navodi primjere žena koje su nazivali *virago* jer su bile poput muškaraca; odlazile na hodočašća, primale goste i brinule se o njima, odlazile u lov, ugnjetavale vazale. Neudana žena ili udovica uživala je prava muškarca - upravlja feudom kojeg posjeduje, potpisuje ugovore i zakone, obnaša vojne funkcije - vodi trupe, učestvuje u borbama. Bogata žena svoje besposličarenje plaća podčinjavanjem.¹⁶⁹

Prisvajanjem zemlje nastaje kolektivna svojina u kojoj potomstvo, i to muško, ima prvorazrednu ulogu radnika i nasljednika. Zbog toga je u zemljoradničkom društvu osobito cijenjena bila majčinska uloga.¹⁷⁰ U Dalmatinskoj zagori vezanost za zemlju dominirala je do iseljavanja 60-ih godina 20. st., a majčinstvo je jedan od relevantnih ostvaraja ženstva što se kao bitan čimbenik tradicijske kulture zadržalo do danas. Posjedovanjem zemlje zajednica utvrđuje svoj identitet odolijevajući tako protjecanju vremena. Veže se za određeni prostor gradeći kroz nasljeđivanje zemlje koncepciju života koja, za razliku od nomadskih plemena vezanih za trenutak, ima svoju prošlost i budućnost. Obožava se totemski predak čije ime dobivaju članovi klana, a klan poklanja veliku važnost svojim potomcima koji će živjeti kroz naslijeđenu zemlju, nadilazeći tako sadašnjost. Zajednica čuva svoje jedinstvo koje se nastavlja u djeci. Mnogi primitivni narodi ne pridaju važnost ulozi oca u stvaranju djece, majka ima prvorazrednu ulogu pa djeca često pripadaju klanu majke, nose njeno prezime i imaju udjela u njenim pravima i u zemlji kojom klan raspolaže.¹⁷¹ Kod Liburna su vidljivi tragovi matrijarhata koji se manifestira u obliku egzogamije, kuvade, avunkulata, matrilokalnog braka, podjele rada. Položaj liburnske žene oštro je odudarao od položaja žene u patrijarhalnom društvu. Grčki i rimski povjesničari uočavaju neobično samostalan i privilegiran položaj žena u liburnskom društvu: njihovo slobodno vladanje, zajedničko

vjerenice, prezrene bludnice, ogorčene psovačice, kao i one koje su se očajnički željele otrgnuti s ruba ponora, one koje su ustrajno i hrabro branile dignitet vlastita života, one koje su pričale svoje priče i na taj način osmišljavale svoja iskustva.“ (str. 11.)

¹⁶⁹ Isto, str. 134-137.

¹⁷⁰ Isto, str. 96., 97.

¹⁷¹ V. isto

objedovanje muškaraca i žena, hijeroduliju - podavanje strancima, srodstvo i porijeklo od zajedničkog pretka po ženskoj, majčinoj nasljednoj lozi, matrilokalnost, potpunu neovisnost od muškarca, što je u opreci s kasnijom rimskom dominacijom muškarca nad ženom i djecom.¹⁷² Zemljoradnički posao kao i domaća industrija pripadali su ženama.

Prijelomni trenutak koji je usmjerio poziciju žene dogodio se zbog promjene u podjeli rada. Otkrićem novih oruđa, muški produktivni rad se proširio, a ženin suzio, muškarac je znatno više privređivao, žena je tek neznatno pridonosila. Tu su, prema Engelsu (*Porijeklo porodice*), pravi korijeni njezine inferiornosti. U primitivnoj podjeli rada, uz rad u kući, ženski posao obuhvaćao je i produktivni rad - povrtlarstvo, lončarstvo, tkanje - žena je imala svoju ulogu u ekonomskom životu. Od trenutka kada muško privređivanje znatno preteže nad ženskim, kreće nasljeđivanje po muškoj liniji te jačanje patrijarhata, dakle, „podjarmljenost kojoj je žena podvrgnuta, posledica je njene ekonomske potčinjenosti. (...) Oslobođenje žene biće moguće tek onda kad ona uzmogne učestvovati u proizvodnji, a kućni rad je bude još samo u neznatnoj meri opterećivao.”¹⁷³ Međutim, nemoguće je njezinu *ekonomsku podčinjenost* ne dovesti u vezu s biološkim faktorima, ona i jest *društveno podčinjena* zbog svoje *prirodnosti*. Upitno je je li čak i u modernim društvima moguće izbjeći podčinjenost - adekvatno sudjelovanje u proizvodnji koje bi ženi omogućilo financijsku neovisnost poništava brigu o kućanstvu; da bi žena bila tek *neznatno opterećena kućnim radom*, a istovremeno uspješno zarađivala, potrebno je da dio *zarađenog* izdvoji za plaćanje osobe koja će preuzeti kućne poslove čime se ponovno postavlja u situaciju ekonomske ovisnosti. V. Woolf bila je *oslobođena žena*, međutim, u segmentu materijalnih primanja, ona se izjednačavala s najobespravljenijom ženom. Ismijavala je vlastitu sudbinu:

„Ali ove priloge opasnoj i očaravajućoj temi psihologije drugog spola - nju ćete, nadam se, istraživati kad budete imale petsto funti vlastitog godišnjeg prihoda (...) Vijest o nasljedstvu stigla joj je u isto vrijeme kada se izglasavao zakon o pravu glasa za žene što je ona cinično prokomentirala: „Od te dvije stvari - prava glasa i novca - novac je, priznajem, bio mnogo važniji.““¹⁷⁴

¹⁷² Vince-Pallua, Jelka: *Vlažni monoliti BABE - ženski kulturni supstrat plodnosti i blagostanja* u: Feldman, Andrea (ur.): Nav. dj., str. 28., prema Batović, Šime: *Kultura starih Liburna* u: *Dometi XV* (1982) 12, str. 7-41., Rijeka i Suić, Mate: *Iz mediteranske baštine jadranskih Ilira* u: *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru 4*, Zadar, 1962.-1963.

¹⁷³ V. Bovoar, Simon de: Nav. dj., str. 78., 79.

¹⁷⁴ Woolf, Virginia: Nav. dj., str. 40., 41. Više o razvoju ženskih prava i feminističke/rodne problematike uopće, uz De Beauvoir, korisno usp: Wollstonecraft, Mary: *Obrana ženskih prava*, Ženska infoteka, Zagreb, 1999., Butler, Judith: *Nevolje s rodnom. Feminizam i subverzije identiteta*, Ženska infoteka, Zagreb, 2000.

U novonastalim okolnostima priroda koja ženi nije osigurala periode sterilnosti kao drugim sisavcima rezultirala je prevelikim brojem djece s obzirom na sredstva zajednice. Stvarala je neprestano nove potrebe, a istodobno sprječavala ženu u aktivnom sudjelovanju u povećanju sredstava koja bi skrbila za tu zajednicu.¹⁷⁵ Svoja prava žena gubi pojavom privatnog vlasništva - vlasnik se otuđuje u *svojini* - *svojina* postaje važnija od vlastitog života jer se kroz nju život nastavlja, ona je utjelovljenje besmrtnosti duše. Muškarac stoga ne želi dijeliti sa ženom ni svoja dobra ni svoju djecu. Onog trenutka kad je patrijarhat dovoljno ojačao, muškarac ženi oduzima sva njena prava na zadržavanje i prenošenje imovine. Žena se više ne posuđuje iz klana u klan, ona je otrgnuta iz roda u kojem je rođena i pripada muževom, isključena je iz nasljedstva i samim tim gubi dostojanstvo ličnosti. Dok je pripadala i očevom i muževom klanu, donekle je imala slobodu i mogućnost oslanjanja na oba klana, mogla je prema nahodjenju birati muža. Ta se prava u patrijarhatu ukidaju, otac odlučuje o njenoj sudbini. Nakon što se uda, ona pripada mužu. Svakako je dio baštine muškarca, najprije oca, kasnije muža. Prihvaćanje ženskog djeteta akt je očevog milosrđa, ono ne ulazi u obitelj legitimno kao muško dijete. Ženska nevjera izdignuta je na razinu zločina - najveći grijeh bio bi prenošenje nasljednih prava na tuđeg potomka.¹⁷⁶

Podčinjen položaj žene osobito je generiran u kapitalizmu - "stvarni antagonizam između muškarca i žene ugrađen je u razdvojenost proizvodnje od potrošnje, što je proizvod kapitalističke organizacije rada. Prisvajanje stvaralačke aktivnosti radnika od strane kapitala praćeno je izopačenjem odnosa među ljudskim bićima u porodici i u seksualnosti. Iako kapitalistička ideologija ovo prikazuje kao stvar biološke prirode i kao nemoć ljudskih bića da se preobraze, u stvari specifičnost ugnjetavanja žena u okviru porodice u kapitalizmu je istorijski aspekt samo jednog oblika društva. Priroda ženskog podčinjavanja je podložna društvenoj promeni kao i bilo koja druga vrsta podčinjavanja. Žene su bile ugnjetene i pre kapitalizma. Kapitalizam je, međutim, izmenio prirodu ženske ugnjetenosti."¹⁷⁷ S promjenom odnosa u proizvodnji jača podjela radnih uloga te se učvršćuje odgoj prema kojemu su muškarci stvoreni „za svet rada, žene za porodicu. Ova razlika u polnoj podjeli rada u društvu govori da je odnos muškaraca kao grupe prema proizvodnji različit od onoga koji imaju žene. Za muškarca društveni odnosi i vrednosti robne proizvodnje preovlađuju, a kuća predstavlja povlačenje u intimnost. Za ženu, javni svet rada pripada muškarcu. Ona zavisi od onoga što muškarac zaradi, ali je odgovorna za privatnu sferu života, porodicu. U porodici ona obavlja

¹⁷⁵ Bovoar, Simon de: Nav. dj., str. 90.

¹⁷⁶ V. Isto, str. 112-114.

¹⁷⁷ Rowbotham, Sheila: Nav. dj., str. 158.

drugačiju vrstu posla od muškaraca. Porodica sada vrlo retko proizvodi dobra za razmenu. Nasuprot ovome, ženska proizvodnja je za neposrednu upotrebu. Društveni odnosi u porodičnom obliku proizvodnje razlikuju se od onih spolja, iako oba zavise od robne proizvodnje. Tako ove razlike u načinu strukturiranja proizvodnje služe za oblikovanje svesti muškarca i žene. U slučaju žena koje rade van kuće, dom je još uvek glavna briga. (...) Svest žene je zadržala elemente prethodnog oblika proizvodnje, jer je specifična podela rada koja se razvila nakon industrijske revolucije odvojila kuću i posao i otrgnula muškarca od kuće, a ženama koje su radile u fabrikama nametnula dvostruku odgovornost. Od devetnaestog veka pa nadalje jasno je uočljiv sukob između arhaičnih oblika, koji u porodici nisu u potpunosti iščezli, i proboja kapitalističke proizvodnje.”¹⁷⁸ Tradicionalna obitelj u novim društvenim okolnostima također mijenja ulogu - žena i muškarac više nisu ravnopravni partneri od kojih svatko obnaša svoj dio posla u svrhu zajedničkog funkcioniranja obitelji - sada u obitelji nemamo dva ravnopravna sudionika, već jednog koji zarađuje i drugog koji je izgubio dio svoga posla jer više ne doprinosi, već isključivo brine za obitelj. Tako transformirana obitelj, paradoksalno, postaje snažno vrednovana, gubeći status materijalnog, postaje mjesto emocionalnog utočišta „jedino mesto u kome ljudska bića nalaze makar kakvu stalnu ljubav, sigurnost i utehu, nije iznenađujuće da ljudi vrednuju ovaj aspekt porodice čak i ako se bune protiv ograničavajućih, uvrnutih osobina sadržanih u snazi nuklearne porodice. Sve dok promene u obitelji ne postanu deo promena u društvu kao cjeline, ljudi će pružati otpor kako ne bi bili razdvojeni od mesta u kome se mogu sakriti, a i u kome mogu biti ranjivi. (...) dok god se ostali do društva ne mijenja, ljudi će ceniti čak i izopačeni dio sebe“.¹⁷⁹ Kapitalizam je zapravo rezultirao poremećenim ljudskim odnosima u obitelji koji su se pokušali prikriti uzdizanjem obiteljskih vrijednosti, materinstva ili kulture ženstvenosti na nivo apstraktnog ideala, a stvarno stanje bila je dominacija muškarca. Žene su uvjerava da su zadovoljne, stvara se *mistika žene* (Betty Friedan), „pedesete su godine bile godine raskošnih frizura, tesne odeće (...). Novine su objavljivale pisma u kojima su žene izjavljivale da ne žele karijeru. Dečji psiholozi naglašavali su važnost dojenja. Žene čiji su muževi bili u ratu dobijale su napade osećanja krivice pri pomisli da napuste svoju decu. Proneo se bauk gubitka majke. Obdaništa su se zatvarala. Neposredno posle rata žene su napustile kvalifikovane poslove koje su obavljale u fabrikama. Tehničke crtačice postadoše domaćice. U Engleskoj su mlada kraljica i njena porodica davali podstreka idili ljubavi i braka. Ubrzo su žene opet bile uključene u industriju radeći na ženskim poslovima. Međutim, osećaj krivice koji su

¹⁷⁸ Isto, str. 161., 162.

¹⁷⁹ Isto, str. 160.

zaposlene majke imale zato što su im deca prepuštena samima sebi i dalje se održao. (...) Problem je bio zakopan, prečutkivan tokom niza godina među američkim ženama. Bilo je to neobično komešanje, osećaj nezadovoljstva, čežnja od koje su žene patile sredinom 20. veka u SAD-u. (...) Dok je nameštala krevete, kupovala namirnice, odabirala presvlake za fotelje (...) plašila se da i sama sebi postavi to nemo pitanje: *Zar je ovo sve?*”¹⁸⁰

Društvene promjene rezultirat će unutarnjom podvojenošću žene, potrebom za povezivanjem vanjskog svijeta s unutarnjim, ali i teškoćama u povezivanju tih dvaju svjetova. Ženama se svojevremeno predlagalo ulaganje u ljubav prema muškarcu zamijene ulaganjem u kreativni rad. Ljubav tobože ne smije slomiti individualnost žene - ako je ljubav počne zarobljavati, mora se osloboditi, mora za sobom ostaviti ljubavne tragedije i krenuti svojim putem. Međutim, sloboda nevezivanja značila je bijeg žene od same sebe jer su osobne emocije neizostavni dio njezine ličnosti, dakle, pod pritiskom emancipacije, žene potiskuju jedan dio sebe, osobnu i seksualnu dimenziju u odnosima, za koje se, doduše, držalo da sputavaju žene.¹⁸¹

Žene ukazuju na potrebu mirenja *unutarnjeg* i *vanjskog*. Feministički pokret koncentriran je na život društveno angažirane žene i pokušava pomiriti njezino vanjsko djelovanje s unutarnjim. Teško je, stoga, iz pozicije suvremene feminističke misli govoriti o tradicijskim kulturama kao što je kultura Dalmatinske zagore gdje društvena angažiranost ne samo da nije ženska preferenca, nego nije gotovo ni u kakvom obliku dio njezine svakodnevice. Nameće se pitanje ostavlja li je takav, društveno neangažiran, položaj bez moći i ako je bez moći, je li nužno podređena, je li moć apriori nešto što čovjeka čini slobodnim ili je to nametnuta *bolest* određenog društvenog poretka?

Nemoguće je i nepravедno negirati uspjehe feminističke kritike u borbi za ravnopravnost žena. Žene su nepovratno zakoračile naprijed zadobivši značajnu mogućnost izbora - manje ili više pripadati muškom svijetu. Ipak, za one koje vrludaju između dva izbora, pokušavajući ih pomiriti, krupne promjene su se dogodile na vanjskom planu, ali na unutarnjem, stavovi su ostali nepromijenjeni. Pokazuje se iznova razdor između dobrih namjera i uvjeta za njihovu provedbu u stvarnosti - žena još uvijek nije u ravnopravnom položaju u odnosu na muškarca sve dotle dok se roditeljska uloga podjednako ne raspodijeli, a što će se, po prirodi stvari, teško dogoditi. Vrtimo se u krug - ženu zarobljava njezina najveći dar - sposobnost rađanja, ali uvijek joj preostaje mogućnost manipulacije vlastitim slabostima u kojoj leži prikrivena ženska moć koja, apsurdno, dugotrajnom povijesnom praksom,

¹⁸⁰ V. isto, str. 99., 120., 121., prema Friedan, Betty: *The feminine mystique*, London, 1968.

¹⁸¹ Isto, str. 99., 100.

ponekad postaje jača od stvarne muške moći. Osim toga, američki arheolog, teoretičar holističke antropologije Robin Fox istaknuo je da nas više od onoga što su ljudi rade zanima što misle da rade¹⁸² tj. značenja koja pridaju onome što rade, stoga kod pitanja žene doista ne smijemo zanemariti njeno viđenje o samoj sebi, doživljaj vlastite Drugosti.

2.3. Patrijarhalni sustav (na Balkanu) kao uzrok petrificiranja podređenog položaja žene

Patrijarhalni sustav često se navodi kao onaj unutar kojega se neravnopravni položaju žena trajno učvrstio, a snažno je utjecao na oblikovanje specifičnog mentaliteta Dalmatinske zagore. Patrijarhalni sustav na Balkanu, njegova obilježja, uzroke njegova dugotrajnog opstanka i uopće vjerodostojnost provedenih istraživanja pokušala je opisati i objasniti Jasna Čapo Žmegač¹⁸³ koristeći se istraživanjem Karla Kasera o modelu tzv. *balkanske obitelji*. U geografsko-geološkom smislu balkanska obitelj odnosi se na prostor južnog Dinarskog i sjevernog Pindskog gorja, u geografsko-političkom, riječ je o prostoru Crne Gore, Kosova, zapadne i južne Makedonije, sjeverne Grčke te velikog područja bivše Jugoslavije. Na prostoru Hrvatske, za razliku od dotadašnjih radova, znatno je suženo područje raširenosti *balkanske obitelji* i patrijarhalnih odnosa te bi oni isključivali obalni pojas (na što je već upozorila Stein Erlich)¹⁸⁴ i sjevernu Hrvatsku. U tim područjima doista je uočeno odvažnije djelovanje žena, osobito u Slavoniji, što je isticala i Rihtman Auguštin, govoreći o položaju žene u zadružnim obiteljima (v. u prethodnom poglavlju). Okvirno, prostor Hrvatske obuhvaćao bi priobalje tj. jadranski kulturni areal s prevagom nuklearne obitelji i individualnog vlasništva, dinarski areal karakteriziran plemenskim patrijarhalnim sustavom, a u trećem, tzv. panonskom arealu prevladava austrijski model. Balkanski tip obitelji na nekim je područjima zadržan do 20. stoljeća. Slične su varijante patrijarhalnog sustava Vere Stein Erlich - orijentalni (Bosna i Makedonija), plemenski (dinarske planine i njihovi rubovi - Crna Gora, Hercegovina, Lika, Kordun, Banija, Srbija, dalmatinsko zaleđe) i austrijski (sjever Hrvatske, osobito Slavonija, već 30-ih godina prisutan tek u tragovima). U njezinoj studiji Hrvatska je u cjelini prikazana kao najnaprednije područje Balkana, no s iznimkom gore navedenih područja (Lika, Kordun, Banija, Dalmatinska zagora) koja su s etnološko -

¹⁸² Vince-Pallua, Jelka: Nav. dj., str. 27.

¹⁸³ Čapo Žmegač, Jasna: *Pogled izvana: Hrvatska i model „balkanske obitelji“* u: Jambrešić Kirin, Renata - Škokić, Tea: Nav. dj., str. 49-65.

¹⁸⁴ V. Stein Erlich, Vera: *Porodica u transformaciji. Studija u tri stotine jugoslavenskih sela*, Naprijed, Zagreb, 1964.

kulturološkog aspekta odvojena od svoje geografske cjeline i pripojena skupini nazadnijeg balkanskog područja.

Plemenski tip patrijarhalnog sustava karakterističan za Dalmatinsku zagoru Kaser smatra petrificiranim, teško promjenjivim što je suprotno suvremenim teorijama o kulturi prema kojima kulture nisu više statički, zatvoreni, samodovoljni sistemi, već se sve više shvaćaju kao dinamički, otvoreni, fluidni, proturječni, nikad dovršeni procesi, stalnih mijena i međusobnih prožimanja.¹⁸⁵ Kaser argumente pronalazi u graničnosti područja i populacije koja ga je naseljavala. Istraživanja su o *balkanskoj obitelji* nažalost zloupotrijebljena jer su Kaseru i suradnicima poslužila u svrhu formiranja stereotipnog zaključka o silovanju kao ratnoj strategiji, a koja je, navodno, posljedica patrijarhata na *divljem Balkanu*. Čapo Žmegač drži Kaserove stavove mjestimičnim „prokrustovskim natezanjem analiza i teza proizašlih iz istraživanja određene regije na cjelokupno područje bivše države. Riječ je, s jedne strane, o simplifikaciji, a s druge o uopćavanjima i ponavljanjima stereotipnih (uglavnom negativnih) predodžaba o Balkanu, pa i o pseudoznanstvenim interpretacijama“.¹⁸⁶ Pouzdanost projekta o *balkanskoj obitelji* autorica dodatno dovodi u pitanje smatrajući da u Hrvatskoj i jugoistočnoj Europi nisu provedena sustavna empirijska istraživanja društvene strukture pa je uopće nemoguće pružiti zadovoljavajuću argumentaciju u prilog tezi o dugom trajanju i raširenosti društvene strukture i mentaliteta koji izlažu suradnici projekta *Balkanska obitelj*.¹⁸⁷ Usprkos nepouzdanosti i zluporabi istraživanja, neki njegovi elementi mogu nam djelomično objasniti prirodu muško-ženskih odnosa u Dalmatinskog zagori.

Uzrokom ženske podređenosti muškarcu smatra se patrijarhalni sustav i njegovo dugo trajanje na Balkanu što su, tvrdi Kaser, potvrdila istraživanja povijesne socijalne strukture u jugoistočnoj Europi (što Čapo Žmegač, rečeno je, opovrgava). Iz takvog sustava proizlazi specifičan mentalitet. Suradnici na projektu pod patrijarhalnim podrazumijevaju cjelokupni socijalni sustav, paradigmu ili vrednotu koja je upisana u društvenu strukturu i koja se vrlo sporo mijenjala. Patrijarhalni sustav očituje se u spolnoj i dobnoj hijerarhiji, patrilinearnosti (nasljeđivanje materijalnih i simboličnih dobara po muškoj silaznoj liniji), patrilokalnosti (novi bračni par živi u kući muževa oca) i muški orijentiranom običajnom pravu. Pravo muškaraca na posjedovanje i upravljanje imovinom dodatno je učvršćivalo njihovu moć u obitelji. Iz navedenoga proizlaze najistaknutije manifestacije patrijarhalizma: prvenstvo muškaraca i muški autoritet te formalna subordinacija žena, a među muškarcima hijerarhija

¹⁸⁵ S predavanja Milana Mesića održanima na Doktorskom studiju hrvatske kulture u akad. god. 2007./08., iz njegove knjige *Multikulturalizam: društveni i teorijski izazovi*, Školska knjiga, Zagreb, 2006.

¹⁸⁶ Čapo Žmegač, Jasna: Nav. dj., str. 51. Autorica svoj stav formira na zaključcima Marije Todorove.

¹⁸⁷ Isto, str. 62., 63.

što počiva na dobi te niz drugih obilježja - seniorat, kult predaka, ratnički ideal, vojne vrline, herojska djela, osjećaj povijesne tragike i gubitka. Podčinjenost žena zagovornici *balkanske obitelji* smatraju i stvarnom i simboličkom što argumentiraju izostavljanjem žena iz naslijeđa, isključenošću iz javnog života, inzistiranjem na velikom broju djece preko čega žene stječu položaj i vrednuju se u obitelji, neposjedovanjem lojalnosti prema obitelji u koju dolaze pa su stoga uzrokom podjele obitelji (motiv nevjeste koja remeti sklad među braćom čest je u usmenoj književnosti, op.a.), načinom na koji se drugi članovi društva obraćaju ženi, pozicijom žene pri jelu i primanju gostiju, dužnošću žene da skida muškarcu obuću i pere mu noge i sl.

Čapo Žmegač upućuje na složeniju interpretaciju ženina položaja 30-ih godina 20. stoljeća Vere S. Erlich - istodobno podređenoga i zaštićenoga, dakle, ambivalentnog, što se i u našem istraživanju provlači kao problemsko pitanje. Međutim, primjedba Vere S. Erlich odnosi se na područje Slavonije. Autorica tezu izvodi na činjenici nepostojanja fizičkog nasilja u tzv. austrijskoj varijanti *balkanske obitelji*, ali ne i u dinarskoj koja je predmet našeg interesa. Tamo se, prema autorici, odnosi pogoršavaju, nasilje nad ženama jača i postaje neosporiv dokaz dominacije muškarca. Već smo upozoravali na diskutabilnost načina na koji žene Dalmatinske zagore doživljaju nasilje - velik broj kazivačica (pa i pisanih tragova iz starijih razdoblja) rođenih dvadesetih godina 20. st. ističe kako se brutalno fizičko nasilje nije toleriralo ni od strane muškaraca, ali je u blažem obliku (iako ga prema današnjim civilizacijskim standardima ne bismo definirali *blažim*) bilo prilično rašireno. Manje fizičko nasilje nije podrazumijevalo osobitu žensku reakciju, o radikalnim postupcima napuštanja obitelji u slučaju zlostavljanja pogotovo ne možemo govoriti. Ivanišević govori o slučajevima fizičkog nasilja unutar poljičke obitelji te o društvenom toleriranju istoga, ali ne precizira da je riječ o nasilju muškarca nad ženom. Njegov iskaz prije upućuje na suučesništvo muškarca i žene, „muž i žena posuju se, počemušaju, ali za to se nikad ne ide na sud, bila bi sramota prid svitom. Nikad se nije dogodilo u Poljicin, da se je rastavija prid zakonom muž od žene. Ako ženi baš dojadi, pa ne more da trpi, pobigne za koji dan u svoj rod, k materi, braći, da se izjada, pozatin opet se vrati; jer se upletu plemenjaci, rodbina, izmiru se i namistu, da bude kuća, kako je i prije bila“.¹⁸⁸ Milićević u kontekstu općih podataka o Vrlici bilježi podatak koji je svojom neobičnošću očito zaokupio njegovu pažnju, ukazujući na psihičko ponižavanje žena. Vrlika je 1957. imala 2000 stanovnika dok se 1966. broj značajno smanjuje (650 stanovnika). Promjene tumači izgradnjom hidroelektrane Peruća zbog čega se

¹⁸⁸ Ivanišević, Frano: *Poljica - narodni život i običaji*, Društvo Poljičana Sveti Jure - Priko, 2006., str. 271.

stanovništvo raseljava ili mijenja zanimanje. U isto vrijeme ceste se asfaltiraju, uvode se prve autobusne linije koje ljudi polako prihvaćaju, ali navodi da se žene još uvijek iščuđavaju krsteći se i zazivajući Boga pri kretanju autobusa, ne izostavljajući uočiti podređen položaj žene navodeći primjer žene s djetetom kojoj se nitko od prisutnih muškaraca u autobusu (7-8 ih je bilo mlađe od 20 godina) nije ustao, te su izrugivali konduktera koji ih je zbog toga prekorio.¹⁸⁹

Usmena književnost također ukazuje na tragove ponižavanja žene. U pjesmi *Turci i napojnica Marka Kraljevića*¹⁹⁰ zanimljiv je stih u kojem Marko udara Turčina *ženskom zaušnicom*. U usmenoj književnosti vrlo je često pejorativno kontrastiranje žene i djeteta naspram muškarcu. Usprkos brojnim primjerima koje ženu prikazuju u ratničkom ambijentu, žena je u usmenoj književnosti, jednako kao i dijete, sinonim za slabost (*Strašivice, buljubaša Šare! Ako ne smiš trčat niz Kotare, / a ti pođi s bulom u omare*.¹⁹¹). Sličan je koncept prisutan u brojnim pjesmama - uvrijediti junaka znači poistovjetiti ga sa ženom (*već ga psuje i ženom nazivlje*¹⁹²) ili je pak žena pogrdno predstavljena simbolima (*odbacite svitle sablje vaše/pripašite ženske opregljače*¹⁹³). Takve je prirode i paremiološki iskaz *Vremena dolaze, da će vrhovi spasti u buništa, da će ženske gaće zavladatai*.¹⁹⁴ Govoreći o dogodovštinama iz lova, kazivač zaključuje: *Kad susretneš ujutro picugaru, kad susretneš ujutro žensko na putu, kaže: ajde vrati se nazad, ne treba ti ić u lov*.¹⁹⁵

U Pavlinovićevoj zbirci, vrlo opsežnoj, svega su dvije pjesme, zapravo varijante iste pjesme, u kojima je izražen zaštitnički odnos prema ženi:

*Rod rodila Biber gora,
sve biberom i biserom.
Čuvalo je redom selo,
zapalo je čuvat žene:
“Čuvaj, ženo Biber gore:
ako bane zmaj iz gore,
ako goru pobere,*

¹⁸⁹ Milićević, Josip: Nav. rkp., predgovor, VI.

¹⁹⁰ Bosanac, Stjepan (ur.): *Hrvatske narodne pjesme, junačke pjesme*, knj. 2., MH, Zagreb, 1897., br. 57, str. 236., Dalmacija, (iz Pavlinovićeve zbirke), varijante u Dalmatinskoj zagori zabilježene u Jelušića-Štrkova (Sinj), te u Pletikosića (Kotlenice).

¹⁹¹ Kačić Miošić, Andrija: *Razgovor ugodni naroda slovinskog*, zbornik Kačić, Split, 1983., br. 89., str. 310.

¹⁹² Isto, br. 33, str. 148.

¹⁹³ Isto, br. 46, str. 198.

¹⁹⁴ Bonifačić Rožin, Nikola: *Folklor Vrličke krajine*, IEF rkp. 267, 1958., str. 43., Koljani Donji.

¹⁹⁵ Bošković Stulli, Maja: Nav. rkp., br. 52., str. 153., 154., Radošić.

nemoj tebe da odvede. “¹⁹⁶

*Ja posijah Biber-goru,
zapovidam nevi mladoj:
„Nevo moja, čuvaj gore,
nemoj goru da oberu;
nemoj tebe da odvedu.
Ako hoće odvest tebe,
pusti goru nek oberu,
pusti goru, čuvaj sebe.”*¹⁹⁷

2.3.1. Područje (prikrivene) ženske moći

Patrijarhat na Balkanu ženi daje gotovo apsolutnu autonomiju u vođenju kućanstva, to je područje u kojem žena manje ili više eksplicitno može pokazati svoju moć. Unutar patrijarhalne zajednice postoje, međutim, i drugačiji navodi koji izdižu ženinu ulogu ili je prikazuju u otklonu prema tradiciji, a o takvim primjerima, kojih i nije mali broj, govorit ćemo u zasebnom ulomku. Pretpostavimo li da žena jest podređena muškarcu, a čini se da zaključci etnološko-antropoloških istraživanja idu u tom smjeru, nemoguće je izbjeći otvorena pitanja koja nas ipak navode na potrebu neprestanog iznalaženja suptilnijih sfera njezina oslobođenja. Ženska snalažljivost/lukavost, osobito prepoznatljiva u vidu njezine *brbljavosti* poznati su stereotipi - lakovjernom mužu žena dokaže da je dijete njegovo, iako je rođeno za manje od devet mjeseci nakon svadbe. Kutleša je zabilježio priču iz Imotske krajine u kojoj se žena verbalno buni nakon nezaslužene pljuske, a pas gospodaru udarac uzvraća lizanjem. Muž dobiva savjet od kralja: *A ženi malo omekšaj leđa pa će utegnuti jezik!*¹⁹⁸ Sama činjenica da one stereotipno pripadaju ženi, riječi, brbljanje, zadobivaju negativan predznak, a M. Bošković Stulli služe kao dokaz mizoginosti. U priči o ženi koja je tvrdila da je na božićnom ručku gredom pretrčala mišica nasuprot mužu koji je tvrdio da je miš, muž ženu pogodi kašikom u glavu, ali ona ne odustaje od svoje tvrdnje do trećeg Božića. Kazivačica priče

¹⁹⁶ Pavlinović, Mihovil: Nav. dj., br. 869, str. 746., Promina.

¹⁹⁷ Isto, br. 870, str. 746., Čvrljevo.

¹⁹⁸ Bošković Stulli, Maja: Nav. dj., 2002., str. 41.

zaključuje u korist muškarca: *Onda se jedna stara pokajala i umirila. Ko đava zla, ko đava bila.*¹⁹⁹ Pripovjedačica, dakle, opravdava muža i kudi žensku upornost da mu proturječi. Bošković Stulli zaključuje kako se tome nije čuditi s obzirom na činjenicu da je „priča iz blizine Sinja, nekadašnjeg pasivnog dinarskog kraja stočarske kulture (...) što osvjetljuje pojedinosti ove priče kao i tamošnje žensko viđenje sebe, premda je tip priče općepoznat“.²⁰⁰

Pozitivnom stranom riječi, riječima kao sredstvom ženske moći bavile su se feminističke teoretičarke. Autorice analiziraju moć koju žene ostvaruju riječima što ima veze s našom temom jer se njihova istraživanja također tiču male, seoske, feministički vjerojatno neosvijestene sredine, jednog španjolskog sela, gdje su riječi prirodno, *tiho* sredstvo ženske moći. Žena ih koristi kada joj i kako joj odgovara pa autorice smatraju da žene u oroelskom društvu nisu nipošto nemoćne, a njihova moć tj. sredstvo kontrole muškaraca su riječi, način na koji ih koriste. Međutim, njihova moć je neformalne prirode, ali je efektivno veća negoli formalna moć muškarca. Žena organizira kućanstvo i na tom *ženskom* području njena moć je legalna. Tamo gdje nema legitimitet, žena uvijek istjera svoje.²⁰¹ Usprkos teoretičarkama²⁰² koje su proučavajući seoska društva Grčke i Francuske pokušale dokazati isto, S. Harding pronalazi i protuargumente, opovrgavajući istovremeno moć ženske riječi, time i moć žena uopće; ona drži da ta moć zapravo i nije utemeljena jer je selo izdvojeno iz šireg konteksta u kojem opet muškarci posjeduju ekonomsku, političku i ideološku moć; dakle, muškarci vladaju strukturama koje uvjetuju svakodnevni život. U konačnici izvodi zaključak da u europskim seljačkim društvima premoć muškarca nije puki mit već strukturalna činjenica. Žene možda sebe ne doživljavaju podređenima, ali su strukturalno u podređenom položaju u odnosu na muškarce. Svojom eksplikacijom Harding dodiruje opet prijeporno pitanje Drugoga, odnosno načina na koji žene sebe doživljavaju. Pri tome se postavlja na stranu feministkinja smatrajući da je ženska moć samo privid, odnosno lažna slika koju su joj nametnuli muškarci s ciljem učvršćivanja vlastite pozicije te da se njezin doživljaj same sebe nikako ne može uzeti kao argument za njezin povlašten položaj, dovodeći situaciju do nemogućnosti uspostavljanja suvislije argumentacije i konačnog zaključka. Dakle, jesmo li podređeni, ako toga nismo svjesni, odnosno, ako se ne osjećamo tako? Je li formalna podređenost jača od neformalne ženske moći ili je situacija obratna?

¹⁹⁹ Isto, str. 36.

²⁰⁰ Isto, str. 36., 37.

²⁰¹ V. Harding, Suzen (Harding, Susan): *Žene i reči u jednom španskom selu* u: Papić, Žarana - Sklevicky, Lydia (ur.): Nav. dj., str. 288-290.

²⁰² Riječ je o autoricama Ernestine Friedel i Susan Rogers.

*„Društvena egzistencija žene (...) je u svom temelju protivrečna. Za patrilinearne ideologije je karakteristično to da se žene smatraju nepotrebnim ili bezvrednim akterima ali istovremeno i vitalno značajnim za opstanak zajednice. Iako kulturno potisnute, žene su zbog svog stvarnog značaja imale svoje metode uticaja suprotstavljene formalnim normama i nalazile su se na terenu javno nepriznatog uticaja i moći (...) ti se politički ciljevi pokušavaju ostvariti putem posrednog uticaja žena na muškarce. To su najčešće suptilne metode uticaja žena na stavove muževa, lojalnost majki prema sinovima i njihova uzvratna dužnost (...)“.*²⁰³

Podređene ili ne, ostaje činjenica da „u svim društvima žene koriste dostupna im sredstva da bi svojom situacijom što bolje manipulisale u svoju korist“.²⁰⁴ U teškim životnim okolnostima kontinuiranog trpljenja i ograničenih mogućnosti izražavanja, žene su razvile sposobnost vještog snalaženja i prilagođavanja nepovoljnih situacija svojim potrebama. Kao primjer ženske snalažljivosti, umijeća baratanja riječima u pravo vrijeme i suptilne sposobnosti žene da postigne cilj, navodim anegdotu iz Sinjskog kraja. Ženi poznatoj po sklonosti piću, umre muž. U kući se okupljaju rodbina i prijatelji, hrana i piće su, sukladno običajima, na stolu. Žena nariče za mužem, ali naricaljku vješto prilagođava vlastitoj potrebi za pićem pa se naričući, otegnutim napjevom, obraća svojoj tješiteljici sljedećim riječima: „Ulij, ulij, u tu veću“, (mислеći pri tome na veću čašu - u blizini su bile dvije, veća i manja), „ne bi li me prikinilo“!²⁰⁵ Dakle, vlastiti porok prikriva lažnom željom da je piće *prikine* tj. da umre kao i njezin suprug jer bez njega njen život tobože nema smisla.

Snaga ženskih riječi u usmenim pjesmama izražena je ponajviše kroz kletve. Motiv kletve (osobito djevojčine) poznat je u brojnim inačicama u svim hrvatskim područjima.²⁰⁶

Osim vjerovanja u moć kletve, kletva za ženu znači i mogućnost slobodnog izražavanja, iako u usmenoj književnosti kletve gotovo podjednakim intenzitetom izgovaraju i muškarci. Međutim, kletva je za ženu značajnija prednost jer su joj očekivanja patrijarhalnog poretka uskraćivala slobodu izražavanja. Navedena pjesma govori o čestom motivu djevojačke kletve koja nastaje kao posljedica povrede njezine časti ili slobode izbora:

*Oj starice, moja stara majko,
što tko ljubi neka k'dvoru vodi,*

²⁰³ Papić, Žarana-Sklevicky, Lydia: *Antropologija žene - novi horizonti analize polnosti u društvu* u: Papić, Žarana - Sklevicky, Lydia (ur.): Nav. dj., str. 22., 23., 26.

²⁰⁴ Likok, Elinor (Leacock, Eleanor): Nav. dj., str. 221.

²⁰⁵ Kazivač je Boško Ramljak r. 1967. u Sinju, živi u Splitu.

²⁰⁶ Botica, Stipe (pr.): *Usmene lirske pjesme*, MH, SHK, Zagreb, 1996., str. 273.

*jer su teške divojačke kletve,
ka'no kunu do Boga se čuje,
ka'no ječe i zemlja se trese,
kad uzdahnu Bogu ih je milo.*²⁰⁷

Razlog proklinjanja u usmenoj književnosti ponekad je i nemotiviran, a prokletstvo se uvijek ne realizira. Usprkos tome, kletve nisu isključivo *beznačajna brbljanja* kojima su po prirodi sklone žene; one imaju određenu *težinu* pa se za njima ne poseže olako, već u životno presudnim trenucima kada je položaj pojedinca znatno narušen i podrazumijeva osvetu. Djelotvornost kletve u baladi potječe iz vjerovanja pripadnika tradicijske zajednice „da su se nada nj nadnijele (...) sile koje se - poznaju li se stanovita pravila i postupci - mogu iskoristiti za nečiji boljitak ili propast.“²⁰⁸ U oslobađanju od nametnutih kletvi presudnu ulogu u Dalmatinskoj zagori imaju *žene koje znaju molit Boga*.²⁰⁹ U Slavoniji je ta pojava dosegala razmjere specijaliziranog rada, iako *se za likove malo plaća*.²¹⁰ *Žene moliteljice*, kako smo ih proizvoljno nazvali, budući da kazivačice nisu specificirale naziv za takve žene, raširena su pojava u Dalmatinskoj zagori. Sama kazivačica koja *zna molit Boga*, kaže kako nije riječ ni o kakvoj nadnaravnoj sposobnosti, već o naučenom umijeću koje je usvojila od majke. Druga kazivačica koja je zatražila njezinu pomoć zbog oboljenja stoke, kaže da je molitva popraćena snažnim fizičkim transformacijama *moliteljice* - uzdisanjem, znojenjem i sl., te da je djelotvorna. Pretpostavljam da je riječ o usmenoknjiževnom obliku *basme/zaklinjanja*,²¹¹ iako kazivačice nisu dale značajnije podatke o samoj naravi postupka.

Izbor kletvi, motivi koji se kunu govore o načinu života i životnim prioritetima. Kune se stoka jer je egzistencijalno važna i kunu se djeca jer se smatraju najvećim blagostanjem. Navodimo pjesmu iz Promine, a slična je zabilježena i u Lećevici. Djevojka se obraća mladiću:

*„Hod odtale, mlad čobane,
ovce ti se ne janjile!
Ako ti se i janjile,*

²⁰⁷ Pavlinović, Mihovil: Nav. dj., br. 16, str. 84-85., Ugljane.

²⁰⁸ V. Delić, Simona: Nav. dj., str. 25. prema Žanić, Ivo: *Kletva kao element političke komunikacije*, Medijska istraživanja 1, 1996, str. 28.

²⁰⁹ Ana Blažević, r. Jukić (1937.) iz Čavoglava *zna molit Boga*.

²¹⁰ Rihtman Auguština, Dunja: Nav. dj., 1984., v. str. 82., prema Lovretić, Josip: *Otok. Narodni život i običaji*, ZbNŽO, 1897., knj. II-IV

²¹¹ V. Kekez, Josip: Nav. dj., str. 161., 162.

mrtve janjce izbacile!“

On joj odgovara:

„Ako bi se i udala,

svoga čeda ne imala!

Ako li ga i imala,

na vojsku ga opremala!“²¹²

„A ti sriće ne imala!

Ako li je i imala,

na vojsku ga opremala,

a s' vojske ga ne čekala!“²¹³

Kletvi se pridaju negativne konotacije, kletve se treba čuvati, o njoj se dobro razmisli prije negoli se izgovori - to je opći stav, iako su kletve s vremenom postajale dio svakodnevne komunikacije gubeći tako tragičan ton i vjerovanje da će se realizirati.

3. GRANICE I KRATKI POVIJESNI PREGLED DALMATINSKE ZAGORE

Iako je Dalmatinska zagora u gotovo svim povijesnim odsječcima imala značaj i u očima prosječnog poznavatelja, najčešće je prati epitet zaostalosti, duhovne i materijalne bijede, suosjećanja i žaljenja. Dakako da se u takvim općim okolnostima o ženi nije moglo misliti drugačije. U proučavanju toga područja, međutim, važno je imati u vidu „kontraste i simbiozu prijateljstva i neprijateljstva, gostoljubivosti i negostoljubivosti, posebne inteligencije i naprednog pogleda na život kao i velike zaostalosti.“²¹⁴

Na istraživanje Dalmatinske zagore Matu Matasa potakli su motivi vrlo slični onima koji su sadržani u cilju našeg istraživanja - „željeti skrenuti pažnju na duhovne vertikale tog područja, razbiti predrasude o Dalmatinskoj zagori kao sinonimu krša i neimaštine, kao i prema njezinim ljudima, Vlajima, koje se smatra grubima, od krša odvaljenima, više fizičkim nego intelektualnima i duhovnima. A zapravo je taj kraj *rodio* intelektualne i duhovne velikane kao što su bili propovjednik fra Ante Konstantin Matas, koji je za Dalmatinsku

²¹² Pavlinović, Mihovil: Nav. dj., 2007., br. 398, str. 383., Promina.

²¹³ Isto, br. 357, str. 344., Lećevica.

²¹⁴ Milićević, Josip: Nav. rkp., predgovor VI.

zagoru bio isto što i Ljudevit Gaj za Hrvatsku, te maestro Jakov Gotovac, Ante Topić Mimara.²¹⁵

Povijesni razvoj rasvjetljava uzroke negativne predodžbe o Dalmatinskoj zagori, istovremeno je presudan i za njezinu valorizaciju. Propašću Salone u 7. st. pridošli Slaveni naseljavaju se uz polja i miješaju s preživjelim starosjediocima na području između Zrmanje i Cetine, a pojam Dalmacije toga vremena odnosio se na uska područja oko Zadra, Trogira, Splita i Dubrovnika, izostavljajući zaleđe koje je pripadalo tzv. Kliškoj županiji. U zaleđe kršćanstvo prodire znatno ranije, polako, ali uporno tijekom 4. st. Dalmatinska je zagora pripadala biskupijama Skardoni, Saloni i Naroni. Tragova kršćanskih kulturnih objekata najviše je u salonitanskom zaleđu, a najvažniji su Nisko, Otok kod Sinja, Sinj, Cista Velika, Proložac i Zmijavci. Zmijavci su, moguće je, pripadali i Naronitanskoj biskupiji jer nije poznata točna granica. Važna središta u šibenskom zaleđu (Skardonitanska biskupija) bila su Bilice, Tepljuh (Biočić), Danilo i Trbounje.²¹⁶

Od 11. st. Dalmatinska zagora je zasebna cjelina sa središtem u Bogočinu kod Unešića. Nakon relativnog mira u vrijeme kralja Tomislava, nastupa razdoblje borbe s Mađarima i Mlečanima koje kulminira smrću posljednjeg hrvatskog kralja Petra Svačića i ulaskom u državnu zajednicu s Ugarskom. Od toga vremena gradovi i velikaši međusobno se bore za prevlast u Dalmatinskoj zagori, između ostaloga, i zbog dobrih pašnjaka i oranica. Ratarstvo i stočarstvo kao osnovne djelatnosti prisutni su oduvijek. Crkvene granice uspostavljaju se 1185. godine te je Dalmatinska zagora podijeljena između Trogira (njezin sjeverni i zapadni dio) i Splita (okolica Klisa i Muća). Šibenik u to vrijeme još nije imao status grada te su mu okolno područje i dio Trogirske biskupije dodijeljeni 1251. uz pomoć Šubića Bribirskih koji doživljavaju snažan uspon i uspijevaju dobiti povlastice od dotadašnje vladarske dinastije Arpadovića kao i od novih pretendenta Anžuvina. Crkvu vode popovi glagoljaši koji će se zadržati do dolaska Turaka, nakon čega bježe u sigurnija područja. Trogirska je biskupija u vrijeme druge austrijske uprave u Dalmaciji (1828.) ukinuta te se područje njezine jurisdikcije podijelilo između Šibenika i Splita. U nekim se župama (Bisko, Dugopolje, Klis, Kotlenice) do sredine 19. st. koristila i hrvatska cirilica.

U 14. st. nastavljaju se borbe s Mlečanima koji osvajaju gradove i zagorska sela pod gradovima. Opća nesigurnost započinje padom Bosne 1463. i traje kroz cijelo vrijeme turske okupacije čiji je službeni početak u Dalmatinskoj zagori označio pad Klisa 1537. Osvojena

²¹⁵ *Važno je zvati se Gotovac*, Portal Jutarnjeg lista, 18.4.2009., <http://www.jutarnji.hr/vazno-je-zvati-se-gotovac/202267/>, pristup 5. srpnja 2014.

²¹⁶ Kusin, Vesna (ur.): *Dalmatinska zagora nepoznata zemlja*, Galerija Klovečevi dvori, 4-21. listopada 2007., str. 89., 90.

područja Turci uklapaju u svoj upravni sustav - osnivaju *Kliški sandžak* (granica na istoku je Konjic, na zapadu Krbava (Gospić), Klis i Skradin na jugu i gornje Pounje na sjeveru), koji se nadalje dijeli na *nahije*, a današnja Dalmatinska zagora obuhvaćala je nahije Sinj i Cetina, Dicmo, Klis, Vrlika, Zmino polje, Petrovo polje, Petrova gora. Makarska, Imotski i Vrgorac pripadali su *Hercegovačkom sandžaku*. Središte vjerskog djelovanja postaje Visovac u sklopu nove crkvene podjele - dviju župa - Petropoljske (od Moseća i Čikole do Visoke i Blizne) i župe Zmina (istočni dio Dalmatinske zagore). Visovački fratri založili su 1733. u *Monte pieta*, zalagaonici u Zadru, svoje dragocjenosti da bi kupili žita za gladne. Otuda potječe običaj da se, sve do Prvog svjetskog rata, na Veliki petak na Remetiću i Stinicama dijeli tzv. *begovica*, mali crni kruh.²¹⁷ Cetinski kraj, Prugovo, Ogorje, Suhi Dolac, Brštanovo pod ramskim su franjevcima koji se spore s visovačkim oko nadležnosti nad zagorskim župama u koje se naseljava stanovništvo iz Bosne. Otočić Manastir na Prološkom blatu utočište je franjevačkih redovnika Imotske krajine. Područje Dalmatinske zagore pod franjevcima s vremenom će se izdvojiti iz franjevačke provincije Bosne Srebrne te se pripojiti novoosnovanoj provinciji Presvetog Otkupitelja.

Dolaskom Turaka započinje iseljavanje Dalmatinske zagore u primorska mjesta, na otoke, u Istru, Slavoniju, ali i u prekomorska područja. Turska zlostavljanja uzrokuju daljnje raseljavanje početkom 17. st. U isto vrijeme general Foscolo potiče naseljavanje katoličkog, ali i pravoslavnog stanovništva koje iskorištava nesnošljivost Turaka prema katolicima te ih nastoji privoliti na pravoslavlje zbog čega su katolici često tražili zaštitu Svete Stolice. Iako su Mlečani poticali nesnošljivost između katolika i pravoslavaca, istovremeno su je i držali pod kontrolom. Nakon Kandijskog rata, veći dio Dalmatinske zagore ponovno je pod Turcima. Započinje turbulentno razdoblje tursko-mletačkog nadmetanja, a Dalmatinska zagora je na nezahvalnom graničnom položaju između kršćanskog i osmanskog svijeta. Kraj 17. st. vrijeme je postupnog oslobađanja od Turaka što Mlečani koriste za naseljavanje stanovništva iz Bosne; osobito je u tom smislu značajna 1687. godina kada oko 5000 ljudi naseljava Cetinski kraj, područje Muća i trogirskog zaleđa. Ključna promjena dogodila se u jeziku i običajima - novo stanovništvo donosi mnoštvo turskih riječi što se odrazilo i na zagorska prezimena. Požarevačkim mirom 1718. Imotsko-bekijsko polje podijeljeno je između Osmanskog Carstva i Venecije na hercegovačko-bekijski i dalmatinski dio gdje se osobito intenzivno prožimaju istočna i zapadna civilizacija. Oslobađanje od Turaka u 18. st.

²¹⁷ Isto, str. 20.

popraćeno je snažnom aktivnošću franjevacu u pokršćavanju poturčenog stanovništva koje se odvijalo narednih četrdesetak godina.

U 18. st. u Dalmatinskoj je zagori prevladavala nepismenost, siromaštvo i oskudica koja se nastavlja za vrijeme austrijske vlasti. Stjepan Zlatović 1871. piše Ordinarijatu kako među seljacima Drniške krajine ne može naći četiri pristojno obučena čovjeka da nose baldakin u procesiji.²¹⁸ Kužić navodi nekoliko perioda obilježenih glađu - 1817./1818., 1828./29., 1834., 1847., 1865. Na početku 19. st. broj stanovnika u Dalmatinskoj zagori načelno raste, ali oskudica i mala ulaganja od strane države rezultiraju novim valom iseljavanja. Proces iseljavanja trajao je za cijele austrijske vladavine, ali nije poprimao masovne razmjere. U iseljeništvu, muškarci su obavljali teške fizičke poslove, a djevojke služile kod bogatih obitelji.

Temelji prometne povezanosti još su iz rimskog vremena (tri osnovna pravca: Klis-Muč-Vrba-Petrovo polje, Dicmo-Trilj-Sinj, Boraja-Šibenik). Francuzi su je ostvarili u pravom smislu riječi, a Austrija je francuska postignuća održavala, utvrđivala, ali i gradila nova (1841.-1843. izgrađena je cesta Šibenik-Knin preko Pakovog Sela i Žitnića). Krajem 19. st. razvija se i željeznički promet. Uz poreze, zagorsko je stanovništvo za Austrije moralo besplatno raditi na javnim radovima. Zadržava se vojni ustroj iz turskih vremena; seljaci sami obavljaju oružničku službu u sklopu teritorijalnih snaga tzv. *rondi*. Važnost školovanja prvi su također shvatili Francuzi, iako školstvo dugo ostaje neobavezno, proizvoljne satnice, na volju pojedincima. Prva pučka škola otvorena je u Muću 1827., a u sljedećih 20 godina otvoreno ih je tek nekoliko. Važnu ulogu u tom smislu ponovno su preuzimali franjevci. Župnici su posredovali Kačićevim *Razgovorom ugodnim*, a na poticaj župnika u Ljubitovici je otvorena muška škola.²¹⁹

U sjeni takvih previranja koja su se nastavila u 20. stoljeću i kulminirala Domovinskim ratom, jasno je da je Dalmatinska zagora percipirana kao zaostalo područje, ali se dugo zanemarivala činjenica da zaostala područja najjače iznjedre pozitivne posebnosti kojima se u kontekstu Dalmatinske zagore nije pridavala dovoljna pažnja. Posljednjih godina prisutni su brojni pokušaji obrata u suprotnom smjeru, osobito u smislu pozitivnog vrednovanja tradicije.²²⁰ Dugotrajna nepravda nastoji se ispraviti često pretjeranom egzaltacijom,

²¹⁸ Isto.

²¹⁹ Sažet povijesni prikaz preuzet je najvećim dijelom iz: Kužić, Krešimir: *Povijest Dalmatinske zagore*, Književni krug, Split, 1997.

²²⁰ Suvremene tendencije razvojnih kapaciteta urbanog i ruralnog područja Dalmatinske zagore fokusirana su na razvoj seoskog turizma, poljoprivrednih gospodarstava te na oživljavanje folklornog naslijeđa toga kraja. Navodim samo jedan primjer koji oslikava neke od suvremenih smjernica razvoja toga područja: Russo, Andrea

poplavom kulturno umjetničkih društava koja, paradoksalno, pokušavajući sačuvati autentičnost, ostavljaju dojam svaštarenja. Ipak, i takva nastojanja su hvalevrijedna jer populariziraju *priču* o Dalmatinskoj zagori, a slijedom toga se nadamo i objektivnoj valorizaciji toga prostora.

Danas se „tradicijske značajke kontinentalne Dalmacije, oblici njezine ratarske, stočarske i gradske kulture, pretapaju pod plimom informatičke i medijske globalizacije te pomalo blijede pod diktatom nivelacije. Stočarstvo, komplementarna ekonomija (transhumanca i sredozemno poljodjelstvo) ostat će glavne djelatnosti kroz čitavu povijest. Preslica s vunenom predom ostat će najkarakterističniji ikonografski atribut na slikama zagorske žene. Ovca i vuna najčešće su imenice koje spominju dokumenti o unutrašnjosti Dalmacije. Triljski most (spominje se još 183. god.) gradili su stanovnici Duvna (*Delminienses* - prema nazivu središta *Delminium* sa značenjem *paša*, *pašnjak*, čiji je ostatak sačuvan i u nazivima Runovića (*Novenses*) i Danila (*Riditae*)). *Dalmatica* je i naziv bijele tunike s rukavima, u 5. i 6. st. proširene kao liturgijsko ruho biskupa i đakona.“²²¹

Problem *upitnog* pristupa tradiciji i folkloru Dalmatinske zagore nije novijeg datuma, nastavlja se na ono što imamo - to je već niz zapisa koji su nam relevantni, ali su dvojbene vjerodostojnosti. Problematika je sažeta u činjenici da su „antropološke teme šireg dalmatinskog zaleđa najčešće bile obrađivane kroz optiku renesansne idile ili prosvjetiteljskog cinizma, romantičnog i preporodnog pretjerivanja. Tu se život nakon sloma srednjovjekovnog feudalizma kretao ispočetka, a kasnijim promatračima se činilo da narodni običaji kreću u prapovijest, u kojoj šutnja krša na visoravni prema Promini, iza Biokova, kлокot živih voda Zrmanje, Krke i Čikole, i treperenje klasja na Kosovu i Petrovu te Vrgoračkom polju, na debelim zemljama uza Strmicu i Golubić, stvara idealistički okvir, lijep obraz, veselo srce i iskren moral tamošnjih žitelja, o čemu pišu, svaki iz svog kuta, Fortis i Lovrić, Šimunović i Raos, danas Aralica i Petar Gudelj.“²²² Uzmemo li u obzir usmenu književnost zabilježenu u Dalmatinskoj zagori, očigledna je njezina nezavidna pozicija u odnosu na primorsku ali je, smatramo, počesto i isticana, dovoljno da se neprestanim *unižavanjem* u prosječnosti, izgube i ona vrijedna ostvarenja kojima nije dan veći značaj. Usmenoknjiževni ostvaraji zabilježeni u Dalmatinskoj zagori razasuti su; zanemarimo li opsežne rukopisne zbirke etnologa, nemamo niti jednu ozbiljniju antologiju usmene književnosti Dalmatinske zagore. U jalovom i pasivnom krševitom području Hrvatske, folklor je, kao i usmena književnost koja je njegova

- Popović, Toni: *Mogućnost revitalizacije ruralnog prostora Splitsko-dalmatinske županije* u: Šutić, Branislav (ur.): *Održivi razvoj ruralnih krajeva*, Veleučilište Nikola Tesla, Gospić, 2013., str. 27-38.

²²¹ Kusin, Vesna (ur.): Nav. dj., str. 19.

²²² Isto, str. 22.

značajna sekvenca, ipak snažan identitet razlikovanja od urbane dinamike susjednih razvijenih primorskih gradova i gradića te se, usprkos šarolikim pristupima upitne vjerodostojnosti, još uvijek čini najvjerodostojnijim polazištem za izučavanje Dalmatinske zagore.

Prijeperi o razgraničenju današnjeg prostora Dalmatinske zagore dalje su aktualni. Dalmatinska zagora i Zagora nisu istoznačnice iako se pojmovi kolokvijalno često poistovjećuju budući da je prostorna definicija Dalmatinske zagore fluidnog karaktera i da njezine dogovorne granice ne odražavaju geografsku dosljednost pa smo u prethodnim ulomcima bili oprezni inzistirajući na punom nazivu - Dalmatinska zagora, iako ni takvo opredjeljenje nije u potpunosti točno, budući da je iz analize izostavljena Bukovica, koja je također dio dalmatinskog zaleđa. Lingvistički i geografski, pojam Zagore diferencira se od pojma Dalmatinske zagore, „rastezljive i neoficijelne prostorne cjeline čije ime predstavlja više opće geografsko, negoli upravno-teritorijalno značenje“.²²³ Lingvistički, pojam *zagora* podrazumijeva prostor s onu stranu, *iza gore*, iza planine. Kao takav, toponim je rasprostranjen u cijeloj Hrvatskoj. Smatra se da je pojam Zagore u Dalmaciji nastao u vrijeme hrvatskih narodnih vladara koji su stolovali u Kninu (na prostoru Kninskog i Petrovog polja) pa je za sve ono iza i s južnije strane Moseća (nekadašnje Petrove gore) korišten naziv Zagora.²²⁴ Takva diferencijacija prisutna je i danas - stanovnicima Drniša, primjerice, Zagora je područje iza Moseća, gledano iz njihove perspektive. Splićanima Zagora počinje iza Klisa, to je već onaj dio Klisa iz kojega se ne vidi more. Upravo se veza s morem nerijetko ističe uz pojam *zagora*, prostora fizički odijeljenog planinskim pojasom, ali snažnog priobalnog utjecaja: „Zagorje je pojas zemlje koji ne graniči direktno s morem, ali klimatski elementi, zatim djelomično vegetacije i kultura tla, neposredna blizina morskih luka, kojima neprestano gravitira stanovništvo, povezuje ga s Primorjem.“²²⁵ Osim prirodne omeđenosti, u razgraničavanju Dalmatinske zagore nužno je uzeti u obzir kulturno-povijesni razvoj toga prostora.

Zagora u širem smislu definira se primorskim uzvisinama: Trtar, Opor, Kozjak, Mosor, Omiška Dinara, Biokovo i Rilić s napomenom da postoje velike razlike u razmišljanju o obuhvatu i ograničenju toga prostora. Usporkos razlikama, riječne i planinske razdjelnice zajedničke su većini autora: „Zagora je dio južne Hrvatske omeđen bilinama Trtra, Velikog Jelinaka, Kozjaka, Mosora, područjem Poljica, rijekom Cetinom i Cetinskom krajinom, bilom

²²³ Matas, Mate - Faričić, Josip: Nav. dj., str. 49.

²²⁴ V. isto, str. 46.

²²⁵ Isto, str. 46. prema Rubić, I.: *Međe Mediterana na istočnoj obali Jadrana*, Geografski pregled, 1, GD, BiH, Sarajevo, 1957. i Roglić, Josip: *Potrebe znanstvenih istraživanja primorskog krša*, Spomen-zbornik o 30. obljetnici Geografskog društva Hrvatske, Zagreb, 1979.

Svilaje i Moseća, područjem Petrova polja te kanjonom rijeke Čikole.²²⁶ Neki autori (Rubić) posebno izdvajaju prostor *Srednjodalmatinske zagore* definirane tokovima Krke na zapadu i Neretve na istoku, Dinare i Zavelima na sjeveru te planinama Mosora, Kozjaka, Omiške Dinare, Biokova i Rilića na jugu i *Sjevernodalmatinsku zagoru* kojoj pripajaju Bukovica (iza uzvisine Orljak) i Ravni kotari (Matas i Faričić pak smatraju da su Ravni kotari diskutabilni, budući da nisu odijeljeni planinom od primorskog pojasa pa u tom smislu ne možemo uopće govoriti o *zagori* kao geografskom pojmu).²²⁷ Srednjodalmatinsku zagoru Roglić proteže na *gornjački kraj* (visoka i suha polja zapadne Bosne) ističući da je razlika uglavnom političke, a ne geografske naravi smatrajući „da je Venecija uspjela pripojiti svom posjedu južnu Liku (područje Gračaca), zapadnobosanskog polja i osobito Hercegovinu, ta bi područja bila ušla u sastav njenog teritorija i postala dijelom Dalmacije (a to znači i Dalmatinske zagore).“²²⁸ U periodu osmanlijske uprave, Mlečani su za Dalmatinsku zagoru često upotrebljavali naziv Morlakija, a za stanovništvo Morlaci.²²⁹ Mletačkim osvajanjima nastupaju novi odnosi u teritorijalnom uređenju - turski *sandžaci*, *nahije*, *kadiluci* i *vilajeti* ustupaju mjesto nazivu *krajina* (krajinski položaj između Turaka i Mlečana) što označava manje cjeline oko gradskih centara i utvrda koje su se nadalje dijelile na *serdarije*, unutar serdarija na *banderije*, a na čelu krajine nalazio se kapetan. Naziv *krajina* zadržao se i danas: Drniška ili Petropoljska, Imotska, Kninska, Sinjska ili Cetinska i Vrgorska krajina. S obzirom na to da je naziv zloupotrijebljen za Domovinskog rata, danas se naziv *krajina* sve više zamjenjuje nazivom *kraj*, koji ćemo većim dijelom koristiti u radu.

Uz pojam Zagore u širem smislu, navodi se pojam Zagore u užem smislu, a odnosi se na područje u bližem zaleđu Splita, Trogira i Šibenika, što bi obuhvaćalo prostor nekadašnje župe Zagorje (Zagora) koje je pripadalo Trogirskoj biskupiji. Područje iza Moseća pripadalo je Splitskoj biskupiji (župa Zmina koja je obuhvaćala područje od Rotne gomile do Plišivice kod Zelova, uključujući Muć, Dimeo, Sutin, Ogorje, Potravlje do Bitelića). S obzirom na gravitacijsku snagu većih gradskih središta danas se o tom području govori kao o Kaštelanskoj, Trogirskoj, Splitskoj i Šibenskoj zagori. Trogirska zagora više je povijesna nego suvremena kategorija te obuhvaća naselja u trogirskom zaleđu koja su do turskih osvajanja pripadala trogirskim velikaškim obiteljima (Andreis, Cega Chiudis, Cippico, Vituri, Rotondo, Divnić, Zavorović, Tartaglia, Jakovljević), a prema crkveno-teritorijalnom

²²⁶ Kužić, Krešimir: Nav. dj., str. 7., 8.

²²⁷ V. Matas, Mate-Faričić, Josip: Nav. dj., str. 46., 47.

²²⁸ Isto, str. 47., prema Roglić, Josip: *Geografija Hrvatske*, 1974.

²²⁹ V. Isto, str. 47.

ustrojstvu Trogirskoj biskupiji. Osmanlije na tom prostoru osnivaju nahiju Petrova gora sa sjedištem u Drnišu, a moć Trogira slabi, osobito nakon ukidanja Trogirske biskupije 1828.

U anketnom istraživanju koristili smo se donekle proizvoljnom podjelom prema nodalno-funkcionalnom načelu koja je zapravo neformalna podjela kakva je prisutna među stanovnicima Dalmatinske zagore, a bila bi najbližnja podjeli na *krajine/krajeve*: Sinjski kraj, Imotski kraj, Vrgorački kraj, Trogirsko-kaštelanska zagora, Omiška zagora (Gornja i Srednja Poljica), Šibensko-kninsko-drniški kraj te Splitska zagora.²³⁰ Ukupnost područja poklapa se s Kužićevom definicijom *Zagore u širem smislu* odnosno s Rubićevom *Srednjodalmatinskom zagorom*. Dok su područja Sinjskog, Imotskog i Vrgoračkog kraja te Omiške zagore terminološki i prostorno neupitna, smatramo da je potrebno obrazložiti odabir preostalih odrednica. Splitskom zagorom nazvali smo područje današnjih općina Klis i Muć. Ne možemo ih izdvojiti kao posebne *krajine*, a gravitacijska snaga usmjerena je prema Splitu. Iz istog smo razloga dio nekadašnje Trogirske biskupije nazvali Trogirsko-kaštelanskom zagorom - Trogirskom kako ne bismo zanemarili povijesnu važnost, a Kaštelanskom uzevši u obzir suvremeno stanje kada većina stanovnika gravitira Gradu Kaštela. Riječ je o trogirsko-kaštelanskom zaleđu koje obuhvaća mjesta u sastavu Splitsko-dalmatinske županije. Zbog rascjepkanog gravitacijskog područja, ali pripadnosti istoj administrativno-teritorijalnoj jedinici (Šibensko-kninskoj županiji), šibensko, drniško i kninsko zaleđe ujedinili smo pod jednim nazivom. U razmatranju smo izostavili Bukovicu i Ravne kotare koji čine cjelinu, zbog njihove još uvijek nejasno precizirane pripadnosti Zagori u širem smislu, iako smo se, zbog sličnosti mentaliteta u manjoj mjeri koristili etnološkim saznanjima s toga područja.²³¹

Znanosti i književnost utkivale su prostor Dalmatinske zagore u biće njezinih stanovnika - škrt i opasan prostor iznjedrio je naoko takve ljude, škrte riječima i emocijama, naizgled prijeteće vanjštine spremene na otpor neprijatelju i životnim nepravdama. Neodvojivost tijela i osobe Andrea Zlatar povezuje s neodvojivošću prostora i bića - *tijelo je naš najbolji spremnik pamćenja, pouzdan baš zato što ga ne uspijevamo svjesno kontrolirati. Mi zaboravljamo, tijelo pamti. Mi potiskujemo, tijelo se odupire. Mi donosimo odluke, tijelo ipak odlučuje. U sebi skuplja otiske, veže se uz prostore, pamti osjetilima. U našim životima prošlost sustiže sadašnjost, a mostovi koje pokušavamo izgraditi ne obazirući se na obalu s koje smo došli, krhki su i kratkotrajni. Stvarnost je nemoguće konstruirati mimo konteksta koji*

²³⁰ O pojedinim *krajinama* Dalmatinske zagore v. više u: Čavka, Ante (ur.): *Povijest Drniške krajine*, Split, 1995., Ujević, Ante: *Imotska krajina*, MH, Ogranak Imotski, 1991. O Dalmatinskoj zagori korisno konzultirati također Marinov, Nedjeljko (ur.): *Zbornik o Zagori*, knj.1 (1995.); knj. 2 (1998.); knj. 3 (1999.).

²³¹ Osim jednog iskaza s terena, za uvid u etnološku građu Bukovice v. Adralić, Vladimir: *Bukovica. Narodni život i običaji*, Srpsko kulturno društvo „Prosvjeta“, Budućnost, Novi Sad, 2010.

nas okružuje, naši su životi u neprestanoj napetosti između osobnih htijenja i zajedničkih iluzija i konteksta zajednice.²³² Ako se i uspijemo otrgnuti stereotipima, ne možemo opovrgnuti činjenicu da se ljudi geografski determiniraju, da se prostor njihova porijekla ili života trajno upisuje u njih.²³³ Usmena književnost implicitno ukazuje na vezu prostora i pojedinca, u našem slučaju žene - ona opjevava žene ratnice, slavi njihovu snalažljivost i mudrost, tiho progovara o njihovim erotskim čežnjama i ostvarenjima, oslikavajući tako u pojedincu prostor skromnih pretenzija, bogatog potencijala, neprestane borbe i pokazujući da je odnos prostora i pojedinca puno kompleksiji od zahtjeva koje tradicija pred njih stavlja.

4. TRADICIJSKA KULTURA DALMATINSKE ZAGORE

U ovom ulomku istaknut ćemo suvremene tendencije o shvaćanju kulture kao mehanizma najrazličitijih društvenih praksi u neprestanoj mijeni. Pokušat ćemo objasniti specifičnosti tradicijske kulture u odnosu na opći pojam kulture. Obilježja tradicijske kulture kontekstualizirat ćemo na primjeru Dalmatinske zagore. Na primjerima iz usmene književnosti i etnografske građe, uočavat ćemo odnose između zamišljenog i ostvarenog reda, diskrepanciju između očekivanja tradicijske kulture i stvarnih životnih praksi. Poglavlje ćemo zaključiti anketnim ispitivanjem s ciljem uočavanja utjecaja tradicijske kulture na život suvremene žene Dalmatinske zagore.

4.1. Kultura. Tradicijska kultura²³⁴

Predmet našeg istraživanja je žena posmatrana unutar određene kulture koju smo definirali kao tradicijsku kulturu. Dok se koristimo općepriznatim, često mislimo i općepoznatim pojmom kulture, on još uvijek nije čvrsto definiran, osobito uzmemo li u obzir činjenicu da je kultura, za koju se vjerovalo da je jedinstvena i nepromjenjiva, u neprestanoj mijeni, na što je u cijelosti usmjerena *revolucija postmoderne* svojim promišljanjima „o kraju zapadne civilizacije, o gubitku smisla svega što se dosad držalo njezinim najvećim postignućima. Postmodernu perspektivu obilježava radikalni pluralizam i relativizam, te se ne

²³² Zlatar, Andrea: *Rječnik tijela. Dodiri, otpor, žene*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2010., str. 17., 83.

²³³ O civilizaciji kao prostoru, o odnosu prirode i ljudskog djelovanja v. Braudel, Fernand: *Civilizacije kroz povijest*, Globus, Zagreb, 1990.

²³⁴ O elementima i karakteristikama hrvatske tradicijske kulture v. detaljnije u: Vitez, Zorica (ur.): *Hrvatska tradicijska kultura: na razmeđu svjetova i epoha*, Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, 2004.

priznaje nikakva cjelina ili istina, a razlike i lomovi zamjenjuju dotadašnji kontinuitet. Tako ni u kulturi, slično kao u historiografiji ili bilo kojem drugom području ljudskog djelovanja, ne postoji nikakva stabilnost, autoritet ili središte - važno je postići korisno znanje ne razmišljajući pri tom je li istinito jer se tvrdi kako istina ovisi o različitim perspektivama i ni za koju se ne može reći da je objektivnija od druge.²³⁵ *Nova kulturna historija* 80-ih godina 20. st. fokusirana je na pitanja kulture koja se drži glavnim pokretačem povijesnih promjena; no, ako sve promjene potječu od kulture, onda kultura poprima široke razmjere i teško ju je definirati zbog čega ovakav pristup opet zalazi u relativizam. Kultura se ne drži integralnom cjelinom nego razmravljenim i kontrastnim poljem problema koji se međusobno osporavaju. Kultura nije shvaćena kao nematerijalna nadgradnja, duhovna dimenzija odijeljena od materijalne, kultura obuhvaća potrebe, interese i predodžbe određenih grupa, strukturiranje njihova svakodnevnog života te njihove vrednote, običaje, ideje; ona, dakle, nije određeno životno područje, uz političko i društveno, nego medij životne prakse.

Pokušavajući definirati kulturu u kontekstu popularne kulture i kulturalnih studija, Duda uočava da kultura nije više elitna kategorija kako je se do tada doživljavalo, već upravo obratno, „obična, društveno locirana i oslobođena elitističke isključivosti, vezana uz sveukupan način života, uz svakodnevne djelatnosti koje također počivaju na određenim vrijednostima, (...) ona je istinski materijal naših svakodnevnih života, cigla i žbuka naših svakodnevnih shvaćanja, osjećaja i reakcija,²³⁶ što jasno ukazuje na tendenciju promjenjivosti, nestalnosti.

Kulturna i intelektualna historija osobito cijeni Clifforda Geertza i prihvaća njegovu definiciju kulture prema kojoj je kultura povijesno utemeljen obrazac značenja izraženih u simbolima kao sustavu naslijeđenih shvaćanja. Pomoću tih simbola ljudi komuniciraju i proširuju svoje znanje i držanje prema životu. Pozivajući se na izjavu Maxa Webera da je čovjek životinja zapletena u paučinama značenja što ih je sama isplela, Geertz misli da je to upravo *mreža kultura* i da se zato analiza ne može temeljiti na potrazi za zakonitostima nego na interpretaciji smisla tj. na razumijevanju i doživljavanju ljudskog duhovnog svijeta.²³⁷

Kultura se može shvatiti kao “usavršavanje pojedinaca koje se stječe zahvaljujući duhu objektiviranom u povijesnom radu ljudskog roda. Jedinstvo i cjelina subjektivne biti pokazuju se kultiviranim tako što se dovršavaju usvajajući objektivne vrijednosti - vrijednosti morala i spoznaje, umjetnosti i religije, društvenih institucija i izražajnih formi

²³⁵ V. Gross, Mirjana: Nav. dj., str. 322.

²³⁶ Duda, Dean: *Kulturalni studiji - ishodišta i problemi*, AGM, Zagreb, 2002., str. 21.

²³⁷ V. Gross, Mirjana: Nav. dj., str. 314., 315.

unutrašnjosti. Tako je kultura jedinstvena sinteza *subjektivnog i objektivnog duha* čiji krajnji smisao narativno može biti samo u usavršavanju pojedinca“. *Objektivna kultura* bila bi sve izgovoreno i oblikovano, idejno postojeće i realno djelatno. *Subjektivna kultura* bila bi ona mjera u kojoj pojedinci sudjeluju u sadržajima objektivne kulture. Objektivna kultura je, dakle, onaj vrijednosni sustav koji postoji sam po sebi, donekle stabilan, neovisno “koliko ga često ili rijetko prihvaćaju slučajni putovi životne zbilje.”²³⁸ Čovjek se ne uklapa u prirodnu danost svijeta - otima joj se i suprotstavlja oblikujući svojevrsni dualizam subjekta i objekta. Duh proizvodi tvorevine koje nastavljaju egzistirati samostalno, neovisno o duši koja ih je stvorila. Duh tako postaje objekt, jednom stvoren, nepokretan i valjan te se suprotstavlja subjektu koji je neumoran, ali vremenski konačan, “usred tog dualizma prebiva ideja kulture. Kultura nastaje tako da se spoje dva elementa od kojih je nijedan ne sadrži sam za sebe: subjektivna strana duše i objektivni duhovni proizvod.”²³⁹

Naše ponašanje sastoji se od mnoštva simboličnih kodova nepovezanih u konzistentnu cjelinu, za razliku od primitivnih društava čiji su praksa i ponašanje također simbolični, ali povezani u jedan unificirani, koherentni kod. Mi prenosimo simbole iz jednog konteksta u drugi, naši rituali tvore mnoštvo malih, nepovezanih subsvjetova. Njihovi rituali tvore jedini simbolični konzistentni kozmos.²⁴⁰ Takvu *konzistentnu, koherentnu* kulturu mogli bismo nazvati tradicijskom. Mogli bismo reći da je tradicijska kultura *osviještena* kultura, ona čije obrasce i prakse njezini praktikanti ponavljaju smatrajući ih iz nekog razloga važnima i neizostavnima u njihovim životima. Živeći suvremenu *zapadnu* kulturu mehanički ćemo se koristiti simbolima i arhetipskim ponašanjima ponavljajući ih kao naslijeđeni korpus čije nam je značenje u svakodnevnoj životnoj praksi nebitno, nerijetko i nepoznato. Obrasci tradicijske kulture pak imaju značaj u svakodnevnom životu, a njezini sudionici primjenom određenih praksi izgrađuju identitet i postižu legitimnost pripadanja toj kulturi. Te prakse su običaji „kao neki nepisani zakoni i odredbe koji su nastajali iskustvom i navikama koje su odgovarale potrebama života jedne društvene zajednice. Oni djelomično utječu i na cjelokupan život i rad zajednice te ulaze u stalnu uporabu te postaju neophodni u životu ljudi.“²⁴¹ Nije u potpunosti moguće razgraničiti pojmove *kulture* i *tradicijske kulture*, budući da je zapravo riječ o istovjetnom pojmu - o *kulturi*, za koji vrijede jedinstvena pravila *otvorenosti* i *dinamike*, koja će se, kada govorimo o tradicijskoj kulturi, događati nešto sporije, ali će se ipak događati,

²³⁸ V. Simmel, Georg: Nav. dj., str. 165.

²³⁹ Isto, str. 23., 24.

²⁴⁰ V. Rihtman Auguštin, Dunja: Nav. dj., 1984., str. 8. prema Douglas, Mary: *Purity and danger*, London-Henley, 1966.

²⁴¹ Alaupović Gjeldum, Dinka: Nav. dj., str. 248.

osobito uzmemo li u obzir činjenicu da *vanjsko, očekivano* često ne odgovara *unutarnjem, realiziranom*, da je *vanjsko* samo prividno čvrsto, okamenjeno, a da se promjene *iznutra* neprestano odvijaju – „pojmovi *sitte* i *brauch* označavali su običaje kao naviku, uobičajene radnje usko povezane s moralnim, nepromjenjivim zakonima ili normama; mislilo se na postojane narodne običaje skladnih zajednica, jedinstvenog morala i homogene kulture. Kritika takva pristupa pokazala je da skladne seljačke zajednice u biti kriju mnoštvo konkurentnih normi i sukoba. Stoga običaji, njihov vanjski, manifestacijski ili ceremonijalni dio, ne počivaju na vječnim normama ili vrijednostima, nisu postojani i mijenjaju se ovisno o odnosima među različitim ljudskim skupinama. (...) i treba ih promatrati ne samo u funkciji skladnog života zajednice nego i u funkciji sukoba i mijena“.²⁴²

Govoreći o hrvatskoj tradicijskoj kulturi, Stipe Botica pokušao ju je objasniti kao „zbroj svih duhovnih i materijalnih dobara što su ih stvorili najširi narodni slojevi u tijeku povijesti ovoga naroda, a i sad čine *genus specificum croaticum* u kulturnoj i civilizacijskoj djelatnosti. Važnu odrednicu svake kulturne tradicije čine narodni život i običaji, stvoreni i usustavljeni, koji se s vremenom samo preoblikuju, ne gubeći svoje bitno obilježje. Iz njih su proistekli i tradicijski duhovni plodovi, također postojani i konzistentni koji načelno jamče neku etnoduhovnost.“²⁴³ Tradicijska kultura velikim je dijelom usmena i „uključuje sve što se na usmen način prenosi, obično iz naraštaja u naraštaj“; tradicija podrazumijeva „pomno selektiran skup svih vrjednota zajednice koja ih prepoznaje kao čuvarica naslijeđa“.²⁴⁴ Budući da su seoske zajednice manje izložene vanjskim utjecajima, tradicijska je kultura na takvim područjima snažnija i dugotrajnija. Ruralna područja Dalmatinske zagore u tom smislu mogu poslužiti kao dobar primjer jer sintetiziraju u sebi dihotomiju zatvorenosti i izoliranosti s jedne strane i graničnoga područja gdje neprestano struje *prijeteće kulture*, od kojih se treba zaštititi svojim *kulturnim identitetom*, ali je samorazumljivo da se istovremeno nemoguće oduprijeti utjecajima identiteta koji *prijete*. Rihtman Auguštin upravo na temelju kulture seljačkih zajednica u Hrvatskoj stvara hipotezu o strukturi tradicijskog mišljenja koje, prema njoj, nije završilo, nego „u sebi sadrži prošlost, sadašnjost i budućnost; ta kultura koju smo poznavali i cijenili kao plemensku ili narodnu, i za koju smo mislili da je pregažena ujednačavajućim tokovima velikih sustava moći i informacija, nije nestala. Upravo pritisci suvremenih birokracija (...) utječu na male ljudske grupe da se diferenciraju vlastitom

²⁴² Rihtman Auguštin, Dunja: Nav. dj., 2001., str. 38.

²⁴³ Botica, Stipe: Botica, Stipe: *Biblija i hrvatska kulturna tradicija*, VI. nakl., Zagreb, 1995., str. 3.

²⁴⁴ Botica, Stipe: Nav. dj., 2013., str. 13, 14.

kulturom i da u njoj nađu potvrdu identiteta.”²⁴⁵ U nastavku kritizira, smatrajući ih prevladanima, etnološka istraživanja koncentrirana na pojam narod (u smislu seljaka) i vrijednosti koje su potvrđivale narodnu kulturu za koju se nastojalo dokazati da je izvorna, stara, prastara tj. da je nastala bez vanjskih utjecaja. Ustanovljavanjem te kulture, teorija je bila zaključena; o njezinoj promjenjivosti nije se govorilo.²⁴⁶ Konzervativna etnologija, dakle, inzistira na kanonu izvornosti koji je doveo do simplificiranih slika prošlosti. Naša etnologija, formirajući se na tekovinama romantizma, dugo je njegovala domaće iskustvo terena, prvenstveno predmodernog sela. Suvremene etnoantropološke teorije, međutim, radikalno udaljavaju od romantičarskog pristupa narodu tj. seljaštvu.²⁴⁷ U liberalnijim sredinama folklor se, štoviše, oteo institucionaliziranom nacionalnom mitsko-simboličkom kompleksu, spustivši se u svakodnevicu, na neformaliziranu razinu društva i pojedinaca, odakle je i potekao. Folklor tako postaje posrednik poruka suvremenog društva. Kao primjer navodi norvešku kraljicu koja se oblači u stiliziranu narodnu nošnju (ne izvornu nego dizajniranu prema aktualnoj modi), na božićnom drvcu umjesto zvijezde je norveška zastavica. Nacionalno se u svakodnevici odvojilo od nacionalnog na simboličkoj razini. Nacionalni identitet, umjesto da je u službi isključive nacionalne homogenizacije, postaje oruđem kulturne kompleksnosti. Običaji su se dugo isključivali iz svakodnevice što apsolutno onemogućava razumijevanje prošlosti, ali ni suvremene kulture.²⁴⁸ Tradicijsku kulturu ne mimoilazi postmodernističko shvaćanje o promjenjivosti kulture, samo se unutar tradicijske kulture te promjene događaju sporo jer je jača svijest o identitetu i pripadnosti baš toj određenoj kulturi. Promjene unutar tradicijske kulture Dalmatinske zagore također su neizbježne, one prodiru sa svih strana, ali polako. Te su mikropromjene u suvremenom društvu vidljive u pojedinim segmentima anketnog ispitivanja koje smo proveli (u narednom poglavlju); u budućnosti možemo očekivati i drugačiju dinamiku kao posljedicu jače izloženosti drugim kulturnim praksama suvremenog društva.

Kultura je način života, ali i način mišljenja, ponašanja i akcija; kako ljudi misle o sebi, kako se ponašaju i kakav je raskorak između njihova mišljenja i ponašanja,²⁴⁹ ono što je Levi-Strauss nazvao usporednim postojanjem apstraktnih struktura i konkretnih činjenica te njihovim međuodnosima. Istraživanja često pokazuju raskorak između apstraktnih struktura (ono što se izražava kao neka vrijednost) i objektivne stvarnosti - razliku između *zamišljenog*

²⁴⁵ Rihtman Auguština, Dunja: Nav. dj., 1984., str. 8. prema Greverus, Ina-Maria: *Kultur und Alltagswelt*, München, 1978.

²⁴⁶ V. isto, str. 11.

²⁴⁷ V. Rihtman Auguština, Dunja: Nav. dj., 2001., str. 13., 14.

²⁴⁸ V. Isto, str. 16., 17., 37.

²⁴⁹ V. Rihtman Auguština, Dunja: Nav. dj., 1984., str. 13.

i *ostvarenog*, *apstraktnog* i *formalnog* naspram *konkretnom* i *individualiziranom*. Ovakva prosudba o kulturi zanimljiva je za naše istraživanje jer usmena književnost kao dio tradicijske kulture u pojedinim svojim segmentima otkriva upravo dinamiku *konkretnog* i *apstraktnog* - kultura nije samo ostvareno, ona je i ono što kazivač u pjesmi izražava tek kao zamisao i želju, ali i ono *konkretno* što je dio svakodnevnih praksi, bilo poželjnih, bilo nepoželjnih o kojima nije dobro govoriti *naglas* pa će se progovoriti u pjesmi/priči. Kultura, kako smo već upozoravali u prethodnim poglavljima, nije ista u očima njezinih praktikanata i istraživača; potrebno je razlikovati interpretacije kulture koje kulturi prilaze iz iskustva življenja u određenom društveno-kulturnom sustavu, participirajući u vrednotama toga sustava i interpretirajući kulturu iz nje same, od onog istraživanja koje kulturi prilazi izvana, iz nekog drugačijeg društvenog, kulturnog, vrijednosnog i misaonog sustava, čak i oni iznutra, koje mi istražujemo, koji vjeruju u zamišljeni red, ne uspijevaju vidjeti cjelovitu sliku. To skriveno nalazi se u prostoru između zamišljenog idealnog modela te različitih varijanti svakidašnjih stvarnih odnosa.²⁵⁰ Na osobito kliskom terenu smo kada govorimo o pitanju ravnopravnosti žene - jednu sliku problema vidi istraživač, drugu sliku nudi istraživani.

Iz terenskog istraživanja ponekad možemo naslutiti crtu razgraničenja između Levi-Straussovog *zamišljenog* i *ostvarenog* unutar tradicijske kulture, *zamišljeni* obrasci tradicijske kulture, oni čije se izvršavanje očekuje, ali često i ne ostvaruje, prepoznatljivi su u pozivanju na prošla vremena, „reminiscencije na prošlost govore, zapravo, o vrednotama idealne kulture, nekadašnje idealno stanje uvijek služi kao daleki uzor“,²⁵¹ ali su unutar tradicijske kulture odnosi *zamišljenog* i *ostvarenog* tj. *apstraktnog/formalnog* nasuprot *konkretnom/individualiziranom*, nerijetko poremećeni.

Primijenimo li teorije o kulturi kao kompleksu zamišljenih i ostvarenih obrazaca ponašanja na pitanje žene, uočavamo da je, gledajući izvana, ona manje vrijedna, javno (društveno poželjno, *zamišljeno*) ponašanje podrazumijava manje ili veće podcjenjivanje žena. Rihtman Auguštin, međutim, naglašava i latentnu stranu takvog položaja, suprotstavljajući se tvrdnjama S. Harding i drugih koje smatraju da je *latentna strana ženske podređenosti* samo litota za njezinu stvarnu podređenost: prema Rihtman Auguštin, žene pristaju na takvu situaciju i namjerno se drže odvojeno, iskorištavajući granice dopuštenoga ponašanja za stvaranje unutrnjih odnosa preko kojih ostvaruju određenu moć (*ostvareni red*). Upravljanje kućanstvom nije tek formalni oblik moći, ono omogućuje ženi kontrolu nad zajedničkim sredstvima i mogućnost usmjeravanja u svoju korist. Te dvije točke - s jedne

²⁵⁰ V. Isto, str. 182.

²⁵¹ Isto, str. 110.

strane nizak društveni položaj i ugled žena, s druge strane njihovo *tajno djelovanje*, odgovaraju odnosu idealne i stvarne kulture. Budući da idealna kultura ženama ne daje moć i utjecaj, one se služe indirektnim putem kako bi svoju moć ostvarile.

*“Što više moći žene prisvoje u realnim situacijama života, to će idealna kultura jače inzistirati na njihovoj podređenosti, nesposobnosti i nepodobnosti da odlučuju. One će, stoga, prihvatiti zamišljeni red i nastojat će da ga vanjskim ponašanjem što manje povrijede. Ali na mnogo skrivenih načina one će i dalje držati u rukama konce vrlo značajnih akcija i aktivnosti.”*²⁵²

Ova rečenica vrlo je znakovita za položaj žene unutar tradicijske kulture - iz ženske nemoći proizlazi njezina moć - što je *javna* nemoć veća, veća je i njezina stvarna moć. Istovremeno ta činjenica značajno ne mijenja otvoreno polje problema kao i potrebu za iznalaženjem jasnog zaključka o položaju žene.

4.2. Odlike tradicijske kulture Dalmatinske zagore

U tradicijskoj kulturi Dalmatinske zagore temeljno mjesto zauzima obitelj, zajednica stroge hijerarhije, prema zamišljenom redu - s muškarcem na čelu. Iz obitelji proizlaze sve druge važne odrednice tradicijske kulture. U tradicijskoj kulturi djeca imaju važnu ulogu - osim za opstanak *loze* po muškoj liniji, ona su neophodna i kao radna snaga; oba razloga su donekle objašnjenje za preferiranje muške djece. Balade kroz koje je Simona Delić istraživala obiteljske odnose, ukazuju na složenost tih odnosa, na *drugu stranu* obitelji, pokazujući privid obiteljskog sklada koji se u tradicijskoj kulturi Dalmatinske zagore kao vrijednost snažno zagovara. Pregledom korpusa usmene književnosti zabilježene u Dalmatinskoj zagori uočavamo da nisu samo balade pokazatelji *izokrenutog reda* - u svim usmenoknjiževnim vrstama moguće je, između tradicijom očekivanog reda uočiti i strukture koje ga negiraju; “(...) paradoks između obiteljske *dnevne racionalnosti* i *noćne smjelosti* najčešći je način pripovijedanja o obitelji u književnim i folklornim obradama i primjereniji je narativnoj obradi (manje lirskoj). (...) Obitelj u baladi, kao i u romanu i u bajci, ne čini samo tematski sloj djela. Općenito govoreći, književni, idealizirajući i mitizirajući prikazi obitelji, kao institucionaliziranih a opet na osjećajima utemeljenih odnosa, ne prenose nužno realne

²⁵² Isto, str. 172.

sadržaje, ali svoje teme i provodne ideje ne biraju slučajno, nego time uvijek reagiraju na svoje društvo i na trendove njegova mijenjanja“.²⁵³ Stvarni odnosi, dakle, prepoznatljivi su u usmenim oblicima, a obitelj je, uz idealiziranu, društveno poželjnu formu, imala i svoje naličje koje reflektira konflikte i promjene koje se neprestano događaju unutar kulture. Mnogo je balada u kojima se događa “prijestup pojedinaca protiv nadindividualnog etičkog sustava tradicijske zajednice - običajnog prava, prirodne logike ili popularno-kršćanskog sustava vrijednosti - a porijeklo tih stoljećima nataloženih etičkih normi teško je povijesno odrediti.“²⁵⁴ Mjestimično prevladavanje *individualne* norme u baladama (i usmenoj književnosti općenito, op.a.) u odnosu na *nadindividualnu* tj. u odnosu na očekivanja tradicijske kulture, ponekad se tumači promijenjenim konceptom povijesti (neka povijesna razdoblja inaugurirala su određene obrasce ponašanja kao dopuštene ili poželjne, primjerice, u renesansi je imanentna oslobođenost od bilo kojeg oblika općenitosti) ili samom prirodom žanra koji se zaokuplja sudbinom pojedinca,²⁵⁵ čime se potvrđuje teza o fluidnom karakteru kulture. Tipovi obitelji u Dalmatinskoj zagori su se mijenjali, od zadružnog tipa, preko proširene obitelji s nekoliko generacija u kućanstvu, do nuklearne obitelji kakva je danas većina zagorskih obitelji što odražava suvremena kretanja protuslovna nekadašnjem tradicijskom konceptu o *velikoj, složnoj* obitelji. Iako su se kulturne prakse promijenile, sve su one filtrirane kroz sustav običajnog prava patrijarhalne obitelji u kojoj je otac kao dominantna figura nositelj obiteljskog *reda*; majka također ima važnu ulogu, štoviše, usmena književnost ukazat će u određenim situacijama na njezinu dominaciju, ne samo u onom segmentu koji je formalno područje njezinoga djelovanja. Suvremene *mikroobitelji* još uvijek njeguju jasnu svijest o *velikoj* obitelji koja proizlazi od *pater familiasa* s kojim se one snažno identificiraju.

Obitelj se institucionalizira brakom. Može postojati i izvan braka, ali takva narušava *kolektivni red* tradicijske zajednice i time formalno zadobiva drugorazredno društveno značenje. Dopušteno je da bračnoj zajednici prethode izvanbračne, doduše, prema tradicijskom redu, uglavnom nepoželjne kulturne prakse kao što je, primjerice, *umaknuće* djevojke; no prema njima se s vremenom razvila apsolutna društvena tolerancija jer su u većini slučajeva izvedene s ciljem da se zaključe brakom. Iz bračne zajednice proizlazi sljedeća važna uloga tradicijske kulture Dalmatinske zagore - majčinstvo.

²⁵³ V. Delić, Simona: Nav. dj., str. 21., 22., 25., prema Luhmann, Niklas: *Ljubav kao pasija: o kodiranju intimnosti*, Naklada MD, Zagreb, 1996, str. 18.

²⁵⁴ Isto, str. 43. prema Braun, Maximilian: *The Problem of Moral Concepts in Serbian Traditional Epic Poetry* u: *Journal of the Folklore Institute* I, 1/2. , 1964., str. 82-91.

²⁵⁵ V. isto, str. 75.

Vjera ili pokoravanje *fatumu* također značajno određuje tradicijsku kulturu Dalmatinske zagore omogućujući konzistentnost svih drugih važnih elemenata. Ako nešto u obitelji, braku ili s djecom pođe po zlu, te kategorije će se ipak održati ako se objasne Božjom providnošću ili sudbinom; dok je veća vjerojatnost da će se raspasti ako pojedinac uzroke nesreće započne tražiti u sebi predbacujući si odgovornost; „čovjek patrijarhalne sredine ne misli i ne vjeruje da on može vladati udesom. Samo dobra sudbina može da mu dosudi najvišu blagodat života (...) Fatalistička rezignacija puna dostojanstva i bez agresije karakteristična je za intaktnu patrijarhalnu sredinu, a pojavljuje se najviše kod muslimana“.²⁵⁶ Svijest o nestalnosti sreće naslijeđen je iz Biblije i prihvaća se kao činjenica na koju se ne može bitno utjecati.²⁵⁷ Sve te komponente u bezbrojnim se varijacijama protežu kroz tkivo usmene književnosti u pojedinim svojim oblicima prkoseći zamišljenom redu - pjesma *Soko mladoženja*²⁵⁸ objedinjuje fatum, obitelj, brak, majčinstvo u neodvojivu cjelinu. Kraljevu kći prose junaci, no otac je ne želi udati. Zatvara je u kulu, podalje od prosaca, zbog proročanstva *gospode stambolske* da će biti obljubljen prije nego bude udomljena. Kada djevojku, *kćeri od Stambula kralja*, u kuli obljubi sokol, jer je sudbini nemoguće pobjeći, otac je oblači u čobansku odoru i tjera od kuće u potragu za proscem koji ju je obljubio, prijeteći joj smaknućem ako ga ne pronađe, pokazujući tako da ne prihvaća sudbinu kao dio kolektivnog reda:

*Ajde išti vjerenika tvoga,
vjerenika, ljubio koj' te je;
ako bi se vratila na dvore,
mojom rukom odsjeć ću ti glave.*

Slične su pjesme *Zmaj mladoženja*, *Zmija mladoženja*, *Ženidba guje šarovite*,²⁵⁹ koje su varijante prethodno navedene pjesme, zabilježene u Banića.²⁶⁰ One tematiziraju želju za majčinstvom, majčinsku bezuvjetnu ljubav te njezinu ulogu u sinovoj ženidbi. Majka je u ulozi prosca za svoga sina, ona to čini jer ga voli iako je svjesna činjenice da će ga kao zmaja/zmiju djevojke teško prihvatiti. Isti je motiv pronađen u *Ostojića*²⁶¹ te u *Tomasea*²⁶²

²⁵⁶ Stein Erlich, Vera: Nav. dj., str. 258, 259.

²⁵⁷ V. Botica, Stipe: Nav. dj., 2011., str. 33., 37.

²⁵⁸ Andrić, Nikola: *Hrvatske narodne pjesme*, knj. 1., MH, Zagreb, 1896., br. 35., str. 100., okolica Cavtata.

²⁵⁹ Isto, br. 32., 33., 34.

²⁶⁰ Isto, br. 26., Bisko, br. 58., Dolac Donji.

²⁶¹ Isto, br. 96., Grabovac.

²⁶² Isto, br. 79.

gdje majka, pokazujući svijest o sinovoj neobjektivnosti, ukazuje na karakteristike poželjnog muškarca:

*„Ne luduj de, zmijo šarovita!
Tko će dati za zmiju djevojku?
Nit si junak, nit ideš junački,
niti jašeš dobra konja svoga,
neg se kriješ po travi zelenoj.“*

(...)

*Kad su došli djuveginu dvoru,
pred zmiju je izlazila majka;
skače zmija majki u njedarca.
prepade se Emena gospoja,
ne smi s rukom zmije izvaditi.
Sadje s konja lijepa djevojka,
pa zagrće rukav od lakata
i uhvati zmiju šarovitu,
nosi zmiju u bijele dvore.
Pred svatim se s'zmijom razgovara:
„Zmijo moja, moje odsudjenje!“*

Žena vjeruje u sudbinu i prihvaća je onakvom kakva jest - takva spremnost na žrtvu (brak sa zmijom) biva nagrađena te se zmija pretvara u naočitog mladića. Od sudbine je, dakle, nemoguće pobjeći, čovjek nema vlast nad drugim čovjekom pa ni nad samim sobom. Sustav vjerovanja u baladama (primjenjivo i na druge usmene oblike, op.a.) mješavina je poganskih vjerovanja, prirodne logike i popularnog kršćanstva, strah od prolaznosti i tjeskoba koji dominiraju žanrom, najviše je obojen kršćanskim svjetonazorom.²⁶³ U tzv. *baladama o smrti*, autorica primjećuje zakonitost po kojoj se čovjek može samo pasivno prepustiti jer je igračka u rukama sudbine.²⁶⁴ Snažno ukorijenjeno kršćanstvo koegzistira s različitim oblicima praznovjerja i snažnim pouzdanjem u sudbinu. Starije žene u Dalmatinskoj zagori nerijetko vjeruju u druge *vanjske* utjecaje na njihovu sudbinu kao što je, primjerice, čarobna moć bilja ili drugih supstanci. Poznato mi je uvjerenje devedesetogodišnje starice koju je vrlo teško

²⁶³ V. Delić, Simona: Nav. dj., str. 128.

²⁶⁴ V. Isto, str. 130.

razuvjeriti u njezinu zaključku o udaji vlastite kćeri. Naime, kćerkin izbor nije bio po volji majci koja postupak kćeri objašnjava time da joj je sadašnji zet nešto ubacio u kavu zbog čega se je kći hirovito zaljubila. Kada se starici pokuša objasniti da, sve i da su njezine tvrdnje istinite, to *nešto* ne može djelovati više od 30 godina koliko je njezina kći u braku, ona samo odmahne rukom šaljući tako poruku da zna što priča i da ju se ne treba uvjeravati u suprotno.

Nerijetko i mlađe kazivačice (40 i 50-godišnjakinje) svoje zaključke o muško-ženskim odnosima koji redovito podrazumijevaju vjenčanje i potomstvo, često znaju popratiti zaključkom *Tako je to Bog ostavlja* ili *Bog zna* smatrajući ga dovoljnim opravdanjem za sve nerazrješive pojave, među ostalim, i za žensku podređenu ulogu. Žene Dalmatinske zagore su, dakle, svjesne svog otežanog položaja u odnosu na muškarca, ali uglavnom ne smatraju da ga je potrebno preispitivati, još manje mijenjati. Zabilježila sam dvije priče²⁶⁵ koje potvrđuju predestinacijski stav o neizbježnosti sudbine. Jedna je o dvojici braće od kojih je jedan bio sretan i sve mu je išlo od ruke, drugi nesretan. Sretnom bratu bilo je žao nesretnoga pa mu odluči na mostu ostaviti vreću s novcem i uputiti ga da prođe tim putom. Nesretni brat se uputi, ali mu sine ideja da pređe preko mosta zatvorenih očiju, te tako izbjegne vreću sa zlatnicima. Druga priča govori o kralju kojemu su predvidjeli da će mu kći umrijeti od ugriza zmije. Kralj učini sve kako bi je zaštitio. Jednog dana, kraljeva se zaželi grožđa, sluge joj udovolje, a iz grozda iziđe zmija i usmrti je. Prihvatanje sudbinskog određenja koje ne traži objašnjenje pomaže u razumijevanju položaja žene Dalmatinske zagore i njezinoga odnosa prema temeljnim vrijednostima tradicijskog sustava; olakšava i razmatranje pitanja ravnopravnosti.

Analizirani korpus uglavnom oslikava tradicijski kompleks običaja i normi koje su određivale život žene i kada ih ona prihvaća, i kada im se odupire. Koliko je tradicijski sustav petrificiran i podložan sporim promjenama, koliko snažno tradicija još uvijek obilježava život žene Dalmatinske zagore, prikazat ćemo provedenom anketom. Ona potvrđuje postmodernističke kulturne tendencije - kultura se neprestano mijenja, ali istovremeno ukazuje na snažnu otpornost tradicijske kulture u provođenju i filtriranju novih kulturnih praksi.

²⁶⁵ Ivanica Blažević r. Goreta (1922.-2014.), Čavoglave.

4.3. Anketno ispitivanje utjecaja tradicijskih vrijednosti na život suvremene žene Dalmatinske zagore

4.3.1. Anketa

1. Poznajete li usmenu/narodnu književnost (pjesme, priče, zagonetke, zdravice, bajalice)? Zaokružite odgovor koji najbolje opisuje razinu Vašeg znanja:

- a) poznajem usmenu književnost jako dobro
- b) poznajem je dobro
- c) ne poznajem je ni dobro ni loše
- d) poznajem je loše
- e) ne poznajem je uopće

2. Ako ste zaokružili jedan od prva četiri (4) odgovora, odgovorite kako ste naučili to što znate:

- a) usmenom predajom
- b) zanimalo me pa sam samostalno istraživala
- c) nekim drugim putem (navedite kojim)

3. Mislite li da je život prethodnih generacija, u odnosu na suvremene generacije, bio snažnije obilježen tradicionalnim vrijednostima:

- a) da, bio je znatno više pod utjecajem tradicionalnih vrijednosti
- b) ne značajno, i danas su tradicionalne vrijednosti vrlo važne
- c) isto je, nema bitne razlike

4. Smatrate li da je život obilježen tradicionalnim vrijednostima bio bolji:

- a) da, bio je puno bolji
- b) da, bio je bolji
- c) ni bolji, ni gori – nema bitne razlike
- d) ne, bio je gori
- e) ne, bio je znatno gori

5. Među ponuđenim vrijednostima zaokružite četiri (4) koje smatrate najvažnijima u vlastitom životu:

- a) istinska ljubav (ne nužno zaključena brakom)
- b) brak
- c) obitelj
- d) majčinstvo
- e) posao
- f) uspjeh u poslu (karijera)
- g) financijska neovisnost
- h) prijateljstvo
- i) domovina
- j) vjera

6. Koliko osobno sudjelujete u društvenom životu zajednice kojoj pripadate?

- a) sudjelujem prilično
- b) sudjelujem malo
- c) i sudjelujem i ne sudjelujem
- d) gotovo da ne sudjelujem
- e) ne sudjelujem uopće

7. Kako biste okarakterizirali vlastiti društveni život (hobiji, druženja s prijateljicama/prijateljima)?

- a) imam intenzivan društveni život
- b) imam zadovoljavajući društveni život
- c) imam donekle zadovoljavajući društveni život
- d) gotovo da nemam društveni život
- e) uopće nemam društveni život

8. Ako ste zaokružili odgovor c) d) ili e) odaberite jedan od sljedećih odgovora:

- a) uzrok je nedostatak vremena
- b) nemam interesa za društveni život
- c) uzrok je nešto drugo (navedite što)

9. Je li Vam, nakon udaje, prihvatljiv život s muževom obitelji?

(Ukoliko niste udani, zaokružite odgovor kao izraz Vašeg stava prema navedenom):

- a) u potpunosti mi je prihvatljiv
- b) prihvatljiv mi je isključivo u slučaju financijskih poteškoća i nemogućnosti da se odijelim
- c) djelomično mi je prihvatljiv
- d) gotovo da mi je neprihvatljiv
- e) u potpunosti mi je neprihvatljiv

10. Je li Vam, nakon udaje, prihvatljiv život s obitelji iz koje dolazite?

- a) u potpunosti mi je prihvatljiv
- b) prihvatljiv mi je isključivo u slučaju financijskih poteškoća i nemogućnosti da se odijelim
- c) djelomično mi je prihvatljiv
- d) gotovo da mi je neprihvatljiv
- e) u potpunosti mi je neprihvatljiv

11. Biste li nakon udaje ostavili vlastito prezime?

- a) da, ostavila bih isključivo svoje prezime
- b) da, svome bih prezimenu dodala muževo
- c) ne, uzela bih muževo prezime
- d) ne znam

12. Odaberite odgovor koji najbolje opisuje Vaš odnos prema vjeri:

- a) vjera je vrlo važna u mom životu
- b) vjera mi je važna
- c) vjera mi je djelomično važna
- d) vjera je nevažna u mom životu

13. Idete li svake nedjelje na sv. Misu?

- a) da, idem svake nedjelje
- b) idem gotovo uvijek
- c) idem ponekad
- d) idem rijetko

- e) ne idem uopće zbog obveza
- f) ne idem uopće, smatram da je vjera osobna stvar pojedinca

14. Biste li se udali za muškarca druge nacionalnosti?

- a) da
- b) da, ako je iste vjere
- c) vjerojatno ne
- d) ne

15. Biste li se udali za muškarca druge vjeroispovijesti?

- a) da
- b) vjerojatno ne
- c) ne

4.3.2. Metodologija istraživanja i struktura uzorka

Predmet istraživanja obuhvaća utjecaj tradicijskih vrijednosti na život suvremene žene Dalmatinske zagore, koji je operacionaliziran kroz strukturiranje vrijednosnih odrednica i shodnih životnih stilova u istraživačkom instrumentu, tj. anketnom upitniku. U analizi rezultata razmotrene su razlike u odgovorima ispitanica prema sociodemografskim značajkama putem korelacijskih i hi kvadrat testova s ciljem preciziranja raznolikosti svakodnevnice žena na obuhvaćenom području.

Istraživanje je provedeno metodom ankete preko upitnika koji je uključio petnaest pitanja većinom zatvorenog tipa. Razina anonimnosti utvrđena je s ispitanicama na terenu koje su mogle zabilježiti broj vlastitog fiksnog ili mobilnog telefona zbog očitovanja o odgovorima prilikom analize rezultata, što nije bio preduvjet popunjavanja upitnika.

Istraživanje je provedeno od sredine siječnja do početka svibnja 2014. na prigodnom uzorku od 359 ispitanica koje su uključene temeljem prisutnosti ili dulje životne vezanosti za lokaciju anketiranja. Iako je planirani uzorak uključivao sto ispitanica iz svake razmatrane prostorne podcjeline u Dalmatinskoj zagori, realizirani uzorak (tj. spremnost na sudjelovanje u istraživanju) je nešto niži. Ipak, heterogen je prema sociodemografskim značajkama (v.

tablicu 1), a rezultati istraživanja su pribrajani prilikom testiranja značajnosti razlika (hi kvadrati) zbog postizanja njihove valjanosti i podizanja reprezentativnosti uzorka.²⁶⁶

Prema mjestu prebivališta (prostorne podcjeline), najveći broj ispitanica živi u Sinjskoj (88), Imotskoj (65) i Trogirsko-kaštelanskoj zagori (61), dok je nešto manje ispitanica iz Vrgoračke (39), Splitske (38) i Šibensko-kninsko-drniške zagore (38). Najmanji broj ispitanica prebiva na području Omiške zagore (28). Uzorak je vrlo heterogen prema dobi. Najviše ispitanica potpada u skupinu između 34 i 41 godine starosti (21%), dok su ostale skupine ravnomjernije zastupljene, osim u slučaju najmlađe dobne skupine od 18 do 25 godina (6,7%) (v. tablicu 1). Većina ispitanica završila je srednju školu (55,4%). Višu školu ili diplomski studij završilo je 22,3%, osnovnu školu 13,6%, dok 8,4% nije završilo osnovnu školu. Većina ispitanica živi u mjestima koja broje manje od 1000 stanovnika (ruralna područja), dok u središtima s više od 10 000 stanovnika živi tek 10,3% ispitanica (zagorski gradovi).²⁶⁷

²⁶⁶ V. Petz, Boris: *Osnovne statističke metode za nematematičare*, Naklada Slap, Zagreb, 2002., Pivac, Snježana - Rozga, Ante: *Statistika za sociološka istraživanja*, Filozofski fakultet, Split, 2006.

²⁶⁷ To nije začuđujuće uzme li se u obzir da Splitsko-dalmatinska županija broji 16 gradova i 39 općina, a u većini od ukupno 368 naselja živi ruralno stanovništvo (V. Russo, Andrea - Popović, Toni: Nav. dj.).

Tablica 1 Sociodemografske značajke ispitanika

		f	%
<i>dob</i>	18-25	24	6,7
	26-33	56	15,6
	34-41	90	25,1
	42-49	49	13,6
	50-57	60	16,7
	58-65	38	10,6
	66 i više	40	11,1
	b.o.	2	0,6
<i>stručna sprema</i>	nezavršena osnovna škola	30	8,4
	osnovna škola	49	13,6
	srednja škola	199	55,4
	viša škola	29	8,1
	diplomski studij	52	14,5
<i>mjesto prebivališta (prostorna podcjelina)</i>	Trogirsko-kaštelanska zagora	61	17
	Splitska zagora	38	10,6
	Omiška zagora	28	7,8
	Imotska zagora	65	18,1
	Vrgorska zagora	39	10,8
	Sinjska zagora	88	24,5
	Šibensko-kninsko-drniška zagora	38	10,6
	b.o.	2	0,6
<i>napučenost naselja (broj stanovnika)</i>	0-100	7	1,9
	101-200	34	9,5
	201-400	29	8,1
	401-800	94	26,2
	801-1500	26	7,2
	1501-3000	35	9,8
	3001-5000	90	25,1
	10001 i više	37	10,3
	b.o.	7	1,9

Prije interpretacije rezultata istraživanja i diskusije, treba spomenuti da je istraživanje provedeno na temelju osnovne te nekoliko pomoćnih pretpostavki (hipoteza), čijom je operacionalizacijom izrađen anketni upitnik (varijable i indikatori). Pretpostavljeno je kako većina ispitanica: 1. poznaje usmenu/narodnu književnost dobro ili jako dobro, 2. smatra život obilježen tradicionalnim vrijednostima boljim od današnjeg; 3. pridaje obitelji, braku i vjeri najveću važnost među ponuđenim vrijednostima; 4. smatra neprihvatljivim nakon udaje život u obitelji iz koje potječu; 5. učestalo prisustvuje sv. Misi; 6. nije se spremna udati za muškarca druge nacionalnosti i/ili vjerske opredijeljenosti. Iz pomoćnih hipoteza očituje se osnovna hipoteza da svakodnevno postupanje žene Dalmatinske zagore uključuje tradicijske vrijednosti i obrasce ponašanja. Spomenute hipoteze testirane su rezultatima istraživanja, a bit će razjašnjene (tj. prihvaćene ili odbačene) unutar diskusije.

4.3.3. Analiza rezultata

Zbog preglednosti i obuhvatnosti, osim tekstualno, distribucije rezultata su iznesene grafičkim prikazima. Tablice s korelacijama (v. tablicu 4) i hi kvadratima (v. tablice 2, 3 i 5) prikazane su zbog ukazivanja na odnose sociodemografskih značajki i odabranih varijabli koje se razmatra detaljnije u tekstu.²⁶⁸

²⁶⁸ Korelacije pokazuju odnos između dviju varijabli, pri čemu pozitivna korelacija podrazumijeva da porast vrijednosti jedne varijable prati porast vrijednosti druge i obratno, dok negativna korelacija znači da porast vrijednosti jedne varijable prati pad druge. Vrijednost hi kvadrata pokazuje postojanje ili nepostojanje ovisnosti dviju varijabli od kojih je jedna numerička, ordinalna ili nominalna, a druga nominalna. Više u Pivac, Snježana - Rozga, Ante: Nav. dj. i *Statističke analize socioloških istraživanja*, Filozofski fakultet, Split, 2008.

Tablica 2 *Međuodnos dobi, stručne sprema i napučenosti naselja i odabranih istraživačkih varijabli*

	χ^2	df	p
<i>način upoznavanja usmene/narodne književnosti</i>			
dob	19,635	12	0,074
stručna sprema	4,153	6	0,656
napučenost naselja	11,175	4	0,215
<i>uzročnici manjkavosti vlastitog društvenog života</i>			
dob	96,985	12	0,000
stručna sprema	47,751	3	0,000
napučenost naselja	4,855	6	0,563
<i>zadržavanje vlastitog prezimena nakon udaje</i>			
dob	27,245	12	0,007
stručna sprema	15,905	3	0,001
napučenost naselja	6,801	6	0,340
<i>spremnost na udaju za muškarca druge nacionalnosti</i>			
dob	77,698	18	0,000
stručna sprema	43,748	12	0,000
napučenost naselja	16,003	6	0,014
<i>spremnost za udaju za muškarca druge vjere</i>			
dob	28,759	8	0,000
stručna sprema	31,556	6	0,000
napučenost naselja	8,880	4	0,034

Tablica 3 *Međudnos mjesta prebivališta (prostorna podcjelina) i odabranih istraživačkih varijabli*

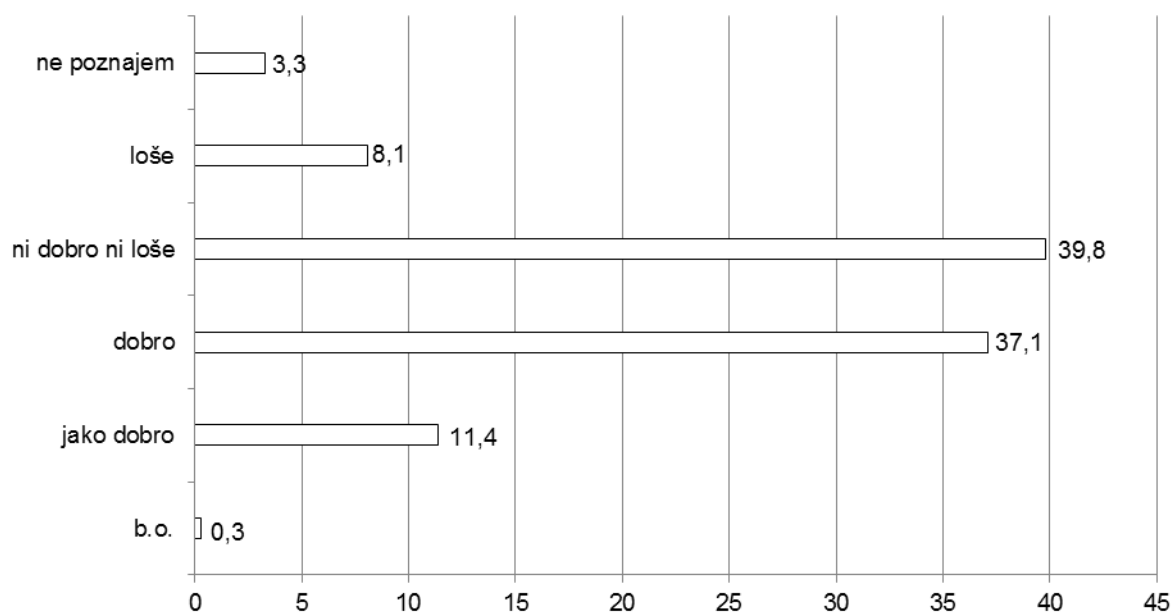
	χ^2	df	p
poznavanje usmene/narodne književnosti	27,008	18	0,079
način upoznavanja usmene/narodne književnosti	6,179	12	0,907
utjecaj tradicionalnih vrijednosti na nekadašnji i današnji život	2,020	6	0,918
kvaliteta života obilježenog tradicionalnim vrijednostima u odnosu na današnji	28,768	18	0,051
sudjelovanje u društvenom životu zajednice	26,632	24	0,322
subjektivna procjena vlastitog društvenog života	40,920	18	0,002
uzročnici manjkavosti vlastitog društvenog života	31,831	18	0,230
prihvatljivost života unutar vlastite obitelji nakon udaje	54,678	18	0,000
prihvatljivost života unutar muževe obitelji	13,136	12	0,359
zadržavanje vlastitog prezimena nakon udaje	17,846	18	0,466
važnost vjere u svakodnevnom životu	8,996	12	0,703
učestalost prisustvovanja sv. Misi	16,979	12	0,150
spremnost na udaju za muškarca druge nacionalnosti	23,099	18	0,187
spremnost na udaju za muškarca druge vjere	9,619	12	0,649

Tablica 4 Korelacija sociodemografskih značajki i odabranih istraživačkih varijabli (r_s)

	dob	stručna sprema	napučenost naselja
poznavanje usmene/narodne književnosti	-0,012	0,053	0,090
utjecaj tradicionalnih vrijednosti na nekadašnji i današnji život	0,125*	-0,033	-0,016
kvaliteta života obilježenog tradicionalnim vrijednostima u odnosu na današnji	0,145**	-0,218**	-0,093
sudjelovanje u društvenom životu zajednice	-0,206**	0,161**	-0,011
subjektivna procjena vlastitog društvenog života	-0,428**	0,340**	0,142**
prihvatljivost života unutar vlastite obitelji nakon udaje	0,075	-0,176**	-0,100
prihvatljivost života unutar muževe obitelji	0,215**	-0,261**	-0,151**
važnost vjere u svakodnevnom životu	0,039	-0,016	0,062
učestalost prisustvovanja sv. Misi	-0,033	0,055	0,095

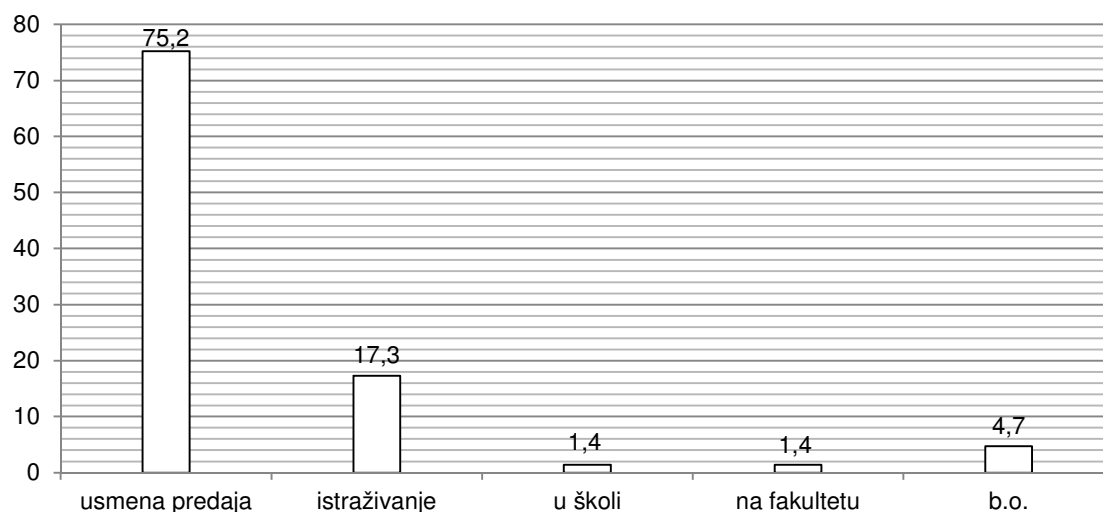
(*) $p < 0,05$

(**) $p < 0,01$

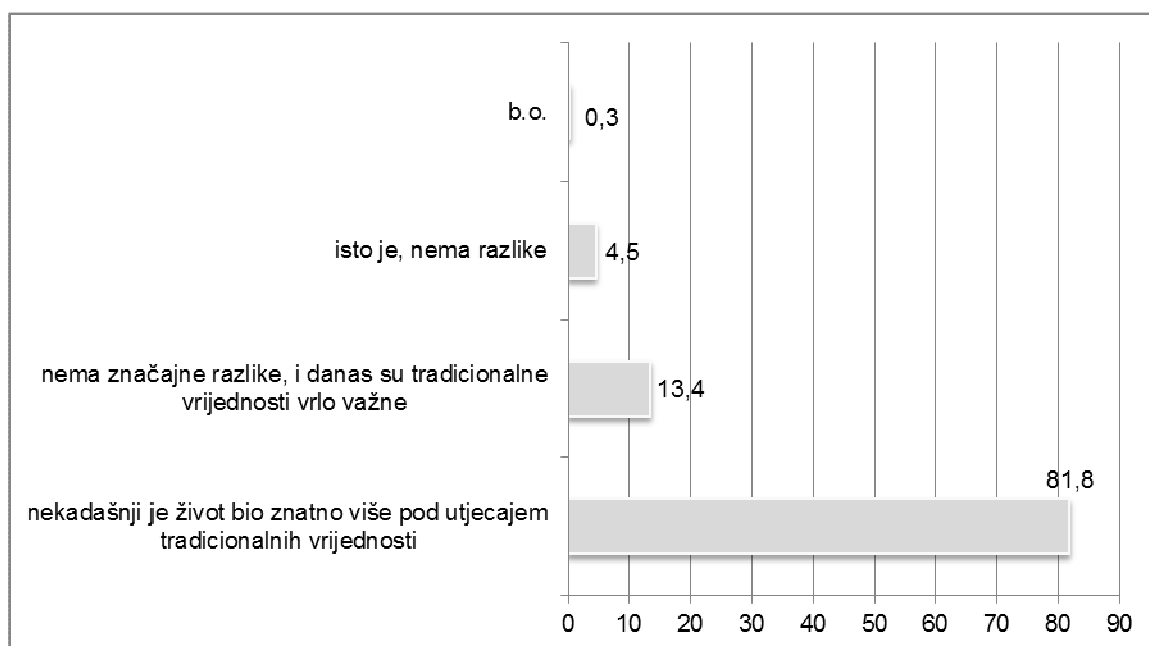
Grafički prikaz 1 *Poznavanje usmene/narodne književnosti (%)*

Većina ispitanica (48,5%) smatra da usmenu/narodnu književnost (priče, pjesme, zagonetke, zdravice i bajalice) poznaje dobro ili jako dobro. Ni dobro ni loše je poznaje 39,8%, a loše tek 8,1% (v. grafički prikaz 1). Nije utvrđena statistički značajna korelacija između poznavanja usmene/narodne književnosti i dobi te stručne spreme ispitanica, kao niti napučenosti naselja u kojima žive. Također, nije uočena statistički značajna razlika u poznavanju spomenute književnosti s obzirom na promatrane prostorne podcjeline (v. tablice 3 i 4).

Grafički prikaz 2 *Način upoznavanja usmene/narodne književnosti (%)*

Očekivano, većina ispitanica (75,2%) stekla je znanje o usmenoj/narodnoj književnosti usmenom predajom koja je dio cjeloživotne (u ovom slučaju tradicijske) socijalizacije kojom se prenose vrijednosti, norme, običaji i obrasci ponašanja kao kulturalni elementi neke skupine.²⁶⁹ Gotovo petina ispitanica (17,3%) ulaže dodatne napore samostalno istražujući područje narodne književnosti, a 2,8% steklo je saznanja o navedenoj tematici i kroz školski i/ili fakultetski program (v. grafički prikaz 2). Nije utvrđena statistički značajna razlika u načinima upoznavanja narodne književnosti prema promatranim sociodemografskim značajkama (v. tablice 2 i 3).

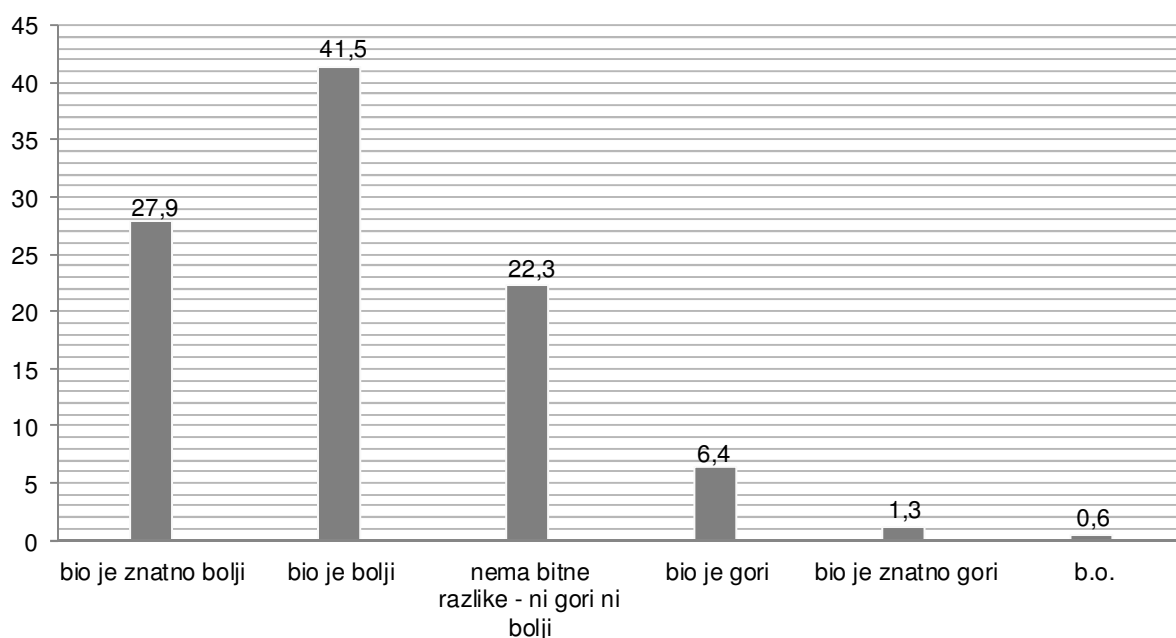

Grafički prikaz 3 Utjecaj tradicionalnih vrijednosti na nekadašnji i današnji život (%)

Većina ispitanica (81,8%) smatra da je nekadašnji život bio znatno više pod utjecajem tradicionalnih vrijednosti. Nepostojanje značajne razlike, pošto su tradicionalne vrijednosti i danas vrlo važne, tvrdi 13,4%, dok tek 4,5% smatra da je sve isto, tj. nema razlike između nekadašnjih i današnjih vrijednosti (v. grafički prikaz 3). Nije utvrđena statistički značajna razlika među odgovorima u odnosu na stručnu spremu ispitanica, prostorne podcjeline i napučenost naselja u kojima žive. Međutim, utvrđena je statistički značajna pozitivna korelacija slabog intenziteta ($r_s=0,125^*$; $p<0,05$) između mišljenja o utjecaju tradicionalnih vrijednosti na nekadašnji i današnji život te dobi (v. tablice 3 i 4). Starije ispitanice pridaju tek nešto veću

²⁶⁹ Crespi, Franco: *Sociologija kulture*, Politička kultura, Zagreb, 2006.

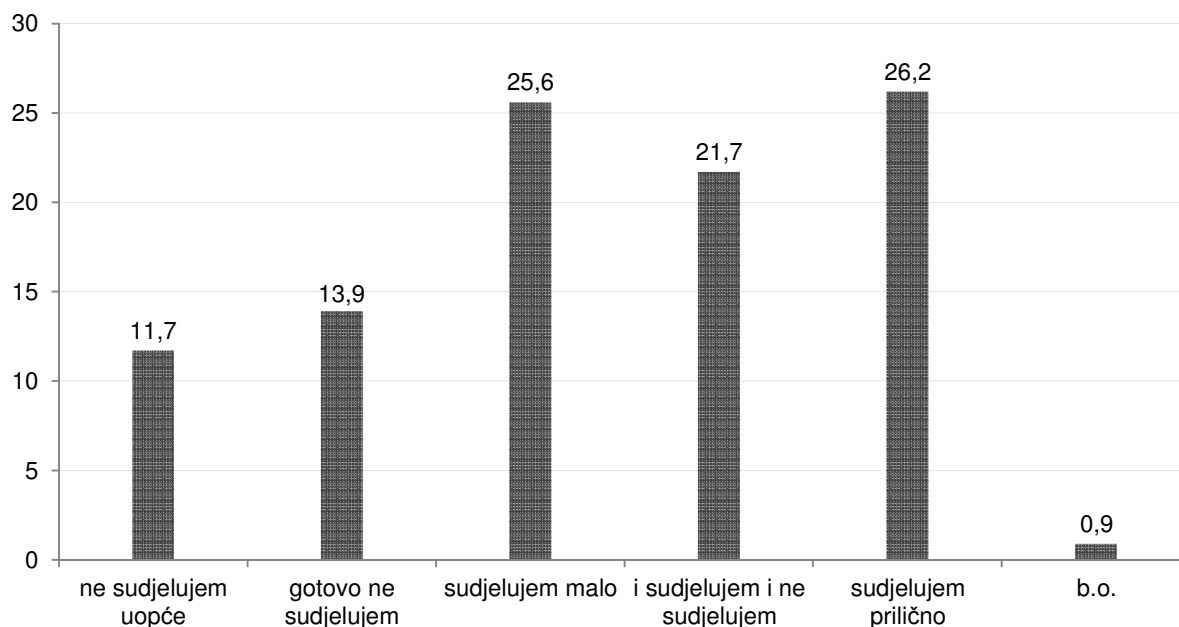
važnost utjecaju tradicije na nekadašnji život u odnosu na današnji. Nadalje, ispitanice većinom smatraju da je život obilježen tradicionalnim vrijednostima bio bolji ili znatno bolji od današnjeg (69,4%). Nepostojanje bitne razlike tvrdi 22,3%, a gorim ili znatno gorim smatra ga 7,7% ispitanica (v. grafički prikaz 4). Ponovno nije utvrđena statistički značajna razlika među odgovorima u odnosu na prostornu podjelinu i napučenost naselja u kojima ispitanice žive (v. tablice 3 i 4). Statistički značajna pozitivna korelacija blagog intenziteta ($r_s=0,145^*$; $p<0,05$) utvrđena je s obzirom na dob, dok je statistički značajna negativna korelacija blagog intenziteta utvrđena u odnosu na stručnu spremu ($r_s=-0,218^*$; $p<0,05$) (v. tablicu 4). Starije ispitanice nešto češće smatraju kako je nekadašnji život bio bolji, kao i one koje imaju nižu stručnu spremu.

Grafički prikaz 4 *Kvaliteta nekadašnjeg života u odnosu na današnji (%)*

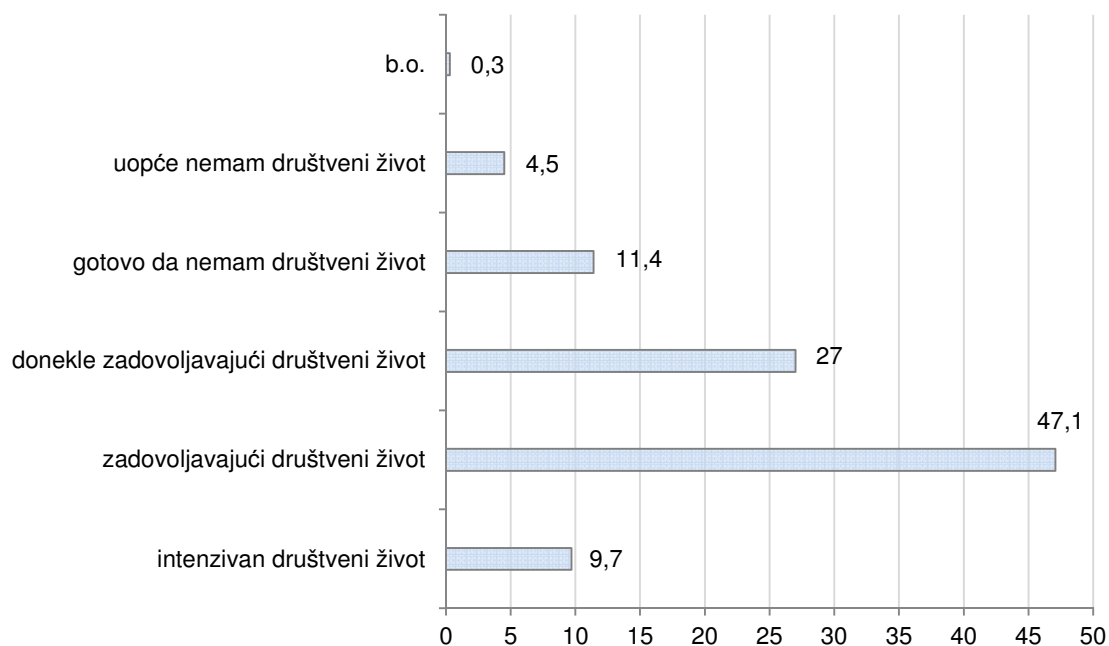
Nešto više od četvrtine ispitanica (26,2%) naglašava nešto intenzivnije sudjelovanje u društvenom životu zajednice kojoj pripadaju (koncerti, maskenbal, sportska događanja, plesovi, zabave, angažiranost unutar lokalne zajednice (crkve, općine) itd.). Petina ispitanica (21,7%) tvrdi kako sudjeluje i ne sudjeluje, tj. sudjeluje povremeno, dok većina ispitanica (50,2%) sudjeluje malo ili ne sudjeluje uopće (v. grafički prikaz 5). Utvrđena je statistički značajna negativna korelacija slabog intenziteta između dobi i sudjelovanja u društvenom životu zajednice ($r_s=-0,206^{**}$; $p<0,01$), kao i statistički značajna pozitivna korelacija slabog intenziteta između stručne sprema i sudjelovanja u društvenom životu zajednice ($r_s=0,161^{**}$; $p<0,01$). Statistički značajne razlike u odgovorima s obzirom na napučenost naselja i

prostornu podjelinu nisu utvrđene (v. tablice 3 i 4), dok mlađe i formalno obrazovanije ispitanice češće sudjeluju u društvenom životu zajednice, premda su razlike među sociodemografskim indikatorima male.

Grafički prikaz 5 *Sudjelovanje u društvenom životu zajednice (%)*

Unatoč tome što ispitanice naglašavaju uglavnom rijetko sudjelovanje u društvenom životu zajednice, većina ih tvrdi kako ima intenzivan ili zadovoljavajući društveni život (56,8%), 15,9% smatra da vrlo rijetko sudjeluju u društvenom životu ili da isti uopće ne postoji, a 27% ispitanica donekle je zadovoljno ovim aspektom života (v. grafički prikaz 6). Utvrđena je nešto intenzivnija statistički značajna pozitivna korelacija između stručne spreme i zadovoljstva društvenim životom ($r_s = 0,340^{**}$; $p < 0,01$), kao i statistički značajna negativna korelacija slična intenziteta između dobi i zadovoljstva životom ($r_s = -0,428^{**}$; $p < 0,01$), dok je vrlo blaga statistički značajna pozitivna korelacija utvrđena s obzirom na napučenost naselja ($r_s = 0,142^{**}$; $p < 0,01$) (v. tablicu 4). Također, utvrđena je statistički značajna razlika među odgovorima s obzirom na prostornu podjelinu u kojoj ispitanice žive ($\chi^2 = 40,92$; $df = 18$; $p = 0,002$). Može se reći kako su vlastitim društvenim životom zadovoljnije mlađe i obrazovanije ispitanice, kao i one koje žive u Sinjskoj i Splitskoj zagori, dok napučenost naselja nema značajniju ulogu. Kao predominantni uzročnik manjkavosti vlastitog društvenog života ispitanice navode nedostatak vremena (72,6%), dok se relativna važnost pridaje nedostatku želje (13,2%) i starosti (8,2%).

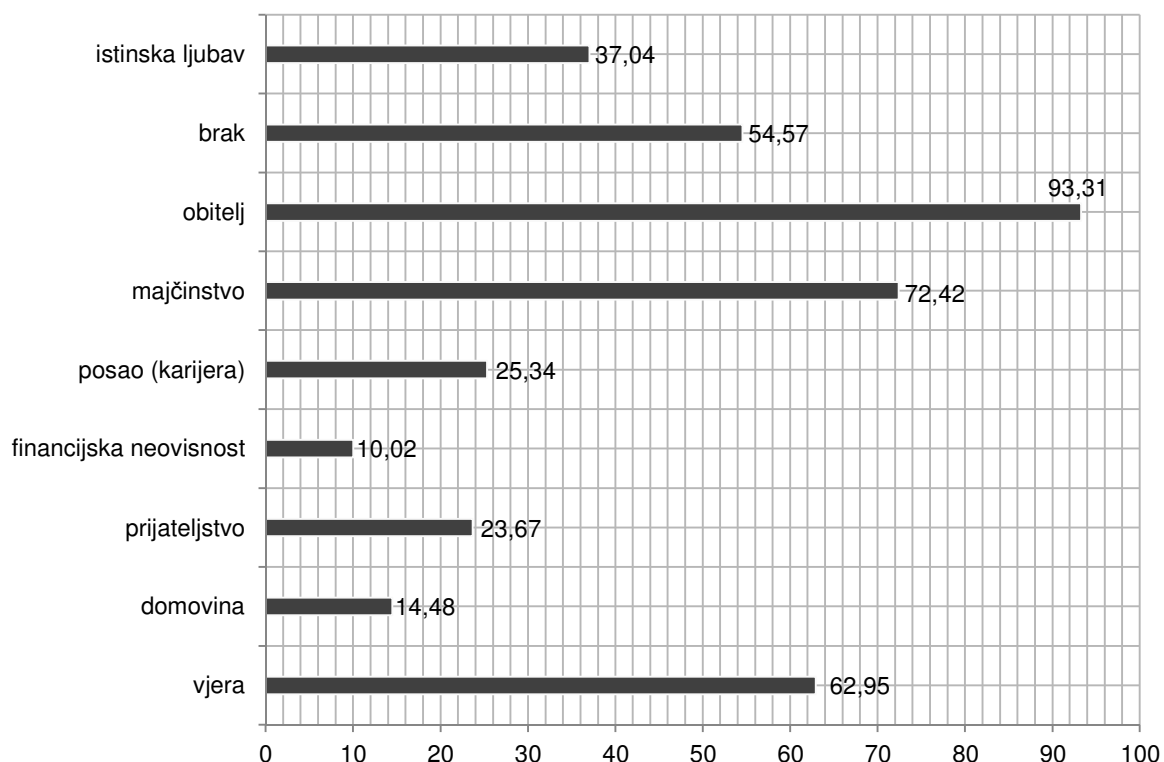

Grafički prikaz 6 *Subjektivna procjena vlastitog društvenog života (%)*

U vrijednosnom sustavu ispitanica dominiraju obitelj (93,31%), majčinstvo (72,42%), vjera (62,95%) i brak (54,57%). Važnost je također pridana ljubavi (37,04%), poslu (25,34%) i prijateljstvu (23,67%), dok ispitanice najmanju važnost pridaju domovini (14,48%) i financijskoj neovisnosti (10,02%) (v. grafički prikaz 7).²⁷⁰ Iz odgovora je uočljiva istovremena značajna prisutnost vrijednosti koje upečatljivo pripadaju sferi tradicionalnog i ruralnog (obitelj, majčinstvo, brak, vjera itd.) te vrijednosti koje pripadaju razdoblju modernosti, urbanom prostoru i (post)industrijskom društvu (posao i karijera). To nije začuđujuće pošto je gotovo nemoguće danas opisati nešto kao potpuno ruralno područje. Utjecaj novih tehnologija i medija širi se u najudaljenije dijelove svijeta, stvarajući globalno umreženo društvo. Seoski se prostor otvara urbanom, njegovim vrijednostima i obrascima života (industrijalizacija, razvoj uslužnih djelatnosti, širenje dokolice itd.), dok s druge strane gradovi odvlače seosko stanovništvo, ograničavajući potencijale daljnjeg razvoja tog područja. Istraživanje potvrđuje vrijednosnu složenost pretežno ruralnog stanovništva, uz postupno jačanje modernih vrijednosti, a tipičan je primjer davanje relativne važnosti karijeri uz istovremeno slabo vrednovanje financijske neovisnosti (10,02%). U tom smislu, individualističko i kalkulabilno djelovanje koje karakterizira stanovnike visoko urbaniziranih područja²⁷¹ teško je vezati uz obitelj, majčinstvo, brak i vjeru kojima je pridana najveća važnost.

²⁷⁰ Razmatrani su višestruki odgovori. Svaka ispitanica mogla je odabrati do četiri najvažnije vrijednosti.

²⁷¹ Prema Čaldarović, Ognjen: *Urbana sociologija*, Naprijed, Zagreb, 1985.

Grafički prikaz 7 *Važnost vrijednosti u svakodnevnom životu (%)*

Za većinu vrijednosti nije uočena statistički značajna razlika među odgovorima ispitanica prema sociodemografskim značajkama (v. tablicu 5). Zanimljiv je pokazatelj što brak, obitelj i majčinstvo kao neke od najvažnijih vrijednosti prosječno češće ističu ispitanice starije od 26 godina, za razliku od prijateljstva koje je mlađim ispitanicama češće jedna od osnovnih vrijednosti. Kako naglašava Bjelajac,²⁷² mladima je shodno uključivanje u različite sekundarne grupe, određene životnim stilom (obrazovanje, posao, hobiji i sl.), dok u zreloj dobi i starosti broj takvih grupa otpada, a ljudska se poznanstva svode na primarne i intimne odnose (kolege, bliski prijatelji, supružnici i djeca). Premda je vjera također vrlo prihvaćena vrijednost, njenu važnost ponešto češće ističu najmlađe (18-25 godina starosti) i najstarije ispitanice (66 godina i više), što se može dovesti u vezu s prijelaznim razdobljima života, premda ta teza zahtjeva daljnju provjeru. Konačno, kao najvažnije vrijednosti, majčinstvo i brak prosječno rjeđe navode najobrazovanije ispitanice. Individualizacija i demokratizacija društva mijenja razumijevanje braka koji gubi značenja obvezujuće i patrijarhalne institucije, već podrazumijeva slobodan odabir i ravnopravnost. Sve je veća zastupljenost samačkog i

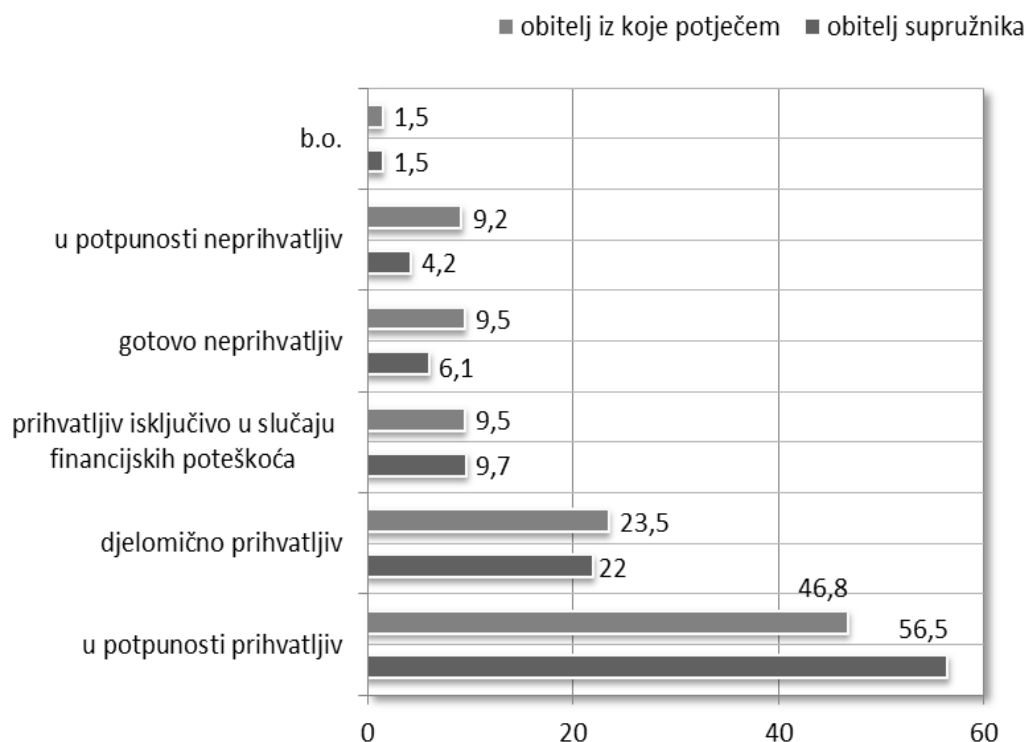
²⁷² Prema Bjelajac, Slobodan: *Temeljni elementi strukture društva*, Redak, Split, 2009.

izvanbračnog života te pomicanje početka braka. Povećana je kvaliteta življenja, ali se traži stalno usavršavanje zbog držanja koraka s vremenom. S druge strane, kvalitetan brak zahtijeva požrtvovnost i prilagođavanje pa sve više ljudi živi u izvanbračnim zajednicama, a nisu optimistični ni podaci o razvodu. Unatoč tome, većina se vjenča što ukazuje na daljnju važnost braka kao izvora zadovoljstva i sreće.²⁷³

²⁷³ Prema Ihinger-Tallman, Marylin: *Marriage* u: Borgatta, E. F.; Montgomery, R. J. V. (ur.), *Encyclopedia of Sociology*, Macmillan Reference USA, New York, 2000., str. 1733-1738.

Tablica 5 Utjecaj sociodemografskih značajki na vrijednosni sustav ispitanika

	χ^2	df	p
<i>istinska ljubav</i>			
dob	10,781	6	0,095
stručna sprema	13,723	4	0,008
napučenost naselja	7,493	7	0,379
mjesto prebivališta	16,566	6	0,011
<i>brak</i>			
dob	14,138	6	0,028
stručna sprema	16,218	4	0,003
napučenost naselja	9,463	7	0,221
mjesto prebivališta	10,463	6	0,106
<i>obitelj</i>			
dob	1,987	6	0,921
stručna sprema	2,781	3	0,427
napučenost naselja	0,558	2	0,755
mjesto prebivališta	72,883	74	0,515
<i>majčinstvo</i>			
dob	44,671	6	0,000
stručna sprema	14,846	4	0,005
napučenost naselja	10,791	7	0,148
mjesto prebivališta	10,431	6	0,108
<i>posao</i>			
dob	19,371	6	0,004
stručna sprema	8,976	4	0,062
napučenost naselja	5,705	7	0,575
mjesto prebivališta	12,817	6	0,046
<i>karijera</i>			
dob	5,999	6	0,423
stručna sprema	0,729	4	0,948
napučenost naselja	4,853	7	0,678
mjesto prebivališta	8,204	6	0,224
<i>financijska neovisnost</i>			
dob	7,149	6	0,307
stručna sprema	4,183	4	0,382
napučenost naselja	12,581	7	0,083
mjesto prebivališta	14,775	6	0,022
<i>prijateljstvo</i>			
dob	24,251	6	0,000
stručna sprema	16,292	4	0,003
napučenost naselja	6,802	7	0,450
mjesto prebivališta	15,477	6	0,017
<i>domovina</i>			
dob	14,618	6	0,023
stručna sprema	3,133	3	0,373
napučenost naselja	16,621	2	0,000
mjesto prebivališta	24,472	6	0,000
<i>vjera</i>			
dob	9,672	6	0,139
stručna sprema	12,496	4	0,014
napučenost naselja	19,098	7	0,008
mjesto prebivališta	55,795	6	0,000

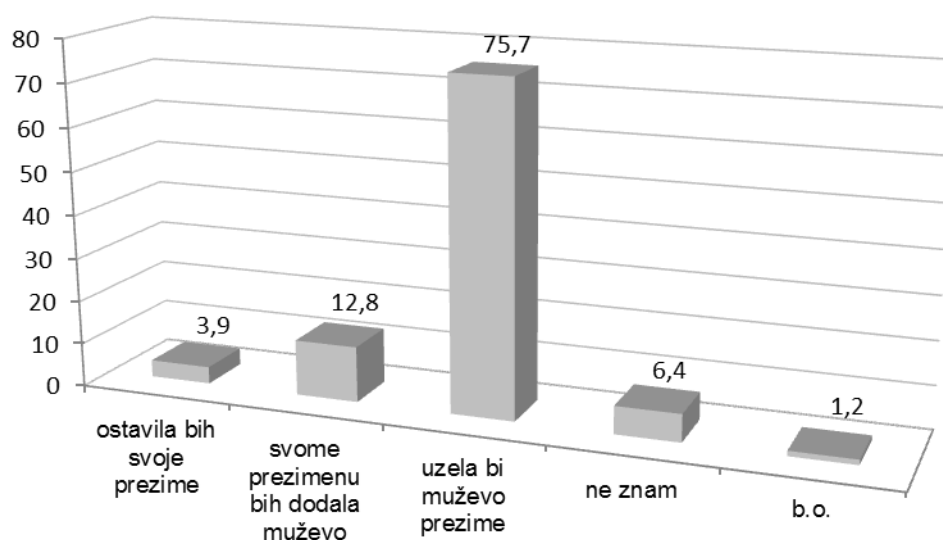
Grafički prikaz 8 Prihvatljivost života u obitelji iz koje ispitanice potječu ili muževnoj obitelji nakon udaje (%)

Najveći dio ispitanica drži u potpunosti prihvatljivim život u obitelji iz koje potječu (46,8) ili muževnoj obitelji (56,5%) nakon udaje. Za otprilike petinu, ovakav je suživot djelomično prihvatljiv, a za desetinu tek u slučaju financijskih poteškoća i shodne nemogućnosti osamostaljivanja. Tek 4,2% smatra potpuno neprihvatljivim život u supružnikovoj obitelji, dok je za 9,2% ispitanica to slučaj s obitelji iz koje potječu (v. grafički prikaz 8). Podaci nadalje pokazuju urbanizaciju ruralnih sredina, shvaćenu kao proces širenja gradskog načina života,²⁷⁴ čije je obilježje i nuklearizacija obitelji, pri čemu zajedno obitavaju jedna generacija roditelja i djece. To potiče (post)industrijalizacija preko rada u organizacijama koje nisu vlasništvo obitelji pa održavanje proširene obitelji nema socio-ekonomsku osnovu.²⁷⁵ Iako je nakon udaje većini ispitanica prihvatljiv život u supružnikovoj obitelji i onoj iz koje potječu, činjenica je da otprilike 40% drži ovo prihvatljivim u određenim okolnostima, a nipošto kao imperativ ili nešto samorazumljivo. Utvrđena je statistički značajna pozitivna korelacija blagog intenziteta između prihvatljivosti života u supružnikovoj obitelji nakon udaje i dobi ($r_s = 0,215^{**}$; $p < 0,01$), kao i statistički značajne negativne korelacije blagog intenziteta između

²⁷⁴ Prema Čaldarović, Ognjen: *Suvremeno društvo i urbanizacija*, Školska knjiga, Zagreb, 1987.

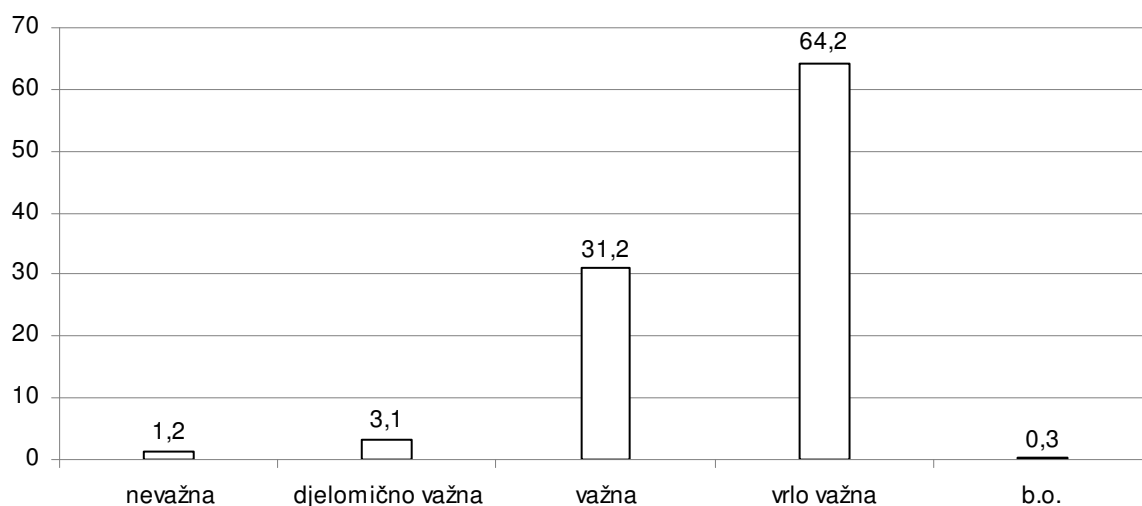
²⁷⁵ Prema Giddens, Anthony: *Sociologija*, Nakladni zavod Globus, Zagreb, 2007.

prihvatljivosti života u supružnikovoj obitelji i napučenosti naselja ($r_s = -0,151^{**}$; $p < 0,01$) te stručne spreme ($r_s = -0,215^{**}$; $p < 0,01$) (v. tablicu 4). Time su potvrđeni prethodni nalazi pošto su na život u muževnoj obitelji spremnije starije ispitanice, nižeg stupnja formalnog obrazovanja te one koje žive u slabije napučenim naseljima.

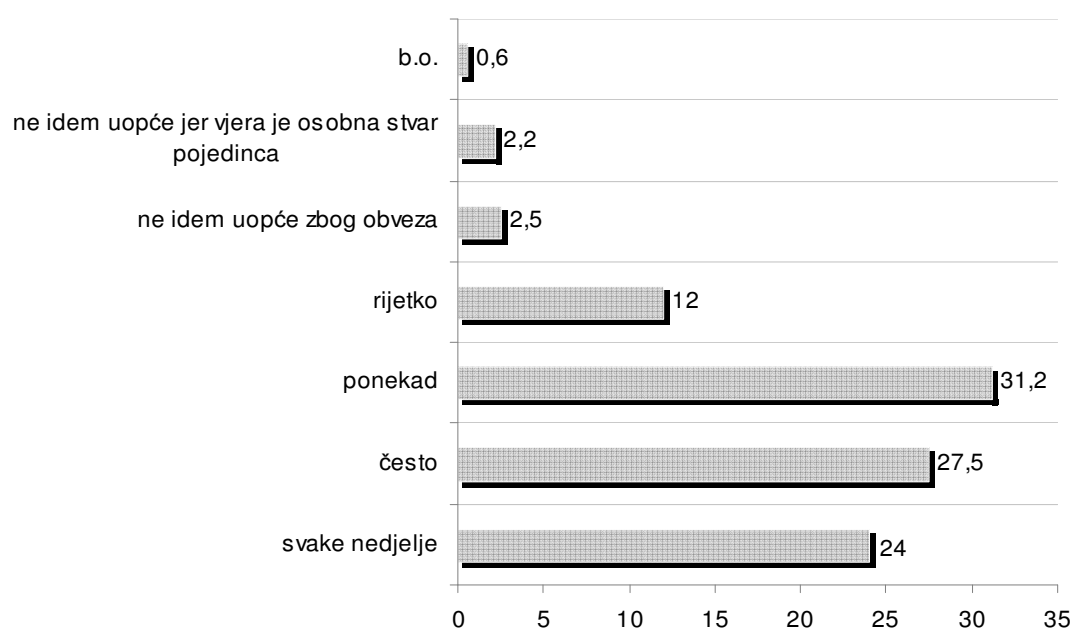
Grafički prikaz 9 Zadržavanje vlastitog prezimena nakon udaje (%)

Većina ispitanica (75,7%) smatra najprihvatljivijim uzimanje supružnikova prezimena nakon udaje. Ipak, neovisno o bračnom statutu, tj. iz današnje perspektive, više od petine ispitanica naglašava da bi ostavilo djevojačko prezime (makar uz muzevo) ili ne može procijeniti (v. grafički prikaz 9). Tome su sklonije mlađe i obrazovanije ispitanice, što dodatno upućuje na širenje suvremenih trendova u Dalmatinskoj zagori (v. tablicu 2).

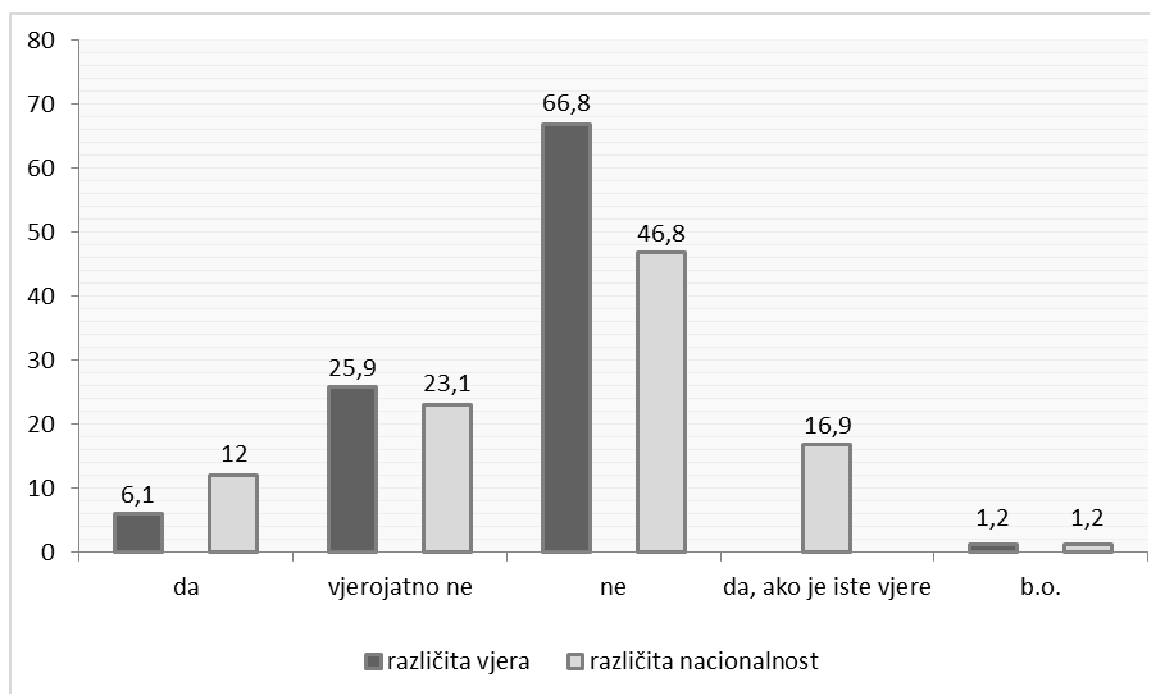
Grafički prikaz 10 *Važnost vjere u svakodnevnom životu (%)*

Shodno njenoj važnosti u vrijednosnom sustavu, čak 95,4% ispitanica smatra vjeru važnim ili vrlo važnim čimbenikom svakodnevnog života. Ona je djelomično važna tek za 3,1% ispitanica, a nevažnom je drži 1,2% (v. grafički prikaz 10). Više od polovine ispitanica (51,5%) svake nedjelje ili često prisustvuje sv. Misi, 31,2% povremeno, 12% rijetko, dok 4,7% ne sudjeluje uopće jer smatra kako je vjera osobna stvar pojedinca ili je onemogućena obvezama (v. grafički prikaz 11). Nisu uočene statistički značajne razlike među odgovorima s obzirom na sociodemografske značajke (v. tablice 3 i 4).

Grafički prikaz 11 *Učestalost prisustvovanja sv. Misi (%)*

Uz širenje liberalno-urbanih svjetonazora u anketiranom području Dalmatinske zagore, spremnost na udaju za supružnika druge vjere i nacionalnosti potvrđuje istodobnu i snažnu prisutnost tradicije, održanu kroz utjecaj jake neformalne socijalne kontrole zajednice (obitelj, susjedi, prijatelji, mještani itd.), koja njeguje društvene veze, identitet i solidarnost utemeljene na sličnosti.²⁷⁶ Tek se manjina ispitanica spremna udati za osobu druge vjere (6,1%) i nacionalnosti (12%). U prvom slučaju to zasigurno nije spremno učiniti 66,8% ispitanica, dok 25,9% vjerojatno nije spremno. Slična je situacija s udajom za osobu različite nacionalnosti pošto 23,1% ispitanica to nije spremno učiniti, dok 46,8% vjerojatno nije spremno. Ipak, nešto manje od petine (16,9%) spremno se udati za osobu različite nacionalnosti ako dijele istu vjeroispovijest (v. grafički prikaz 12).

Grafički prikaz 12 *Spremnost na udaju za osobu druge vjere i nacionalnosti (%)*

S obzirom na prethodno razmatrana pitanja, utvrđene su statističke razlike između svih sociodemografskih varijabli osim mjesta prebivališta (prostorne podcjeline) i spremnosti na udaju za osobu druge vjere ili nacionalnosti (v. tablice 2 i 3). Mlađe i obrazovanije ispitanice koje žive u mnogoljudnijim naseljima prosječno su spremnije na takvu udaju, a također manje često izražavaju uvjerenje o potpunoj nespremnosti. Svakodnevnicu suvremene žene

²⁷⁶ Prema Matić, Renato: *Društvena promocija bezakonja*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2003.

Dalmatinske zagore, obilježena je tradicijom uz usvajanje obrazaca prostorno-vremenski nekad udaljenog svijeta koji postaje „neizbježan i srodan društvu u kojem su *drugi* među nama, istovremeno bliski i daleki, slični i različiti“.²⁷⁷

4.4. Kolektivni (zamišljeni) i individualni (ostvareni) red u usmenoj književnosti

Govorimo li o realizaciji kodeksa tradicijske kulture u usmenim oblicima, primjetno je da usmene forme često prikazuju *pomaknuti red*, onaj kojega smo u poglavlju o tradicijskoj kulturi nazvali *ostvarenim (individualnim)*, dakle, redom *odstupanja od pravila* koji često bude sankcioniran kako bi se održao *zamišljeni (kolektivni) red*. Nemali je broj primjera u usmenoj književnosti (ali i u realnom životu o kojem saznajemo iz etnologije i terenskog istraživanja) u kojima pobjeđuje *individualni (ostvareni) red*, usprkos utvrđenoj matrici tradicijske kulture. Jaussovim riječima, *strasno razmatranje zemaljskog života*²⁷⁸ oštro suprotstavlja individualno i nadindividualno, rodno zadane uloge i slobodni izbor. Usmene forme kolebaju se neprestano u pokušajima da pomire individualno i kolektivno, *balade reda* tako teže uspostavljanju pravde projicirajući pojedinačne, *individualne etike* (Maxa Lüthi) u *nadindividualni* etički sustav. U *baladama reda*²⁷⁹ prevladava shvaćanje da pojedinac ne postoji izvan grupe (obitelji)²⁸⁰ te se njegova individualnost realizira u sklopu očekivanja obitelji. U Dalmatinskoj su zagori zabilježeni brojni usmenoknjiževni primjeri koji bi se svojom idejnom koncepcijom mogli svrstati u *balade reda*, u kojima se nastoji pomiriti individualno i nadindividualno. Odstupanje od nadindividualnog reda uglavnom se kažnjava, bilo stvarnim kaznama, bilo posredstvom nadnaravnih pojava. Narušavanje reda u usmenoj književnosti najintenzivnije se očituje u onim životnim područjima u kojima su sankcije najizraženije, a jedno od dominantnijih su muško-ženski odnosi. Međutim, zabilježeni su i primjeri prihvatanja individualnog reda.

U ulozi kažnjenika u usmenoj književnosti češće su žene te, u odnosu na *muškarce prijestupnike*, češće trpe rigorozne kazne, ponekad i nemotivirano, u situacijama kada stječemo dojam da nenamjerno krše red. Muškarci mahom ne trpe teška fizička kažnjavanja, a

²⁷⁷ Relja, Renata: *Suvremena etnografija kao integrativni metodološki pristup: teorijsko-metodološki doprinosi socio-kulturološkim istraživanjima* u: Pilić, Šime (ur.): *Titius: godišnjak za interdisciplinarna istraživanja porječja Krke*, Filozofski fakultet, Split, 2009., str. 199-134.

²⁷⁸ Delić, Simona: Nav. dj., str. 133. prema Jauss, Hans Robert: *Estetika recepcije: izbor studija*, Nolit, Beograd, 1978, str.139.

²⁷⁹ Simona Delić analizirala je žanr balade, ali dobar dio njezinih zaključaka o odnosu očekivanog i ostvarenog reda, primjenjiv je i na druge usmene forme. Već smo mjestimično napominjali, a ovdje potvrđujemo za naredne primjere da, govoreći o njezinoj podjeli balada, ne mislimo isključivo na balade nego klasifikaciju proširujemo na sve oblike u kojima je moguće uočiti isti model.

²⁸⁰ V. Delić, Simona: Nav. dj., str. 129.

rjeđe su kažnjeni smrtnom kaznom; njihova kazna najčešće je kletva koja, doduše, u tradicijskoj kulturi ima status teške kazne. Ponekad ipak usmena tvorevina o takvim kažnjenicima završava nedovršeno ili nedefinirano i nama je samo vjerovati da će se prokletstvo i ostvariti nad onim nad kim je zaslužen izrečeno. Kletva tako ima karakter svojevrsne *hipotetske kazne* za koju ne znamo je li se realizirala i hoće li se realizirati, iako sama priroda proklinjanja sugerira izvršenje. U pjesmi *Gdje će je udati*²⁸¹ junak na livadi susreće tri djevojke; koja konja prima bit će mu ljuba, koja mu vodu lijeva, bit će mu nevjesta, koja remeti *kolektivni red* ne primjećujući ga i ne ustajući na njegov dolazak, nju će ženiti u zlu kuću u *Vražeralo gdje se braća sijeku noževima, jetrve glavnjam tuku, svekrve varnjačicama, a dica kašičicama*. Narodni pjevač u pjesmi *Marko Kraljević osvećuje smrt brata Andrije*²⁸² krčmaricu Anicu naziva *kujom* zbog njezine nevjere i lažnog svjedočanstva. Marko je mučki ubija. U pjesmi *Marko Kraljević i nevjerna ljuba*²⁸³ žena preljubnica također je kažnjena užasnom smrću.

*Voliš sada, da te sabljom s'ječem,
ali, ljubo, da te konjem gazim,
ali, ljubo, da m'večeru sv'jetliš?
Namaza je praom i sumporom,
zapali joj kose na vr'glave,
sve večera, a ljuba mu svijetli.*

*Preudaja Ivanove ljube*²⁸⁴ govori o ženi koja se preudaje nakon saznanja da joj je suprug mrtav, dakle, nije riječ o prevari, ali Ivan je ipak po povratku ubije. U varijanti prethodne pjesme²⁸⁵ Ivanova ljuba svoju nevjeru također plaća životom; razlika u odnosu na prethodnu pjesmu u tome je što se ljuba sama nudi kapetanu Marku. U pjesmi *Marko Kraljević prevario Arapku djevojku*²⁸⁶ Marko je okrutno prevario djevojku koja ga je izbacila iz arapske tamnice, ubivši je (u varijanti iz južne Dalmacije odrubivši joj glavu) ili je ostavivši na vodi (varijanta sa Šipana), nakon čega se ona u očaju baci u vodu. Moralni poredak važniji je i od vjerske

²⁸¹ Andrić, Nikola (ur.): *Hrvatske narodne pjesme, ženske pjesme (ljubavne)*, knj. 7., MH, Zagreb, 1929., br. 500, str. 313., sa Cetine u Dalmaciji (Bartuo Grgić, II., br. 58).

²⁸² Bosanac, Stjepan (ur.): Nav. dj., br. 33, str. 126., Makarsko primorje.

²⁸³ Isto, br. 26, str. 97-100., Gornja Krajina, Šipan. Iste je tematike i pjesma br. 27 - nevjerna ljuba ljubi Juku Senjanina, Marko ga ubije, a nju spali.

²⁸⁴ Banić, Filip: *Narodne pjesme iz Donjeg Doca i Srijana*, IEF rkp. 182., 1885., br. 98, str. 327., Dolac Donji

²⁸⁵ Isto, br. 99, str. 328., Dolac Donji.

²⁸⁶ Bosanac, Stjepan (ur.): Nav. dj., br. 13, 14, str. 44-52., južna Dalmacija i Šipan, varijanta iz Dalmacije zabilježena je i u Pavlinovića; slično varijanti iz juž. Dalmacije - prekorava ga (kune) mrtva glava djevojke i majka.

(ne)snošljivosti. Arapkinja vjeruje na riječ Marku i možemo je okarakterizirati kao naivnu, ali prije će biti da se u kodeksu tradicijske kulture riječ poštovala, a djevojčin postupak motiviran je iskrenom zaljubljenosti. Da je Marko negativac koji je pogazio riječ, vidljivo je iz završetka pjesme kada ga prekorava majka, a u varijanti iz Mitrovice u Slavoniji (Ilić), Markova ljubav Anđelija odlazi u starca Milovana po janje u kojem je reinkarnirana ubijena djevojka te je daje Markovu bratu Andrijašu za ljubav. Na taj način iskupljuje Markov grijeh. U Pavlinovićevoj varijanti majka i duh prevarene djevojke Marka kažnjavaju kletvom; mrtva glava Arapkinje progovara:

*„O ti Marko, usahla ti ruka!
Što ti mene ne odvede doma,
kakono si, Marko obećao?“ (...)*

Majka dovršava kletvu riječima:

„Što učini? Druga ti usahla!“.

Narodne pjesme, kako vidimo, ne idealiziraju život, donose životne istine koje su nerijetko oprečne zahtjevima tradicijske kulture. Protivljenje prirodnom redu, međutim, ipak često završava drakonskim fizičkim kažnjavanjem ili nekim drugim oblikom sankcije koji će za pojedinca imati dugoročne negativne posljedice kao što je kletva ili pojavljivanje duha nepravедno kažnjene osobe koja proganja počinitelja. Usmena književnost, budući da projicira stvarne ljudske preokupacije i kada ne prioizlaze iz stvarnih situacija, najčešće je (iako ne uvijek) na strani *pravde* pa akteri zasluže nagradu ili kaznu, ovisno o tome koliko su pogriješili u odnosu prema zajednici.

Osim žena-preljubnica, zbog narušavanja tradicionalnog reda, proklete su i nevjerne majke kakva je ona koja u zamjenu za bratovu ucijenjenu glavu, nudi glavu svoga sina (*Sestra volila bratu nego sinu*).²⁸⁷

*Moj brajane, moje dobro milo,
ja imadem do tri sina moja,
mogu jednog prigoriti za te.*

²⁸⁷ Pavlinović, Mihovil: Nav. dj., br. 54, str. 145-147., Ugljane.

Nastavak pjesme na prvi pogled daje naslutiti kako majka to čini teška srca i kako se u konačnici neće odlučiti na takav postupak. Kada ipak žrtvuje sina, osuđena je u posljednjim stihovima njegovom kletvom:

(...)
leteć mu je glava govorila:
„Bog prokleo, svaku staru majku,
koja voli bratu nego sinu“!

Varijanta s temom žene koja izdaje muža, ne želeći ga probuditi pri dolasku neprijatelja (*Akoš mene ti vinčat za sebe/izdat ću ti Grujicu hajduka*), zabilježena je i u Banića.²⁸⁸ U varijanti ove pjesme (*Novaković Grujo i njegova nevjerna ljubav*) snažan je motiv malog Stipana, djeteta koje završava s ocem u tamnici (u zamjenu za ubojstvo) i biva gladan, ali se majka na njegovu bol ne obazire.

Evo sam ti dite ogladnio!
(...) ajde sinko kuji majki svojoj
ne bi li ti malo hliba dala.
Ter je Stipe babu poslušao
pa on idje baš do majke svoje, (...)
a kad ga je ona razumila
udri njega rukom uz obraze.

Svog odabranika poziva da pođe s njom u bijelu kulu, da Gruju zaveže, a djetetu planira smrt.

A zakolji malena Stipana
Stipana od sedam godinica.

Iako majka biva mukotrпно kažnjena - spaljena *aklenom* (paklenom) košuljom navučenom preko glave, pjesma je kombinacija osude, ali i empatije prema neželjenoj ženskoj sudbini. Slične reakcije žene-majke zabilježene su u pjesmi *Raič guslar i turski buljubaša*,²⁸⁹ u kojoj

²⁸⁸ Banić, Filip: Nav. rkp., br. 20, str. 80 - 82., Donji Dolac.

²⁸⁹ Isto, br. 64, str. 225., Donji Dolac.

se nevjerna žena Andjelija postavlja kao protivnik svoje obitelji, supruga i djeteta. U pjesmi *Ljuba se Marka Kraljevića preudaje*²⁹⁰ Marko boluje, posjećuje ga sestra Mandalina i obavještava da će doći i Ljuba s Nokićem barjaktarom. Ne znamo kako je završila Ljuba, ali u varijanti iz Biskog (Banić) Marko Kraljević pokazuju svoje naličje; svatove ubije, ali ljubi oprost. Narodni pripovjedač rjeđe poznaje kavalirštinu i oprost, ali vidimo da su u Dalmatinskoj zagori zabilježeni i takvi primjeri kao i oni u kojima je ženska nepostojanost blaže kažnjena, primjerice, nepovjerenjem novog odabranika, kako je u pjesmi *Ivo Senjanin i Jajčanin Alija*²⁹¹ u kojoj zarobljena Ljuba Ivanova prevari Ivana zbog Jajčanina Alije, no ne zadobiva naklonost novog odabranika, već njegovo nepovjerenje.

*Djevojka izdaje momka*²⁹² pjesma je iz Dugopolja koja prikazuje prijetvornu ženu koja se prevarom ne služi zbog ljubavi ili zadovoljavanja vlastite pohote, nego radi ostvarivanja nekog praktičnog cilja.

*Lipa Janja, ubila je slana,
priveć lipa, al'ne plemenita,
puno smirna, al'nimalo virna,
pa se Janja potkupiti dala
od nikoji Bolini'dušmana,
brzo Bole k Janji požurija,
da b'radosne visti joj donija,
a zna dobro di će curu naći,
u Dubravi kod bili'ovaca.
Čim je spazi, zdaleka joj javlja:
"Večeras se zarukama nadaj!
Doć'će ćaća, dva starija brata,
stric i ujac tebe prstenovat."
Bolu Janja ljubi i miluje,
višto ona radost odglumljuje.
Dok ljubila, o vrat se ovila,
dok grlila, kosu milovala,
Jer je znala – koji moći ima,*

²⁹⁰ Bosanac, Stjepan (ur.): Nav. dj., br. 28, str. 106., Koština kod Makarske.

²⁹¹ Banić, Filip: Nav. rkp., br. 110, str. 359-361., Donji Dolac.

²⁹² Čulin, Ivan: *S junacima i vilama - sa zimskih sila*, Dugopolje, 2003., str. 226., 227.

u kosi i 'obično sakriva.

Pjesma Kačića Miošića (II, br. 1) *Markova travarina* varijanta je pjesme *Osta ljuba kod prvoga druga*. Istoga su sadržaja i Tommaseove br. 61 i 167 (imena junaka su različita), Banićeva iz Srijana (br. 75).²⁹³ te pjesma *Moj Ivane, mило mi te kleti* (Bartuo Grgić) iz Grabovca.²⁹⁴ Akter je djevojka koja kune mladića jer nije održao vjeru, dok je Jela u primorju čuvala konje, on se oženio drugom:

*Moj Ivane, mило mi te kleti!
Ne dočeka 'lita ni Svisvetih!
Koliko je na krušci krušaka,
on 'liko te ubilo pušaka!
Moj Ivane, mило mi te kleti!
Koliko je u Mosoru stina,
on 'liko te prostrililo strila!
Što ti žena od ruha donila,
sve za tobom u crno razdrila!
Kol'ko žena vode ti donila,
više suza za tobom prolila.*

Pjesma zabilježena na sinjskom području²⁹⁵ govori o Mijatu Tomiću i njegovu nećaku Marijanu koji se odvaži otići u Livno gdje ga Turci zarobe. Odražava tradiciju Dalmatinske zagore o nužnom nasljeđivanju etičkog kodeksa predaka, ali i *individualnu etiku* narušavanja te tradicije zbog koje akter nije kažnjen:

*Marijane, drago dite moje,
jesa' lin ti govoriја, sine,
da se prođeš Livna bijeloga
i divojke Bojagića Hajke.
Ko ne sluša svoga stariјega,
taj ne sluša Boga јedinoga.*

²⁹³ Varijante preuzete iz: Andrić, Nikola (ur.): *Hrvatske narodne pjesme, ženske pjesme (pričalice i lakrdije)*, knj. 6., MH, Zagreb, 1914.

²⁹⁴ Andrić, Nikola (ur.): Nav. dj., 1929., br. 141, str. 75.

²⁹⁵ Bezić, Jerko: *Muzički folklor Sinjske krajine*, IEF rkp. 762, 1967., br. 77, str. 100-107., Jabuka kod Trilja.

On će uvijek ludo nastradati.

Usprkos nepoštivanju zakona predaka, Mijat ipak spašava nećaka Marijana i ženi ga za Ajku koja se pokrsti i postaje mlada Katarina. Činom djevojčina pokrštavanja kolektivni red je *spašen* od Marijanove individualne samovolje pa akteri nisu sankcionirani, a pjesma završava pozitivnim ishodom.

*Lipi porod š njomen izrodija,
prve ćeri, posli njen sinove,
da neviste ne zatiču zava,
da u kući ne bude jin kavga.*

Puno je varijanti diljem Hrvatske u kojima uglavnom žene, osuđene zbog grijeha, dobivaju Marijin oprost. Marija često posreduje između žena i Isusa; Isus, međutim, ne udovoljava uvijek njezinoj molbi.²⁹⁶

Takve varijante s *nekažnjanim* akterima pripadaju tzv. *baladama kazusima*,²⁹⁷ oslanjaju se na etički kodeks *balansirajućeg morala* kakav je, primjerice, prisutan u slučaju preljuba. Subjekti u *baladama kazusima* Delić naziva *zaobljenim* likovima. U odnosu na *plošne*, *zaobljeni* likovi nedovršeni su i otvoreni, bliski su realnom iskustvu te mogu pobuditi snažniji osjećaj bliskosti i poistovjećivanja i u skladu s takvim doživljajem ne biti kažnjeni drastično; preljubnica tako biva eventualno protjerana iz doma, ali i nađe novi, a opravdanje za *sretan kraj* u muževoj je krivici jer nije znao biti autoritet.²⁹⁸ Slučajevi *muževa slabića* nad kojima trijumfira pametnija ili bezobraznija žena poznati su i u Dalmatinskoj zagori. U usmenoj književnosti čest je stereotipni prikaz ženske seksualnosti kao „proždrljive, prevrtljive i lukave u svojoj nakani da se realizira. I uvijek je u odnosu s muškarcem, kao njegov antipod. Jedan od najčešćih motiva vezan uz žensku seksualnost je motiv preljuba koji se fabulira na sljedeći način: seksualno nezasitna ili nezadovoljna žena uvijek će pronaći načina da podmiri svoje potrebe i pri tom ismije muža.“²⁹⁹ U pjesmi *Plemenita Jelina*³⁰⁰ žena zavodnica vara muža skrivajući u ormaru ljubavnika. Ona sama zavodi ljubavnika, ali ne biva kažnjena. Pjesma završava u šaljivom tonu, suosjećanjem prevarenih muškaraca i njihovim

²⁹⁶ Banić, Filip: Nav. rkp., br. 138, str. 5, Dolac Donji

²⁹⁷ Prema klasifikaciji S. Delić u: Nav. dj. Zanimljive primjere *ženskog odstupanja od reda* na dubrovačkom području v. fusnotu 168.

²⁹⁸ Delić, Simona: Nav. dj., str. 61., 109-111.

²⁹⁹ Škokić, Tea: Nav. dj., str. 113.

³⁰⁰ Andrić, Nikola (ur.): Nav. dj., 1914., br. 61, str. 161., Komletinci u Slavoniji.

međusobnim razumijevanjem - razumiju se jer ih je žena obmanula, a jedna od varijanti komično intonira priznanje prevarenog muža o tome da je i sam ulovljen na isti način, ali je bio odvažniji i bježao je.³⁰¹ Zagorske varijante³⁰² zabilježene su u Imotskom kraju (fratar Vrdoljak, str. 68.) gdje se prevareni suprug razljuti te udari ženom o sanduk iz kojega ispadne ljubavnik; ljubavnika pušta, a ženu *sažeže* u košulji od voska, u Pavlinovića (pjesma o kraljici Jeleni i Miklenu banu (II., br. 1463) iz Bukovice i Knina, u Mate Ostojića (II., br. 20, Grabovac) - prevareni muž ljubavnika pusti, nevjernu ljubicu zapali, te u Filipa Banića iz Doca Donjeg (br. 98 i 99) - ljubicu izda papagaj kojega je dobila na dar, a muž joj otkine glavu. U pjesmi br. 99 nema motiva papagaja, ali je žena kažnjena na isti način. Zanimljivo je uočiti da sve varijante zabilježene u Dalmatinskoj zagori za ženu završavaju tragično.

Muškarac je u usmenoj književnosti nerijetko u poziciji *rogonje* koji nije kadar obraniti vlastitu čast i zajednica ga (*kolektivni red*) izruguje. Kaduna Muje s Udbine opije Muju i prijatelja mu Alila, a u međuvremenu joj dolazi ljubavnik (spominje se i dijete koje doji), a sam ljubavni čin prikazan je naturalistički:

(...) ide buli na gornje tavane.

U'iti bulu po svilenu pasu,

pa je baca junak na dušeke,

grli, ljubi kano prijatelja

*grči, prči kano dušmanina.*³⁰³

Kaduna je njegova *učesnica*, neće ga odati mužu, ali će muž po njezinoj raščupanoj kosi te izostanku običaja da mu donosi kavu, naloži vatru i ujutro ga posjeti, shvatiti da laže kada kaže da je uzrok njenom neurednom izgledu i kašnjenju *satan* (sitan) *vezak* što ga je do pola noći vezla nakon čega ju je zabolila glava pa je zakasnila obaviti svoje uobičajene jutarnje dužnosti. Očekujemo dramatičan rasplet, ali, kada kaduna, prisiljena batinama, Muji kaže istinu, on njezinom ljubavniku šalje poziv na megdan, ali u konačnici prepadnut, Mujo na megdan ne dolazi. Ženska prevara nije uvijek motivirana *proždrljivom, prevrtljivom, lukavom* i *nezasitnom seksualnošću*, ona ponekad proizlazi iz ženske osviještenosti o pravu na usmjeravanje vlastitog života. U takvim okolnostima žena pribjegava različitim metodama kako bi svoju individualnost suprotstavila očekivanjima kolektiva. *Vjerenica hercega*

³⁰¹ Isto. U varijanti iz Komletinaca nema kažnjavanja žene, u zagorskim varijantama žena je kažnjena.

³⁰² Podaci o varijantama u: Isto

³⁰³ Bezić, Jerko: Nav. rk., str. 108-111., br. 78, Jabuka kod Trilja.

Stjepana, Prevareni paša Erceglija, Mali Radojica, Jele Šćepanova pjesme su s motivom djevojačke prevare. Djevojka ne želi poći za mladića pa se pravi mrtva, preodijeva se u muškarca u želji da izbavi iz opasnosti muškog člana obitelji (Jele Šćepanova svoga oca, budući da otac nema muškog nasljednika) ili pomaže muškarcu u izbavljenju iz ropstva zbog čega biva nagrađena njegovom naklonošću (*Mali Radojica*). U Dalmatinskoj zagori zabilježen je primjer iz Doca Donjeg u zbirci Filipa Banića (br. 56) o Fatimi koj pokušava prevariti Ugrina Janka, ali joj, za razliku od prethodno spomenutih pjesama, to ne polazi za rukom. U pjesmi br. 30 iz iste zbirke, Bariša Klišanin se pravi mrtvim, ali ga oda smiješak, upućen pašinoj kćeri koja ga ne želi odati te oni ostaju živjeti zajedno ubivši Ajkunine roditelje koji su Barišu stavljali na kušnju. Slično je u Tommasea (br. 92).³⁰⁴

Spominjali smo već na terenu zabilježene primjere o ženama koje su lukavstvom, prevarama, *umicanjem*, skrivanjem, pokušavale usmjeriti situaciju u svoju korist. U takvim usmenim zapisima žena uglavnom nije kažnjena za svoju nevjeru čime joj se prešutno priznaje pravo na odabir. Međutim, u vrijantama pjesme *Dragoman-djevojka*³⁰⁵ zabilježenima u Docu Donjem (Banićeva zbirka br. 106) te u Kačića Miošića (*Sekul, sestrić Janka Sibirjanina, djevojka Dragoman i paša Mustaj-beg*³⁰⁶); dragoman djevojka, kći Nikolice, kneza od Grahova, obrazovana je i isprošena za Sekula. Ona ima pravo izbora pri odabiru supružnika. Odlučuje napustiti zaručnika i udati se za pašu, no njen pokušaj oskrvnjivanja tradicije na najgori mogući način, prelaskom na drugu vjeru, i to radi bogatstva, ne ostaje nekažnjen - Sekul joj otkine ruku:

*Vira moja, paša gospodare,
volim s tobom u travi zelenoj,
neg' Sekulom u svili crljenoj.*

*To je majka naučila biše,
da promini viru za neviru.*

(...)

*Mahnu sabljom Sekul dite mlado,
odsiče joj ruku pri ramenu...*

³⁰⁴ Navedeni naslovi redom pojavljivanja preuzeti iz Andrić, Nikola (ur.): Nav. dj., 1914., str. 26. (Požega), str. 29. (ostavština bosanskih klerika), str. 30. (Željava), str. 35. (Lumbarda na Korčuli).

³⁰⁵ Isto, br. 21, str. 48-50., Lastovo.

³⁰⁶ Kačić Miošić, Andrija: Nav. dj., br. 44, str. 185-187.

*Draga ljuba, barjaktar pred vratima*³⁰⁷ te varijanta u Kačića Miošića (I, br. 1.) pjesme su kontaminirane ovim motivom. Usmena književnost ambivalentnog je odnosa po pitanju vjerske tolerancije - u nekim pjesmama veliča se vjerska snošljivost, uglavnom zapečaćena vjenčanjem pripadnika različitih vjeroispovijesti (uvijek je to suprotstavljanje kršćanstva i islama, pri čemu jedan od sudionika prihvaća vjeroispovijest drugoga, gotovo uvijek je to žena, muslimanka koja prihvaća kršćanstvo), u drugima se najvećom vrlinom smatra odbijanje prosca druge vjeroispovijesti (kršćanka odbija prelazak na islam).

Terenska istraživanja pokazuju da se narušavanje *kolektivnog reda* ženskom nevjerom u određenim okolnostima toleriralo. Poznati su primjeri žena u Dalmatinskoj zagori koje su se odlučivale za novog partnera neposredno nakon crkvene napovijedi s drugom osobom, potaknute uglavnom materijalnim razlozima. Njihov postupak moralno je osuđivan, ali nisu podvrgnute značajnijim društvenim sankcijama jer je društvo podržavalo pravo na predbračnu promjenu odluke o bračnom partneru:

„Kad odrede da će se ženit bude još da je drugi umakne ili priprosi i ona ode i vrati prvom rukovanje, prstenje, zaruku. E, sad je momku krivo, događalo se malo i svađa ali nije baš toliko mnogo. Jopet, ima cura, bogati, koliko oćeš, nađe drugu, đava je đava. Curu je dolazija prosit mladi i jedan drugi š njin. U svatovima su pjevali vulgarne, šaljive pjesme, uglavnom usmjerene mladoj:

*Stante svati, nevista će srati
starom svatu u duboku kapu.*

ili

*Veseli se piko
večerat ćeš lipo.
Nećeš pure ni blitve
nego kure od litre.* “³⁰⁸

Osim djevojačkih prevara, u usmenoj književnosti kao i u terenskim istraživanjima, nisu rijetke ni prevare muškaraca. U pjesmama *Marko Kraljević i car Sulejman*³⁰⁹ Marko kaže

³⁰⁷ Andrić, Nikola (ur.): Nav. dj., 1914., br. 22, str. 51. Varijante preuzete iz ovog izdanja.

³⁰⁸ Milićević, Josip: Nav. rkp., str. 145-146.

da se neće ženiti dok ne obljubi carevu ljubav i mladu sultaniju. Marko Kraljević lik je koji prednjači ljubavničkim pothvatima. S tematikom Markove ljube je i pjesma u Banića (str. 97.); ljuba Markova se tuži djeveru Andriji da Marko ljubi u selu djevojku. Nije, međutim, rijetko da u pjesmama o Marku Kraljeviću žena bude preljubnica. Čini se da su u narodnoj poeziji podjednako nevjerni i Marko i žena mu (Jelena, Mara, Anđelija). Prevara muškarca zastupljena je i u novijim zapisima:

*Raste dunja kraj drveta trula,
moj dragane ja sam nešto čula:
da ti jesi selu govorio
da me nisi mlađane volio.
Proklet bio što si me vodio,
kad me nisi ni zere volio. (...)
Da j' u rodu, moje srce milo,
to bi meni manje žao bilo,
neg' u kući roditelja moga,
pa sam tužna ja do boga svoga.
Jer mi kažeš da ti imaš drugu,
a u selu prokletu devojku,
vrag joj odn' jo i oca i majku.
Misliš, Špiro, da ti nema para,
Mara ti je curetina stara,
pa je meni tebe preotela.
Dabogda se s tobom pomamila,
žire ila, s lista vodu pila,
tavnica joj crna zemlja bila.
U travi se ljute guje legle,
oči pile, u travu se krile,
što su mene Špirom zavadile.³¹⁰*

³⁰⁹ Bosanac, Stjepan (ur.): Nav. dj., br. 11, str. 40., varijante iz Medova Doca (Ostojić, str. 120.) i u Tommasea, str. 93.

³¹⁰ Krstanović, Zdravko: *Folklorna građa iz okolice Drniša i Ramljana (pored Knina)*, IEF rkp. 881, 1973., br. 31, str. 27., 28., Biočić.

Usmena književnost ne tolerira muškarčevu prevaru, također ga kažnjava, čime ga stavlja u ravnopravni položaj naspram žene (*Što tko ljubi, neka k dvoru vodi*³¹¹).

Iako je teško uspostaviti strogu pravilnost u učestalosti pojavljivanja muškaraca i žena u ulozi preljubnika u usmenoj književnosti, ipak je evidentno da žene za isto zlodjelo trpe neusporedivo gore posljedice, često sa smrtnim ishodom. Usprkos toj činjenici, ne usuđujem se tvrditi da je usmena književnost po pitanju ženske nevjere mizoginog karaktera. Drakonske kazne žena odražavaju *patrijarhalni red* s muškarcem kao dominantnom figurom (pa on trpi blaže kazne, ili ih, kao u slučaju kletve, možemo samo naslućivati), no vidljivo je da nije malo primjera narušavanja reda posredstvom ženskog aktivnog subjekta koji u brojnim situacijama *nadjačava* muškarca pri čemu zbog svojih postupaka nije kažnjena, nego se oni prešutno društveno prihvataju. Spolna uravnoteženost protivnika pokazuje da u žanru balade količina *zlih žena*, tradicionalnog protivnika u folkloru, nije nadmoćna broju muških protivnika što navodi na zaključak da je mizogina tradicija blaža negoli u proznim folklornim žanrovima.³¹² Prozni žanrovi, međutim, također nerijetko pokazuju žensku superiornost, osobito u verbalnim duelima i drugim modelima izražavanja koji u prvi plan stavljaju njezinu snalažljivost. Simona Delić ipak je bliža shvaćanju o mizoginom karakteru usmenih balada dvojeći oko pitanja:

„Nisu li balade reda zapravo ipak muško, a ne žensko pismo (govor)? Ne učvršćuje li taj nesvjesno disocirani subjekt stereotipe podjele moći i ne manipuliraju li i same ženske kazivačice balada ženskim subjektom baladnog diskurza? Iako bi imagološka analiza žene kao subjekta balada reda morala istaknuti pasivnost kao njezinu glavnu značajku, pa u tom smislu balade, kao i ženske (urbane) bajke, prenose ustaljenu patrijarhalnu podjelu uloga (...) disocijacija ženskog subjekta na muškog pomoćnika daje naslutiti da je riječ o prikrivenom negodovanju protiv stereotipa ženske pasivnosti, prikrivenom utoliko što pravi ženski pomoćnici (jetrva, majka) balada reda uistinu samo bezuspješno pomažu (...)“.³¹³

Ženski pomagači možda su rjeđe aktivni u odnosu na muške, međutim, kada govorimo o usmenom korpusu u cjelini, ne bismo se u potpunosti složili s njihovom *bezuspješnom pomoći*. Međusobna ženska solidarnost u realnom ambijentu doista je bila djelotvorna za međusobno ostvarenje *ženskih* ciljeva (kako se, primjerice, vidjelo iz primjera o zadružnom životu), a u oblicima usmene književnosti ženski pomagači također nedvosmisleno uspješno

³¹¹ Andrić, Nikola (ur.): *Hrvatske narodne pjesme, ženske pjesme (balade i romance)*, knj. 5., MH, Zagreb, 1909., br. 94, str. 147., Ugljane (iz Pavlinovićeve zbirke)

³¹² V. Delić, Simona: Nav. dj., str. 86-90.

³¹³ V. isto, str. 94., 95.

razrješuju određene dramatične situacije. Autorica dopušta istu mogućnost govoreći o baladama u kojima su muškarci pasivni subjekti, a žene mnogo *zaobljeniji* pomoćnici kao što je slučaj u baladama u kojima je muževa čast ugrožena bilo pretenzijama feudalnog suverena prema njegovoj ženi ili stereotipom ženske nevjere koji se ženi unaprijed predbacuje ako je muž odsutan. Žena u takvim slučajevima svojom lukavošću i spretnošću često dovodi do sretnog raspleta. Spomenute balade u kojima se mnogo više prostora posvećuje ženskom pomoćniku nego muškom subjektu prijelaz su prema, smatra Delić, pjesmama u kojima je pomoć nekom ugroženom obiteljskom članu izlika za izlazak djevojke ili supruge u svijet i to najčešće tako da se prerušavaju u muškarce.³¹⁴

Varijanta pjesme *Kumovanje nesuđenoj* i *Jelenova napitnica*³¹⁵ zabilježena je u Dalmaciji, nije precizirano gdje. Djevojka s kojom je mladić svojevremeno ljubovao, zove ga za vjenčanog kuma, mladić se pojavljuje na vjenčanju jer je biti kum čast i dužnost, ali je u zdravici prokune čime je izražena društvena netolerancija nevjere. U većini pjesama ove tematike, mladić kune djevojku zbog pogažene vjere. U pjesmi *Jelenova napitnica*, međutim, jasno je da djevojka ne gazi vjeru svojom odlukom već odlukom braće koji je odlučuju udati za drugog mladića. *Prevareni* mladić se služi lukavstvom da povрати djevojku - u zdravici slaže da je trudna s njim zbog čega je ostavlja mladoženja kojega su joj braća namijenila.

Terenska istraživanja, čini se, pokazuju veću zastupljenost bračnih prevara od strane muškaraca; ne možemo, međutim, ni približno kvantificirati tu pretpostavku iz razloga koje smo već iznosili u prvim poglavljima rada: kazivači na terenu su žene, problematika je intimne prirode i ne možemo znati koliko nam istine kazivačica otkriva, koji su njezini motivi da nešto (ne)zadrži za sebe, osobito ako pripovijeda o vlastitom iskustvu. Od 60-ih godina muškarci su znatno mobilniji, za razliku od žena koje ostaju kod kuće, pa su im mogućnosti za bračni preljub znatno proširene. Ipak, kazivačice su znale tko su ljubavnice njihovih suprug, nije rijetkost da navode imena ili nadimke žena preljubnica što znači da one nisu samo žene *izvana*, nego su često živjele u njihovoj bližoj ili daljoj okolini. U Docu Donjem otac je kćeri pokazao njezinu *možebitnu* tetku, njegovu sestru, za koju se pretpostavlja, po principu *javne tajne*, da je plod preljuba njegova oca,³¹⁶ a u drniškom kraju žena je magaricu nazvala imenom suprugove ljubavnice.³¹⁷

³¹⁴ Isto, str. 109.

³¹⁵ Andrić, Nikola: Nav. dj., 1909., br. 26, 27, str. 60-64., dalmatinske varijanta na str. 317.

³¹⁶ Prema kazivanju Zrinke Blažević r. Braović, r. 1983. u Splitu, porijeklom iz Doca Donjeg. Rođena i živi u Splitu.

³¹⁷ Podaci o kazivačici poznati autorici, prema želji kazivačice, ne iznosim ih.

Društveno prihvaćanje preljuba, bez obzira na spol počinitelja, vidljivo je u novijim zapisima usmene književnosti (od 60-ih god. 20. st.). Takvi zapisi, u formi dvostiha ili četverostiha koji se izvode pjevajući (ganga, rera, ojkalica), najčešće u spektru od šaljivog do vulgarnog, otvorenije progovaraju o temi muško-ženske prevare te ukazuju na žensku poziciju one koja vara ili one koja biva prevarena pri čemu u potpunosti izostaje kažnjavanje. Položaj žene u tim primjerima vrlo je šarolik - u određenom broju pjesama ona je prevarena, ali šaleći se na svoj račun, govori o drugačijem doživljaju same sebe - ne percipira se kao žrtva čime isti stav provocira i kod recipijenta.

*Moj dragane, nevene, nevene,
s kim ljubuješ kad ti nema mene?*³¹⁸

*Ljubi lole i cure i žene,
samo nemoj zaboravit mene!*³¹⁹

Žena muškarcu daje svojevrsnu dozvolu za *narušavanje reda*, ako na primjeren način uključi i nju. S druge strane, stavlja se u položaj subjekta - preljubnice, u dominantnu poziciju iz koje prijeti *podređenom* muškarcu, bez straha od kazne.

*Oči moje ka' u male bebe,
pazi lole prevarit ću tebe.*³²⁰

*Moj dragane, anđele krilati
voliš li me, da je meni znati.
Falijo se da me nije tija
isto mi je od rezerve bija.
Sve ću postit neću ponediljka
da mi Gospa providi jedinka.*³²¹

³¹⁸ Bezić, Jerko: Nav. rkp., br. 23, str. 17., Lučane.

³¹⁹ Isto, br. 27, str. 21., Lučane.

³²⁰ Isto, br. 65, str. 81., Lučane.

³²¹ Milićević, Josip: Nav. rkp., br. 36, str. 244., Velić.

*Imočanka jesam
pa neka sam
varat znadem
ljubit se ne dadem.*³²²

Narušavanje kolektivnog reda i priča je koja započinje ovako: „Kako je bio jedan momak i cura, pa su ašikovali i oстане ona noseća. A on uteče u svit, nije je tio.“³²³ Da bi odgojila djecu, nekoliko je godina prosila. Sveti Petar joj odluči pomoći i stvori kuću za nju i djecu. U kuću navrati putnik, a zapravo njezin mladić, otac njezinih blizanki. Ona je njega prepoznala, on nju nije. Nakon što mu djevojka sve ispriča, mladić je prihvati za ženu i povede svojoj kući. Dakle, *balansirajući moral* muškarca nije kažnjen (kao što nije kažnjeno ni žensko predbračno *ašikovanje* s rezultatom trudnoće); akteri su pretrpjeli određena životna iskušenja, ali je konačni ishod pozitivan za oboje.

U kontekstu društvenih anomalija navodim podatke iz vizitacija Trogirske biskupije sredinom 18. st., koji su u literaturi često spominjani, a vezani su za sklapanje braka. Začudo, nisu izazvali većeg interesa istraživača što bi se možda moglo očekivati s obzirom na kontroverzne, gotovo bizarne informacije koje donose, a koje se ne podudaraju sa dosadašnjim etnološkim saznanjima iz toga vremena. Također, izostaju bilo kakve ozbiljne društvene sankcije, svedene su na neučinkovit prijekor župnika.

Moram kao župnik iznijeti neke neprilične činjenice, koje se zbivaju u mojoj župi ponajviše pri svadbenim svečanostima, da bi biskup postupao svojim ugledom i tako se ispravile tolike zloće, što ja nisam mogao postići. Kad mlada pristane, da nekoga uzme za vjerenika i primi zaruke, odmah one noći spava s onim, koji joj je dao prsten, bio to otac, ili brat budućega muža. Sve je to bez sablazni ili kakve sumnje ukućana, koji bi se pače sablaznili, kad ne bi spavala s budućim djeverom ili svekrom.

Prvu noć poslije vjenčanja mlada spava s mužem.

Prije nego pođe spavati, pretraže joj pomnjivo sve dijelove odijela, koje ima na sebi, da na tome ne bi bio kakav uzao, pa ako ga nađu, odmah ga razriješe, jer vjeruju i čvrsto drže, da su to čari i dok je tu uzao, da se mladi ne mogu združiti u ženidbi.

Drugu ili treću noć, ne imajući mlada slobodu da spava s djeverom, spava s ocem vjerenikovim. Kad pak bude na slobodi tj. kad odu svatovi, nekoliko noći spava s djeverom, a

³²² Bonifačić Rožin, Nikola: *Folklorna građa iz Imotskoga i okolice*, rkp. 933, IEF, 1967., br. 36, str. 39., Donji Ujevići.

³²³ Bošković Stulli, Maja: *Nav. rkp.*, br. 129, str. 381.

ako ima više djeverova, spava s najmlađim, ne s drugima. Kad spava s djeverom bude nedopuštenih doticaja, a ako se slučajno djever zbog kreposti uzdrži od tih nedopuštenih doticaja, onda je to znak, da joj ne će dobro nego zlo.

Ako nevjesta ne spava s djeverom, u kući su svađe i omraze i nema nigda mira. Vjerenik ne pokazuje nikakve ljubomore, što njegov brat spava s njegovom ženom.

*Kad svrši pir, otada 15, 20 ili najviše 30 dana roditelji i drugi nevjestini ukućani dolaze joj u pohode, i ponavlja se veselje, a vjerenik spava s majkom svoje žene, dok nevjesta sa svojim bratom ili stricem.*³²⁴

Odstupanje od reda odražava kompleksnost obiteljskih odnosa u Dalmatinskoj zagori:

*Dva su bora u poredu resla,
među njima jela tankovita;
to nebila dva bora zelena,
niti bila jela tankovita,
već to bila dva brata rođena,
jedno Pavle a drugo Radule;
među njima sestra Jelica (...)*³²⁵

Obiteljski sklad narušava *strano tijelo* Pavlovica, žena Pavlova, pokušavajući pronaći saveznika u jetrvi, Radulovoj ženi:

*Jetrvice, po Bogu sestrice,
ne znaš kakva bilja od omraze
da omrazim braću i sestrice?*

Iako saveznika ne pronalazi, sama kreće u realizaciju svoga nauma. Zavist poprima tragične razmjere te zločin gradira od ubojstva supružnikova konja do umorstva njihova djeteta i pokušaja prebacivanja krivnje za počinjeni zločin na zaovu. Zaova biva nepravedno kažnjena, ali, po prirodnom poretku, svako zlo mora biti razotkriveno i pravedno kažnjeno. Ovdje se to događa posredstvom nadnaravnih pojava.

³²⁴ Katić, Lovre: *Povijesni podaci iz vizitacija trogirске biskupije u XVIII. stoljeću, Zlopolje ili Braćević, 16. svibnja 1757., izvještaj župnika Babaje*, JAZU, Odjel za filozofiju i društvene nauke, Starine 48, Zagreb, 1958., str. 297-298.

³²⁵ Pavlinović, Mihovil: *Nav. dj.*, br. 79, str. 178-182., Imotski.

*Gdije od nje kaplja krvi pala,
unde reste smilje i bosilje,
gdije ona sama sobom pala,
unde se je crkva sagradila.
Malo vrime za tim postajalo,
razboli se mlada Pavlovica,
devet godin dana bolovala,
kroz kosti joj trava pronicala,
u travi se ljute zmije legle,
oči piju u travu se kriju.
Gdije od nje kaplja krvi pala,
unde reste trnje i kopriva;
gdije ona sama sobom pala
jezero se ondi provalilo; (...)
Kazna Božja³²⁶
Kome gori lice do očiju,
oni ljubi mlade nevjenčane.*

Usprkos strogim pravilima tradicijske kulture, vidljivo je da usmena književnost, i onda kada sadržava mnogo irealnog (vilinska intervencija u rješavanju sukoba, sokol mladoženja, zmija mladoženja), metaforički, služeći se bajkovitim i mitološkim simbolima, projicira stvarnost u smislu ljudskih preokupacija koje tradicijska kultura prikrivanjem pokušava držati pod kontrolom. Unutar bajkovitog instrumentarija tako se nude realistična rješenja, ali uvijek suptilnim i vrlo fleksibilnim balansom između *zamišljenjog* i *ostvarenog* reda.

³²⁶ Andrić, Nikola (ur.): Nav. dj., 1929., br. 326, str. 194., iz Tommaseove zbirke.

5. ŽENA U USMENOJ KNJIŽEVNOSTI I TRADICIJSKOJ KULTURI DALMATINSKE ZAGORE

5.1. Majčinstvo

Majčinstvo smo istaknuli kao jednu od najvažnijih kategorija unutar obitelji kao temeljne strukture tradicijske kulture Dalmatinske zagore. Navodim neznatnu pojedinost iz života Meštrovićeve majke koja poprima šire značenje uzmemo li u obzir činjenicu da je Meštrović majčinstvu dao maestralnu poziciju u svojoj umjetnosti: “Kad se jednom nađosmo, pred par godina, u radosti i veselju, u domu Meštrovića u Otavicama, Marta Meštrović prišapne čobanicama, koje su po narodnom običaju ojkale, sljedeća dva stiha: *Nije bogat ko ima volova, već je bogat ko ima sinova - oj.* Naš narod veli da *i Bog ima majku.*”³²⁷ Sprega *majka-sin*, s obzirom na kompleksnost drugih odnosa koje generira unutar tradicijske zajednice, možda je najkontroverzniji obiteljski odnos tradicijske kulture. Iz karakteristične privrženosti muškarca majci temeljene na strahopoštovanju lišenom eksplicitne emocionalnosti, proizlaze komplikacije u drugim međuljudskim odnosima. Usmeni oblici o odnosima majke i sina (većinom su to epsko-lirske ili epske pjesme) variraju u širokom tematskom rasponu od izrazite povezanosti kada, primjerice, u trenutku smrti sin posljednji trenutak želi podijeliti s majkom, do međusobnog drakonskog kažnjavanja u kojemu jedan od aktera uzrokuje smrt drugoga. Potencijalnim uzrokom jače povezanosti majke i sina na prostorima Crne Gore, Srbije i Dalmatinske zagore u odnosu na druga područja Balkana, Vera S. Erlich drži herojsku tradiciju, a uzvišen položaj majke i izrazito srdačan odnos djece prema njoj, dovodi u vezu s njezinim podređenim položajem. Budući da je podređena, ona ne mora brinuti o pitanjima autoriteta, discipline i odstojanja, što joj omogućuje da nesmetano ispoljava nježnost prema djeci. Usporedno s tim, autorica kaže kako žena, usprkos niskom rangu, može biti centralna osoba u obitelji.³²⁸ N. Tommaseo je u Dalmaciji zabilježio pjesmu *U sokolovim očima vidjela smrt dragoga*³²⁹ u kojoj mladić u pismu obavještava djevojku da umire, moleći je da mu obiđe na prvom mjestu majku, potom sestru i sokola. U *Kiridžijinoj smrti*,³³⁰ junak na samrti šalje poklon majci - zlatnu jabuku. U hrvatskoj usmenoj književnosti žene su najčešće u ulozi *majke* ili *ljubovce/ljube* koje rađaju i/ili oplakuju muževe i sinove, a osobito je istican majčin značaj u *rađanju junaka*. U velikom broju pjesama ponavljaju se

³²⁷ List župe Sv. Marije - Gradac, god. VII, br. 5, 2002., str. 11.

³²⁸ V. Stein Erlich, Vera: Nav. dj., str. 65., 69., 71.

³²⁹ Andrić, Nikola (ur.): Nav. dj., 1909., br. 126, str. 210., 211.

³³⁰ Isto, br. 159, str. 257., 258., Medov Dolac.

formulaične strukture *nije majka rodila junaka*,³³¹ *nije l' koga porodila majka*,³³² *rodi majka sedam sokolića*,³³³ ili *goji majka silne mejdandžije*,³³⁴ jednako kao što se u teškim životnim trenucima junak obraća majci, najčešće spominjući motiv *majčina mlijeka*, kako je u sljedećem primjeru, a mnoštvo ih je sličnih:

*Jadna majko, jer si me rodila
i bijelim mlikom zadojila?*³³⁵

Taj vrlo raširen motiv koristi se uvijek u iznimnim, dramatičnim situacijama kada su pojedinac ili majka pred važnom odlukom ili u nepodnošljivoj životnoj situaciji. U pjesmi *Uzidana ručkonoša*³³⁶ mladoj se majci nepravedno uzidanoj u zid, da bi vidjela svoju djecu, u kuli ostavlja prostor za oči i dojke. Uzrok njezinoj sudbini ekvivalentan je sudbini Hasanaginice, to su muškarci u bliskom obiteljskom srodstvu (ili, u nekim varijantama, širi interes zajednice; primjerice u legendi o gradnji mosta u Andrićevom romanu *Na Drini ćuprija*), a posljedice su još gore - dok je Hasanaginičinu patnju prekinula smrt, uzidana žena živa čezne za djecom. Pjesma je zabilježena u Banjaluci, u obliku priče kazivana je u Dalmatinskoj zagori.³³⁷

*Tako su je braća uzidala.
viš' glave joj pendžer ostavila,
a dojke joj kroz zid promolila.
U toj kuli, braćo, i sad teče,
i sad teče materino mliko,
vavik čeka sina da posasne.
A iz zida crne oči glede,
kad će svoje ugledati dite.*

³³¹ Kačić Miošić, Andrija: Nav. dj., br. 41, str. 176., br. 66, str. 247., br. 67, str. 249.

³³² Isto, br. 50, str. 207.

³³³ Isto, br. 94, str. 319.

³³⁴ Isto, br. 66, str. 247.

³³⁵ Isto, br. 40, str. 173.

³³⁶ Andrić, Nikola (ur.): Nav. dj., 1909., br. 90, str. 138-141.

³³⁷ Čula sam je od Ivanice Blažević, r. Goreta (1922.-2014.), Čavoglave.

Zaklinjanje majčinim mlijekom ucjenjivački je, manipulativni čin žene-majke jer je često korišten u situacijama u kojima se sinov izbor ne podudara s majčinim. Na spomen majčina mlijeka mladić gubi svaki argument kojim bi opravdao valjanost svoje odluke:

*Na nidarce izvadila dojke.
Pa zaklinje svog sina Stipana:
„Ej Stipane drago dite moje
prokleta ti bilo mliko moje
kojeno si odavle sisao,
ti ostavi kamenku divojku
nego uzmi Atlagića zlato,
majka ti je zlato zamirila
majka ti je svate sakupila.“*³³⁸

Nije, međutim, uvijek tako – zabilježeni su primjeri u kojima nikakva majčina molba (pa ni pozivanje na majčino mlijeko) ne odgađa kaznu za počinjenu nepravdu. Tako je u priči *Bajka o paklenoj košulji*³³⁹ zabilježenoj u Lovreću. Sin kažnjava majku zbog toga što je zatajila vlastitu kći, akterovu sestru, što gotovo dovodi do incestuoznog čina. Majka pokušava pobuditi sinovljevu milost gradiranjem niza simbola majčinstva:

*Pomozi, sine, ove su te noge nosile!
Spasi me, sine, ovde si leža devet miseci!
Spasi me, sine, ovim sam te mlikom dojila!*

Pozivanje na majčino mlijeko ne izaziva sinovljevu empatiju. On reagira tek na njezin zaziv: *Ovim sam te ustima ljubila, spasi me!*, ali prekasno – majka mu umire na rukama. Od majčinog mlijeka radi se *brašenica* - kruh kojeg majka priprema sinu (*ne misi ih vincem ni vodicom* lveć ih kuva mlikom iz prsiju³⁴⁰), najčešće kada odlazi na put. Motiv brašenice je svojevrsni *deus ex machina*, u kriznom trenutku sin je daje neprijatelju koji, okusivši je, postaje njegov *brat po mlijeku* čime je izbjegnuta tragičan završetak. Kletva povezana s

³³⁸ Banić, Filip: Nav. rkp., br. 60, str. 204., Donji Dolac.

³³⁹ Botica, Stipe (pr.): *Hrvatska usmenoknjiževna čitanka*, Školska knjiga, Zagreb, 1995., str. 175.

³⁴⁰ Bosanac, Stjepan (ur.): Nav. dj., br. 31, str. 118., Banićeva varijanta str. 390.

motivom majčina mlijeka prisutna je u velikom broju pjesma; među takvima je i pjesma iz Ugljana kod Sinja - majka kune kći dok je doji; kletva se realizira:

*Kad mi majka sisu dala
Ona mene pridavala:
„Moja kćeri kleta bila!
S košuticom vodu pila,
a s golubim´ travu pasla!“³⁴¹*

Važnost odnosa majka-sin istaknuta je i učestalim ponavljanjem formulaičnih struktura u kojima junak jamči izvršenje nekog okrutnog čina, makar ga na majci morao izvršiti:

*Ako bi se koji junak naša
ter spomene, da se pridademo,
stavit ću ga na višala tanka,
da bi bila ista moja majka!³⁴²*

U odnosu majke i sina zabilježene su, međutim, i brojne anomalije majčinstva. Takve su pjesme u kojima majka ostavlja siročad.³⁴³ Naslov *Ne ostavljaj siročad* ukazuje na očekivani red. Nešto je zapaženija učestalost pjesama u kojima majka iz nekog razloga, vrlo često zbog ljubavnika, žrtvuje sina, a navodili smo ih govoreći o odnosu *zamišljenog* i *ostvarenog*. U njima je majka često okrutno kažnjena. U pjesmi *Vino pije Janković Stojane*,³⁴⁴ Anđelija, ljuta zbog muževa komentara, iz inata nagovara drugog muškarca da ga pozove na megdan žrtvujući vlastitog sina.

Lik maćehe čest je u usmenoj književnosti,³⁴⁵ iako u korpusu iz Dalmatinske zagore nismo zabilježili velik broj pjesama s tim motivom. Tamo gdje je zabilježen, lik maćehe često je prisutan u negativnom kontekstu. *Maćeha u paklu*³⁴⁶ pjesma je koja govori o grižnji savjesti maćehe koja sv. Nikoli ispovijeda svoje grijeh nebrige i nepravde nanesene pastorčadi:

³⁴¹ Andrić, Nikola (ur.): Nav. dj., 1909., br. 19, str. 22.,23., Ugljane kod Sinja.

³⁴² Kačić Miošić, Andrija: Nav. dj., br. 54, str. 216.

³⁴³ Andrić, Nikola (ur.): Nav. dj., 1909., br. 45, str. 62., 63., Dubrave u Hercegovini – svrstavamo je zajedno s pjesmama zabilježenima u Dalmatinskoj zagori zbog sličnosti mentaliteta te zbog činjenice da je znatan dio pjesama seobama stanovništva neosporno prenesen iz BiH.

³⁴⁴ Fonoteka Muzeja triljskog kraja, CD 496, br. 22, Bitelić, zaselak Džapići Gornji.

³⁴⁵ „Motiv zle maćehe u španjolskoj baladnoj tradiciji nema, a u hrvatskoj je važna.“ V. Delić, Simona: Nav. dj., str. 79., 80.

³⁴⁶ Andrić, Nikola (ur.): Nav. dj., 1896., br. 205 (iz Banićeve zbirke).

*Koje b' reklo: „Nahrani me, majko!“
ja bi njega zemljom nahranila.
Koje b' reklo: „Napoji me, majko!“
ja bi njega jadom napojila.
Koje b' reklo: „Opaši me, majko!“
ja bi njega gujom opasala.*

Ulogu maćehe u usmenoj književnosti Dalmatinske zagore češće preuzima zla majka. Iskustava s terena o životu s maćehom nisu rijetka niti su nužno negativna.

U epskim pjesmama majci se uručuju posmrtni ostaci junaka (*prsten, ćurak od skrleta, od zlata dukate*) jer je *dostojna časti i poštenjaljer je majka sedam vitezovalova braća izgibošelbraneć krunu dužda mletačkoga*.³⁴⁷ Valjalo bi provjeriti koliko često tu ulogu ima majka, a koliko *ljuba*. Prema *kokletivnom redu* tradicijske zajednice, majka je prvorazredno i uzvišeno biće prema kojemu ostatak zajednice izražava poštovanje, a usmena književnost joj vrlo često daje glavnu ulogu, iako njezina uloga, uočili smo na primjerima, nije uvijek pozitivna. Uzmemo li u obzir etnografske zapise o procesu rađanja, zaduženjima koja je žena imala u trudnoći, možda se neće steći dojam posebnog pijeteta koji zajednica pridaje majci, no činjenica jest da djeca u Dalmatinskoj zagori i u svojoj poodmakloj dobi njeguju prisan odnos prema roditeljima, gotovo podjednako i prema majci i prema ocu, pun strahopoštovanja, uvažavajući često više roditeljske, negoli vlastite odluke. Pregledom građe Muzeja Grada Drniša, pronašli smo nesustavno razasute bilješke drniškog liječnika, Filipa Marušića Davidovića³⁴⁸, čije su, mišljenja smo, ne pretjerano uspjele književne ambicije (*Gorocvijet u dolini*), ipak kulturološki kuriozitet prostora u kojem su nastale. U jednom ulomku on govori o ženi-majci, a znakovit je kao odraz svjetonazora urbanog područja Dalmatinske zagore. Kroz ulogu majke Marušić govori i o drugim ženskim ulogama koje iz te proizlaze; sintetizira u svom govoru izrazito tradicionalno - njegov tekst kao da je suma

³⁴⁷ Kačić Miošić, Andrija: Nav. dj., br. 94, str. 319.

³⁴⁸ Dr. Filip Marušić r. 1874., porijeklom je iz omiške Rogoznice. Kao liječnik je djelovao u Drnišu. Prema dokumentaciji u austrijskom državnom arhivu u Beču do Prvoga svjetskog rata bio je jedan od najpoznatijih rudarskih poduzetnika. Bavio se i književnošću, napisao je nekoliko knjiga; uz spomenutu *Gorocvijet u dolini*, najpoznatija je *Liječnikovi zapisi*, a bio je i član tadašnjeg PEN kluba. Pisao je i stručne članke (*O bojenju vune travama* (*Etnologica Dalmatica*, br. 1. 1913.)). Zapazio je talent mladog Ivana Meštrovića i lokalnog svećenika upozorio na njegovu darovitost. Dr. Filip Marušić pokopan je u Drnišu, a nadgrobni spomenik na njegovom grobu izrađen je prema skici Ivana Meštrovića. Većina informacija preuzeta na: <http://plemstvo.hr/obitelji/marusic>, pristup 20.1.2016. Suvremenik je Jasne Skelin koja je u Drnišu poznata i vrlo cijenjena zbog ljubavi prema Gradu, ali i čuvena zbog svog emnicipacijskog djelovanja - pisala je, vozila prvi automobil u Drnišu. Vrijeme u kojem su živjeli svjedoči o vrlo bogatom društvenom i kulturnom životu urbanih sredina Dalmatinske zagore – oprečno ruralnim sredinama kojih se ponajviše dotičemo i iz kojih je veći dio zapisa usmene književnosti.

prikaza majčinskog lika iz usmene književnosti, ali i moderno - stavlja ženu iznad muškarca, njezina podređena uloga prema kriterijima suvremenih rodniha teorija, unutar tradicijskog sustava postaje prvorazredna - žena-majka počelo je svega što vrijedi:

„Što je tvoje, to ti je najdraže, zato gledaj drugaricu tvoju iz tvoje zemlje, koja te je rodila, jer je ona za te rođena, da ti dade djecu tvoga kraja i tvoga sjaja. Kad izbireš ljubovcu, izbireš i majku djeci svojoj, pa im podaj majku zavičajku, tvoju milu običajku, jer ona najbolje pozna naše gorkosti i naše slatkosti. Žene nose najdraža imena ovoga svijeta. One su majke, sestre, ljubovce i kćerke. U njihovim je rukama naša sreća. Tko nije apsolvirao djetinje sveučilište majčine ljubavi, taj neće nikad upoznati tajne tog najdubljeg osjećaja. Netom na svijet dođemo primamo prvu slatkość ravno iz majčina srca - to je majčino mlijeko, to su vitamini ljubavi koji grade život. Majka, ta kraljica obitelji, imala bi da ostane sužnjica u svojoj kući, i da joj se zatvore izlazi u život. Da je žena-majka imala riječ nikada ne bi bila došla katastrofa svijeta koju smo preživjeli i danas u gorkosti preživljujemo. To je isključivo djelo muških hajduka. Žena-majka imala je samo dužnost da suze roni i vida rane. (...) Kad se hoće ženi mučenici da oduzme religija i odgoj njezine djece, oduzimlje joj se život. Ženino je zvanje majčinstvo i odgoj. Što bi danas jedna majka bez Boga? Grozne su bezbožne žene. Žena koja ne poznaje Boga, ne poznaje ni čovjeka. (...) Žene koje se odriču obitelji, odriču se čovječanstva, same se detroniziraju, lakoumno salaze sa prijestolja, bacaju svojevoljno s glave kraljevsku krunu majčinstva, iako u parlamentu obitelji uvijek imaju većinu glasova, jer djeca uvijek glasuju za milu majku. Novo ljudsko društvo, koje povijest danas stvara, pravi od žene seksualne stanice, koje mogu da se svaki čas na bunište bace (...) Zato je religija kršćanska njihova najveća zaštitnica, jer je Marija Djevica njihova prava majka. (...) Obitelj je potrebna domovini jer bez obitelji nema sinova. Zato je žena zvana da stvara obitelj, a kuća bez žene je kuća bez krova, jer kad popuste tri ugla koja žena drži, kuća se ruši. Žene su nam idoli i demoni, ali kad govorimo o majkama naše djece, o našim unucima ili o našim kćerkama i sestrama, to su nam božanstva. (...)“³⁴⁹

Kontroverznom odnosu majke i djeteta svjedoče balade među kojima su pronađene brojne žalosne uspavanke koje nisu iznimka hrvatske tradicije - o sličnome u španjolskoj usmenoj književnosti govori i F.G. Lorca. On je u okolici Granade čuo uspavanke kojima nije cilj uspavati dijete nego *raniti dječji senzibilitet*. Prema Lorci, takve uspavanke izmislile su

³⁴⁹ Marušić, Filip. D., rukopisni zapis naslovljen *Gospođi Ifigeniji posvećeno* (iz građe Muzeja Grada Drniša).

žene kojima su djeca teret. Često uspavanka uvodi neki apstraktni pejzaž, gotovo uvijek noćni, s jednim ili dva lika, ispjevana u melankoličnom ugođaju; dijete je uvučeno u priču, plaši ga se riječima da će majka otići, da će je odnijeti Djevica, govori mu se da je siroče bez oca i majke.³⁵⁰ Tragove makabričnog nalazimo i u običaju vezanom za Materice - pretposljednju nedjelju pred Božić - majka daruje ukućane, prvenstveno djecu, voćem i slatkišima. Oni joj prijete da će je objesiti pa se majka darovima otkupljuje. Isto čini otac na Očiće. U ranije vrijeme nastojalo se da prošnja djevojke bude na Materice ili da se tog dana obave zaruke. Ako je djevojka već ranije isprošena i zaručena, mladić joj s rodbinom i prijateljima na Materice dolazi na *silo* što sugerira osnovnu žensku bračnu ulogu.³⁵¹

Jedno od uvriježenih mišljenja koje proizlazi iz *zamišljenog reda* tradicijske kulture je to da su djeca ženama uvijek predstavljala blagoslov, no *ostvareni red* ukazuje na drugo. Imperativ rađanja muške djece ženu je stavljao u obvezujuću i tešku situaciju. Mnogo je primjera u Dalmatinskoj zagori iz kojih je vidljiva društvena važnost rođenja muškog djeteta,³⁵² ali i osobita privrženost majke prema ženskoj djeci *jer su milosnija prema roditeljima*.³⁵³ U Sinjskom kraju koristi se različita terminologija za muško i žensko dijete, ako se rodilo muško dijete reklo bi se: rodilo se *dite*, a za žensko se kaže: rodilo se *po dite*. Rodilja muškog djeteta bila je privilegirana. Dijete se nosi na krštenje nakon 8-10 dana. Nose ga kumovi, nakon čega se priređuje slavlje, tzv. *muški pir* (ako je kršteno muško dijete) ili *ženski pir* (ako je kršteno žensko dijete). *Muški* je posebno svečan pa se zove i *veliki pir*, a slavi se i do dva dana dok je slavlje na ženskom ili *malom piru* osjetno manje.³⁵⁴ Gotovo istovjetni podaci su i u drugim dijelovima Sinjsko - vrličkog kraja. U Hrvacama se rođenje ženskog djeteta „slavi malo ili nimalo, a za muško (se slavi) više. Slavi se obično za prvo dite a za kasniju dicu ne. Na krštenje (3-10 dana nakon poroda) ide kum i baba (babica koja je porodila dijete, op.a.) koju

³⁵⁰ V. Delić, Simona: Nav. dj., str. 10.

³⁵¹ V. Milićević, Josip: Nav. rkp., br. 4 i 5, str. 15.

³⁵² „Ovde ljudi strašno pate, ako nemaju muško dijete. Guraju naprijed dok ne dobiju muško.” (Radović kod Manastira) u: Bonifačić Rožin, Nikola: Rkp. 267., str. 75. Ovakvi se iskazi nalaze u gotovo svim monografijama o Dalmatinskoj zagori. Strašno pate *ljudi*, a naziv *ljudi* odnosi se na oženjene muškarce; dakle, pate prije svega muškarci, a ženina patnja zbog istog posljedica je prihvaćenog (*zamišljenog*) reda tradicijske kulture. Odnos prema ženskoj djeci često je obrađivan u umjetničkoj književnosti; navodim citat koji pokazuje kontradikciju unutar tradicijskog reda - zajednica i sama veću važnost pridaje muškoj djeci, ali istovremeno prekorava zbog nebrige o ženskoj: *Otac kćeri donio “vodu od punte” (lijeak) te stavio pored bolesne kćeri “To ti je liječnik propisao. Pij u jutro, na podne i u večer po jednu žlicu.” Ljekariju je do nje postavio i izašao. A i što bi? Mislio je. Nema joj zdravlja. Najposlij nije muško, na njoj mu koljeno ne ostaje. Svijet mu se rugao i korio ga, ali da! Mari on za to. u: Plepel, Lujo: Dalmatinke: pripovijetke dalmatinskog sela, Hrv. knjiž. društvo svetog Jeronima, Zg. 1996. (prettisak izdanja iz 1925.).*

³⁵³ U Dalmatinskoj zagori često smo nailazili na ovakav stav kazivačica prema ženskoj djeci (što ipak nije umanjivalo preference majki prema muškoj).

³⁵⁴ V. Milićević, Josip: Nav. rkp., br. 26, str. 27., Glavice.

se dariva u novcu“.³⁵⁵ U Bosni je zabilježena pjesma *Aginica ne imala sina*³⁵⁶ koja ne izražava samo bojazan supruge da nakon devet kćeri ne dobije sina, nego i njegovu otvorenu prijetnju ženi kao (su)krivcu za takvu situaciju:

*Rodila je devet djevojaka,
a desetu nosi pod pojasom.
Govori joj aga Hasan-aga:
„Čuješ li me, moja vjerna ljubo!
Rodila si devet djevojaka,
ako rodiš desetu djevojku,
viš kuće ti jablan drvo raste,
pod kućom ti Drina voda teče,
il se vješaj, il u vodu skači!“*

Moguće ju je transponirati na područje Dalmatinske zagore jer etnografski zapisi, ali i terenska istraživanja potvrđuju da opetovano rađanje kćeri nije isključivo dočekivano obostranim nezadovoljstvom supružnika, ali je i dalje prisutna snažna želja za muškim nasljednikom. Suvremena društvena gibanja ukazuju na relativno pomirljiv odnos prema ženskom potomstvu. U literaturi i u terenskim iskazima nailazimo na podatke koji govore da su supružnici, ukoliko bi nakon većeg broja ženskog potomstva dobili sina, prestajali s daljim proširenjem obitelji tj. da je rođenjem muškog nasljednika dovršena njihova zadaća. Kontrola rađanja 50-ih godina 20. st. u ruralnim sredinama Dalmatinske zagore bila je nepoznanica (*Da si tad zna kako se čuvat, ne bi mi imali toliko dice.*³⁵⁷). Prva kontracepcijska sredstva dolazila su u Dalmatinsku zagoru s njemačkim gastarbajterima.³⁵⁸ Pritisnute siromaštvom, brigom, velikim (neplaniranim) brojem djece, čestim rađanjem, visokom stopom mortaliteta djece, kazivačice svjedoče o pomalo bizarnim *pokušajima* abortusa i čedomorstva. Navodim dva primjera žena koje su djecu doživljavale kao teret i teško se suočavale s opetovanom trudnoćom. Jedno svjedočanstvo graniči s crno-humornom anegdotom, a govori o ženi koja je, otišavši na rad u polje, svom ženskom djetetu u usta stavila *piljčić*. Riječ je o osobi koju pamtim iz djetinjstva, a glasila je kao *luckasta* te je velika vjerojatnost da je ispričani događaj

³⁵⁵ Isto, br. 44, str. 38., Hrvace.

³⁵⁶ Andrić, Nikola: Nav. dj., 1909., br. 46, str. 63., 64., iz Bosne.

³⁵⁷ Prema kazivanju Ivanice Blažević, r. Goreta (1922.-2014.), Čavoglave.

³⁵⁸ Kazivao Blaženko Botić (1934.-2015.) u Oporu. Prema njegovim tvrdnjama, prvi je iz Njemačke u svoje mjesto donio kontracepcijske pilule.

vrlo blizak istini, usprkos pokušajima kazivačice da se zla namjera opravda i ublaži *neobičnom naravi* počiniteljice. Vrativši se i vidjevši da je djevojčica preživjela *podmetnuto*, prokomentirala je (a poslije očito i prepričavala, jer mi je iskaz poznat iz pripovijedanja njezinih suvremenika): *A nu, nije ga tila progutal!*.³⁵⁹ Kazivačica od koje sam čula anegdotu i sama je pripovijedala o svojoj četvrtoj trudnoći i namjernom samoozljeđivanju (lupanjem po trbuhu, skakanjem sa zidića, opterećivanjem same sebe fizičkim poslom i sl.) s ciljem gubitka djeteta, objašnjavajući vlastitu izgubljenost u teškoj materijalnoj situaciji s već troje djece rođene u razdoblju od svega nekoliko godina (1949. - 1954.), a primjeri čedomorstva također su dokumentirani (Radobilja).³⁶⁰ Abortus se više problematizira na području Slavonije, gdje uzima maha i odraz je otvorenosti utjecajima naprednijih sredina. Došen bilježi da su mnoge žene u svakodnevnom životu imale pravo odlučivanja o broju djece - poznavale su i vršile pobačaje. Reljković u Satiru i Jović u svojem prikazu izrijeком govore o nekim magijskim radnjama koje žene vrše pri sklapanju braka, a kojima je svrha što duže odgađanje materinstva. Nizak natalitet u Granici uočili su mnogi opisivači, a uzrok *bijeloj kugi* nalaze u izbjegavanju začeca i nasilnom prekidanju trudnoće.³⁶¹ Pretpostavlja se da su uzrok tome brakovi bez privole djevojke, dobni nesklad supružnika te cjelokupno ustrojstvo zemlje (dugogodišnja odvojenost muškaraca od žena zbog ratovanja) te, u skladu s tim, nevjera žena. Rihtman Auguštín također kaže da je kontrola rađanja u slavonskom selu specifična i dobro poznata pojava. Postojale su posebno specijalizirane žene koje su obavljale pobačaj i to se odvijalo unutar ženske subkulture. Muškarci o tome eksplicitno nisu bili obaviješteni. Značajnijih tragova o istom problemu u Dalmatinskoj zagori nismo pronašli ni u etnografskim zapisima ni u usmenoj književnosti. Kazivačica iz Dalmatinske zagore kaže da su pobačaji bili rijetkost, „ali je jednom došla neka Slavonka i zna se da je nekim ženama izvršila pobačaj, pričalo se, gušćjim perom“. ³⁶² Pripadnice mlađe generacije također pokazuju određeni oblik žaljenja zbog činjenice da su se odlučile na velik broj djece. Jedna kazivačica, majka petero djece, u više navrata me upozoravala kako nije dobro imati samo jedno dijete, ali da *ne triba više od dvoje jer nemaš svoga života*.³⁶³ Razlog njezine odluke za većim brojem djece bile su tri kćeri i želja za muškim potomkom. Sljedeća trudnoća rezultirala je blizancima - sinom i kćeri - zamišljeni red je ostvaren i ona zbog toga ne žali, ali je snažno prisutna i svijest o

³⁵⁹ Prema kazivanju Ivanice Blažević, r. Goreta (1922.-2014.), Čavoglave.

³⁶⁰ Lovre Katić: *Prilike u splitskoj okolici poslije odlaska Turaka*, JAZU, Odjel za filozofiju i društvene nauke, Starine 47, Zagreb, 1957., str. 240-244., 261., 270-275.

³⁶¹ V. Kožić, Maja: *Bračni život slavonske graničarske žene u svjetlu suvremenih zapisa u: Žena u seoskoj kulturi Panonije* (V. međunarodni znanstveni skup, Vinkovci 1980.), Etnološka tribina, Hrvatsko etnološko društvo, Zagreb, 1982., str. 18.

³⁶² Kazivala Ivanica Blažević, r. Goreta (1922.-2014.), Čavoglave.

³⁶³ Kazivala Biserka Goreta, r. Stanković, r. 1966. u Mirlović Polju, živi u Čavoglavama.

nemogućnosti samorealizacije u prekobrojnoj obitelji. Starije kazivačice također su znale upozoravati na diskrepanciju između *zamišljenog* i *ostvarenog*; i same su bile u distrakciji sa sobom - one se neće usprotiviti očekivanom, ali su vrlo svjesne da to očekivano, *zamišljeno*, u svakodnevnom životu pokazuje i svoje naličje. U usmenoj književnosti česte su pjesme u kojima pojedinac žali što nema braće i sestara. Pjesma o dvojici braće³⁶⁴ tematizira tugu žene-majke koja se mora suočavati s gubitkom djece u nemogućim životnim okolnostima. Dio pjesme u kojem brat kreće u potragu za bratom koji odlazi u hajduke govori o samoći jedinca.

Margaret Mead u svojoj knjizi *Odrastanje na Samoi*³⁶⁵ iznosi elemente odgojnog koncepta kojeg je moguće zamijetiti u Dalmatinskoj zagori - zanimljivo, govoreći o Samoi, takav odgoj veže za sebe epitete liberalnog, dok slične pojave u Dalmatinskoj zagori iz perspektive današnjih pedagoških standarda smatramo zaostalima. Možemo ovdje također govoriti o promatranju Drugoga što bi u ovom slučaju bila Dalmatinska zagora, a suvremeni pedagoški standard bio bi u funkciji *nadređene kulture* koja analizira *podređenu kulturu*, dakako, iz svoje pozicije. Budući da svaki zaključak biva relativan, morali bismo se zadovoljiti iznošenjem činjenica, ali ne i donošenjem zaključaka. Evo nekih postavki toga odgoja: svako dijete može otići od kuće ako mu ne odgovara ozračje, a liberalnost u odgoju i odgovornosti uključuje širi krug obitelji u skrb o djeci. No jednako tako nitko neće pokazivati preveliku brigu oko djece, što snižava razinu stresa kod svih članova zajednice. U zajednicama koje autorica opisuje ne postoje rodne podjele kakve poznajemo u zapadnom društvu, što ukazuje na to da one nisu urođene već su oblikovane kulturom, te upućuje na oprez pri uspoređivanju odgojnog koncepta takve kulture s odgojnim konceptima Zapada. Žensko dijete Dalmatinske zagore rano se prilagođavalo očekivanjima kulture kojoj je pripadalo, a ono je, usprkos naprednijem etnografskom području (*jadranski areal*), u mnogim segmentima bilo vrlo blisko očekivanjima od žena u primorskim krajevima: „Nan ženskiman malo su se kad dali igrati, pa ni kad smo bile dičica. Odma' su nas matere učile štakodare raditi u rukan: jagla, zbice, kudilja i breteno su bile sve naše igre na koje smo smile igrati. Učili su nas da za ženske nisu nikakove igre nego rad rukan: plesti, presti i krpiti.“³⁶⁶ Široke su mjesto u neposrednom primoštenskom zaleđu, slično odnosu mjesta Opor i Kaštelanske zagore - zbog vrlo male udaljenosti od mora (što je razvidno iz fonološko-morfoloških komponenti govora/teksta kazivačice), geografski ne možemo govoriti o Dalmatinskoj zagori,

³⁶⁴ Andrić, Nikola: Nav. dj, 1896., br. 48 i 49, str. 172. i 184., Zagvozd (zabilježena i u Brčkom te u Banićevoj zbirci).

³⁶⁵ V. Škokić, Tea: Nav. dj., str. 79., 80.

³⁶⁶ Furčić, Ivo: *Narodno stvaralaštvo šibenskog područja III, mjesta u šibenskom zaleđu*, Muzej Grada Šibenika, Šibenik, 1988., str. 72., Široke.

ali određenim etnografskim komponentama dijelom joj pripada; mogli bismo donekle govoriti o graničnom području, uzimajući ga ipak s blagom rezervom. Međutim, poznata činjenica u Dalmatinskoj zagori također je intenzivan fizički rad žena od njihove djevojačke dobi (prikupljanje drva za ogrijev i vode te nošenje istoga na leđima na vrlo velikim udaljenostima). Muška djeca također su uključivana u radne aktivnosti;³⁶⁷ mogli bismo ironično reći da je po pitanju odgojnih metoda emancipacija u Dalmatinskoj zagori vrlo prirodan proces. U usmenoj književnosti s tematikom iz djevojačkog života miješaju se primjeri o *ostvarenom redu* prema kojemu su djevojke izložene napornom fizičkom poslu, s projekcijom *zamišljenog reda* u kojem se djevojke za djevojaštva *štedi*, ne izlaže ih se teškom poslu, kako bi ih se *očuvalo* za udaju. Presudna uloga u takvom odgoju pripada majci; najveći broj usmenoknjiževne građe s temom odnosa majke i kćeri mahniti je plan usmjeren dobroj udaji kao produktu simbioze majke i kćeri, koji je tek suptilno izložen muškoj strani obitelji. Žena zna da je udaja ženskom djetetu uvjetni spas; prema *zamišljenom redu*, za žensko dijete nema mjesta unutar primarne obitelji, običajnim pravom ono se odriče pripadajuće imovine u korist bratu, raspolazući samo mirazom. Majka se neće usprotiviti takvom poretku stvari, ali će u danim okolnostima naći prostora svom samostalnom djelovanju za dobrobit kćeri. Time ona dvostruko narušava red - ne samo da potajno pogoduje kćeri, nego istovremeno narušava poziciju sina s kojim je, paradoksalno, kako smo analizirali u početnom dijelu ulomka, stvorila neraskidivu, gotovo manipulativnu vezu. Zanimljiva je zakonitost tradicionalne zajednice da javno prekoraва majčine postupke (*majke na zlo ćeri uče*), ali ih prešutno dopušta iz čega proizlazi da je, u svojim okvirima, zajednica vodila računa o strategijama ženskog *zbrinjavanja*, više negoli se to javno očitovalo:

*Kiša pada, a grad sve otuče,
zašto majke na zlo ćeri uče.
Mater voli ćeri nego sinu,
kad navrši šesnestu godinu.
Čin šesnestu godinu uvati,
odma gleda di će je udati.
Za mlada je ona udat gleda,
a sinu se oženiti ne da.
Već ga suje i ovako kara:*

³⁶⁷ Mate Blažević r. 1952. u Čavoglavama vrlo često obnavlja sjećanje na ovcu od koje je bježao kao četverogodišnji čoban kao i na proces izrade vina u kojem je redovito sudjelovao još od dječjačkih dana.

*„Nu vidite moga nesritnjaka,
di po silin traži divojaka.
Rada bi mi dovest nevjesticu,
e ne gleda udati sestricu.“ (...)
Zavoli tuđeg berekina
bolje nego rođenoga sina.³⁶⁸*

U istoj pjesmi majka savjetuje kći da zavadi kuću u koju dođe jer će tamo naći *tuđu majku/ljutu, strogu, zlu i naopaku* - zametne li svađu, omrznut će svima pa će se svi htjeti odijeliti od nje. Ovakve pjesme ne nalazimo u starijima zapisima. Upravo razlika između starijih i novijih zapisa potvrđuje tezu o promjenjivosti tradicijske kulture - briga majke uvijek je prisutna na isti način, no, dok u novijim zapisima (od 60-ih god. 20. st.) majka eksplicitno savjetuje kći o (lukavom, ali grubom) načinu osamostaljivanja (v. primjer ispod), u starijima tek daje savjete kako se najbezbolnije implementirati u novu obitelj, nema govora o samostalnom životu u smislu nuklearne obitelji.

*Šta će tebi tuđi roditelji
odili se pa živi po želji.
Tako 'š muža koristiti sama,
ovo tebi naređuje nana.
Ne treba ti ni kuća, ni stanje
dosta ti je soba za spavanje.
Tako ničim ne moraš se brigati,
nit ćeš radit, nit porez plaćati.
Šta te briga, za te mora biti,
kad nestane, muž će se briniti.
Zašto da ti zapovida drugi,
sve što nemaš kupi u zadrugi. (...)
Trebaš mužu oduzeti komandu
il ćeš živit u bidi i jadu.
(...)*

³⁶⁸ Petričević, Anka: *Narodne pjesme iz okolice Lovreća*, IEF rkp. 135, 1953., br. 35. Primjere suvremenih zapisa iz imotske okolice v. u: Dragić, Marko: *Usmeno-književna baština u Slivnu kod Imotskoga u: Cjelovitost Zabiokovlja - pluridisciplinarni pristup*, Mostar, 2011., str. 173-202.

*A ti, amo, snalažljiva budi
kad ga nema ima drugih ljudi.
Obrati se svomen prijatelju
on će tvoju ispuniti želju,
uturi mu u džep hiljadarku,
volit će te više nego majku.*³⁶⁹

Napominjemo ipak da je ovu pjesmu napisao muškarac³⁷⁰ pa bi vjerodostojnost primjera trebalo ostaviti *otvorenom*, iako nema dvojbe oko toga da u novijim zapisima majčini savjeti upućeni kćeri jače odstupaju od *zamišljenog reda* tradicijske kulture, u skladu s društvenim promjenama.

Majka sa svojom djecom razvija intuitivnu vezu, ona predosjeća negativan razvoj situacije te savjetuje djecu (najčešće sinove) koja su izložena smrtnoj opasnosti ili pogibiji druge vrste. U pjesmi *Ženidba Janka Sibirjanina*³⁷¹ majka se pojavljuje u ulozi savjetnice svoga sina Sekula, nećaka njezinoga brata Janka. Do izražaja dolazi ženska intuicija i mudrost - ona osjeća da bi se njezinu bratu moglo nešto loše dogoditi, ali je oprezna kada savjetuje sina - pazeći da sinov život ne dovede u opasnost, savjetuje mu da se pruruši u *bugarske haljine*. Sin savjet posluša, a u konačnici se prihvatanje majčina savjeta učini presudnim jer njegov dolazak uspješno okončava ujakovu ženidbu i spašava mu život. Janko je regularnim putem isprosio i zaručio djevojku, ali se na putu uspješnoj realizaciji braka ispriječi *šura*, zbog interne svađe. Diplomatski, služeći se lukavstvom, žena, Sekulova majka, pozitivno razrješava situaciju, a da to nitko javno ne zna. Javni pobjednici su muškarci, Janko i Sekul, oni su se proslavili svojom snagom i lukavstvom, no njihova superiornost ne bi mogla doći do izražaja da nije bilo majke, *pasivnog aktera*. U Dalmatinskoj zagori žena se često služila takvim lukavstvima čime je tradicija ostala neoskrvnuta, a situacija se obrće u njezinu korist. Žene su se služile mudrim, prikrivenim potezima, ali i javnim istupanjima protiv tradicije - i jedno i drugo odraz je njihove hrabrosti. Iako se i muškarcu u snovima nude rješenja za određene situacije, čini se da je žena češće *jači* akter kada govorimo o kontroli nesvjesnoga, ona često predviđa ishod situacije, ne samo kada je u majčinskoj ulozi:

³⁶⁹ Bezić, Jerko: Nav. rkp., str. 64-66.

³⁷⁰ Isto, str. 66. - prama izjavi pjevača Marka Kunca tekst je napisao Božo Zovko iz Berinovaca kod Medova Doca.

³⁷¹ Kačić Miošić, Andrija: Nav. dj., br. 43, str. 182-184.

Bitka na Muhačkom polju

*Sanak snila ugarska kraljica,
lipa ljuba kralja Ludovika,
u Budimu gradu bijelomu;
sanak snila, u sanku vidila,*

*da se vedro nebo prolomilo
nad Budimom, nad bijelim gradom,
da je sunce na zemljicu palo,
da je jasni misec pomrčao,*

*svitle zvizde misec odbignule
ter su kraju neba pribignule;
da su utve Dunaj priletile,
ter su pale na polje Muhačko.³⁷²*

U pjesmi *Marko Kraljević osvećuje smrt brata Andrije*³⁷³ majka predosjeća nesretan ishod, ali Marko njezin savjet ne sluša:

*Ah moj Marko, moje dite drago!
Ma ti ajde u goru u love,
ma ne vodi Andru, brata svoga,
jer je Andre ponejaka glava,
pa će ludo izgubiti glavu.*

Varijante iz Dalmatinske zagore zabilježene su u zbirci Filipa Banića (br. 102 i br. 132), u Tommasea (br. 118, 144 i 150), u Ostojića (I., br. 221 i br. 224).

U varijanti pjesme *Marko Kraljević i ban Svilajin*³⁷⁴ zabilježenoj u Tommasea bez značajnijih izmjena u odnosu na ishodišni oblik, Marko Kraljević traži majčin savjet. Ona, očekivano, predosjeća ishod situacije tj. smrt jednog od sudionika u sukobu, Marka ili njegovog rivala, te

³⁷² Isto, br. 53, str 211., 212.

³⁷³ Bosanac, Stjepan (ur.): Nav. dj., br. 33, str. 126.

³⁷⁴ Isto, br. 44, str. 181-183., Banovci kod Oriovca.

mu savjetuje da ne kreće u borbu. Marko ne sluša majčin savjet jer ne izići na megdan znači sramotu, koja je ovdje izražena metaforom *prela* i *vretena*, ženskih poslova, u pejorativnom, podrugljivom i ponižavajućem kontekstu:

Oj starice, moja mila majko!
Vjera moja tvrdja od mermera.
Volim danas izgubiti glavu,
neg sramotu na sebi nositi.
Ta poslušaj, moja mila majko!
Ta poslušaj, što mi zbori bane:
ako mu ja na mejdan ne dojdem,
poslat će mi prelo i vreteno,
i tri oke bijela misira,
da mu predem gaće i košulju,
da napredem i donesem banu,
da donesem i krojim na njega.
Što ostane da u sanduk slažem
te udajem ko mlada divojka,
i da d'jelim ta svatovom dare.

U velikom broju pjesama majka prosi momka/djevojku za svoju djecu prema vlastitim kriterijima koji u velikom broju pjesama rezultiraju za dijete pozitivnim ishodom; primjerice, odabire sinu slijepu djevojku koja na kraju progleda, ili u drugom primjeru, ne želi isprositi djevojku od *Indija ravnih* iako je jako lijepa jer je *cura od Indija ravnih, /od Indija, od zemlje proklete*.³⁷⁵ Međutim, znatan je i broj pjesama u kojima, proseći svojoj djeci odabranike (osobito kćerima), majka griješi, njezine namjere mogu biti plemenite, ali nisu kompatibilne s namjerama djevojke/mladića. U usmenoj građi koju smo analizirali čest je lik zle majke koja *remeti red* svojom (ne)odgovornošću za nesretnu ljubav djece, koja je često proklinju ne opraštajući joj ni na samrti:

Kiša pada, kiša rominjala,
đevojačka majka umirala.

³⁷⁵ Andrić, Nikola (ur.): Nav. dj., 1909., br. 87, str. 135., 136., pjesma je s otoka Hvara, ali je uzimamo znakovitom jer su slični primjeri zabilježeni i u Dalmatinskoj zagori.

*Nek'umire, i pravi bi bilo,
 njojzi drago rastaviti milo.
 Ko je milo rastavio
 sa zemljom se ne sastavio,
 luli noge prekrstio,
 kroz kamiš se provlačio,
 crnji bio nego lonac,
 tanji bio nego konac!*³⁷⁶

Muškarac se postavlja na stranu supruge pa u pjesmi *Marko neće da pomaže smrti*,³⁷⁷ sin majci ne želi na smrti olakšati muke; ona ga moli da je spasi udarcem koplja iznad glave, ne bi li se prepala i od straha umrla. Sin to odbija učiniti i na smrtnoj postelji je podsjeća kako je na piru svoje kćeri njegovu trudnu ženu optužila za krađu čaše.

Odnos majke prema umrlom djetetu pokazatelj je razrađene mreže obrambenih mehanizama u specifičnim životnim uvjetima koji su izgradili specifičan svjetonazor:

*„Za odraslim djetetom nije se običavalo puno tugovati. Vjerojatno zbog toga što se puno djece radalo, pa je majkama bilo lakše preboljeti smrt kojeg djeteta, odnosno što se vjerovalo da će dijete netom umre otići u raj, postati anđeo i nakon majčine smrti privesti i svoju majku u raj. Stoga se često znalo isticati u narodu: „Sritna je svaka mati koja ukopa koje dite!“ A vjerovalo se i u to da sve što je umiralo kao dojenčad ili kroz djetinjstvo i nije bilo sposobno za život.“*³⁷⁸

U *baladama o nekrštencu*, mrtvo dijete zamalo ne uspije ući u raj zbog plača majke, koja ne poznajući onostrano pravilo, svojim osjećajnim izljevom plača ometa spokoj duše.³⁷⁹ U tradicijskoj kulturi Dalmatinske zagore rašireno je vjerovanje da za malim djetetom ne treba plakati. Vjeru smo istaknuli kao jedan od ključnih elemenata tradicijske kulture Dalmatinske zagore; specifična pomirenost sa sudbinom olakšala je opstanak u zajednici u kojoj je u određenim trenucima njezine povijesti lakše bilo izgubiti dijete, negoli ovcu jer je ovca mogla prehraniti preživjelu djecu. Snažni su opisi majki suočenih s gubitkom djece u pisanoj književnosti, kakav je opis žene u procesiji u *Kurlanima*, a navodim isječak iz manje poznate

³⁷⁶ Krstanović, Zdravko: Nav. rkp., br. 73, str. 51., 52.

³⁷⁷ Andrić, Nikola (ur.): Nav. dj., 1929., br. 342, str. 203. (iz Tommaseove zbirke br. 190.).

³⁷⁸ Furčić, Ivo: Nav. dj., str. 36.

³⁷⁹ V. Delić, Simona: Nav. dj., str. 68.

pripovijetke *Majčina vjera*.³⁸⁰ Oba opisa istovremeno ukazuju na snažne majčinske osjećaje, ali i na pomirenost sa sudbinom. Žena po snježnom nevremenu odlazi u kapelu sv. Kate noseći dijete u naručju, već sedmo koje joj je umrlo od iste bolesti. Kad je župnik pita zašto ga je po tolikoj zimi nosila, ona odgovara: *A što ću, jadna ti sam! Srce mi govori: Ponesi ga k misniku, nek otrese svete haljine, pa što mu Bog da. Nije mu studeno na mojim prsima. Došla sam, a Božja nek se vrši. Ako mi ga Bog uzme, bit će mi ga žao. Al opet hvala Bogu na njegovu daru. Ja vjerujem, što Bog čini, za moje dobro čini. Ako je bolje za nj i za me, da umre, nek umre. Ako je Božja volja, da živi, neka živi. U svem nek se izvršuje sveto hotinje Božje.* (...) *A otac ga ne će ni vidjeti, on je daleko na radi.* Pripovijetka završava majčinim obraćanjem župniku nakon djetetove smrti: *Pravo si reko, da će mi živjeti, kad se zaodjene anđeoskim životom. On s anđelima pjeva i uživa Boga svoga, al majčino srce tugovat će za njim do svog vijeka. Božjim odredbama ja se pokoravam svim srcem svojim i svom svojom dušom. Hvala Bogu na daru! Bog je tako hotio, neka bude ime sveto Njegovo blagoslovljeno!* U Bosni je zabilježena pjesma u kojoj se majka suprotstavlja tradicijskom redu, ali mu se uskoro i vraća.³⁸¹ Godinu dana oplakuje smrt jednogodišnjaka, to vide anđeli i mole Boga da utješi majku. On djetetu povratu dušu koja majku izvijesti o nemiru koji njezin plač uzrokuje njegovoj duši, njegova je košulja zbog toga mokra, a svijeće u rukama ugašene. Ta pjesma propagira kršćanski ideal – pomagati za života, a smrt doživjeti, u duhu vjere, kao nagradu za uzoran život:

*Bog proklinje svakog roditelja,
koji žali svoga umrloga,
kad mu pasa četrdeset dana.
Što ne žališ bolna na postelji
i ne žališ nužna u nevolji?
Bolje bi mu od koristi bilo!*

Ima pjesama u kojima majka svojim plačem vrati dijete, ali takvi primjeri su rjeđi. Pjesma *Majčini zavjeti vraćaju mrtva sina* zabilježena je u Makarskoj, a zagorsku varijantu nalazimo u Lećevici.³⁸² Oplakivanje djece, u usmenoj književnosti to su najčešće sinovi (rjeđe kćeri kao u ovom primjeru), legitimno je u njihovoj odrasloj dobi i iskazano je često istom formulom,

³⁸⁰ Plepel, Lujo: Nav. dj., str. 16-19.

³⁸¹ Andrić, Nikola (ur.): Nav. dj., 1896., br. 26, str. 46.

³⁸² Pavlinović, Mihovil: Nav. dj., br. 12, str. 36.

metaforom *kukavice* - kukavice su najčešće tri žene, majka, ljuba i sestra. Izdvajamo pjesmu u kojoj se javlja figura maćehe i to u svom neočekivanom obliku - u funkciji ne nužno zle, ali zamjenske majke, čije je oplakivanje nemoguće dovesti u poređenje s majčinim.

(...) zakukaše do tri kukavice:

jedna kuka jutrom i večerom;

druga kuka kad joj na um padne;

treća kuka, nigda ne pristaje.

Koja kuka jutrom i večerom,

to je majka Mare djevojke.

(Djevojka je, saznajemo iz prethodnog dijela pjesme, počinila samoubojstvo nakon smrti dragoga.)

Koja kuka kad joj na um padne,

to je stara Petrova maćija.

Koja kuka, nigda ne pristaje.

to je stara Nikolina majka.³⁸³

Teško je objasniti zašto Marina majka ne plače jednakim intenzitetom kao i Nikolina s obzirom na činjenicu da se u oba slučaja radi o smrti djece. Teško se priklanjamo zaključku kako je intenzitet žaljenja spolno uvjetovan, ali je takvo rješenje izgledno, budući da se u tradicijskoj kulturi smrt sina, osobito jedinca, smatrala većom tragedijom. Moguće je pretpostaviti da se razlika u intenzitetu oplakivanja muškog i ženskog djeteta u ovom primjeru može dovesti u vezu s intenzitetom krivnje - Mare je nehotice skrivila Nikolinu smrt, a namjerno svoju, dakle, na neki je način uzročnik nesretnih događaja, a Nikola je žrtva nesretne okolnosti. Slični su primjeri zabilježeni i u drugim dijelovima Hrvatske te u Bosni. Uspoređujući ih, moguće je zaključiti da postoji trojaka gradacija: majka je uvijek na prvom mjestu – njeno oplakivanje djeteta je najintenzivnije, ostali sudionici (*ljuba* i *sestra* najčešće, ili kako je u prethodnom primjeru, *ljubina majka*) izjednačeni su. Velik je, međutim, broj pjesama u kojima se za pravo prvenstva bore *majka* i *ljuba*. U oplakivanju djeteta, majka je

³⁸³ Botica, Stipe (ur.): Nav. dj., 1996., br. 143, str. 164.,165., Sinj.

možda na prvom mjestu, ali nakon ženidbe, tradicijski red prednost daje supruzi. U šibenskoj okolini zabilježena je i pjesma o zmiji u mladićevim njedirma koju ne žele izvaditi ni majka ni sestra, ali na to pristaje ljubav koja u konačnici, kao nagradu za hrabrost i ljubav, izvadi kolajnu:

*Zaspa Ivo na travi zelenoj,
ulize mu zmija u njidarca,
pa kad mu se prsin prošetala
i pod bilon košuljon smirila,
on sazivlje milu sestru svoju:
„Vadi seko, zmije iz njidarca!“
„Nimam brate neg tebe jedina,
da bi, brate, tebe ne imala,
ne vadam ti zmije iz njidarca!“
On sazivlje milu majku svoju:
(...)
On sazivlje virnu ljubu svoju:
„Vadi ljubo, zmiju iz njidarca!“
’na zagrće uz ruke rukave
da će vadit zmiju iz njidarca.
’na ne vadi zmiju iz njidarca,
nego vadi kolajnu od zlata.
Kajala se majka i sestrice
ča ne tiše vadit Ivi zmiju.³⁸⁴*

Takav koncept na prvi pogled nije u skladu s *majčinskom etikom* Dalmatinske zagore, ali odgovara poimanju reda tradicijske kulture iz njezinog najvažnijeg izvora - Biblije - djevojka ostavlja majku i odlazi mužu jednako kao što i muž prigli ženu, a majku i sestru postavlja na drugo mjesto. U odabiru između majke i žene/muža, potrebno se odlučiti za novoosnovanu

³⁸⁴ Isto, br. 78, str. 120., šibenska okolica.

obitelj. U pjesmi *Kraljević Marko i sv. Nedjelja*³⁸⁵ Marko se ogriješio o sv. Nedjelju jer je nedjeljom išao u lov. Na povratku kući osjeća slabost te moli majku, potom ljubav Jelicu i naposljetku sestru Andjeliju da mu otvore vrata dvora. Zanimljivo je da se ljubav i majka povlače kada ugledaju zmiju oko njegova vrata, a zmiju mu skine sestra. U Tommaseovoj varijanti od zmije ga opet oslobađa ljubav. Momkova ženidba često je potencijalna opasnost za majku - on napušta majku stvarajući novu obitelj gdje će žena zauzeti njezino mjesto (o pjesmama koje tematiziraju položaj muškarca između majke i supruge v. Prilog 1).

Iako su manje brojne, neupitnu emocionalnu snagu imaju i pjesme u kojima djeca oplakuju roditelje³⁸⁶ pri čemu nismo uočili znatniju razliku u brojnosti pjesama u kojima se oplakuje oca u odnosu na žaljenje za majkom. Pjesme koje oplakuju majku jasnije govore o prirodi odnosa između majke i kćeri pa osim repetitivnih stilizacijskih postupaka i motiva kojima je opisan značaj umrle osobe u životu one koja žali (*moj čaće, dušo moja! jedna li san i jedna ti san, zbogom, majko, sunce moje! što si mene ti grijalo*), sadrže i razloge zbog kojih se žali (*a ja nemam nikogal nego samo dicu svojul ko će mi ih pogledatilkomu ću ih priklonitilkad mi nema majke moje*³⁸⁷).

Posebnoj kategoriji možemo pribrojiti pjesme o majkama s nezakonitom djecom. Prema toj pojavi s vremenom se razvila tolerancija pa je danas gotovo u potpunosti prihvaćena, iako je položaj takve žene neformalno često društveno osuđivan. Kutleša govori o drakonskim kaznama koje su u njegovo vrijeme već bile dio prošlosti, ali je vanbračno dijete i dalje ostalo nepoželjna pojava, a moralnost one koja bi ga rodila, upitna: „*U stara vrimena malo je cura, još manje žena nepoštenih bilo, Bogu vála nema ji' puno ni danas na selu, svakako više nego prvo. Prvo su veće i strašnije kazne bile. Na priliku, kad bi cura rodila nezakonito dite, svezali bi tu curu, kučku i mačku i bacili u duboku vodu. Koju bi ženu sve selo nazvalo višticom i ne bi se tila očitovati, bacili bi je u vatru da izgori. Bilo je u starini i više taki' slučajeva. Kako su ti običaji postali i kada su pristali, niko ne zna kazati.*“³⁸⁸

O sličnim postupcima nema traga u usmenoknjiževnoj građi koju smo analizirali, a i sam Kutlešin iskaz upitne je vjerodostojnosti budući da „niko ne zna kazati kako su ti običaji postali i kada su pristali“. Lovrićeve *Bilješke* potvrđuju da ih nije bilo ni u njegovo vrijeme. Lovrić se suprotstavlja Fortisovim saznanjima o kažnjavanju žena, a ako uzmemo u obzir da i u jednog i u drugog ima ponešto istine, neosporna činjenica jest da su kažnjavanja bila manje

³⁸⁵ Andrić, Nikola: Nav. dj., 1896., br. 40, str. 122., Orašac kraj Dubrovnika, varijanta u Tommaseovoj zbirci, str. 55.

³⁸⁶ Bezić, Jerko: Nav. rkp., str. 38., br. 42, Lučane i Narić, Dora: *Narodne pjesme iz Neorića kod Muća*, IEF rkp. 869, 1969., br. 18, str. 13., 14.

³⁸⁷ Isto

³⁸⁸ Kutleša, fra Silvestar: Nav. dj., str. 248.

drastična negoli su ona o kojima govori Kutleša. Prema Fortisu je župnikovo nasilno skidanje djevojčine kape i rezanje njezine kose sramotni čin za djevojku koja se loše vlada. Lovrić se pita „na čiju vjeru Fortis širi ovu bajku. To sigurno nije nikada bila dužnost župnika, ili je ta dužnost vrlo stara datuma. Ako bi koja djevojka pokazala sklonost za kakav nedopušteni užitek i ako bi se to obaznalo, onda se nekoć događalo - a danas se ni to više ne događa - da bi se u slučaju, kada ne bi sama skinula znakove djevičanstva, složilo više djevojaka i da bi joj silom skinuli kapu s glave. Sad je i ovaj običaj gotovo ukinut, i svaka, koja učini kakvu ljubavnu pogrešku, skida kapu sama, a ne mora se uostalom brinuti ni da promijeni boravište, kako dodaje Fortis; štoviše, ona pobožno okaje svoju pogrešku i preporuči se samilosti župnikovoj, koji joj redovito nađe muža“.³⁸⁹ Dakle, već u 18. stoljeću možemo govoriti o relativno blagonaklonom pogledu na ženske prijestupe, iako ih uvijek prati loš glas, često dovoljan za tešku sudbinu žene. Zabilježene su pjesme o nezakonitoj djeci i međusobnoj ženskoj solidarnosti u takvim situacijama, ali i bratsko-sestrinskoj ljubavi, gdje brat štiti sestru s nezakonitim djetetom, a uobičajena je bila suprotna pojava - da se sestra boji reakcije muških članova obitelji nakon saznanja o njezinoj nezakonitoj trudnoći. U pjesmi iz Vrgorca žena obznanjuje mužu da mu sestra skriva nezakonito dijete jer se boji njegove reakcije, ali on postupi neočekivano, upućuje ženu kako da zajedno zaštite njegovu sestru:

*„Da ti bora, virna ljubo moja,
mi neimamo od srdca poroda,
evo čedo drage seke moje;
ako tebe kogodir upita:
Je l' to čedo Jele zave tvoje?
A ti reci, moja ljubo virna;
da je ovo čedo Todorovo,
naša će se i udati seka.“
Milostiva Todorova ljuba,
goji ona ono čedo malo,
pod imenom svoga gospodara,
stala zavom puno godin dana,
a nikad je prikorila nije.”³⁹⁰*

³⁸⁹ Lovrić, Ivan: Nav. dj., str. 103.

³⁹⁰ Pavlinović, Mihovil: Nav. dj., br. 759, str. 637- 639., Vrgorac.

U svakodnevnom, *skrivenim*, privatnim odnosima, kakav je odnos prema djeci, žena pokazuje svoju nepriznatu moć - djeca su njena briga, ali i prilika da učvrsti polje svoga djelovanja. Muškarac je načelno na čelu obitelji, ali stvarni agens je žena.

U usporedbi s majkom, otac u usmenoknjiževnim oblicima rjeđe dominira u odnosu prema djeci, najčešće je antipod majci - majka je aktivni subjekt, otac je pasivan, majka je odlučna u svojim namjerama, otac je popustljiv, najčešće podržava odluku djece. Iako je generacijski sukob čest u usmenoj građi, ima pjesama u kojima roditelji surađuju, prihvaćajući, nakon prvotnog protivljenja, odabir djece, o čemu će u nastavku rada biti govora.

Najgori majčinski kompleks uvijek je bolji od položaja nerotkinje. Osim tereta osobne tuge, žena nerotkinja izložena je snažnom pritisku okoline koja je ili žali ili izruguje. Ukoliko nema podršku obitelji, ona je u gotovo istovjetnom položaju kao neudana žena. Sljedeća pjesma govori o teškoj sudbini žene nerotkinje koju ne prihvaća ni vlastiti muž što nije bila redovita praksa, ali istinitom možemo smatrati Kutlešinu tvrdnju:

*„U nas nema čovika i žene koji dicu ne žele. Težaku ako nema poroda zaludu je sve blago i bogatstvo, njegovo je srce prazno otrnulo, njegova je duša čemerna. Težakinja koja je neplodna drži, da je nesrtna i od Boga prokleta (...) Šćirku (nerotkinju) nitko žali, nitko i prizire“.*³⁹¹

O istoj pojavi Ivanišević govori izravnije, navodeći paremiologizme kao dokaz ukorijenjenosti pojave u narodnoj svijesti: *Od zla roda - nema ni poroda. Prođi se žene neplodnice i zemlje nerodnice.*³⁹²

Znakovit je primjer iz Drniškog kraja kada Martin Goreta ženi znatno mlađu udovicu pok. Jere, Maru Matić r. Perković koja je, budući da u prvom braku nije imala djece, imala mlađih neoženjenih prosaca, ali se željela udati isključivo za Martina. Prema kazivanju njezinih potomaka, razlog je očito bio istinska zaljubljenost jer ne uočavamo nikakve objektivne prednosti njezinog izbora - Martin nije bio bogat, a osim toga, iz braka s prvom suprugom imao je troje djece. Za život s udovcem i troje njegove djece, u relativnom siromaštvu, teško je mogao postojati motiv izuzev istinske ljubavi. Osim toga, potomci su je poznavali kao *drugačiju*; pripovijedaju kako ju je svaki novi par njezinih potomaka veselio i kako nikada nije pitala za materijalnu pozadinu ili neke druge motive koji su mogli utjecati na njihov

³⁹¹ Kutleša, fra Silvestar: Nav. dj., str. 208., 215.

³⁹² Ivanišević, Frano: Nav. dj., str. 272.

odabir. Međutim, Martinov izbor bio je motiviran praktičnim razlozima - on bira Maru jer nema djece (i kako se pretpostavljalo, očito ih ne može imati, budući da njezin desetogodišnji brak nije rezultirao potomstvom); dakle, moći će se brinuti za njegovu djecu bez da ga optereti novom. Zanimljivo je da nitko nije dovodio u pitanje mogućnost da je Marin pokojni muž bio krivac za bračnu neplodnost (što se u konačnici pokazalo istinitim jer je Mara Martinu rodila četvero djece).³⁹³ Dakle, žena je apriorno krivac za brak bez djece, ne propitkuje se eventualna problematična uloga muškarca. Monografija iz Lobora (Josip Kotarski) pokazuje da je slično bilo i u *naprednijim* područjima (Slavonija) s dominantnom tradicijskom kulturom.³⁹⁴ U verziji pjesme *Marko Kraljević moli brata Andriju, da mu pogubi ljubav*³⁹⁵ iz Orašca kod Dubrovnika, mlada se djevojka sama nudi Marku Kraljeviću, priznajući mu ljepotu supruge koja gubi svoju vrijednost zbog činjenice da nemaju djece. Kad mu porodi čedo, Marko Andjeliju moli za oprost, a dovedenu djevojku vraća kući. Radikalnija je varijanta iz Doca Donjega³⁹⁶ - Anđelija Marku odobrava slobodu koju od nje zahtijeva - da traži mlađu djevojku s kojom će imati djece iako se s time ne miri (*niz obraz je suze oborilalter proklinje Kraljevića Marka: bog t'ubio Kraljeviću Markolšto će tebi kičena divojkalkad je u tebe na domu ljuba*). Nova Markova odabranica ne pristaje doći u kuću u kojoj je već ljuba. Marko moli brata da ubije Andjeliju, ovaj natopi sablju vlastitom krvlju i hini pred Markom da ju je ubio. Kad se vrate u *Markove dvore*, nađu Andjeliju s čedom, a drugu odabranicu, budući da se njezin povratak kući smatran sramotnim, udaju za Andrijaša. U pjesmi *Ivan Senjanin i pozlobljena ljuba*,³⁹⁷ likovi su drugačiji, sadržaj je također djelomično izmijenjen - Ivan se ispriča Jeleni, ali tek nakon što ona rodi te se osvećuje Misirki djevojci koja mu je donijela lažne vijesti. Trudnoća je, međutim, bila vrlo teško razdoblje za ženu Dalmatinske zagore, iako je kazivačice uglavnom ne spominju u traumatičnom kontekstu, prihvaćajući je kao prirodno stanje koje se jednostavno treba prebroditi, istovjetno primorskim, naprednijim hrvatskim područjima.

„Žena bi se prvo povjerila prijateljici, zatim mužu, a od svekra i svekrve bi krila dok je mogla. Za prvinkinju je to bilo kao da je učinila koje sramno dilo, ništa čega se treba sramiti, pa je tako sakrivala drob šta je duže mogla. Sekru i sekrvi makar da bi i bilo drago šta će

³⁹³ Prema kazivanju Ivanice Blažević, r. Goreta (1922.-2014.) i Mate Blaževića r. 1952.

³⁹⁴ „Ako je muškarac oženjen i nema djece, ne zamjera mu se toliko, ne izgubi na poštovanju jer se krivnja pripisuje ženi” u: Rihtman Auguštín, Dunja: Nav. dj., 1984., str. 140.

³⁹⁵ Bosanac, Stjepan (ur.): Nav. dj., br. 24, str. 92.

³⁹⁶ Banić, Filip: Nav. rkp., br. 80, str. 279-281. Slična je pjesma o nepravdi Marka Kraljevića prema ženi *Ljuba Kraljevića Marka i brat mu Andrija*, br. 86, str. 302.

³⁹⁷ Pavlinović, Mihovil: Nav. dj., br. 82, str. 186- 188., Ugljane.

postati did i baba, šta će dobiti unuka oli unuku, bilo in je puno i do toga šta će izgubiti, bar za neko vrime, jednu radnu snagu u kući, pa bi tako prvinkinje, a i ne samo one, da bi ugodile sekru i sekrvi odile u polje i radile u polju i po kući kako da i ne nosu dite u sebi. Tako se užalo odit u polje sev do samog poroda, a nike su užale u polju, na radu, roditi.“

Osobito u vrijeme poslije poroda ženi su, budući da ukućani nisu o rodilji običavali voditi veliku brigu, pomagale druge žene. „Nigdi nije bilo toliko ljuskosti, koliko žena prima ženi kad se radilo o rodilji.“³⁹⁸ Zabilježili smo podatak o muškarcu, Iliji iz Opora,³⁹⁹ koji je obnašao posao babice.⁴⁰⁰ U Dalmatinskoj zagori nismo nailazili na takve primjere, babica uglavnom nije bilo specijalizirano zanimanje, obavljala ga je većina žena, učeći jedna od druge i pomažući si međusobno. Improvizacija, higijenski loši uvjeti često su rezultirali nehotičnim čedomorstvom o čemu svjedoče kazivačice.⁴⁰¹ Od 60-ih godina sve više se prakticirao porod u rodilištima.

5.2. Djevojaštvo

Iako su brak i majčinstvo imperativne vrijednosti tradicijskog sustava Dalmatinske zagore, žene mahom navode djevojaštvo kao doba blagostanja i bezbrižnosti, zanemarujući čak i djetinjstvo ili ga spominjući tek sporadično. Teško je moguće da je razlog tome zaborav, nemogućnost da se sjete vlastitog djetinjstva ili svjesna želja za potiskivanjem određenih događaja; razlog bi prije proizlazio iz značenja djevojaštva za život žene unutar tradicijske kulture. Djevojaštvo je priprema za jedan od najvažnijih događaja u životu žene Dalmatinske zagore - za udaju. Iako ni u tom razdoblju nije u potpunosti neopterećena, jer nikada nije bila lišena fizičkog rada,⁴⁰² mogli bismo reći da je to ipak (jedino) životno razdoblje u kojem je žena posvećena sebi.

³⁹⁸ Furčić, Ivo: Nav. dj., str. 66., 67.

³⁹⁹ Selo Opor na graničnom je prostoru Dalmatinske zagore, „geografski joj jasno ne pripada, ali je etnografski povezan s tradicijom Zagore pa bi ga prikladnije bilo nazvati zaobaljem, negoli čistim prostorom Zagore“. V. str. 249. u: Botić, Jurica - Odža, Ivana: *Geografski determinizam u pučim vjerovanjima i tradiciji sela Opor*, u: Kapitanović, Vicko (ur.): *Kultovi, mitovi i vjerovanja u Zagori*, Veleučilište u Šibeniku, Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu, Kulturni sabor Zagore, Split 2013., str. 247-263.

⁴⁰⁰ Prema kazivanju Blaženka Botića (1934.-2015.), Opor.

⁴⁰¹ Ana Blažević r. Jukić, r. 1937. u Čavoglavama gdje i živi, kazivala je o smrti vlastitog djeteta nedugo nakon poroda zbog nestručnog podvezivanja pupčane vrpce.

⁴⁰² Vrlo je malo pjesama koje govore o teškim fizičkim poslovima koje obavlja djevojka, iako je u usmenom kazivanju ženā Dalmatinske zagore mnogo potvrda istoga. Navodimo rijedak primjer u kojem se djevojka žali na teške poslove koji su naružili njezinu djevojačku ljepotu. U: Krstanović, Zdravko: Nav. rkp., br. 16, str. 12., Siverić:

„Divojci je ugodniji život nego udatoj ženi i udovici. Svaka od nji ima rāđe, ali divojku se čuva, šćedi i cini, ženu i udovicu malo i nimalo.“⁴⁰³

Djevojku se, dakle, *štedi i čuva*, po svoj prilici za dobru udaju - česte su pjesme s temom protekcije djevojke, čuvalo je se uglavnom od onoga što je nakon udaje sačinjavalo životnu rutinu, suprotnu onoj za vrijeme djevojaštva:

*„Oj divere, moj ručni prstene,
ni sam restla bora gledajući,
ni orasa lista širokoga,
ni jablana grane visokoga,
već u majke u ogoju bila,
rano ligaj, a kasno ustavaj;
budila me ostarila majka:
Ustaj dušo granulo je sunce,
da pijemo kavu i rakiju.“⁴⁰⁴*

Djevojka se povjerava djeveru; taj odnos jedan je od najpozitivnijih i najmanje dvojbenih odnosa u usmenoj književnosti o čemu će biti govora u poglavlju o obiteljskim odnosima. Slične su pjesme u kojima je antagonist svekrva, djevojka ističe ljepote života u majke, suprotstavljajući mu život sa svekrvom:

*Kad sam bila u matere sama,
trave nisam ja čupati znala.
Dok ne dođo u Teskere ljute,
sve od muke požutiše ruke.
I bolu me moja leđa,
čupam travu oko međa.⁴⁰⁵*

Idem putom, pitaju me žene:

„Oj djevojko, što ti lice vene?“

„Moje lice vene od tereta,

teška rađa, pa mu puno smeta.“

⁴⁰³ Kutleša, fra Silvestar: Nav. dj., str. 248.

⁴⁰⁴ Pavlinović, Mihovil: Nav. dj., br. 722, str. 603., 604., Imotski.

⁴⁰⁵ Bonifačić, Rožin, Nikola: *Narodne pjesme i običaji kotara Knin*, IEF rkp.165, 1954., str. 41.

Usprkos težnji da se ostvari željeni cilj, udaja, u usmenoj književnosti snažno je prisutna svijest o ljepoti djevojaštva, o radosti i bezbrižnosti koju djevojci pruža roditeljska (prije svega majčinska) zaštita, iako je broj pjesama s temom bezrazložne radosti kao posljedice mladenačke nesputanosti nešto rjeđi.⁴⁰⁶ Takve pjesme stilski koncizno izražavaju ljepotu života pod majčinom protekcijom, najčešće jednostavnim dvostihovima:

*Crna gora nema razgovora,
ni djevojka koja nema majke.*⁴⁰⁷

*Oda' ću se, još ima vrimena,
bolje biti cura nego žena.*⁴⁰⁸

*Vedro nebo puno daničica,
blago meni dok sam djevojčica.*⁴⁰⁹

*Curi curo dok si u matere,
nećeš curit kad budeš u mene.*⁴¹⁰

*Curuj, curo, dok si u matere.
Kad s' udadeš, curovat ne znadeš.*⁴¹¹

*Udala b' se da mi nije žao
ostaviti djevojačko pravo.*⁴¹²

Uz spomenute, pjesmama o djevojaštvu tematski bismo mogli pripisati još dvije skupine - prvoj bi pripadale pjesme u kojima se djevojački život glorificira kroz figuru majke - majka preuzima djevojačke obveze, a vrijednost djevojaštva, djevojke i buduće žene uvijek je ekvivalent majčinoj brizi za djevojku. Majka je i ovdje ambivalentni karakter - realizira se

⁴⁰⁶ Pavlinović, Mihovil: Nav. dj., br. 252, str. 289., Ogorje.

⁴⁰⁷ Isto, br. 616, str. 540., Otok cetinjski.

⁴⁰⁸ Furčić, Ivo: Nav. dj., str. 62., Široke; isto u: Krstanović, Zdravko: Nav. dj., br. 16, str. 12., Siverić.

⁴⁰⁹ Bonifačić, Rožin, Nikola: Rkp. 165., str. 37., Šimunovići.

⁴¹⁰ Bezić, Jerko: Nav. rkp., br. 64, str. 80., Lučane, zabilježeno i na CD 491 Fonoteke Muzeja triljskog kraja, br. 13.

⁴¹¹ Petričević, Anka: Nav. rkp., str. 10.

⁴¹² Krstanović, Zdravko: Nav. rkp., br. 16, str. 12., Siverić.

kroz kćerkinu udaju, a istovremeno žali što je kći napušta.⁴¹³ Usmena književnost pokazuje snažan utjecaj muškaraca na život žene u patrijarhalnim društvima; čini se, međutim, da je barem podjednak (ako ne i veći) broj pjesama u kojima ženin život oblikuje žena - njezina majka. Prije udaje žena se obraća majci, jer se bliži *jesen i udaja mojalzbogom majko, dalje nisam tvoja*.⁴¹⁴ Drugu skupinu činile bi pjesme koje tematiziraju ženu-djevojku gomilanjem motiva njezine fizičke ljepote jer je ona relevantna u djevojačkoj dobi, u vrijeme zavodjenja i pripreme za udaju.

5.2.1. Fizički izgled. Erotski sadržaji

Fizički izgled žene kao potencijalni kriterij odabira i predmet žudnje u usmenoj je književnosti zabilježen prilično suptilno. Iz takvog prikaza malo saznajemo o kriterijima ženske ljepote kakvi su nam poznati iz kazivanja na terenu ili iz pisane književnosti, ali možemo naslutiti o odnosu žene i tradicijske zajednice prema tijelu kao segmentu „neodvojivom od uma čime tijelo nije objekt već kontekst kojim pojedinac ostvaruje odnos prema drugim objektima/stvarima/tijelima, ali i prema samome sebi kroz identifikaciju sa pretpostavljenom slikom o nama samima koja proizlazi iz onoga kako nas Drugi doživljava, a ne iz onoga što uistinu jesmo. Tijelo se neprestano kontekstualizira, ne može se iščitavati kroz jedan model, ono je otvoreno i nestabilno jer je neprestano izloženo novim iskustvima i situacijama i nikada nam u potpunosti ne pripada jer je uvijek odraz Drugoga“. Tijelo je područje zbira identiteta kako Andrea Zlatar objašnjava govoreći o romanu Yasmine Khadra.⁴¹⁵ Ako je odnos prema našem tijelu posljedica predodžbe drugih/o drugima, dolazi do poremećaja između dvaju subjekata od kojih jedan pokušava reproducirati sliku koju vidi, ali se gubi u prividu sebe. Nemogućnost sjedinjenja tijela i njegova obrisa uzrokuje sram, stid, gađenje i prezir prema sebi koji proizlaze iz potrebe subjekta da se odvoji, osamostali. Problem tijela osobito se tiče žene jer je njezin rodni identitet, kakvim ga vidi veći dio feminističke kritike, socijalno, kulturološki definiran, a ne prirodno određen. Ženskost i ženstvenost uvijek su se povezivali s ljepotom i reproduktivnosti što je dovelo do toga da se

⁴¹³ Pavlinović, Mihovil: Nav. dj., br. 616, str. 539., Otok cetinjski, česte su pjesme ovoga tipa; majka moli kći za povratak:

*Sokol moli djevojku:
„Oj divojko, mile moja,
osta sama majka tvoja,
povrati se dvoru svome!“*

⁴¹⁴ Krstanović, Zdravko: Nav. rkp., br. 16, str. 12., Siverić.

⁴¹⁵ Zlatar, Andrea: Nav. dj., 2010., str. 80-85.

ženu posmatra kao gotovo isključivo tjelesno biće.⁴¹⁶ Tjelesnošću, međutim, žena šalje *izvantjelesne* poruke. Sve do posljednjeg vala masovnijeg iseljavanja iz Dalmatinske zagore dominantan model ženske ljepote bila je kršna, čvrsta, jaka, ali ne i pretila djevojka. Nema pjesama o takvom modelu ljepote, ali su na različitim područjima Dalmatinske zagore zabilježene varijante kakva je dolje navedena iz Promine,⁴¹⁷ u kojima se ismijava nepoželjan fizički model, groteskni razmjeri ženske tjelesnosti. Varijante su zabilježene na različitim područjima, a zajednički im je prohodni motiv hiperbolizirane, proždrljive žene (kakvom se nerijetko opisuje i ženski karakter u cijelosti, njezina seksualnost, pohota) koja pojede svu ljetinu, a svojom veličinom polomi sve čega se dotakne:

(...) aršin duga, dva široka;

nit je more konj poniti,

nit je more brod povesti,

nego kola od olova,

i pod njima sto volova.

(...)

Troja vrata razvališe,

dokle nevu uvedoše.

Lonac masla potrošiše,

dok joj kose namazaše.

Vriću češalj polomiše,

dok joj kose razpraviše.

Tri kreveta podlomiše,

dokle nevu ulegoše.

Ne mogu joj bičve biti,

nego vlaška ararina,

ne more joj privis biti,

⁴¹⁶ Bećirbašić, Belma: Nav. dj., str. 23-28., 35. Poistovjećivanje žene s njezinim tijelom potvrđuju načini ponižavanja žena, gotovo uvijek istovjetni, usmjereni na tijelo, ne isključivo s ciljem nanošenja tjelesne boli, već prvenstveno s ciljem degradacije subjekta. Govoreći o kažnjavanju žena na Golom otoku, Jambrešić Kirin ističe kako se ženama jasno davalo do znanja da je „napad na njihovo reproduktivno zdravlje ciljana mjera logorskog šikaniranja i zlostavljanja. (...) Osim napada na ljudsko dostojanstvo, tjelesni integritet i najintimnija uporišta subjektivnosti, svrha je torture bila kod svake zatočenice uništiti ili umanjiti onu osobinu, onu sposobnost ili talent koji je izdvaja od drugih, koji sama najviše cijeni. Tako su lijepe žene bile izložene fizičkom unakazivanju, intelektualke obasipane uvredama (...)“; u: Jambrešić Kirin, Renata: Nav. dj., 2008., str. 82., 100.

⁴¹⁷ Pavlinović, Mihovil: Nav. dj., br. 885, str. 757. Istog karaktera su i pjesme br. 117, str. 233. u Grgića (pjesme iz Grabovca II.) br. 113 i 114, u Banića br. 92; sve preuzeto u: Andrić, Nikola: Nav. dj., 1914.

*nego vlaška mutapina,
ne more joj prsten biti,
nego gužva oračica.*

Slična joj je pjesma s imotskog područja:

*Ja poznajem curetinu Djidju,
po nježinu kokošiju vidu,
u nje nisu oči ko u cure,
ko s Aržanog u Purića Jure.
Ona ajka kad idje u poje,
ko da gonja po gori vukove,
a kad dođe u Šakića doce,
neće vuci njojzi poklat ovce.⁴¹⁸*

Kršna žena nije slučajno omiljeni model ljepote u Dalmatinskoj zagori,⁴¹⁹ kroz njega su u datom vremenu poslane brojne izvantjelesne poruke - kršna žena dobra je radnica, izdržljiva, zdrava, otporna na prijetnje prostora i vremena kojemu pripada. U brojnim primjerima, međutim, naglašen je upravo suprotni model (*blidikova* i *u pasu tanka*) kojega često ističe pisana književnost, izdvajajući ga kao netipičnost i posebnost u kontrastu prema dominantnom modelu koji je uvijek prisutan kao samorazumljiv, iako je u usmenoj književnosti rijetko opisivan; on postoji kao korelat izdvojenom modelu (*sve su cure jednolike,/samo jedna blidikova./Mili Bože, lipa li je/i u pasu tanka li je!*⁴²⁰). Za razliku od ženskog tijela, tijelo muškarca nije predmet ruganja u usmenim formama zabilježenima u Dalmatinskoj zagori. Izruguju se starci, ali se u pitanje ne dovodi tijelo eksplicitno, njegovi fizički nedostaci, već se izruguje putenost *starog tijela* i njegove (neprirodne) tendencije k mladom ženskom tijelu.

U fizičkom prikazu žene počesto su istaknuti odjevni ili modni detalji (*Lako ću je poznati,/poznat' ću je po haljini,/poznat' ću je po sadaku.*⁴²¹), ali im je prikaz prilično površan

⁴¹⁸ Petričević, Anka: Nav. rkp., br. 7.

⁴¹⁹ Interes gotovo svih hrvatskih pisaca, autora relevantnih književnih djela o Dalmatinskoj zagori, bile su žene (Božić, Meštrović, Raos, Šimunović), uključujući njihovu fizičku pojavnost, kao i *komplekse njihove ženskosti*.

⁴²⁰ Pavlinović, Mihovil: Nav. dj., br. 246, str. 286., Čvrljevo.

⁴²¹ Isto.

i uopćen pa bi se vrlo lako uklopili u bilo koje drugo etnografsko područje.⁴²² Premda nediferencirano, motivima koji se odnose na odijevanje i ukrašavanje tijela, tijelo se opet kontekstualizira, elementi odijevanja i ukrašavanja tijela važni su pak kao sredstvo zavođenja, slanja poruke muškarcu ili okolini, uljepšavanje tijela svojevrsna je „estetizacija stvarnosti koja se može iščitavati kao erotska dimenzija postojanja“, tijelo je *socijalna mapa*,⁴²³ osobito uzmemo li u obzir da se spominje uglavnom u kontekstu erotskih čežnji. Tijelo tako postaje mjesto gdje se susreću različiti mehanizmi socijalnog diskursa gradeći sistem značenja. Ono postaje tekst u koji se upisuju različiti narativi: religiozni, kulturološki, medijski, povijesni, ideološki, emotivni. U tom procesu kontekstualiziranja tijela kanaliziraju se različiti odnosi moći, „suvremena kontrola moći odvija se kroz oblikovanje tijela i seksualnosti putem mnoštva inskripcija kojima je gotovo nemoguće odrediti izvor jer su sinteza pluralnih, nenasilnih diskursa“.⁴²⁴ U odijevanju sociolozi pronalaze odraz individualnosti ili pokušaj samorealizacije kada je ona onemogućena na drugim područjima i dovode ga u vezu s kulturnim praksama određene zajednice.

“Čini se da za svaku klasu ljudi, štoviše, za svakog pojedinca postoji određen kvantitativan odnos između nagona za individualizacijom i nagona za uranjanjem u kolektiv, tako da jedan od tih nagona, ako mu je onemogućeno da se izivi na nekom određenom području života, traži drugo na kojem sada ispunjava mjeru koja mu je potrebna. Tako se čini kao da je moda takoreći ventil iz kojega izbija potreba žena za nekom mjerom isticanja i individualnog izdvajanja kada im je njezino zadovoljenje na drugim područjima više uskraćeno. U cjelini je žena vjernije biće, s obzirom na osjećaje izražava jedinstvenost i jednakomjernost bića pa teži ispoljiti raznolikost na sporednim područjima. Zato današnja emancipirana žena, koja se pokušava približiti muškom biću, njegovoj diferenciranosti, osobnosti, pokretima, naglašava upravo i svoju ravnodušnost prema modi. Renesansne žene imale su toliko mogućnosti za obrazovanje, aktivnost u vanjskom, slobodu kretanja, osobito u višim slojevima društva gdje su gotovo bile izjednačene s muškarcima zbog čega izostaje njihova potreba za isticanjem individualnosti pa, primjerice u Italiji nemamo puno izvještaja

⁴²² Botica objašnjava da su „korelati za ljepotu, osobito neposrednu i konkretnu tjelesnu ljepotu“, opća mjesta nastala po uzoru na biblijsku *Pjesmu nad pjesmama*. Samim tim ne govore o osobitostima područja pa će velik broj djevojaka u usmenim pjesmama imati *crne oči, vrane kosice, bijele dojke*. Isto je s djevojačkim ukrašavanjem; „Uz prirodno uresje, hrvatska narodna lirika itekako hvali ukrašavanje, primjerice detalje djevojačkog urešavanja. Poticaj za takvo stiliziranje došao je sam od sebe, iz zrenja ljepote i sklada, ali je mogao biti potaknut i sličnim biblijskim mjestima, primjerice iz *Judite* i *Estere*.“ V. u Botica, Stipe: *Biblija i hrvatska kulturna tradicija*, Vlastita naklada, Zagreb, 1995., str. 87., 93.

⁴²³ Bećirbašić, Belma: Nav. dj., str. 41.,42.

⁴²⁴ V. isto, str. 61.

o posebnoj ekstravaganciji na području mode. To što polusvijet često probija put novoj modi proizlazi iz njegova karakterističnog raskorijenjenog načina života; njegova društvena obespravljenost proizvodi u njemu otvorenu ili latentnu mržnju prema svemu što je već legalizirano, učvršćeno, mržnju koja svoj još relativno najneviniji izraz nalazi u tjeranju na sve novije pojavne oblike; u stalnoj težnji za novim, dotada neviđenim modama, u bezobzirnosti (...), leži estetska forma nagona za razaranjem koji, kako se čini, karakterizira sve obespravljene, ukoliko nisu u sebi potpuno porobljeni.”⁴²⁵

O tjelesnom kao odrazu i kontroli izvantjelesnog u suvremenom kontekstu, slično razmišlja Naomi Wolf - diktatura industrije ljepote nije oslobodila žene, već ih je iznova vratila u okvire restriktivne socijalne kontrole.⁴²⁶

„Žene današnjice imaju više moći, prava i priznanja te profesionalnih postignuća nego ikada u povijesti, ali ono kako se osjećamo u sebi u fizičkom smislu, čini nas manje slobodnim od naših prabaka. (...) trideset i tri hiljade američkih žena priznaje da bi radije izgubile deset kilograma negoli postigle bilo koji drugi cilj u životu.“

Ako bismo ovakva razmatranja pokušali objasniti kroz usmenoknjiževne primjere, mogli bismo reći da su žene Dalmatinske zagore duhovno prilično nerealizirane, uzmemo li u obzir količinu građe koja je, opisujući fizički izgled žene, mahom koncentrirana na modne detalje, bilo da se radi o odjeći, nakitu ili, rjeđe, načinu ukrašavanja lica. S druge strane, ista teorija *pada u vodu* uzmemo li u obzir terenska istraživanja koja pokazuju da je, nakon odbacivanja bogatih narodnih nošnji, moda bila sporedna stvar u svijetu žene Dalmatinske zagore - simplificiranom analogijom mogli bismo banalizirano zaključiti da, budući da su bile ostvarene na drugim poljima, nisu tražile samopotvrdu u modnom izričaju ili bismo njihovo zanemarivanje vanjštine možda mogli shvatiti kao „oružje zaštite i otpora spram patrijarhalne percepcije o ženi kao personifikaciji senzualnosti i ljepote“.⁴²⁷ Naravno da takav simplificirani pogled ne prikazuje stvarno stanje, riječ je ipak o pjesmama iz različitih povijesnih sekvenci - pjesme s akcentom na ženskom odijevanju mahom su stariji zapisi ili prikazuju ženu minulih vremena, dok su noviji zapisi manje koncentrirani na vanjštinu, budući da je ona znatno pojednostavljena, što ne znači da i u svojoj pojednostavljenoj formi i

⁴²⁵ Simmel, Georg: Nav. dj., str. 203 -206.

⁴²⁶ V. Bećirbašić, Belma: Nav. dj., str. 87. (prema N. Wolf: *Mito o ljepoti*).

⁴²⁷ Isto, str. 179. Autorica hidžab žena u BiH smatra njihovim svjesnim otporom koji im *osigurava slobodu intelektualne neovisnosti i javlja se kao izraz konflikta s dominantnim narativima popularne kulture*.

dalje nema istu (izvantjelesno kontekstualizirajuću) funkciju - ženske osviještenosti i potrebe da se fokus prebaci s fizičkog na intelektualno/duhovno ili pokazatelja društvenih okvira u kojima pred borbom za egzistencijano, fizičko ukrašavanje gubi značaj. Snažnu žensku potrebu za uređivanjem naglašava Ivanišević, on ističe „svjesno nastojanje za lijepim.“⁴²⁸ Svim su pjesmama zajednički fizički atributi: oči, jagodice, usta, zubi, lice, trepavice, kosa, grudi te pripadajući ukrasi (*đerdan, puce, botuni, pribadače, marama, rećine, belenzuke...*) (v. Prilog 2).

Čežnju za fizičkim kontaktom u pjesmama izražavaju i mladići i djevojke, iako kazivačice svojim iskazima potvrđuju zahtjeve *očekivanog reda*, koji se, naravno, narušavao, a podrazumijevao je snažno izraženu opću kategoriju ljudske tjelesnosti, *sram* - djevojka je inicijativu trebala prepuštati muškarcu. Tjelesnost je vrlo decentno prisutna u pjesmama. One većim dijelom reflektiraju stanje straha i srama koji „ne dopušta žensku da otkriva što drugo osim lica i vrata i liti nogu ispod kolina. Koja se toga ne drži, zovu je besramnicom, bestidnicom i raspuštenicom. Na očigled nema fizičkog kontakta, ali potajice ima.“⁴²⁹ Pjesme erotskog sadržaja iz Dalmatinske zagore suzdržanog su tona, u skladu s istovjetnim doživljajem erotike na tom području. Vjerojatno zbog takvog odnosa prema spolnosti, „u zapisima, osim kratkih dvostihovanih pjesmica nema odveć erotskih pjesama. No svejedno, usmeni pjesnik ne preza poetizirati razne zgode iz ljubavnog života slijedeći zakone tijela što ga je, kadikad, stavilo pred raznolike zamke ljubavi.“⁴³⁰ Erotizam je aspekt seksualnosti oslobođen tereta reprodukcije i kao takav izmiče socijalnoj kontroli, „zbog toga erotika u čistom smislu predstavlja eksces, jer ne predstavlja ništa drugo i ne ispunjava nikakvu drugu funkciju“.⁴³¹

Osim toga, prijetnja je za djevojčinu čast. U brizi za djevojčinu čast snažno je vidljiv angažman obitelji što je najvećim dijelom podrazumijevalo odnos prema njezinu tijelu. Javna obznana ljubavi u smislu eksplicitnijeg fizičkog kontakta bila je tabu jako dugo na velikom dijelu ruralnog područja Dalmatinske zagore. O izbjegavnju zagrljaja u javnosti govori kazivačica rođena 1960.⁴³² Lovrić također govori o običaju međusobnog ljubljenja poznanika u svakoj prigodi čime se vjerojatno nastojalo doskočiti formalnim zabranama.

⁴²⁸ Rihtman Auguština, Dunja: Nav. dj., 1984., str. 115., 116. prema Ivanišević, Frano: *Poljica, narodni život i običaji*, ZbNŽO, knj. VII, IX, X, str. 302., 303.

⁴²⁹ Kutleša, fra Silvestar: Nav. dj., str. 265.

⁴³⁰ Botica, Stipe (ur.): Nav. dj., 1990., str. 7.

⁴³¹ Zlata, Andrea: Nav. dj., 2010., str. 29.

⁴³² Biserka Goreta, r. Stanković (1960.), Mirlović Polje, Čavoglave.

*„Svi se sunarodnjaci; kad svraćaju jedni k drugima, pri dočeku naizmjenično ljube s cijelom porodicom. Običaj srdačnog ljubljenja s poznanicima često je iskorišten za prikrivene poljupce zaljubljenih“.*⁴³³

Muško-ženska komunikacija u Lovrićevom opisu iskazivala se otvorenije, ali je emocionalnost i do sredine 20. stoljeća ostala bitno nepromijenjena, kruta i zatvorena.

*„Čuvstva između oba spola objašnjavaju potpuno slobodno, i nitko ne smatra uvredom, ako ga draga ne će (...) Trebalo bi mnogo godina, prije nego što bi se u sirovim grudima Morlaka udomaćile ljubavne čežnje, tjeskobe, grčevi, uzdasi, plač (...) Njihove ljubavi nemaju nikakvih priprava: oni ih započinju brzo, čim im dođe u glavu, pa se tako ne moraju kajati, da su gubili vrijeme, a da nisu vodili ljubav, kad su mogli. Nježnosti izražavaju samo očima ili još češće poljupcima.“*⁴³⁴

Postoje potvrde o muško-ženskim odnosima prijateljske naravi, međutim, vrlo rijetke. Sklapanje prijateljstava crkveno se zakonilo, „sklapao se među istim spolovima (pobratim, posestrima), ali i između muškarca i žene što je ubrzo ukinuto jer se sumnjalo u ljubavnički odnos“.⁴³⁵ Prema kazivačima, običaj se prakticirao još sredinom 20. stoljeća.⁴³⁶ U Vinaliću⁴³⁷ se sredinom 20. st. o posestrimstvu pripovijeda kao o vrlo rijetkoj pojavi, a sudionice tog čina izvrgnute su društvenoj poruzi. Posestrimstvo je posljedica čvrstog prijateljstva, ekvivalent je kumstvu i bliskom rodbinskom odnosu kroz koji se iskazuje snažna ženska solidarnost, u usmenoj književnosti često iskazanu među djevojkama suprotstavljenih vjerskih i ideoloških nazora (prijateljstvo kršćanke i muslimanke):

*“Nesritna si, to vidim, Kosačo,
al i mene nesrića dopade,
možda gora nego što je tvoja,
jer me majka daje za nedraga,
za Alila, vezirova sina,*

⁴³³ Lovrić, Ivan: Nav. dj., str. 111.

⁴³⁴ Isto, str. 112., 113.

⁴³⁵ Isto, str. 86., 87.

⁴³⁶ Ivanica Blažević iz Čavoglava posestrila se sa svojom prijateljicom Mašom Goreta, a njihova djeca nastavila su njegovati višestruko kumstvo. Budući da su obredom *postale sestre*, sin Maše Goreta Ivanicu je cijeli život zvao *tetkom*.

⁴³⁷ Milićević, Josip: Nav. rkp., br. 148, str. 164., Vinalić.

*pa b'volila bit i robinjica,
neg Alilu što sam zaručnica.
Sudbina me tvoja teška dira,
pa ću rado ja pomoći tebi,
ja ću tebi, ali i ti meni.”⁴³⁸*

Usmeni korpus podjednako prikazuje i drugu stranu međusobnih ženskih odnosa - žensko suparništvo, a uzrok je najčešće naklonost prema istom muškarcu (v. Prilog 3).

Erotizacija kakva je prisutna u starijim zapisima usmene književnosti Dalmatinske zagore - *suptilna i stvarna*, bez humorističnih aluzija, znatno rafiniranija, ne zalazi u skriveno već pokazuje društveno prihvatljive, uobičajene prakse dok „urbane sredine razvijaju poseban kod ljubavne komunikacije - romantiku koja je invencija Zapada, a budući da su interpretacije ljubavne komunikacije tumačene od strane *zapadnog* promatrača, često je ljubavni život ljudi koji ne pripadaju građanskom sloju ili Zapadu uopće, tumačen kao jednodimenzionalan ili tek kao želja i žudnja, a ne kao ljubav. Građa o ljubavi sakupljala se izvan urbanih središta u kojima se naknadno stvarala interpretacija, pri čemu se toj istoj građi, samo zato što nije bila identična građi kulture koja je zapisuje, negirala mogućnost posjedovanja manira i komunikacijskih kodova koje posjeduje urbani koncept romantične ljubavi.“⁴³⁹ I u primitivnim društvima seksualnost podrazumijeva ljubav, zaljubljivanje, osnova je institucija kao što su brak i obitelj, „više je sociološka i kulturna snaga nego tjelesni odnos dvoje pojedinaca“.⁴⁴⁰ O ljubavnom životu zagorskih urbanih sredina zna se nešto više, obrasci su to koji su se uklapali u *zapadno* poimanje ljubavi. O istim odnosima u seoskim sredinama više nam govori pisana, negoli usmena književnost. Rekonstrukcija je donekle moguća iz svjedočanstava kazivača, no, već smo napomenuli problematiku njihove nedovoljne eksplicitnosti kad je riječ o intimnom životu. Ipak, pojedina kazivanja nedvojbeno daju naslutiti da je seksualni život ruralnih sredina bio bogatiji od suzdržane javne predodžbe. Što se uistinu događalo iza *slutnje* i *čežnje* koju nam nudi usmena građa, teško ćemo odgonetnuti. U više područja Dalmatinske zagore kazivačice su smatrale da je javno obznanjivanje ljubavi kakvo se prakticira u suvremenom društvu znatno bolje negoli u njihovo vrijeme. One se mjestimično zgražaju nad suvremenim javnim praksama iskazivanja ljubavi, ali pojedine obrasce smatraju prihvatljivijima u odnosu na *njihovo vrijeme*, kada je društveni kontekst

⁴³⁸ Čulin, Ivan: Nav. dj., str. 214.

⁴³⁹ V. Škokić, Tea: Nav. dj., str. 12.

⁴⁴⁰ Isto, str. 75., prema Malinowski, Bronislaw: *Seksualni život domorodaca*, 1929.

seksualnosti obilježen strahom od sramoćenja kao moguće posljedice javne osude koju proživljava obeščašćena osoba. Mogućnost javnog izražavanja seksualnosti *ozakonjena* je u običaju *gonjanja* - simuliranja spolnog čina, karakterističnog za šibensko zaleđe, svojevrsnoj inicijaciji za mladiće i djevojke, što je u pisanoj književnosti autentično prikazao Aralica u romanu *Život nastanjen sjenama*. Nesudjelovanje u *gonjanju* običajno je pravo kažnjavalo. Vesna Čulinović Konstantinović navodi primjer djevojke iz Vrlike koja je sredinom 20. st. javno osramoćena zbog odbijanja sudjelovanja u *gonjanju*.⁴⁴¹ Jedna kazivačica⁴⁴² posvjedočila mi je o kazivanju svoga svekra (rođenog 20-ih god. 20. st.) koji je sudjelovao u običaju *gonjanja*, o istome je čula i od njegove pet godina mlađe sestre. Starija sestra, s kojom sam osobno kontaktirala, međutim, zanijekala je uopće poznavanje istoga. Moguće je da je običaj *gonjanja* izumirao pa se prakticirao samo sporadično, no vjerojatnija je pretpostavka da je njezino negiranje bila svojevrsna *zaštita* vlastite intime jer je teško moguće da je nekima od kazivača, a svi su rođeni na istom prostoru u razdoblju od deset godina, pojava ne samo poznata, nego su je i prakticirali, dok je drugima potpuno nepoznata. Ista kazivačica pripovijedala mi je o *prešućenim* ljubavnicama za koje *su svi znali*, a *nitko nije znao*, o ljubavnom činu koji se izvodio naočigled drugima, samo nekoliko metara dalje *iza neke prirodne prepreke*, kakva je bila hrpa komušanog kukuruza ili zid pojate. Dobrostojeći seljaci, od 60-ih godina 20. st. odlaze na rad izvan vlastitog sela ili zemlje što im je omogućilo raspolaganje suptilnijim mogućnostima pa su, prema riječima iste kazivačice, ljubavnicu odvodili na putovanje, prije negoli su vidjeli vlastitu kći koja se netom *zakonito* rodila. Položaj zakonite supruge bio je prilično nezahvalan - očigledno je da joj pojedinosti nisu bile nepoznate, ali najčešće ništa nije poduzimala, osim prigovaranja u kakvoj većoj bračnoj svađi. Želja kazivačice za anonimnošću svjedoči o utjecaju tradicije na suvremeno društvo Dalmatinske zagore. Iako su neki od aktera umrli, a potomci su manje ili više svjesni prošlosti svojih predaka, situacija se i dalje radije prešućuje. Nasuprot tome, pripovijedanja koja se tiču starijih predaka već poprimaju anegdotalni karakter. U Slavoniji su eksplicitnije zabilježeni slučajevi bračne nevjere kod oba spola, zabavljanje seoskih župnika s djevojkama i ženama, predbračni odnosi.⁴⁴³

⁴⁴¹ Izložba Ivanke Ivkanec *Narodna intima*, 1986., 30. svibnja 2008., <http://www.zarez.hr/clanci/narodne-pikanterije-o-seksualnim-otklonima>, pristup 7.10.2014.

⁴⁴² Zbog zaštite potomaka aktera te zbog izričite želje kazivačice, ne iznosim podatke o kazivačici, kao ni o mjestu kazivanja.

⁴⁴³ Dekanović, Marija - Helebrant, München: *Žena u Slavoniji u svjetlu nekih historijskih i literarnih izvora 18. st. u: Žena u seoskoj kulturi Panonije* (V. međunarodni znanstveni skup Etnographia Pannonica, Vinkovci 1980.), Etnološka tribina, Hrvatsko etnološko društvo, Zagreb, str.11., prema Ivanošić, Antun: *Sličnorični natpis groba Zvekanovoga*, Zagreb, 1791.

„Stariji izvori iz (18. st.) okrivljuju ženu za raspad zadruge, hedonističko shvaćanje braka što se očituje u pojavi raspada brakova i u izvjesnim seksualnim slobodama. Te vijesti svjedoče o tome da je slavonska žena krajem 18. st. pravila prve korake na društvenu scenu. Egzogamne tendencije dovode postupno do liberalizacije društvenih odnosa i smanjenja patrijarhalne strogosti već krajem 19. st. Nema dokaza o otmicama djevojke na silu koje su na širem području bile prisutne i 30-ih god. 20. st. iako zapravo nije riječ o pravim otmicama na silu jer su uglavnom obavljene uz privolu djevojke.“⁴⁴⁴

Društvena pozicija seksualnosti u povijesnom razdoblju o kojem govorimo, kontradiktorna je. U 18. st. govor o seksu obilježen je racionalnim razmatranjem, a spolni život određen trima pravima - kanonskim pravom, kršćanskim zakonom i građanskim mnijenjem. U 19. st. slabi kontrola nad supružnicima kad je riječ o seksualnim prijestupima, ali su bračni užitci, seksualnost djece i žena te raznovrsna seksualna ponašanja pod povećalom pa je slabljenje kontrole samo privid. Uvriježeno je mišljenje kako moderno društvo nastoji seksualni par svesti na heteroseksualni i legitimni par, Foucault pak naglašava kako je ono *društvo rasplamsale perverzije (...) izopačeno usprkos svom licemjerju*. On smatra da je naša ideja o ljudskoj seksualnosti umjetno stvorena, nužno podvrgnuta represiji i ograničenjima iz jedinstvenog, homogenog središta moći, te da nije istina da se o seksu nije smjelo ili se ne smije govoriti. Riječ je o sprezi seksualnosti i moći: „*Za ono što se u medicini proglašava bolesnim i patološkim ponašanjem, u ekonomiji se nudi liječenje putem tjelesnih podražaja (pornografija, prostitucija)*“.⁴⁴⁵ U usmenoknjiževnoj proznoj građi koju smo analizirali eksplicitna seksualnost „estetizira se humorom, humor je kod kojim se pobijaju granice konvencije, krše jezični tabui“,⁴⁴⁶ a tematizira uglavnom preljubnike; žena je, čini se, dominirala u toj ulozi, što je često bio jedan od argumenata koji je usmenu književnost obilježavao kao mizoginu. Promotrimo li, međutim, poziciju žene u takvim usmenim oblicima i odnos moćnog i nemoćnog aktera o kojem govori Ajdačić, čini se da je žena češće moćni akter, superioran u odnosu na muškarca, onaj koji čitatelja u njegovom moralnom opredjeljenju postavlja na svoju stranu. Ljubavna poezija primorskih zapisa odražava slobodniji, ali istovremeno profinjeniji odnos prema lascivnom i erotskom. Erotska pregnuća

⁴⁴⁴ Čulinović-Konstantinović, Vesna: *Analiza položaja žene u društvu i porodici (na primjeru pakračke regije)*, u: *Žena u seoskoj kulturi Panonije* (V. međunarodni znanstveni skup, Vinkovci 1980.), Etnološka tribina, Hrvatsko etnološko društvo, Zagreb, 1982., str. 53., 54.

⁴⁴⁵ V. Škokić, Tea: Nav. dj., str. 52-54.

⁴⁴⁶ Isto, str. 103., 104. prema Ajdačić, Dejan: *O smešnom i o moralizmu u erotskim pričama* u: Ajdačić, Dejan (ur.): *Erotsko u folkloru Slavena*, Stubovi kulture, Beograd, 2000., str. 476-506.

u usmenoj književnosti Dalmatinske zagore, ovakva kakvima ih opisuje Ajdačić, eksplicitnog seksualnog sadržaja, nalazimo uglavnom u novijim zapisima (od sredine prošlog stoljeća), u formi dvostiha, a oni su često nadahnuti ironijom, podrugljivim i humorističnim pogledom kazivača na erotske pojave koje nerijetko prelaze u vulgarno. Iz njih je moguće donekle predočiti stvarno stanje.

Na prijelazu iz 19. u 20. st. Friedrich S. Krauss prikuplja po istočnoj i srednjoj Europi, između ostaloga i iz naših krajeva, kazivanja na temu ljubavi i seksualnosti te ih objavljuje u časopisu *Anthropophyteia* (1904.-1913.). S oprezom moramo pristupiti vjerodostojnosti njegovih iskaza (jer se radi o kolonijalnom opisu Drugog), ali je njegov rad značajan jer je obuhvatio veliki broj kazivača koji govore o narodnoj intimi ne libeći se ni tema poput zoofilije, homoseksualnosti, preljuba, prostitucije, pobačaja, kontracepcije. Ipak, domaću znanost deset svezaka njegova zbornika nije potaknulo na dalja istraživanja, znanja o seksualnosti rekonstruirana su na temelju fragmenata o ljubavi na koje nailazimo u etnološkim člancima o običajima. Kršćansko poimanje ljubavi odrazilo se i na folklorni sadržaj, osobito na usmenu književnost i običaje (...), iako hrvatska etnografska građa pokazuje zanimljiv spoj pretkršćanskih i kršćanskih elemenata, stapanje praslavenskih s kasnijim vjerovanjima. Sinkretizmi moralno nespojivih značenja pokazuju nesvjesnu potrebu ljudi za spajanjem važnih životnih pojava pa stoga nije rijetkost da se u narodnoj erotskoj poeziji Bog i seks povezuju i tretiraju kao jednako važni.⁴⁴⁷ Tragovi moralno nespojivih značenja zabilježeni su u biskupskim vizitacijama, govoreći o donosu ostvarenog i zamišljenog, spomenuli smo primjer iz Trogirske biskupije. Vidjeli smo da terenska istraživanja ukazuju i na otklone u vidu pobačaja, incesta i kontracepcije prisutne u svakodnevicu, ali je istih *pikanterija* lišen usmeni korpus zabilježen u Dalmatinskoj zagori, barem eksplicitno, što je vjerojatno produkt na biblijskom naslijeđu zasnovane tradicijske kulture iz kojega proizlazi specifično poimanje ljubavi. Neupitno je da je „odmicanje od društvenih normi seksualnog ponašanja i od iskazivanja prihvatljive ljubavi sastavni, iako ne uvijek vidljiv dio svakodnevice. Zato se takvo odmicanje opisano riječima narodnog genija istodobno otkriva i ismijava, ali se zapravo priznaje kako ljubavni život ne počinje i ne završava svadbenim obredom muškarca i žene.“⁴⁴⁸ Franz Boas, utemeljitelj američke etnologije točno je ustvrdio da „za istraživače nema ništa zanimljivije negoli istražiti veze unutarnjih nagona naroda i strogog morala budući da raspusnost i strogi moral idu ruku pod ruku i kao što se raspusnost može činiti kao nemoralnost, tako i strogi moral može izgledati

⁴⁴⁷ V. isto, str. 11., 12.

⁴⁴⁸ Isto, str. 105.

kao besmislena konvencija ili praznovjerje.“⁴⁴⁹ U većini folklornih žanrova, pa i onih paradoksnih poput legende i zagonetke, riječ je zapravo o začuđujućim i prividnim proturječjima u kojima sukobljeni fenomeni i nisu u odnosu nepomirljive suprotnosti, nego ih proturječjima čini to što spona koja ih povezuje nije odmah uočljiva (Lüthi).⁴⁵⁰ Istraživanja etnologije potvrdila su i naša terenska istraživanja, pitanja seksualnosti kao i drugi otkloni od tradicijskih okvira uvijek *tinjaju* negdje ispod površine tradicijski oblikovanih uzusa, nikada se ne izgovaraju dovoljno glasno, ali je njihova *tiha prisutnost* neminovna. Različiti su uzroci i povijesni tijek takvoga razvoja; može nam biti bitan za razumijevanje pojave, ali bitno ne mijenja saznanja o seksualnosti do kojih (ne)možemo doprijeti. Tema incesta pojavljuje se u usmenoj književnosti, između kćeri i oca, između brata i sestre⁴⁵¹:

*Sestra Jele ručak donosila,
pa je brate sestri govorijo:
„Seko Jele draga dušo moja,
milo ti je tvoje tilo bilo,
Šteta ti je da ga drugi jubi,
daj ti seko da ga brat pojubi.“
„Muči brate mukom zamuknuo,
vedro će se nebo prolomiti,
a zvizde će kraju pribigniti,
a na nas će sunce pomrčati.“*⁴⁵²

U spomenutoj biskupskoj vizitaciji zabilježen je običaj neprimjerenog ponašanja djevera prema nevjesti (*slobodno se vlada*). Poslije zaruka žene se slobodno vladaju s vjerenikom, ali i s njegovim rođacima. Župnik biskupu navodi slučaj kako je neka Skekrić zatrudnjela sa Stjepanom Meštrovićem, bratom svoga vjerenika.⁴⁵³ U terenskom istraživanju naišli smo na jedan primjer incesta u Dalmatinskoj zagori; riječ je o ženidbi bliskih rođaka što je zajednica snažno osudila, ali u konačnici i prihvatila. Kazivačica ističe kako je prijestupnici zbog počinjenog zadugo bio zabranjen pristup u kuću vlastitog brata, dok je sestra nastavila održavati kontakt s njom. Zanimljiva je činjenica da par nikada nije imao djece - je li riječ o

⁴⁴⁹ Isto, 98.

⁴⁵⁰ V. Delić, Simona: Nav. dj., str. 123.

⁴⁵¹ Andrić, Nikola: Nav. dj., 1909., br. 140, str. 225., iz zbirke Mata Ostojića, Grabovac.

⁴⁵² Petričević, Anka: Nav. rkp., br. 60.

⁴⁵³ Lovre Katić: Nav. dj., 1957., str. 261.

slučajnosti ili o svjesnoj odluci para, nitko ne može potvrditi. Sama po sebi činjenica je zanimljiva kao pokazatelj ženske samosvijesti, ali i eventualnog poznavanja kontracepcijskih metoda, o čemu nema bitnijih saznanja.⁴⁵⁴

Iz niza primjera ponovno uočavamo da usmena književnost otkriva narušavanje očekivanog reda tradicijske zajednice pa iako je erotika često suptilna kao u pjesmi kada se djevojka nakon buđenja čudi, misleći se tko joj je otkopčao *puca niz nidarca* pomislivši na majku koja je umrla, brata nema, a dragi joj je daleko; pjesme otkrivaju *žene subjekte* u ulozi onih koje zavode (vrlo eksplicitno) ili koje odrješito odgovaraju na provokacije muškarca. U pjesmama s *pritajenom* erotikom, mladić je skriven, personificirani *soko*. Zapisi u kojima djevojka svjesno provocira mladića, nudeći mu svoje tijelo ili odrješito odgovarajući na njegove seksualne provokacije, ako su stariji, češće pripadaju islamskom svijetu. Pjesme erotske tematike v. u Prilogu 4.

Pjesme erotskog sadržaja dio su šireg korpusa - pjesama ljubavne tematike. Zanimljivo je da se u izboru ljubavne poezije Stipe Botice iz relevantnih zbirki cjelokupne hrvatske usmene lirike našlo vrlo malo pjesama iz Dalmatinske zagore.⁴⁵⁵ Od ukupno 243 pjesme, svega ih je nekoliko s toga područja. Moglo bi se zaključiti ili da malo njih udovoljava estetskom kriteriju, odnosno da ih estetikom nadmašuju pjesme iz primorskih zapisa, a što je u skladu s teorijom o prostoru koji determinira pojedinca⁴⁵⁶ ili da se urednik, ograničen opsegom i zahtjevom da obuhvati cjelokupni hrvatski prostor, svjesno ograničio na podjednaku zastupljenost svih prostora. Ljubavna poezija tematikom je vrlo raznolika. Ona održava sve konfliktne društvene odnose, često kontroverzne - konstantnu potvrdu i negaciju tradicijskih vrijednosti - da bi se realizirala na *tradicionalan način*, ljubav mora pobiti mnoštvo očekivanja tradicijske kulture. Zanimljive su pjesme u kojima se djevojka služi lukavstvom u želji da se fizički približi mladiću, ili pak izravno izražava svoju želju. Pjesme iz drugih područja Hrvatske koje obrađuju spomenuto, primjerice, pjesma s otoka Žirja,⁴⁵⁷ govori o Mandi koja se, jašući na istom konju sa svojim dragim, žali da joj je ostavio malo mjesta na sedlu, a samo s jednim ciljem - da se svojim tijelom približi njegovu:

*Na to se je Ive odmaknuja
pa je sebi bolje primaknuja,*

⁴⁵⁴ Podaci o kazivačima poznati autorici, ne iznosim ih zbog delikatnosti teme te zbog činjenice da je većina sudionika ispričovijedanog živa, kao i članovi njihove uže obitelji. Slučaj je zabilježen na području Kaštelanske zagore.

⁴⁵⁵ Botica, Stipe (pr.): Nav. dj., 1990.

⁴⁵⁶ V. Botić, Jurica - Odža, Ivana: Nav. dj., str. 247-263.

⁴⁵⁷ Botica, Stipe (pr.): Nav. dj., 1990., br. 107, str. 136.

a Mande se tajom nasmijala.

U šibenskoj okolini zapisana je pjesma⁴⁵⁸ za koju je izgledno da je zabilježena u Dalmatinskoj zagori ili bi se mogla odnositi na taj prostor. Mladić Garo je na zlu glasu zbog obljube mnogih djevojaka što je na sramotu njegovoj majci. Njegovo opravdanje majci glasi ovako:

*Nisam, majko, vira ti je moja,
iden, majko, napojiti konja,
zadije se puca banevreka,
za njezine bičve od štameta (...)
zaveden se, padnem na divojku,
kako pali, tako i ostali
i tako smo nojcu prinoćali.*

Za djevojaštva, djevojka je imala pravo na intenzivniji društveni život koji se dugo u Dalmatinskoj zagori svodio na sastanke pred mjesnom crkvom ili na *silima*. U Vrličkom kraju takve su sastanke nazivali *curskim sajmovima*. Curski sajam je „sastanak mladeži, naročito djevojaka iz različitih sela i zaselaka kod jedne veće crkve. Djevojke počnu igrati u kolu tek nakon navršenih 16-17 godina, a do tada imaju pravo samo stajati oko kola i pjevati skupa s onima koje plešu. Kad počinje djevojka ići u kolo, pjevati i družiti se s odraslim djevojkama kaže se za nju da je *starija cura* i da već misli na udaju.“⁴⁵⁹ Kolo se priređivalo nedjeljama i o većim blagdanima (Sv. Stjepan zimski, Nova godina, Sv. Ivan, Božić, Velika Gospa, Mala Gospa), ženama se nije branilo sudjelovanje, dapače (*nek je kogo vidi da je uzme*), muški i žene igraju zajedno, oženjeni ne igraju, mlađa sestra imala je obzira prema starijoj, davala bi joj prednost za odlazak u kolo, ali zabrana udaje mlađe prije starije već se gubila.⁴⁶⁰

„U mnogim krajevima kolo je javna tribina na kojoj se analiziraju i kritiziraju brojni događaji iz života sela, kraja, države, svijeta. U kolu se misli izražavaju slobodno, bez bojazni da će netko zamjeriti. Teme su aktualne – ljubav, inoća, majka, svekrva, svećenici, gazde, politička i socijalna zbivanja. Tzv. biračka kola – poznata u cijeloj Hrvatskoj, služe reguliranju odnosa između mladića i djevojke, biranje im omogućuje da stupe u kontakt s

⁴⁵⁸ Isto, br. 173, str. 209.

⁴⁵⁹ Milićević, Josip: Nav. rkp., br. 144, str. 154., br. 56, str. 232.

⁴⁶⁰ V. Ivančan, Ivan: *Terenske zabilješke iz Trogira i njegove šire okolice* u: *Vartal* 1-2/1996, 1-2/1997, str. 17-44.

*partnerom koji im je simpatičan. To je osobito važno za krajeve u kojima tradicija nije dopuštala kontakt u običnom kolu nego su odvojeno plesali žene i muškarci. U dinarskim krajevima selekcija se temelji na fizičkoj izdržljivosti, vladaju strogi zakoni da se mlađa djevojka nije mogla udati prije starije sestre pa se događalo da je cijeli niz mlađih sestara ostao neudan. U kolo idu udavače.*⁴⁶¹

Varijante takvog modela druženja bile su prisutne u cijeloj Dalmatinskoj zagori do polovine 20. st.

5.2.2. Predbračni život

Uvid u etnološku građu pokazuje da se početkom 20. st. na djevojačku *čast* osobito pazilo u južnoj i srednjoj Dalmaciji, dok je primorje bilo po mnogim pitanjima permissivnije. Međutim, i u Dalmatinskoj zagori poznati su fenomeni *inoče* i *probne žene*, što bi odgovaralo današnjim predbračnim zajednicama koje tradicionalno društvo uglavnom osuđuje. Značajne monografije Dalmatinske zagore također spominju sporadične slučajeve predbračnog života. Stein Erlich kaže kako je sloboda kretanja koja vodi do pokusnog braka karakterističnog za područja pod jakim austrijskim utjecajem gdje primarno ne svrstava Dalmatinsku zagoru, ali je ipak ubraja u područja u kojima je ova pojava prisutna, oprečna klasičnoj patrijarhalnoj reguli koja je nepomična i konzervativna.⁴⁶² U Blizni su zabilježena dva slučaja bigamije koja se dopuštala ukoliko bi žena bila nerotkinja ili ako bi rađala žensku djecu. Žensko ime Stana davalo se ženama sa željom da se *stane* s rađanjem kada bi se realiziralo muško potomstvo.⁴⁶³ O bigamiji sam čula i od kazivača.⁴⁶⁴ Pričao mi je o svoje *dvi babe*; naime, djed, ugledni član seoske zajednice, 40-ih godina 20. st. sklopio je bračnu vezu koja nije rezultirala potomstvom. Potomstvo je ostvario u izvanbračnoj vezi s dvadesetak godina mlađom djevojkom koja je od strane njegove supruge prihvaćena kao *druga* supruga, majka oca moga kazivača. Do kraja života dvije žene dijelile su kućanstvo, međusobno se uvažavajući. Osobito poštovanje djeca su pokazivala prema *maćehi*, prvoj, *zakonitoj*, supruzi. Kazivač nije raspolagao podacima o

⁴⁶¹ V. Ivančan, Ivan: *Prilozi istraživanju socijalne uloge plesa u Hrvatskoj u: Narodna umjetnost*, Institut za narodnu umjetnost, Zagreb, 1963., knj. 2., str. 97-100.

⁴⁶² Stein Erlich, Vera: Nav. dj., str. 135.

⁴⁶³ Alaupović Gjeldum, Dinka: Nav. dj., str. 248., 249.

⁴⁶⁴ Ivan Galić r. 1984. u Biogradu na Moru, živi u Splitu, porijeklom je iz Lišana Ostrovičkih gdje je slučaj i zabilježen. Lišane Ostrovičke se nalaze na istočnom rubu Ravnih kotara što ih svrstava u *graničnu* zonu, geografski nisu dio Dalmatinske zagore, ali etnografski imaju dodirnih točaka.

načinu na koji je druga supruga ozakonila svoju vezu s njegovim djedom; poznato mu je da su obe žene nosile njegovo prezime, ali ne zna je li bilo moguće drugu vezu službeno ozakoniti brakom. Također mu nisu poznati motivi djedovog postupka - je li u pitanju bila bračna prevara koja je rezultirala potomstvom i koja mu se, budući da je dominirao u svojoj zajednici, tolerirala ili je riječ o međusobnom dogovoru supružnika s ciljem ostvarivanja potomstva. Usmena književnost također poznaje primjere bigamije, koja od strane zamijenjene žene nije uvijek blagonaklono prihvaćeno. Mijenjanje partnera društveno je prihvatljivo. Zabilježili smo više slučajeva promjene partnera nakon crkvene napovijedi koja se očito tolerirala, osobito ako bi imala podršku šire društvene zajednice. Naime, kazivačica je promijenila svoju predbračnu odluku pod utjecajem sugestije obitelji da se ipak odluči za bolju priliku, a pri čemu je imala i podršku šire društvene zajednice koja je bila sklonija rješenju da „najbolja cura iz njihovoga sela ostane u svom selu“.⁴⁶⁵ Druga kazivačica učinila je slično - napustila je mladića za kojega se trebala udati, a s kojim je provela tri godine svoga djevojaštva i u selu su to svi znali, da bi se udala za čovjeka čiji je otac bio u Americi pa je to smatrala prilikom koju nije bilo uputno propustiti. Za razliku od prethodne kazivačice, ova je bila svjesna moralne neopravdanosti svoga čina,⁴⁶⁶ iako „nije bila rijetkost da se djevojka obeća jednom mladiću i već se spremaju za pir, a ona u međuvremenu upozna bogatijeg, ljepšeg ili boljeg te se s njime dogovori da je umakne“.⁴⁶⁷

U Dalmatinskoj zagori predbračni život društveno se tolerirao u posebnim okolnostima. Običaj *umicanja* zadržan je gotovo kroz cijelo 20. st.; prema iskazima kazivača, u novije vrijeme izričito kao posljedica neslaganja roditelja s djevojčinim odabirom, iako su razlozi u prošlosti bili višestruki: neslaganje djevojčine obitelji s njezinim odabranikom (odbijanje njegove regularne prošnje od strane djevojčine obitelji, a ponekad bi je mladić odmah oteo jer je znao da regularna prošnja neće biti prihvaćena), neslaganje same djevojke s odabranikom kojega joj je odredila obitelj, (samo)potvrđivanje mladića (otmica se smatrala izrazom junaštva) nakon neuspjele redovite prosidbe (mladić je otmicom spašavao čast kada mu prošnja ne bi uspjela), izbjegavanje troška kojeg zahtijeva priprema vjenčanja.⁴⁶⁸ Ponekad bi otmicu organizirala rodbina mladića s ciljem da ga oženi bogatom djevojkom, a da sam mladić i ne zna za nju.⁴⁶⁹ U Slavoniji je umicanje odražavalo žensku samosvijest, više negoli strah od roditelja: “Posljednjih decenija djevojka se ukrade ili dođe sama češće radi

⁴⁶⁵ Prema kazivanju pok. Ivanice Blažević, r. Goreta (1922.-2014.). Ovdje uzimam u obzir i pristranost kazivačice koja preporuča vlastiti slučaj smatrajući ga moralno neupitnim.

⁴⁶⁶ Prema kazivanju Ane Blažević, r. Jukić, r. 1937. u Čavoglavama.

⁴⁶⁷ Milićević, Josip: Nav. rkp., br. 27, str. 27., 28.

⁴⁶⁸ Čulinović-Konstantinović, Vesna: Nav. dj., 1965., str. 208.

⁴⁶⁹ Isto, str. 33.

izbjegavanja skupe svadbe i običaja, a manje je to javna demonstracija neslaganja s roditeljskim željama u pogledu izbora svog bračnog partnera.⁴⁷⁰ Otmica nije specifikum Dalmatinske zagore, događala se i u primorju pa i u samom Splitu (iz zapisa Franza Pettera), zatim u Baranji, Bačkoj, Konavlima.⁴⁷¹ Osobito je bila zastupljena u zapadnoj Hercegovini te istoga tipa u Imotskoj krajini. U Crnoj Gori su zabilježeni slučajevi odbjegnuća udatih žena, vrlo neobičnog raspleta - žena odlazi drugome, ostaje trudna s njim, sud je dosudi bivšem mužu, a dijete ostavi ocu - radi izmirenja, muževima je određeno međusobno kumstvo. Postojala je *nasilna otmica* (bez pristanka djevojke), *fingirana nasilna otmica* (uz djevojičin pristanak), *dogovorna otmica* (djevojka akter - sama dolazi na dogovoreno mjesto), *uskakanje* (samostalni bijeg djevojke mladićevoj kući).⁴⁷² Fortis ne zapaža nasilnu otmicu, Lovrić obogaćuje iskaz napomenom da se djevojka ne obazire na zabranu roditelja kada želi poći sa svojim odabranikom, a da to muškarac čini - on je podložniji roditeljskoj volji. Iz prethodnog možemo zaključiti da je žena u pojedinim segmentima odlučivanja o svom životu nerijetko bila odvažnija od muškarca, tim više uzme li se u obzir činjenica da je patrijarhalna zajednica znatno netrepeljivija prema ženi, a u milosti muškarca, pa je samim tim njezin čin zahtijevao istinsku hrabrost. Saznanje da u Morlaka u 18. st. nema nasilne otmice može uputiti na zaključak kako je taj dio, u odnosu na druge balkanske dijelove, bio napredniji i za ženu podnošljiviji, osobito ako uzmemo u obzir Konstantinovićkinu tvrdnju da je stupanj prisutnosti otmice u društvu obrnuto proporcionalan njegovom napretku. Carl Zittel 70-ih god. 19. st. također govori o *naprednijem* odnosu prema otmici u Morlaka jer Morlak dovodi svoju odabranicu uz dozvolu svog oca i uz njen pristanak. Rijetko se događa da oteta djevojka ne bude vjenčana. Odlazi se na mirenje njenim roditeljima - ženik u ime izmirenja mora dati darove, a raspravlja se i o ženskom mirazu,⁴⁷³ dakle, u Dalmatinskoj zagori, usprkos složenoj situaciji u slučaju otmice, žene nisu lišene prava na imovinu koja bi im pripadala i u regularnim, tradicijom utvrđenim okolnostima. Takvim postupkom uspostavljen je sklad između *zamišljenog* i *ostvarenog* koncepta tradicijske kulture.

U odnosu na prethodna razdoblja, u 20. stoljeću, međutim, odnos prema otetoj djevojci znatno se promijenio; suvremena saznanja pokazuju da, kada pristanu na otmicu, žene požrtvovno prihvaćaju svoj bračni život, a obitelj je u konačnici pomirljiva i prihvaća odluku djevojke koja se na otmicu odlučila. Crkva je također blagonaklono gledala na pojavu otmice,

⁴⁷⁰ Čulinović-Konstantinović, Vesna: Nav, dj. 1982., str. 55.

⁴⁷¹ Čulinović-Konstantinović, Vesna: Nav, dj., 1965., str. 26.

⁴⁷² Isto, str. 230.

⁴⁷³ Isto, str. 21., 22.

počrštavala je i vjenčavala parove nakon otmice s ciljem pridobivanja vjernika,⁴⁷⁴ iako je, formalno, čin otmice društveno osuđivan.

*„Selo, a naročito rodbina osuđuje svako umicanje i smatra ga sramotnim. U nekim slučajevima, ako se cura umakla svećenik ju nije htio vjenčati, zahtijevao je strogu ispovijed u Split kod biskupa.“*⁴⁷⁵

Pojam *umaknuće* povezivao se s pojmom vode (otimanje djevojaka na izvorima), a *odvoditi umicanjem* podrazumijeva na neobičan i nelijep način *odvoditi djevojku*.⁴⁷⁶ S tim je u vezu moguće dovesti konstrukciju *odvoditi na ružne*, raširenu u Dalmatinskoj zagori. U Imotskom i Vrgorskom kraju postoji uzrečica *Teško onoj koja sama dođe!*, iako, prema Čulinović-Konstantinović, krajem 19. st. u etnografiji iz Imotske krajine nema zabilješki o otmici.⁴⁷⁷ Otmica u Imotskoj krajini, međutim, zasigurno je bila raširena jer nam je poznat primjer kazivačice s toga područja.⁴⁷⁸ Pretpostavljamo da je izreka vrijedila u starijim vremenima ili je tek odraz zamišljenog poretka u tradicijskoj kulturi Dalmatinske zagore jer, koliko je poznato, tijekom 20. st., problem otmice u većini slučajeva imao je pozitivan ishod - formalno se se nije tolerirao, ali u konačnici zajednica prihvaća odluku *uskočice*, *odbjeglice*, *samodošli/ice*. U pjesmi iz Poljica nailazimo na sadržaj koji aludira na otmicu i društvenu neprihvatljivost pojave:

*Meni daje divljakinju
ne bi li mu podivljala,
k dvoru sama doigrala.*⁴⁷⁹

Ovi stihovi ne odražavaju uobičajeni poredak tradicijske kulture, uzme li se u obzir kôd prema kojemu se izvršavalo zavođenje - čast i dužnost muškarca bila je doći po mladenku i isprositi je. Smatra li mladić poželjnijim rješenjem samostalni dolazak mladenke, ona bi ga i sama trebala podržati, budući da je najčešće riječ o dogovoru između mladića i djevojke.

⁴⁷⁴ Isto, str. 10.

⁴⁷⁵ Milićević, Josip: Nav. rkp., br. 57, str. 44.

⁴⁷⁶ Čulinović-Konstantinović, Vesna: Nav. dj., 1965., str. 7.

⁴⁷⁷ Isto, str. 68. prema Ujević, I.: *Iz Imotske i Vrhgorske krajine u Dalmaciji*, JAZU, ZbNŽO, knj. I. Zagreb, 1896., str. 162.

⁴⁷⁸ V. fusnotu 464.

⁴⁷⁹ Andrić, Nikola: Nav. dj., 1929., br. 87, str. 45., Dolac Donji (iz Banićeve zbirke, br. 211).

Pozitivan ishod *umaknuća* potvrđuju kazivačice iz Dalmatinske zagore koje, u konačnici, nisu imale većih problema niti s mladićevom, niti sa svojom obitelji. Isto potvrđuje Čulinović Konstantinović za Bukovicu, pozivajući se na Ardalića - „Ako nevjesta i pobjegne od mladoženje za koga je na taj način dovedena, lako se udaje i nije time osramoćena.“⁴⁸⁰ - očito je da su se određene pojave tijekom vremena počele prihvaćati i da su u praksi, unatoč tradicijski okamenjenom *očekivanom* redu, odluke žena uvažavane, nakon *predstave* javnog zgražanja. Otmica je u novije vrijeme (od 60-ih god. 20. st.) vrlo demokratski oblik muško-ženske komunikacije jer u pravom smislu ne postoji. To je gotovo uvijek intimni sporazum momka i djevojke. Za nasilnu otmicu se smatra, da je postojala samo „valjda nekada u vrijeme turske okupacije - u doba uskoka i hajduka.“⁴⁸¹ Otimanje na silu obično bi završilo loše za djevojku koja bi nasilno postala otmičareva žena jer njeni roditelji slučaju najčešće nisu htjeli davati publicitet, a i samu djevojku su smatrali osramoćenom pa je nitko ne bi oženio; „Ima slučajeva da djevojka ode *na ružno* - onda kada je djevojka premlada pa vlasti ne dozvoljavaju vjenčanje ili ako su oboje maloljetni. Imaju slučajeva da djevojka ode *na ružno* kada joj je tek 15 godina. Mladenci žive nevjenčani dok ne postanu punoljetni. Ako imaju djecu, krste ih po majčinom imenu. Razlog takvog braka može biti i neslaganje roditelja s izborom djeteta.“⁴⁸² Spominju se sporadični slučajevi nasilne otmice u novije vrijeme, ali je riječ tek o iznimkama. U Sinju je, primjerice, zabilježeno *umaknuće* djevojke protivno volji djevojke. Karlo Vuković je na sinjskoj Pijaci oteo djevojku, a majka ju je vratila tek uz intervenciju policije.⁴⁸³

Pomalo je kontradiktorno da postoje detaljnija objašnjenja o nasilnoj otmici koja je *valjda* postojala (dakle, o čijem se postojanju gotovo nagađa). Položaj žene u takvom obliku otmice bio je suprotan položaju *otete* žene u novije vrijeme o kojem govore kazivačice. Dok je oteta djevojka u 20. stoljeću subjekt koji samoinicijativno insinuira situaciju kojom će ostvariti svoj cilj, u daljoj prošlosti otmica je u pojedinim svojim manifestacijama očito bila nasilni čin kojega su djevojke priznavale kao dogovoreni, bojeći se sramote i činjenice da bi kao osramoćene mogle ostati neudate. Pristanak djevojke na ponižavajući položaj - ostati s otmičarem kojeg nužno nije voljela - očito je bio manje ponižavajući od povratka obećane u roditeljski dom.

Otmica upućuje na dvojako - s jedne strane odraz je ženskog podređenog položaja (uglavnom u starija vremena, kod slučajeva nasilne otmice koja je bila protivna volji žene), s

⁴⁸⁰ Čulinović-Konstantinović, Vesna: Nav. dj., 1965., str. 68.

⁴⁸¹ Isto, str. 122.

⁴⁸² Milićević, Josip: Nav. rkp., str. 186., Maovice.

⁴⁸³ Isto, str. 28.

druge strane, u novije vrijeme, osobito tijekom 20. st. kroz otmicu kao jedan od tradicionalnih oblika sklapanja braka, žena izražava svoju nadređenost - ona samosvjesno i aktivno bira odabranika, obavijajući taj postupak u prihvatljivo ruho tradicije, a zapravo prkoseći patrijarhalnom redu i koristeći otmicu kao formu čijim će posredovanjem ishoditi brak s osobom po vlastitom izboru. Čulinović-Konstantinović konstatira da je u Poljcima i splitskoj okolini otmica gotovo izumrla, a njezini ostaci su pred vjenčanje inscenirana otmica. Ivanišević navodi da se *uritko čuje da je djevojka otišla momku nevinčana*, ali se često dogodi da djevojka zanese.⁴⁸⁴

Na drniškom području 70-ih godina 20. st., roditelji djevojke bili su nezadovoljni odabirom njezine sestre, udate za brata djevojčinog odabranika. Postojale su i međuobiteljske nesuglasice. Pretpostavljajući, na temelju rečenoga, da roditelji neće odobriti njezin izbor, ona se potajno viđa i nenajavljeno odlazi živjeti sa svojim odabranikom. U novostečenoj obitelji priređuje se gozba. Sudionica u djevojčinu odlasku bila je njezina nevjesta (bratova žena) koja joj je potajno iznijela odjeću, prešutjevši saznanje i vlastitom mužu i očekujući da će, po smirenju situacije, njezina zaova obavijestiti roditelje. To se, međutim, nije dogodilo. Zaova je, pak, objavu vlastitog bijega očekivala od nevjeste. Nakon što su muž, svekar i svekrva saznali za nevjestino sudjelovanje, vrijeđali su je svakojakim pogrdnim nazivima, a istovjetan odnos pokazali su i prema kćeri čija majka žali što je *nije svetom Iliji otpremila* (dakle, na groblje; Sv. Ilija je naziv župne crkve). Nakon izvjesnog vremena, situacija se očekivano smirila, a odnosi se između kćeri, majke i oca pa i budućeg zeta normalizirali.⁴⁸⁵ Vrlo slične situacije zabilježene su i na području Imotskog; razlozi odluke o *umicanju* su sljedeći: djevojčin odabranik bio je stariji momak i živio je s nekoliko *starčadi* u kući zbog čega nije imao pomagača u organizaciji svatova. Njemu *se nije čekalo* pa je dogovorno oteo djevojku koja je svoju odluku odbila priopćiti ocu, smatrajući da je neće blagonaklono prihvatiti zbog velike razlike u godinama (momak je bio 13 godina stariji). Otac nije bio ravnodušan prema njezinu postupku, izmirenje se dogodilo pri slučajnom susretu s kćeri koja ga je zagrlila i ispričala mu se, na što ju je on dočekao riječima: „Beštijo, nisam nikomu branio pa ne bi ni tebi!“. Takav postupak pokazuje da su roditelji u konačnici pristajali na izbor svoje djece ma koliko ga zapravo željeli spriječiti. Djevojka je, slično kao i prethodne kazivačice, ostavila momka s kojim se dugo viđala radi budućeg supruga, nakon čega ju je ovaj ispratio riječima:

⁴⁸⁴ Ivanišević, Frano: *Poljica - narodni život i običaji*, Društvo Poljičana Sveti Jure - Priko, 2006., str. 284.

⁴⁸⁵ Kazivačice poznate autorici; po njihovoj želji, ne iznosim imena niti druge podatke.

„Nećeš nikad imat sriće.“⁴⁸⁶ Kletva se osim u usmenoj književnosti ponavlja i u svakodnevici kao redovit i društveno prihvatljiv instrument javne (pravedne) osude postupaka pojedinca zbog narušavanja tradicionalnog reda zajednice. Primjere iz usmene književnosti i primjere kazivača o otmici v. u Prilogu 5.

5.3. Obitelj – prostor ženske individualizacije

5.3.1. Utjecaj obitelji na odabir supružnika

Identifikacija pojedinca pokazuje shvaćanje strukture obitelji. U srednjem vijeku, dok su prezimena bila još rijetkost, ljudi se uglavnom identificiraju samo osobnim imenom, nadimkom i/ili svojom društvenom funkcijom, ali koriste i rodbinske veze (x, sin od y; x, supruga od y). U ranom srednjem vijeku postoji veća sloboda, pojedinac se može odrediti po onom srodniku za kojeg smatra da je najutjecajniji u društvenoj zajednici. To nije nužno morao biti predak, čak ni krvni srodnik. U kasnijem srednjem vijeku identifikacija postaje ujednačenija - obično se navodi očevo ime, a za udanu ženu ili udovicu ime supruga, što se u Dalmatinskoj zagori održalo do danas, osobito identifikacija po mužu. Kćeri su jednako kao i sinovi imale pravo na nepokretnu i pokretnu imovinu; prevladavao je tzv. *kognatski model* koji naglašava značenje obiju linija srodstva. Takav je tretman u skladu s rimsko-bizantskim zakonom koji nije poznavao razlike među ženskim i muškim nasljednicima. U kognatskoj strukturi obitelji još prisutnoj u Dalmaciji u 11. st. pravo na obiteljsko nasljeđivanje nekretnina utječe i na način identifikacije žena u dokumentima i nakon sklapanja braka. Od 11. st. postupno jača dominacija *agnatskog modela* koji se usredotočuje na očinsku liniju porijekla.⁴⁸⁷ Podaci iz kasnijih stoljeća pokazuju da je do tada u Dalmaciji već postalo uobičajeno da se kćeri iz patricijskih obitelji isplaćuju mirazom kako bi se posjedi roda zadržali u obitelji, u to vrijeme već bitno patrilinearnoj. U svim dalmatinskim gradovima sačuvane su isprave u kojima se kćeri nakon što su primile miraz odriču svakog prava na očinsko nasljedstvo. U nekim statutima (Pag, Šibenik, Brač, Hvar) pojavila se i odredba da očinske kuće nasljeđuju isključivo sinovi. Proces postupnog isključivanja žena iz jednakog nasljeđivanja bio je opća pojava na europskom Mediteranu. Očekivano, prevladao je i u

⁴⁸⁶ Kazivale sestre Marija Buljubašić, r. Buljubašić (1935.) i Iva Pirić r. Buljubašić (1929.), rođene u Zagvozdu, veći dio života provele u Splitu i Osijeku.

⁴⁸⁷ V. Nikolić, Zrinka: *Između vremenitih i vječnih dobara: Žene u dalmatinskim gradovima u ranom srednjem vijeku* u: Feldman, Andrea (ur.): Nav. dj., str. 35-42.

Dalmatinskoj zagori te se zadržao do današnjih dana s bitnijim naznakama promjene kod mlađih generacija (još uvijek rijetko kod žena rođenih od 40-ih do 60-ih godina, češće od pripadnica generacije rođene 70-ih godina 20. st.). Iako se suvremeno zakonodavstvo iznova bazira na kognatskom pravu, jamčeći pravo nasljeđivanja za oba spola, u nasljeđivanju imovine presudno je običajno pravo. Zakonski, ženska djeca dobivaju jednak dio kao muški nasljednici (roditelji ponekad sami iniciraju takvu podjelu) no, žena se nerijetko, slijedeći običajno pravo, samoinicijativno dobrovoljno odriče svoga dijela u korist brata jer je *sramota bratu odnit*. Pojava je dosta proširena, ali nije isključiva. Nailazimo na primjere žena rođenih 50-ih i 60-ih godina koje nisu tako postupile usprkos dominantnom očekivanju. Većina razumije postupke suvremene generacije, ali dio ih smatra da bi i danas trebalo postupati po običajnom pravu. Tetka kazivačice porijeklom iz Satrića kod Sinja razočarana je postupkom svojih nećakinja koje pri podjeli imovine neće postupiti kao i ona tj. neće se odreći svoga dijela u korist brata.⁴⁸⁸

Balada svojim ograničenim brojem obiteljskih aktera pokazuje sklonost ideji nuklearne obitelji i onda kad je možda riječ o različitim tipovima proširene obitelji.⁴⁸⁹ U usmenoj književnosti iz Dalmatinske zagore užoj obitelji često su priključene nevjeste i djeverovi što je uobičajena pojava, uzme li se u obzir činjenica da je obitelj Dalmatinske zagore dugo podrazumijevala zadružni oblik obiteljskog života pa su djeverovi i nevjeste zapravo bili dio svojevrsne *proširene nuklearne obitelji*. Značajna uloga obitelji u svim usmenim formama potvrđuje važnost obiteljske zajednice u tradicijskoj kulturi. Nije samo u usmenim formama iz Dalmatinske zagore obitelj apostrofirana kao *istinsko blago koje nije na prodaju*,⁴⁹⁰ a nositeljice doma gotovo su beziznimno žene.⁴⁹¹ Na odabiru obiteljskih aktera u narodnim baladama mogu se uočiti lokalne i regionalne značajke pojedine tradicije, na primjer, uloga oca u hrvatskim je baladama, za razliku od, primjerice, španjolskih, beznačajna.⁴⁹² Žena je okosnica obiteljskih zbivanja jer se upravo kroz lik žene obrađuju drugi obiteljski odnosi (odnos majka-sin/kći, žena-muž, brat-sestra, svekrva-nevjesta, snaha-djever, nevjesta-zaova). Zanimljivo je da *pater familias* kroz usmenu književnost prolazi gotovo neprimjetno i u ključnim situacijama, on je zapravo nebitan. Objašnjenje fenomena da je u književnosti izrazito patrijarhalnog društva figura oca beznačajna, nudi se u žanru balade koja najdublje

⁴⁸⁸ Prema iskazu Adrijane Soldić Laus r. 1982. u Splitu, obitelj porijeklom iz Satrića.

⁴⁸⁹ V. Delić, Simona: Nav. dj., str. 79., 80.

⁴⁹⁰ Andrić, Nikola: Nav. dj., 1909., pjesma *Karlovića blago*, br. 18, str. 42., 43., Otok (Slavonija); varijante u Ostojića, br. 94 (Grabovac) i br. 238 (Studenci).

⁴⁹¹ Isto, str. 303. - varijante s temom ženske dominacije unutar obitelji zabilježene su u Ričicama (B. Grgić) te u Tommasea i Banića (Srijane).

⁴⁹² V. Delić, Simona: Nav. dj., str. 79., 80.

rašćlanjuje dramatične obiteljske situacije “razotkrivajući sukobe, dramatičnu povijest obitelji, ono što obiteljska zajednica inače taji u modeliranju svojega idealiziranoga zamišljenog reda patrijarhalne obitelji”.⁴⁹³ Balada teži prikazivanju *ostvarenog*, više negoli *zamišljenog* reda, a prema tome je moguće zaključiti da je u ostvarenom redu dominantna ženska figura, dok ocu (muškarcu) pripada sfera zamišljenog reda. Zamišljeni red generacijski sukob nastoji učiniti latentnim; „očekuje se kao neminovan, ali ipak zajednica ne dopušta da se razbukta, već nastoji da se tiho konzumira.”⁴⁹⁴

Sudbina pojedinca povezana je sa sudbinom obiteljskih članova, pa i šire zajednice iz čega proizlazi da se pojedinac ostvaruje kao dio svojevrsnog makrokozmosa. Obitelj možda ne pruža egzistencijalnu zaštitu, ali je emotivno utočište pojedinca i on u bijegu od životnih poteškoća traži zaštitu obitelji. U pjesmi *Dragi hoće, ako nitko neće*⁴⁹⁵ Mara doziva majku i oca da je prevezu preko jezera, oni se ne odazivaju, ali se odaziva dragi. Marino obraćanje obitelji potvrđuje važnost obitelji u emocionalnoj zaštiti pojedinca, a izostanak reakcije njezinih članova i reakcija *dragoga* paradoksalno iznova potvrđuje važnost obitelji jer je *dragi* metafora njezine buduće, *nove* obitelji koja će emocionalno i egzistencijalno zamijeniti njezinu prvotnu obitelj.

Egzistencijalni značaj obitelji osobito je vidljiv iz podataka koji nam govore o zadružnom životu. Razlozi njegova opstanka sve do sredine 20. st. kada, primjerice, obitelji Uzum država otuđuje mlinove, ekonomske su naravi. Egzistencijalna sigurnost produkt je dobre zadružne organizacije unutar koje žena ima značajnu ulogu. Domaćin (starješina) svaki dan navečer određuje što će se sutra raditi, na posao idu svi osim domaćice koja ostaje pripremiti jelo. Domaćica se brine i za raspodjelu hrane. *Već 32 godine taj posao za porodicu obavlja Filipova žena Ana. Ostali članovi rade posao prema odluci starješine. Nekih posebnih funkcija nema.* Muškarci se brinu za poslove u polju, obrađuju vinograd, kose travu, dovoze sijeno i rade ostale poslove. Žene također rade u polju, ali samo lakše poslove. One od vune izrađuju džempere, čarape, *noćne aljine* - pokrivače, a od konoplje odjeću. Starješina goni stoku na prodaju u Sinj i Vrliku. Dobiveni novac zadržava kod sebe i onda kupuje sve što je potrebno članovima zadruge, plaća porez, nabavlja opanke, cipele, košulje i odijela. Zatim, daje novac članovima koji odlaze na put ili u vojsku i onima koji su negdje pozvani u društvo, na vjenčanje i sl. Isto tako daje novac za bolesnike te djevojci koja se priprema za

⁴⁹³ V. Isto, str. 133. (usp. Rihtman Auguštín: Nav. dj., 1984., str. 174.).

⁴⁹⁴ Rihtman Auguštín, Dunja: Nav. dj., 1984., str. 160.

⁴⁹⁵ Andrić, Nikola: Nav. dj., 1929., br. 390, str. 242., Grabovac (iz zbirke B. Grgića II., 73.).

udaju.⁴⁹⁶ Analiza književnih djela koja govore o slavonskoj ženi iznova nam može poslužiti kao mogućnost usporedbe i sagledavanja položaja žene Dalmatinske zagore u širem kontekstu.

*“Ako se pojedinosti iz svih djela slože poput mozaika u jednu cjelinu, pokazuje se u drugoj polovici 18. st. jedna vrlo slobodna, samosvjesna i samostalna žena koju su tada - što je bilo uvjetovano društveno-religioznim normama prosvjetiteljstva - kritizirali i kudili, a koju sa stanovišta današnjice moramo nazvati naprednom i čak joj se diviti. Njezino upravljanje kućom i imanjem, naravno pri tipičnim ženskim poslovima, odvijalo se posve samostalno i bez miješanja muža.”*⁴⁹⁷

Mogli bismo reći da je obitelj jedno od važnijih područja na kojima je počivala i moć žene Dalmatinske zagore, slično kao i u drugim patrijarhalnim područjima, „(...) iako je sredina bila patrijarhalna, žena je doista držala tri ugla kuće i njezin je utjecaj na zajednicu, naoko tih i neprimjetan, bio zapravo dubok i do te mjere sudbonosan da mnogi suvremenici smatraju baš ženu odgovornom za promjene koje su se događale u Granici.”⁴⁹⁸ Žene su imale pravo odlučivanja, ali uglavnom u okviru ženskih poslova i nad ženskim članovima. Ipak, podaci dobiveni indirektnim ispitivanjem starijih žena ukazuju da su udane žene mogle utjecati na mišljenje i odluke svojih muževa. Kroz rad su se mogle istaknuti određenim sposobnostima što bi im omogućilo stjecanje ugleda u obitelji i pravo direktnog utjecaja i izjašnjavanja, ali se ta moć ne širi na javno društveno istupanje.⁴⁹⁹ Bilo je već riječi o zadružnom životu, o suradnji muža i žene u *potkradanju* zadruga u svrhu stjecanja minimalne ekonomske neovisnosti iz čega je vidljiva egzistencijalna važnost takve obiteljske organizacije, pa tematiku ovdje nećemo širiti.

Pogrešno bi bilo u potpunosti zanemariti ulogu muških članova obitelji u životu žene - u pjesmama iz dalje prošlosti ženu nerijetko prodaju upravo muški članovi njezine obitelji, utječući tako bitno na njezinu sudbinu:

*Bobetić je Stipe junak bija, (...)
al pod starost on se iskvarija.
S Turcima je u dodir stupija,*

⁴⁹⁶ V. Milićević, Josip: Nav. rkp., br. 155, str. 169-172., Garjak.

⁴⁹⁷ Dekanović, Marija - Helebrant, Munchen: Nav. dj., str. 10., 11.

⁴⁹⁸ Kožić, Maja: Nav. dj., str.16.

⁴⁹⁹ V. Čulinović-Konstantinović, Vesna: Nav. dj., 1982., str. 54.

*čak i čeršu svoju proda njima
siroticu Bobetić Katicu,
koja rađe sebi smrt zadala,
neg Turčinu da b' se žena zvala.*

*Nakon toga groznog zločina
(još je jedan sličan počinija,
niku mladu, krasnu Poljičanku
u Livno je proda beg-sandžaku) (...)⁵⁰⁰*

Takve je pjesme prikupio i Andrić: *Zarad dugova prodao vjernu ljubu, Ljuba Bogdanova, Sestra prepoznaje brata*,⁵⁰¹ *Marko Kraljević prodaje svoju ljubu djeca mu se opet povraćaju*.⁵⁰² U Banićevoj varijanti (Dolac Donji, br. 123), za razliku od svih drugih primjera, mladić umjesto ljube prodaje majku. Žene su često bile zalog na megdanima - s jedne strane *prodaja* žena ima negativne konotacije, s druge strane otkriva snažnu borbu muškarca da je zadrži pa možemo govoriti i o visokoj cijeni žene. Osim pjesama u kojima muškarac prodaje ženu, zabilježene su i one u kojima ih otkupljuje. U pjesmi *Crni Arap bijelu ljubu ljubi*⁵⁰³ djevojka kupuje roba.

Na dan vjenčanja *kupuje* se mlada, no taj je novac mladenki za pripremu svadbe. U Sinjskom kraju tijekom proslave vjenčanja zabilježen je i običaj *kupovine* mladoženje, „nalože svati na dvorištu veliku vatru i dvojica najsnažnijih donesu mladoženju do vatre kao da će ga peć. Viču: *Daj, ko će iskupit mladoženju?* Obično ga iskupljuje kum ili mlada koja donosi i daje darove za otkup.“⁵⁰⁴ Proces *kupovine* očito se nije uvijek odnosio na žene, niti je uvijek imao negativan predznak u smislu njezine podređenosti, kako se obično nameće zaključak.

Općenito se navodi da su roditelji odlučivali o udaji djevojaka, imajući pri tom pretežno materijalne ciljeve u vidu. O važnosti materijalne sigurnosti često govore pjesme komično-ironijskog tona u kojima mladić obećaje djevojci bogatstvo, a zapravo nema ništa. Ove pjesme pripadale bi nematerijalističkom poimanju bogatstva/siromaštva, one su zapravo kritične prema ženama koje pri odabiru supružnika na prvo mjesto stavljaju materijalno

⁵⁰⁰ Čulin, Ivan: Nav. dj., str. 78-80.

⁵⁰¹ Andrić, Nikola: Nav. dj., 1914., br. 28, str. 65., br. 29, str. 66-70., br. 30, str. 70., 71.

⁵⁰² Andrić, Nikola: Nav. dj., 1929., br. 471, str. 298.

⁵⁰³ Isto, br. 471, str. 298. (iz Tommaseove zbirke, br. 38).

⁵⁰⁴ Milićević, Josip: Nav. rkp., str. 89., Velić.

bogatstvo te se k tome još, hvale svojim postupkom. Sudbina se poigra pa se, misleći da se udaju za mladića, udaju za prerušena starca bez ičega. Napominjemo da se utjecaj obitelji na odabir partnera nije odnosio samo na žene, ravnopravno je obuhvaćao oba spola - jednakim intenzitetom obitelj je pokušavala djelovati na odluku muškarca kao i na odluku žene. Podaci o slavonskim ženama za koje etnografija potvrđuje napredniji položaj u odnosu na žene dinarskog kulturnog kruga, sugeriraju da se djevojke u Slavoniji nisu lako mirile s roditeljskom odlukom ako im to nije odgovaralo. Reljković je zabilježio da su djevojke vrlo svojeglave i da su običavale pomrsiti roditeljske planove u pogledu zaruka na način da su potajno poručivale svome izabraniku da dođe i kad bi on, prema narodnom običaju, izvadio jabuku, brzo bi je uzimale i stavljale u njedra, prije nego je otac nešto mogao reći. Prema narodnom običaju, zaruke koje su roditelji dogovorili, time bi bile sankcionirane. Često su jednostavno razvrgavale zaruke, ako bi se predomislile, i udavale po svojem izboru. Posljedica toga bile su tužbe i svađe.⁵⁰⁵ Ženska samosvijest u hirovitom suprotstavljanju roditeljskoj odluci, vjerojatno manjega intenziteta negoli u Slavoniji (do kraja 19. st. žena nije imala slobodu u odabiru partnera što je u dinarskom području produženo još nekoliko decenija⁵⁰⁶), ipak nije bila nepoznanica ni u Dalmatinskoj zagori. U drugom smo kontekstu već spominjali nekoliko primjera s drniškog i imotskog područja koji svjedoče da je odvažnih pojedinaca bilo: *umicanje*, kako u daljoj, tako i u vrlo bliskoj prošlosti, odustajanje muškarca od ženidbe za djevojku koju su mu namijenili, bolesnu dotaricu,⁵⁰⁷ odustajanje od napovjeđenog braka što se od strane društva toleriralo ako je odluka bila *razumna*. Uz Maru Perković⁵⁰⁸ vezana je specifična ženska samosvijest - njezina odluka da se uda za udovca s troje djece nije se svidjela roditeljima. Kada su joj *ugovarali* odgovarajućeg odabranika, skrila se u bačvu, iz koje je, nakon što je odslušala razgovor između oca i majke, izašla i javno obznanila svoje negodovanje o roditeljskoj odluci.⁵⁰⁹ I u drugim krajevima Hrvatske, roditelji su utjecali na odabir djevojke/mladića, iako neki zapisi (Koprivnica) pokazuju da je momak odvažan u pravu na vlastiti odabir dok je u Imotskom i Vrgoračkom kraju spreman na kompromis/udovoljavanje roditeljima. Pjesma *Ženidba Ive Senjanina*,⁵¹⁰ ocrtava realne situacije zabilježene u starijih kazivača Dalmatinske zagore - otac je formalno ključna osoba koja odlučuje o sudbini kćeri, a kći je nestalna narav svjesna svoga prava na najbolji izbor -

⁵⁰⁵ V. Čulinović-Konstantinović, Vesna: Nav. dj., 1982., str. 11.

⁵⁰⁶ Isto, str. 53., 54.

⁵⁰⁷ Kazivali Marija Buljubašić r. Buljubašić (1935.) i Nedjeljko Buljubašić (1930.-2000.), oboje r. u Zagvozdu gdje su živjeli do punoljetnosti. Ostatak života provode u Osijeku i Splitu.

⁵⁰⁸ V. fusnotu 393.

⁵⁰⁹ Kazivao Mate Blažević r. 1952.

⁵¹⁰ Banić, Filip: Nav. rkp., br. 75, str. 259., 260., Dolac Donji.

obećala se Muji, a poslije Ivanu Senjaninu. U oca se prosi kći, ali on odluku prebacuje na ženske članove, dajući kćeri određeno pravo izbora:

*Tebi bora tursko momče mlado
ajde gore na tavane gornje,
nać ćeš gori majku i divojku,
pa upitaj majke i divojke.*

Usmena književnost Dalmatinske zagore sadrži popriličan broj pjesama s temom uplitanja obitelji u odabir pojedinca. Uloga prosca u usmenim zapisima najčešće pripada majci, nešto rjeđe ocu i bratu, bračnog ugovaratelja ponekad predstavljaju bliski srodnici po majčinoj ili očevoj liniji (ujak, stric). Rijetko se umjesto majke u ulogu posrednika u udaji/ženidbi javljaju drugi ženski članovi obitelji. Ponekad tu ulogu imaju strine (*Strine Maru krivo potvorile*⁵¹¹). Mara ne pristaje na mogućnost udaje za jednog od dvaju odabranika (*Da me ljubi Mujo i Alija,/ a nisam ih ni okom vidila!*) te se odlučuje na samoubojstvo. Spašavaju je upravo potencijalni odabranici, Mujo i Alija, zbog čega ostaje nejasna poruka pjesme; je li kritika nametnutog braka ili Marinih postupaka. Zanimljiv je i postupak muškarca koji se u sljedećoj pjesmi protivi volji djevojčinih roditelja te prisilno želi uzeti djevojku koja njega pak ne želi:

*Ja sam dosta u svatovin bija,
dosta jesan neva izvodiya,
pa su mi se vrata otvorila.
I jutros će se vrata otvoriti
i nevista mlada izvoditi.
Ako s'neće vrata otvoriti,
vjera moja tako mi pomogla,
ja ću kuću ovu razvaliti,
nevistu ću junak ugrabiti,
iako sam vrlo ostarija,
al'sam snagu sada zadobija.
A ja jesam divojaška majka,*

⁵¹¹ Andrić, Nikola: Nav. dj., 1929., br. 387, str. 240., Dolac Donji (iz zbirke Filipa Banića, br. 187).

*ja divojku ne puštajem vanka.
Dok ne vidim o' zlata jabuku,
ja ne puštam gizdavu divojku.*

U jednoj pjesmi djevojka isprovocirana majčnim autoritetom, piše Omer Šibiliću, koji ju je prosio (ali je majka bila prepreka u realizaciji udaje), s namjerom da bude njegova ljuba:

*Oj delijo Omer Šibilića
dosta si me u majke pitao,
ja bi pošla ne dade mi majka
već me dade za Sibirja Janka.⁵¹²*

U nekim krajevima Hrvatske, *fiktivne* uloge odgovaraju realnom stanju, primjerice, u koprivničkom kraju ulogu prosca ima majka mladoženje, dok u Vrgorcu i Imotskom tu ulogu ima muškarac (nije precizirano srodstvo), ponekad praćen ženom.

Česti su i primjeri u kojima nećak prosi djevojku za ujaka, kako je u sljedećoj pjesmi. Djevojka, međutim, nedvosmisleno odbija prosca. Stjepan Nakić šalje nećaka Marka da odnese pismo Andinom bratu Ivanu i da usput zaruči djevojku u ujakovo ime:

*Kad pročita Ivan knjigu svoju,
on će zovnit milu seku svoju,
nek' pročita što joj knjiga zbori,
i nek' odma na nju odgovori.
Anđelka će jedva dočekati
i na pismo odgovor će dati.
Kad je Ivan pismo proučio,
svojoj ga je seki uručio.
Prosi Anđu, rumenoga cvijeta,
harambaša, hajduče Maleta.
Hajduk prosi, za nj je majka daje,
lijepa cura na to ne pristaje,
nego majci svojoj prigovara:*

⁵¹² Banić, Filip: Nav. rkp., br. 35, str. 128., Dolac Donji.

*„Prođi me se, moja majko stara,
krvave mu ruke prat'neću,
nek on drugu sebi traži sreću.“⁵¹³*

Slična reakcija žene zabilježena je i u pjesmi *Jankova bolest*⁵¹⁴ čija je varijanta zabilježena u Dalmaciji (Tommaseo, br. 37). Ružicu majka želi dati za Janka, ali ona se odupire majčinu prijedlogu. *Djevojka na vodi vara junaka*⁵¹⁵ također nije zapisana u Dalmatinskoj zagori, ali su njezine varijante zabilježene u zbirci Mata Ostojića (II., br. 3 i 25, Grabovac), u Tommasea (1., br. 14 i 164), u Banića (br. 87, Dolac Donji). Tematizira obljubu djevojke od strane mladića isprovociranog zbog neuzvraćene ljubavi na što je utjecala djevojčina majka (*Prosio je Senjanine Ivo,/ni ga htjela, ni je dala majka.*). U velikom broju pjesama s temom odabira partnera žena je aktivni subjekt - kroz svoje protivljenje obitelji, ona slobodno izražava svoj stav. Odluku svoje obitelji da je da za nevoljenog, ona doživljava kao vlastitu prodaju:

*Mene moji za nedragog daju,
čini mi se koda me prodaju.
Nedrago se ljubiti ne more,
ne mogu se usta da otvore.⁵¹⁶*

U pjesmi iz Poljica, izrazom vrlo jednostavnoj i ritmičnoj, muškarac preuzima ulogu aktivnog subjekta, ali i žena, prihvaćajući zadanu poziciju, zauzima poziciju (pasivnog) subjekta.⁵¹⁷

*Ja posadin dinje, mlune,
nameči se cura u nje.
Poče cura dinje brati,
dinje brati, grah zobati.
Ja zasadin, pa uhvatin,
okrenin je,
privrnin je.
Poljubin je,*

⁵¹³ Grbeša, Jakov: *Unešić i okolica kroz tisućljeća*, Poglavarstvo općine Unešić, 1997., str. 216-219.

⁵¹⁴ Andrić, Nikola: Nav. dj., 1914., br. 39, str. 101-103.

⁵¹⁵ Isto, br. 12, str. 24-26.

⁵¹⁶ Krstanović, Zdravko: Nav. rkp., br. 3, str. 6., Badanj.

⁵¹⁷ Botica, Stipe (pr.): Nav. dj., 1990., br. 196, str. 237.

biše moja.

Takvih istupa je bilo, izazivali su žestok otpor rodbine, ali i konačno pomirenje. Jedna kazivačica htjela se udati za muškarca pravoslavne vjeroispovijesti čemu se oštro suprotstavila njezina obitelj učestalo je odgovarajući od njezine odluke. Čvrst stav priopćila im je neprimjerenim riječima, iako su kao obitelj u konačnici ostali jako povezani.⁵¹⁸ Navodim pjesmu u kojoj akter suptilno izlaže majci namjeru samoodlučivanja o vlastitom životu:

*O starice mila majko moja,
ako 'š majko, da ti pravo kažem
jučer pođoh u Vakufe gornje
ter susretoh gizdavu djevojku
baš u tisnu jednomu sokaku,
pak mi zapne kopča od terluka
za njezinu kličku od čarapa.
Ja se prigoh da ću odapeti,
al mi zape kopča od rukava
za njezinu struku od đerdana.
Ja se maših da ću odapeti,
al mi zape prsten s ruke moje
za mendžušu gizdave divojke.
I kad ništa ne pomože, majko,
sastavismo brke i solufe,
brke plave, a solufe vrane;
njih se dvoje udariti more.*

Nasuprot ženi subjektu, u dijelu pjesama ona je objekt. U pjesmi *Udaja Mamice, sestre Jure Kastriotića*⁵¹⁹ momci se sukobe zbog djevojke, djevojka čak niti ne sudjeluje kao lik u pjesmi, spominje se samo imenom, a njezine kvalitete su uopćene (*lipu ćercu bana Dušmanića, /kojoj ne bi slike ni prilike/u svoj zemlji grčkoj ni slovinskoj*). Uloga djevojke u

⁵¹⁸ Prema kazivanju Ane Jovanović r. Blažević, r. 1956. u Čavoglavama. U Splitu, gdje je provela veći dio života, živi i danas.

⁵¹⁹ Kačić Miošić, Andrija: Nav. dj., br. 27, str. 130.

odlučivanju između dvojice momaka uopće se ne preispituje. Posrednik u njezinoj udaji ovdje je brat (*Kada Jure seku udavaše (...)/gospodski je sobet učinio*). *Opsada Kroje 1450*.⁵²⁰ uspostavlja analogiju, stavljajući znak jednakosti između osvajanja grada i osvajanja djevojke. Pravo odabira ženika kćeri i nevjeste sinu ovdje ima otac. Riječ je o akterima iz islamskog svijeta, ali istovjetan proces zapažen je i na kršćanskim područjima.

*Ovo jesu svati vitezovi,
lipi svati Mehmeda mojega,
koji su se dovlen potrudili
po Krojanu, lipotu divojku,
kojuno sam davno zamirio,
zamirio i prstenovao
za mojega sinka najdražega
po imenu Mehmeda mladoga.*

U svojim je rukopisnim zapisima dr. Filip Marušić-Davidović iznosio vlastita razmatranja o braku i o položaju žene u istome, nastojeći usmjeriti razmišljanje žene na udaju. Njegovo je uvjerenje da žena ni pod koju cijenu ne smije ostati djevojkom, da se mora udati i pri tom poslušati roditelje pa i onda kada je taj izbor za nju nepovoljan. Njegova razmatranja odražavaju mišljenje obrazovanog muškarca urbane sredine Dalmatinske zagore i obilježen je snažno vrijednostima tradicijske kulture, ali, u odnosu na ruralnu sredinu, i određenim pomacima od iste. Za njega je brak moralni zakon, ali tolerira izvanbračnu ljubav (ako je ona doista moralna ljubav).⁵²¹ Njegovo poimanje braka zagovara izvršenje *zamišljenog* reda u kojemu dominira uloga roditelja. Istovremeno, sugerira postojanje ženskog otpora u gradskim sredinama Dalmatinske zagore, jer ako je ugledni član gradske zajednice smatrao važnim upozoriti na neophodnost udaje, onda je moguće pretpostaviti da su se u urbanijim sredinama događali značajniji otpori u odnosu na ruralne koje su većinom predmet našeg istraživanja. Svjetonazor koji proizlazi iz usmenih pjesama o odabiru partnera zapravo zagovara narušavanje *zamišljenog* reda jer se akteri tih pjesama opredjeljuju za slobodu odabira i uspjeh odnosa koji je zasnovan isključivo na obostranoj naklonosti pa se momak ili djevojka s manje ili više uspjeha pokušavaju oduprijeti nametnutim okolnostima. Dok su otpori roditeljskim

⁵²⁰ Isto, br. 31, str. 141.

⁵²¹ Marušić-Davidović, Filip, rukopisni zapis naslovljen *Ljubav i brak*, str. 26-28. (iz građe Muzeja Grada Drniša).

odlukama u stvarnosti Dalmatinske zagore sporadične, ali znakovite pojave, u usmenoj književnosti znatno su brojniji primjeri u kojima se mladi odupiru roditeljskoj intervenciji u njihov odabir pa samostalno odabiru svoj put, jasnim obznanjivanjem svoje odluke, laganjem ili bijegom. Ipak, ostaje činjenica da je dobar dio pojedinaca pristajao na udaju/ženidbu slijedeći savjet starijih. Razloge prihvatanja savjeta roditelja u odabiru partnera možemo tražiti u tradicijom uspostavljenim očekivanjima od starijih i *iskusnijih* koji su znali prepoznati odlike poželjnog ženika (ženika koji bi očekivanja zadovoljio, djevojka je smatrala dobrom prilikom; takav stav usađen je odgojem) i u čije se iskustvo vjerovalo, u materijalnom siromaštvu zbog kojega je dio djevojaka pristajao na udaju u dobrostojeću obitelj koja bi joj pružila materijalnu sigurnost (iako je često materijalna sigurnost značila tek neznatno bolje uvjete života od onih u roditeljskom domu). Zapisi Ivana Lovrića koji je dobro poznao stanovnike svoga kraja svjedoče o podvojenosti mladih u odabiru budućeg partnera u 18. st.

„Od ljubavi se redovno ne prelazi na brak. Tko ljubaka s jednom, ženi se drugom. To katkad zavisi od njegove volje, a katkad od volje porodice, jer se u nekim mjestima sklapaju brakovi, a da se budući supruzi nisu nikada vidjeli, osim u času, kada izvršavaju crkvene ceremonije. Treba priznati, da Morlaci radi poštovanja prema roditeljima često izgube i svoj mir, a tko voli mir nego poštovanje prema ocu, za toga drže, da su ga pokvarili strani poroci, i to je povod, da njegovi sunarodnjaci, mrmljaju protiv njega. No ta je starinska strogost po nekim mjestima jako ublažena. Morlaci postupaju kod sklapanja brakova isto onako, kao kad netko nastoji da spari životinje dobre pasmine, da bi dobio mlade dobre kvalitete.“⁵²²

Milićević svjedoči o istome, u novije vrijeme.

„Mladić i djevojka se upoznaju na sajmu, u kolu, na prelu i sl. te kad se zavole, obično mladić ne pita sam da li će se za njega udati djevojka već pošalje k njoj svoga prijatelja da ju to pita u njegovo ime. Ako je djevojka kuntena kaže mu da momak treba poslati nekog starijeg na razgovor jer ako smo mi kunteni jedno drugom hoćemo čuti šta će i stariji o tome reći. Mladić nadalje pita svoje roditelje, ako se oni slažu, mladićev otac odlazi djevojkinjoj kući. Ako su njezini roditelji s tim sporazumni, kažu mu: Ako je njezina volja i moja je. Poslije toga se dogovore kada će biti rakija. Poslije prošnje mladić i djevojka se počinju sastajati i kod njezine kuće, ali uvijek u prisustvu roditelja.“⁵²³

⁵²² Lovrić, Ivan: Nav. dj., str. 115.

⁵²³ Milićević, Josip: Nav. rkp., br.145, str. 156., Vinalić.

U Milićevićevu zapisu vidljivo je već da roditeljski utjecaj slabi i da je obraćanje starijima tek formalno zadovoljavanje zamišljenog reda tradicijske zajednice, jer će oni svakako potvrditi međusobni dogovor odabranika. Do sredine 20. st. već bitnije slabi utjecaj roditelja u odabiru supružnika. Zapisi iz 50-ih godina 20. st. i pokazuju promjene u položaju pojedinca po pitanju prava na vlastiti izbor.

„Sada dečko nađe mladu, a prije su roditelji tražili. Stari idu ugovarat, nose jabuku. Ako cura primi jabuku, onda se obećala.“⁵²⁴

Značenje obiteljskog utjecaja često je bilo toliko snažno i odgojem usađeno da su djevojke zaista bivale zadovoljne dogovorenim izborom smatrajući ga sudbinom, datosti koju ne treba preispitivati. Vjerovanje u sudbinsku određenost života istaknuli smo kao bitnu odliku tradicijske kulture koja se nije mnogo promijenila od Lovrićeva vremena. On je već uočio da su stanovnici Dalmatinske zagore „u ovoj, kao i u mnogim drugim stvarima, fatalisti i imaju često u ustima poslovicu *tako je moralo biti* ili *tako je suđeno*“.⁵²⁵ Kazivačica s drniškog područja⁵²⁶ s velikim poštovanjem i ljubavlju priča o svom pokojnom supružniku iako je njihov odnos, upoznavanje te način sklapanja braka iz današnje perspektive teško shvatljiv i vjerojatno bi bio osuđen na neuspjeh. Vjenčali su se nedugo nakon Drugog svjetskog rata. Muškarci su ubijeni ili nestali, mali broj ih se vratio u selo, žene kojima je bilo vrijeme za udaju (a naša kazivačica ga je sa svojih 26 godina dobroano premašila), nisu imale mnogo izbora. Njezin odabranik bio je devet godina mlađi, a iako se prethodno *obećala* drugome, svome vršnjaku, pristaje se udati za puno mlađeg mladića. Njezin odabir opravdan je poticanjem starijih članova obitelji, ali i vlastitim promišljanjem o budućnosti - naime, mladić je bio jedini sin u obitelji. Zanimljivo je da je ona cijeli život ostala uvjerena u ispravnost svoga postupka iako se supružnici prethodno nisu poznavali i nisu prošli fazu zavođenja niti imalo dubljeg poznanstva, što nije bila rijetkost i što je ona često isticala kao negativnost *svoga vremena*. Brak je sklopljen uobičajenim postupkom, temeljem trodnevnog *ugovora* između obitelji odabranika. Među kazivačicama s istog područja zapažene su slične pojave, ne možemo ih uzeti kao pravilo, riječ je o poratnom vremenu, kroničnoj neimaštini koja je dugoročno bila od presudnog značaja u spomenutim odlukama. Iz razgovora sa starijim stanovnicima Dalmatinske zagore može se zaključiti da svjetonazor područja pa tako i

⁵²⁴ Bonifačić Rožin, Nikola: Rkp. 165, str. 4.

⁵²⁵ Lovrić, Ivan: Nav. dj., str. 112., 113.

⁵²⁶ Kazivala Ivanica Blažević r. Goreta (1922.-2014.), Čavoglave.

promišljanje žena Dalmatinske zagore odlikuje *praktičan duh* koji im omogućuje izvršavanje dužnosti koje se od nje očekuju. Već smo naznačili i prisustvo oprečnih odluka zagorskih žena koje se poklapaju s tendencijom usmene književnosti *što je drago, to je blago* kada djevojka odlazi s odabranim mladićem usprkos protivljenju roditelja ili se nevoljko udaje za onog kojeg su joj odabrali, svjesna lošeg odabira i cjeloživotnog kajanja. Takve situacije odraz su kompleksnosti žene, onog *prikrivenog ženstva* kada se žena osloboda društvenih normi i suprotstavlja očekivanjima okoline. Mnogo je pjesama poput *Vino pije kralju od Budima*⁵²⁷ koje zagovaraju model *blago je što je srcu drago* u kojima akteri, u skladu sa zakonima srca, slijede vlastiti odabir. Formula *nije blago ni srebro ni zlato, već je blago što je srcu drago* česta je u usmenoj književnosti Dalmatinske zagore.

Laganje članovima obitelji sa svrhom zaštite same sebe ili drugih (često drugih žena) nije bilo strano ženama u Dalmatinskoj zagori. Upravo obratno, kazivanja s terena potvrđuju da je takav oblik *bezažlene laži* omogućavao ženama bezbolno izražavanje svoga ženstva, ako ne pred drugima, a onda barem pred samim sobom. U Kotezima kod Vrgorca⁵²⁸ laž i pretvaranje kćeri s ciljem uživanja u slastima ovozemaljskog života rezultirali su idealiziranom slikom kćeri u majčinim očima. Majka misli da joj je kći *luda* i *nejaka*, a njezine iluzije razbija mladić s kojim je ljubovala:

*Od'otolen Jagodina majko,
nije Jago luda i nejaka;
sinoć mi je na krilu prispala (...)*

Majčina nevjerica i negodovanje zbog kćerine (pa i vlastite) sramote raspliće se Jagodinim suprotstavljanjem majci:

*Istina je, moja majko stara,
kad si, majko, moje dobi bila,
po devet si na noću ljubila,
a ja nisam neg njega jedinog.
Divojka sam, drago mi je bilo.*

⁵²⁷ Botica, Stipe (pr.): Nav. dj., 1996., br. 124, str. 151., 152., Sinj.

⁵²⁸ Botica, Stipe (pr.): Nav. dj., 1990., br. 177, str. 214.

Pjesme u kojima se pojedinac odupire obiteljskoj stezi kada je u pitanju odabir životnog partnera razlikuju se donekle u načinu na koji iskazuje svoje negodovanje. Ponekad je to suptilno podilaženje roditelju (prethodni primjer), ponekad buntovni otpor (kao što su, primjerice, pjesme u kojima se djevojka otvoreno nudi mladiću), a ponekad, kao u narednom primjeru, molba upućena roditelju, pristajanje na odluku roditelja, ali i svojevrsna prijetnja.⁵²⁹

*Ako mene dadeš za nedraga,
uvik ću ga sideć dočikati,
nogom ću mu stolac namišćati.
Ako mene dadeš ti za draga,
uvik ću ga stojeć dočikati,
desnom rukom stolac namišćati.
Djevojka govori majci:
Oj, bora mi, s tobom ostat neću!
Iman robe, iman dosta novca,
udat ću se mlada za trgovca.*⁵³⁰

Dakle, ona je samosvjesna i odlučna po pitanju svoje sudbine. Prethodno se navode njezine osobine: *Kuću nije znala reštrigati/nogom metlu po kući turala*. Kada dolazi ženik, kojega, doduše, nije odabrala djevojka, on (Vučemil Mate) *posao* ugovara s majkom. Oni odlaze u Sinj (*Oj, sluša Šima* (majka), *oni utvrdiše/pa se Sinju gradu uputiše./Pa odoše do fratra župnika.*) gdje se situacija dramatično zapliće, ali autor napominje da mu je ostatak teksta prilično nejasan pa ne znamo konačan ishod situacije.

Ljubav Jeline i Ivana je neupitna, no Ivan ipak pita Jelinu za mišljenje njezine majke.⁵³¹

*Oj Jelino, draga dušo moja,
šta govori mila majka tvoja?
Oće li te, dušo, dati za me?
A majka joj riči progovara:
Ajd' ne luduj milo dite moje,*

⁵²⁹ Andrić, Nikola: Nav. dj., 1929., br. 46, str. 23., Medovdolac.

⁵³⁰ Bezić, Jerko: Nav. rkp., br. 28, str. 22., Lučane.

⁵³¹ Isto, br. 111, str. 141- 144., Radošić.

*ali Ivan ništa ne imade,
a on pase ovce po planini.
Ja ću tebe dati za boljega...*

Kraj je tragičan, završava samoubojstvom protagonista. Završni stihovi sadržavaju poantu:

*Bog ubio i staro i mlado,
ko rastavi i milo i drago.
Sapela ga Božja desnica,
ubila ga Marija Divica!*

Mladoženja ubije mladu da je ne bi drugi ljubio. Prije toga ponudi joj da ona ubije njega. Budući da nije mogla izvršiti njegov prijedlog, mladić se odlučuje na dvostruko ubojstvo - ubija nju, a na njenom pogrebu izvrši samoubojstvo. Slična je pjesma o momku koji je pogazio obećanje da neće ostaviti djevojku, ali ju je, pod majčinim pritiskom, ipak ostavio. On također odabire tragično rješenje. Prve bračne noći prisilno nametnutoj djevojci priznaje ljepotu, ali i činjenicu da je ne voli, te izvrši samoubojstvo. Nakon što to sazna, isto učini i Mara, njegova istinska ljubav.

*Jesi lipša nego moja Mara,
bogatija nego moja Mara,
ruvatija nego moja Mara,
ali nisi mome srcu draga
ka je bila moja lipa Mara.*⁵³²

Delić primjećuje da su u *baladama kazusima* likovi i dalje ovisni o obitelji, ali sukob nastoje aktivno riješiti ne vjerujući u onostrano dobro, prihvaćajući ovozemaljska djelomična rješenja. Bune se, ali u konačnici opet vraćaju u okrilje obitelji jer je njihova društvena pozicija bez nje nezamisliva.⁵³³ Izuzmemo li balade, to nije pravilo koje bi se odnosilo na usmeni korpus u cjelini, osobito na kratke suvremene dvostihove u kojima pojedinci kroz šalu izlažu suprotstavljanje obiteljskim autoritetima. Balade s tragičnim ishodom mladića i djevojke koji ne žele prihvatiti odluku obitelji također potvrđuju da *individualizacija* likova

⁵³² Krstanović, Zdravko: Nav. rkp., br. 33, str. 29-33.

⁵³³ V. Delić, Simona: Nav. dj., str. 131.

nije rijetkost, da se realiziraju kao dio obitelji, ali da njihov povratak u okrilje obitelji nije nužan.

U određenom broju pjesama, roditelji eksplicitno djeci (najčešće ženskoj) daju pravo na konačnu odluku u odabiru partnera. *Vino pije Banoviću Mate*⁵³⁴ pjesma je u kojoj se Mate pri prosidbi obraća punici, ona prvenstvo daje kćeri. Slično je u pjesmi *Čobani se žele uzeti*,⁵³⁵ majka čobanice daje slobodu izbora djevojci, ali čobanova majka želi oženiti sina za *solinsku djevojku*. On ne prihvaća majčinu odluku i povlači se u Vran pećinu. Otac je osoba koja daje dopuštenje sinu za ženidbu. Ovdje imamo i prijedlog protivan tradicijskom obrascu Dalmatinske zagore koji daje prednost životu prije ženidbe, a kulminirat će u novijim zapisima, uglavnom kao šaljivi obrazac na tragu paremiologizma *Sretnom čovjeku žene umiru, a nesretnom jarci*.⁵³⁶ Takav ton nije stran u Dalmatinskoj zagori, a u nešto blažoj formi prisutan je i kod žena. Razmatrali smo ga kada smo govorili o djevojaštvu; žene su svjesne da je, usprkos nužnosti udaje, djevojaštvo za njih najpogodnije razdoblje života pa ga u pjesmi slave, ali se ipak rijetko odlučuju na samački život. Još se rjeđe događa u usmenim pjesmama Dalmatinske zagore da majka iz nekog razloga ne želi udati kćer; mladić prosi djevojku u majke, majka prvenstvo u odlučivanju daje kćeri upozoravajući zeta da su djevojčini prosci redom oboljeli (*Djevojka ubija očima junake*⁵³⁷). Djevojka se obećaje mladiću i poziva ga da dođe kod nje i njezine majke gdje mu očituje oprečnu namjeru - nikada se neće udati za njega. Mladić je kune jer ga je izdala, a sam će, izgubivši povjerenje, zauvijek ostati neoženjen:

*Ivanice, Ivanice,
ne bilo te u majčice
da bog da se ne udala
kad si mene ti izdala.
Ona ode za drugoga
arna momka i gizdava
kojega je i čekala,
a ja tude tužan osta
promišljajući tuga došla,
pa se nisam oženija
niti ću se oženiti*

⁵³⁴ Botica, Stipe (pr.): Nav. dj., 1996., br. 179, str. 197., 198., iz Dalmacije.

⁵³⁵ Banić, Filip: Nav. rkp., br. 100, str. 331.

⁵³⁶ Bonifačić, Rožin, Nikola: Rkp. 165, str. 32.

⁵³⁷ Andrić, Nikola: Nav. dj., 1909., br. 54, str. 74., 75., iz Dalmacije.

*jer onake nać ne mogu
a što ću, vala bogu.*⁵³⁸

Na koncu, možemo ponoviti pitanje S. Delić: *Nije li obitelj nespojiva sa slobodom pojedinca?*⁵³⁹ i je li opravdan naslov *Obitelj - prostor ženske individualizacije?* Kontradiktornost obiteljskih odnosa nužno obilježava pojedinca u negativnom i u pozitivnom smislu, ali ga mučni zahtjevi koje obitelj postavlja preda nj neosporno potiču na borbu za vlastitu individualnost. Ako položaj žene i jest okamenjen obiteljskim *zakonima*, oni su istovremeno poticaj za iskazivanje njezine individualnosti. Primjere usmene poezije s temom obiteljskog utjecaja na pojedinca, njegove vezanosti za obitelj i otpora prema istoj v. u Prilogu 6.

5.3.2. Nevjesta - djever. Sestra - brat.

Za razliku od kontroverznog odnosa nevjestice i svekrve o kojemu će biti riječi u narednom ulomku, tradicionalno dobri obiteljski odnosi u usmenoj književnosti odnosi su nevjestice i djevera te (u nešto manjoj mjeri) brata i sestre. Prisnost nevjestice i djevera u usmenim je pjesmama opravdana djeverovom sviješću o tome da će i on dovesti suprugu kojoj će biti potrebna zaštita i o nevjestinoj potrebi za zaštitom u novoj obitelji. Ovakav prisan odnos potječe iz starijih vremena kada je djever obnašao ključnu ulogu za nevjestu na njezinom vjenčanju.⁵⁴⁰ Ukoliko muž nema braće, treba ih zamijeniti blizak rod jer je to jedino jamstvo da će *posao* biti dobro obavljen. U pjesmi iz Vrgorca djeverovi, izabrani iz reda tuđinaca, nisu htjeli spasiti mladoženju iz rijeke. Spašava ga mlada te prekora svekrvu:

*Bor t' ubio, svekrvice,
kada nisi sina imala,
što si drugog ti mećala?
Ako nema brata ni rodjaka,
ima sestra Angjelija.*⁵⁴¹

⁵³⁸ Taš, Lelja: *Pjesme iz okolice Sinja*, IEF rkp. 103, 1953., br. 44, Brnaze.

⁵³⁹ V. Delić, Simona: Nav. dj., str. 125.

⁵⁴⁰ Lovrić, Ivan: Nav. dj., str. 129.

⁵⁴¹ Pavlinović, Mihovil: Nav. dj., br. 692, str. 583-585., Vrgorac.

Isto upozorenje izrečeno je i u sljedećoj pjesmi:

*Muč', ne luduj, drago dite moje,
to je tvoja velika sramota
da tuđina zoveš za divera*⁵⁴²

U pjesmama *Djever nevjestu skutom zaklonio*⁵⁴³ te u Pavlinovića,⁵⁴⁴ služeći goste, nevjesta je zaspala - zaova je njezino nedolično ponašanje javno priopćila, a djever je stao u njezinu zaštitu jer i on će se jednom oženiti, pa će ona i njegovu ženu zaštititi. Nije u potpunosti jasno čini li djever gestu zbog vlastite koristi, iako je to malo vjerojatno jer je i zaova u zaštiti nevjeste također mogla pronaći vlastiti interes.

Svjedoci o životu žene u Dalmatinskoj zagori djeverove smatraju i smetnjom dobroj udaji. Kriterij dobre udaje su dvojaki - udati se u časnu, poštenu i zdravu obitelj čije se kvalitete prenose generacijama, što se u Dalmatinskoj zagori često objašnjava terminom *dobre race* te se udati u dobrostojeću obitelj. Ta dva svjetonazora ilustriraju sljedeći primjeri:

*Kakvo mu je ralo i volovi?
Kakva su mu braća i nevjeste?
Ima l' dosta u paši ovaca?
Ima l' dosta u zakljenju pčela?
Hoću l' poći za njega divojka?*⁵⁴⁵

*Udala se mala Jaka,
za bogata, za Nejaka.
Pitala je mila majka:
„Kako ti je, Jako moja?“
„Dobro mi je, majko moja,
dobra mi je svekrvica,
dobra mi je i zavica,
dobri su mi i diveri,
a svekar je zlato moje;*

⁵⁴² Botica, Stipe (pr.): Nav. dj., 1996., br. 145, str. 166., 167., Sinj.

⁵⁴³ Andrić, Nikola: Nav. dj., 1929., br. 295, Grabovac (iz zbirke Bartua Grgića II., br. 70).

⁵⁴⁴ Pavlinović, Mihovil: Nav. dj., br. 684, Ugljane.

⁵⁴⁵ Isto, br. 610, str. 536., 537., Imotski.

*ne misli se Jakom svojom,*⁵⁴⁶

(...)

Manje djeverova u obitelji značio je i bolji položaj buduće snahe jer se udajom stečeno imanje dijeli na manje dijelova. Prema kazivačima, udaja za jedinca bila je prednost zbog materijalnih dobara, ali nedostatak zbog vrijednosti velike obitelji tj. tuge koju proživljava pojedinac koji nema *nikoga svoga*. Pod pojmom *sina jedinca* i danas se u Dalmatinskoj zagori podrazumijeva onaj koji nema braće i sestara, ali i jedini brat među sestrama. Pjesme s temom odnosa djevera i nevjestice v.u Prilogu 7.

U bratsko - sestrinskom odnosu, brat je često zaštitnik sestre, iako određen broj pjesama ukazuje na komplicirane odnose, kao što su ubojstva ili incestuozni odnosi. Pjesma *Čoban i djevojka* (varijante *Jelina Kopčića i brat joj Todor*,⁵⁴⁷ *Ljuba i sestra izbavljaju Sekulu iz ropstva*,⁵⁴⁸ *Prosci seke Velagića*⁵⁴⁹) pokazuje privrženost brata sestri i njegovu često presudnu ulogu u njezinu životu - brat štiti sestru koja ima nezakonito dijete i ubija ženu koja njegovu sestru ne prihvaća - u Dalmatinskoj zagori zabilježena je prihvatljivija verzija u odnosu na tradiciju, žena prihvaća zaovu i supružnici nastavljaju živjeti u slozi.⁵⁵⁰ Snažnom emotivnošću obilježene su pjesme u kojima sestra oplakuje bratovu smrt.⁵⁵¹ Sestra je često u natjecateljskom odnosu s majkom i ljubom, dakle, treća bitna žena u muškarčevu životu. Brat ubija sestru nakon što ju je preteo od otmičara jer joj ne vjeruje da nije bila obljubljena. U osnovi je, zapravo, smatra Čulinović-Konstantinović, povreda bratovog autoriteta i njegova prava na raspolaganje sestrom.⁵⁵² Ponekad je povrijeđen i sestrin autoritet pa sestra u pjesmi *Brat prodao sestru*⁵⁵³ kune bratovo potomstvo, kletva se ostvaruje iako je njezin život nakon prodaje bio sretan. U ciklusu pjesama o Hasanaginici, osobito je apostrofirana negativna uloga brata. U takvim pjesmama Hasanaginica se žali braći na fizičko zlostavljanje muža, moleći ih da dođu po nju.⁵⁵⁴ Vraća se svome domu, ali joj braća ne pomažu, već je na silu udaju odvajajući je od djece. O narušenim odnosima braće i sestara također govori pjesma

⁵⁴⁶ Isto, br. 911, str. 780., Čvrljevo, također br. 912, str. 780., Ogorje.

⁵⁴⁷ Banić, Filip: Nav. dj., br. 93, str. 218., Donji Dolac.

⁵⁴⁸ Isto, br. 81, str. 284.

⁵⁴⁹ Isto, br. 109, str. 357., Donji Dolac.

⁵⁵⁰ Andrić, Nikola: Nav. dj., 1909., br. 180, str. 295.

⁵⁵¹ V. *Naricaljka sestre za bratom*, Poljica u: Botica, Stipe: *Hrvatska usmenoknjiževna čitanka*, Školska knjiga, Zagreb, 1995., str. 97.

⁵⁵² Čulinović-Konstantinović, Vesna: Nav. dj., 1965., str. 15.

⁵⁵³ Andrić, Nikola: Nav. dj., 1909., br. 183, str. 300., 301. (iz Tommaseove zbirke).

⁵⁵⁴ *Preudaja Bojčićeve kadune* u: Andrić, Nikola: *Hrvatske narodne pjesme, ženske pjesme (haremske pričalice i bunjevačke groktalice)*, knj. 10., MH, Zagreb, 1942., br. 32, str. 51., Šipan; pjesma nije zabilježena u Dalmatinskoj zagori, ali je uzimamo u obzir jer se sadržajno može dovesti u vezu s Fortisovom (H)asanaginicom.

zabilježena na Šipanu⁵⁵⁵ u kojoj se spominje toponim *Zagorja* gdje živi Čengiđ Hasanaga. Prosi *prelijepu Mejrimu*, ali je njegova sestra otruje, ljubomorna zbog njezine ljepote. Merjima čak pruža otpor udaji zbog ženikove obitelji koja je na zlu glasu (on ima *hudu sestru svoju, /sestru hudu, a maćehu goru*) bez obzira na njegovo bogatstvo i ljepotu. Nerijetko je i sestra u poziciji aktivnog subjekta - svojom domišljatošću⁵⁵⁶ ili prerusavanjem s ciljem spašavanja brata (*Šišanje careva sina*⁵⁵⁷), suprotstavlja se bratu postavljajući se na stranu svog *turskog gospodara*⁵⁵⁸ ili je u ulozi hrabre bratove osvetnice,⁵⁵⁹ zahvalna zbog bratove obrane njezine časti. U pjesmi je vidljiva i bratova dominacija u sestrinom životu i utjecaj na njezin životni izbor: Ivan Karlović moli sestru Mandalinu da ga oplakuje tri godine i da se onda udaje za koga želi, samo ne za bana od Budima koji mu je zbog obrane njezine časti zadao smrtnu ranu. Ona nakon tjedan dana od bratove smrti piše banu od Budima, s ciljem da osveti brata. Poziva ga da skupi svatove, ali kada dođe, opije ga i ubije. Brat brani sestrinu čast i u pjesmi *Senjanin Ivo i crni Arapin*.⁵⁶⁰ U istoj zbirci je još pjesama slične tematike (*Kraljević Marko i Nokić brjaktar*⁵⁶¹). U dijelu pjesama sestra narušava tradicionalni red da bi otkupila bratov život zbog umorstva koje je počinio; pri tom odluči žrtvovati najmlađeg, najdražeg sina (*Nemilostiva sestra Ive Senjanina i sin joj Niko*⁵⁶²). Sinovi osuđuju njezin naum:

*Oj starice ostarila majko
da nam nije od Boga grihota
a od svita velika sramota
crne bi ti oči izvadili
u peći bi vatru naložili
i tebe bi staru zapalili
što s'od brata nami učinila.*

⁵⁵⁵ *Ženidba Čengiđ Hasanage* u: Isto, br. 54, str. 80., Šipan.

⁵⁵⁶ *Marka Kraljevića oslobađaju ljuba i sestra* u: Bosanac, Stjepan (ur.): Nav. dj., 1897., br. 64, str. 270., Šibenik (iz Pavlinovićeve zbirke), također u Tommasea (str. 182.).

⁵⁵⁷ Andrić, Nikola: Nav. dj., 1914., br. 17, str. 38-42., Dusina (iz Pavlinovićeve zbirke).

⁵⁵⁸ *Vojevanje i smrt Mustajbega ličkog* u: Banić, Filip: Nav. rkp., br. 37, str. 136., Donji Dolac.

⁵⁵⁹ *Ženidba i smrt od Budima bana* u: Isto, br. 11, str. 42.

⁵⁶⁰ Isto, br. 16, str. 60.

⁵⁶¹ Isto, br. 45, str. 165-167., Bisko

⁵⁶² Isto, br. 68, str. 232-234., Srijane.

Sestra često vješto balansira između dvaju prioriteta (*Radojica Rade i devet Jugovića*⁵⁶³), sestra devet Jugovića njeguje rane Radi Radojici, smrtnom neprijatelju njezine devetorice braće.

Iako je brat, uz druge članove obitelji često određuje smjer privatnoga života svoje sestre, nisu iznimka ni pjesme u kojima braća sestri daju slobodu izbora (*Udaji se seko od matere/udaji se za koga ti drago*), na što ukazuju i neki ženidbeni običaji - prosidba mlade u Vrlici odvija se razgovorom s djevojčinim bratom koji pita: *Ko se prima moje sestre?*, a mladoženja mu nudi odgovor koji podržava pravo na slobodu izbora: *Bog, pa ja, pa moji stariji*.⁵⁶⁴

5.3.3. Svekrva - nevjesta

Utvdili smo već da u tradicijskoj kulturi Dalmatinske zagore *nova* obitelj, *ljuba*, supruga, zauzima mjesto pred sestrom i majkom, najznačajnije žene u muškarčevom životu podvrgnute su iskušenju. Tradicija pokušava uspostaviti red, ali ne uspijeva zatomiti česte anomalije proizašle iz odnosa *svekrva - snaha* u njihovoj borbi za *svoga* muškarca. Kada u usmenoj književnosti majka kćeri dijeli očekivane savjete pred udaju⁵⁶⁵ pojavljuje se zla svekrva koja namjerno prkosi nevjesti tražeći da izvrši nemoguće, ona se zbog tobožnjeg neizvršavanja dužnosti mora vratiti kući zbog čega njen suprug, Senjanin Ive žali, ali se mora pokoriti običaju te dovodi *solinku divojku (sebi ljubu, a majci izminu*⁵⁶⁶) koja bi bolje ugodila majci. Mandalina rodi dijete, djever joj pomaže da dokaže svoju pravednost i Ivan ostaje s njom, a *solinku divojku* vraća majci: *da je nije svitu naučila, neće li je naučiti mladu*. Arhetipski antagonizam između snahe i svekrve proširivao se često na druge ženske odnose *snaha - zaova* te *snaha - jetrva*, iako su ti isti odnosi u usmenoj književnosti nerijetko i primjer ženske solidarnosti. Položaj žene je višestruk, ovisno o njezinoj poziciji u obitelji. U ženinu životnom vijeku postoji vrijeme podložnosti i vrijeme dominacije u odnosu na druge žene u obitelji. Dominantna figura je figura svekrve, ona zaslužuje poštovanje po prirodnom redu, godinama, odnosno svojom starošću. Poredak su utvrdili preci, prema patrijarhalnom

⁵⁶³ Isto, br. 69, str. 234., Srijane.

⁵⁶⁴ Bonifačić Rožin, Nikola: Rkp. 267, str. 3.

⁵⁶⁵ Banić, Filip: Nav. rkp., br. 72, str. 247.

Ti stoj nima za godinu dana

dok ugodiš svekru i svekrvi.

Mandalina primudrija bila

tri godine stala ona nima

dok ugodi svekru i svekrvi.

⁵⁶⁶ Čulin, Ivan: Nav. dj., str. 23.

kodeksu, i od njega nije preporučljivo odstupati. O sklonosti ljudi Dalmatinske zagore da se kruto drže uspostavljenog reda, iz čega proizlazi specifičan mentalitet, govorio je još Lovrić,⁵⁶⁷ a načelno je prisutan još uvijek. U poštivanje poretka neosporno spada poštivanje kuće u koju se udajom dolazi, do te mjere da se primarna obitelj, ona iz koje je djevojka potekla, rijetko i posjećuje, iako je svijest o ulozi majke u životu pojedinca, osobito u životu djevojke, snažno prisutna. Snaha je došla u svekrvinu kuću pa je prema tome dužna poštivati red kuće u koju je došla pri čemu svekrva ima podršku svoje djece preko kojih se nevjesti savjetima pruža mogućnost ostvarivanja skladnog odnosa sa svim članovima obitelji. Pjesma je i svojevrsna prijetnja nevjesti ukoliko se usprotivi obiteljskoj hijerarhiji:

*Tišila je dva diver
„Budi dobra majci našoj,
vincu rese skovat´ ćemo,
i svako će dobro biti;
ne budeš li majci dobra,
i te ćemo razkovati!“*⁵⁶⁸

Nevjesta je u najgorem položaju, osobito ako je došla posljednja od svih nevjesti, a rijedak je slučaj da je bila jedina. Ona mora zadobiti naklonost svekrve što je osobito problematično ako se uzme u obzir specifičan odnos majke i sina i dvostruke ženske dominacije u istom kućanstvu. Također treba zadobiti naklonost zaove koja je do sada bila bratova saveznica te eventualno pronaći saveznicu u jetrvi.

*„Ako postoji sin i ako se oženi, on obično nasljeđuje netaknuto porodično imanje i preuzima stvarnu kontrolu nad njim pre no što roditelji umru. Međutim, roditelji zadržavaju pravo da završe svoj život u kući i, obično, imaju pravo konačnog odlučivanja o mnogim stvarima. Tako da je česta situacija da se žena preseli u svekrvinu kuću i otud nastali sukob.(...) Majka koja snahi ne dopušta pristup dobrobiti svoga sina, ili supruga koja pokušava da svekrvi otme svaki pristup dobrobiti svog muža, traži đavola.“*⁵⁶⁹

⁵⁶⁷ „Što nisu radili naši stariji, nećemo ni mi. Smatraju najvećom vrlinom ne mijenjati sistem naslijeđen od djedova, i tko radi drugačije, do toga ne drže mnogo“ u: Lovrić, Ivan: Nav. dj., str. 142.

⁵⁶⁸ Pavlinović, Mihovil: Nav. dj., br. 691, str. 582., 583., Vrgorac. Isto u Prilog 7, br. 3.

⁵⁶⁹ Harding, Suzen (Harding, Susan): Nav. dj., str. 278., 279.

Svekrva je u tradicijskoj kulturi Dalmatinske zagore nevjesti *zamjenska* majka; otuda je uobičajeno poistovjećivanje svekrve i majke. Istovjetnom analogijom, svekra se nazivalo *ćaćom* (*ćakom*). Danas se taj običaj izgubio, ali je dugo bio prisutan.⁵⁷⁰ Kazivačica spominje obvezu svakodnevnog jutarnjeg ljubljenja svekra i svekrve 50-ih godina 20. st. koju ona odbija izvršavati što je od strane svekra i svekrve blagonaklono prihvaćeno.⁵⁷¹ Zanimljivo je da je taj običaj nepoznat starijim kazivačicama s istog područja. Običaj ljubljenja svekra i svekrve prvo jutro nakon vjenčanja spominje Bonifačić Rožin.⁵⁷²

U Sinjskom kraju zabilježen je ironični zapis o nevjesti koja nije mogla otići na sprovod svekru (*ćaći!*) jer je kupila *prase* pa je morala ostati kući da joj ne propadnu *divenice*. Drugoj ženi je platila da na pogrebu nariče za svekrom, *nakukuljila je haljinom*. Žaleći svekra, *zamjenska* nevjesta traži *da joj se se ulije u tu veću* (čahu), *ne bi li je prikinilo*.⁵⁷³ Priču sličnog sadržaja, ali u kontekstu žaljenja muža, zabilježili smo i u kazivača s istog područja.⁵⁷⁴ Zanimljiva je skupina pjesama o *aginici*; u jednoj od njih, *Ali-aginica*,⁵⁷⁵ svojevrsnoj varijanti (H)asan-aginice, odražavaju se tipični konfliktni obiteljskih odnosi, suprug-supruga, roditelji-djeca, a jedan od njih je i odnos svekrve i snahe. Svekrva ne želi pomiriti snahu i sina, ali to čini dijete. Nevjesta na mužev nalog počini samoubojstvo. Banović govori o običaju pokrivanja nevjestice prije ulaska u mladoženjinu kuću zbog čega je nazvana *vragom zamotanim* (*Veseli se pirova majko, /evo tebi lipe kite svata, /i vode ti – vraga zamotana*).⁵⁷⁶ Nazivanje nevjestice *vragom* sugerira nesklad između nevjestice i svekrve izazvan nevjestinom krivnjom. U jednoj pjesmi⁵⁷⁷ mladićeva majka buduću nevjestu naziva *kujom*, prekora je jer se šminka i dotjeruje te je podsjeća na slavno porijeklo svoga sina. Međutim, nevjestica vješto uzvraća sa željom da joj pripremi jelo od kojeg će umrijeti. Sličnu ulogu nevjestica ima u pjesmi *Nezahvalni sinovi*,⁵⁷⁸ *devet sinov* je *kot devet kamenov*, *devet snaha* su *devet zmija ljutih* koje protjeraju svekrvu jer je ostarila i nije korisna. U Banićevoj varijanti *prometnuše se sinovi u devet kamenova*, a *devet nevjestica u devet golubova*, *nijedno se ne povrati* - tako su kažnjeni za zlo koje su učinili majci/svekrvi. U Tommasea je zabilježena pjesma *Marko*

⁵⁷⁰ Gotovo su sve nevjestice svoju baku (svoju svekrvu) oslovljavale kao i njezina djeca - *maja*. Riječ je o generaciji rođenoj između 1948. i 1956.

⁵⁷¹ Kazivala Ana Goreta r. Akrap r. 1937. u Čavoglavama. Veći dio života živi u Splitu.

⁵⁷² Bonifačić, Rožin, Nikola: Rkp.165, str. 6.

⁵⁷³ Fonoteka Muzeja triljskog kraja, CD 493, zapis br. 32, isto u: Bezić, Jerko: Nav. rkp., br. 94, str. 128., Grab.

⁵⁷⁴ V. fusnotu 205.

⁵⁷⁵ Andrić, Nikola: Nav. dj., 1909., br. 109, str. 179., 180., iz zbirke N. Tommasea, Dalmacija.

⁵⁷⁶ Banović, Stjepan: ZbNŽO, knj.XXVII/1 (ur. Boranić, Dragutin), Zagreb,1929., str. 70-73. Stihovi su zabilježeni u imotskom i vrgoračkom području, ne nalazimo ih u Ivaniševića.

⁵⁷⁷ Andrić, Nikola (ur.): *Hrvatske narodne pjesme, ženske pjesme (haremske pričalice i bunjevačke groktalice)*, knj. 10., MH, Zagreb, 1942., str. 114.

⁵⁷⁸ Andrić, Nikola: Nav. dj., 1896., br. 38, str. 111., Stative kod Karlovca; varijanta je zabilježena u Banića (Dolac Donji, br. 13).

Kraljević ubije ljubu,⁵⁷⁹ a varijante postoje u Banića (Srijane), u Tommasea, u Pavlinovića (Imotski), u Pletikosića (Dugobabe). Majka kleveće ljubu, Marko ljubu ubija, ali ubije i čedo u njoj. Svekrva ostaje trajno osamljena, Marko je napušta. U pjesmi *Marko Kraljević i Mihna Kosturanin*⁵⁸⁰ Marko ide služiti caru, za to vrijeme majka mu šalje pismo da mu je Domjanin Alija zarobio vjernu ljubu Andjeliju, oborio *bijelu kulu* i pogazio *staru majku*. Car ga tješi da stara majka ionako nije valjala, a da će mu za ljubu dati svoju kći:

*Na to se je naljutio Marko,
cara hvata baš za bradatinu,
ter je njemu tiho besidio:
„Šuti, care, ti jarčino stara!
Mene moja odgojila majka,
ne ću naći divne Andjelije.“*

U Banića uz varijantu iz Biskog, postoji i varijanta iz Donjega Doca u kojoj je majka zla svekrva; prije odlaska caru, Marko je moli da pazi na snahu, da je ne šalje *u goru na vodu* jer će je obljubit *neznana delija*, da je ne šalje u šumu jer će je hajduci uhvatiti, da je ne šalje *k ovcam u planinu* jer će je Turci oteti na silu. Svekrva, međutim, čini suprotno. Često se, ničim motivirana, suprotstavlja nevjesti:

*Ter je stara nevi besidila:
„Ti mi dvoru nemaš dohoditi,
dok se ovce ne budu hiljadit.“
Ode mlada cvileć u planinu.
Al je nojzi Bog i srića dala,
tri se puta ovce hiljadile.*

*Svekrva joj govori:
„Udrite je, ne držite je,
jer ona je za ništo,
u za čas ga praga prišla!“*⁵⁸¹

⁵⁷⁹ Bosanac, Stjepan (ur.): Nav. dj., br. 30, str. 117., iz zbirke N. Tommasea, Dalmacija.

⁵⁸⁰ Isto, br. 47, str. 206. (južna Dalmacija), varijanta u Banića, br. 25, Bisko.

⁵⁸¹ Pavlinović, Mihovil: Nav. dj., br. 855., str. 738, Čvrljevo.

Odnosi između svekrve i snahe ponekad završavaju tragično. Ulogu pokretača radnje u pjesmi *Ženidba i smrt Jajčanina Ive*⁵⁸² ima zla svekrva koja želi otrovati nevjestu, ali na koncu otruje sina jer je nevjesta osjetila njezine zle namjere. Isto je i u pjesmi *Majka Mitrevića Janka*,⁵⁸³ u kojoj zla svekrva, bez nekog posebnog razloga, nastoji otrovati nevjestu. Umjesto nevjestu otruje svog drugog sina, u ulozi djevera, a mladoženja, vidjevši to, počinu samoubojstvo. Nevjesta zaključuje pjesmu:

*Oj starice ostarila majko
moje ruho nije podijeljeno
bilo lice nije obljubljeno,
ja ću steći i kuću i sriću
al ti nećeš do dva sina svoja.
Ona ode kući pivajući
pivajući konja igrajući.*

Noviji dvostihovani zapisi redovito su ironijskog sadržaja, životnu zbilju u odnosu svekrve i nevjestu prikazuju u spektru od dobronamjerno šaljivog do crnohumornog. Za razliku od starijih zapisa gdje ulogu zlog agensa u većini slučajeva ima svekrva, u novijim zapisima pokretač sukoba češće je nevjesta, tako da možemo reći da su, gledajući ukupni usmenoknjiževni korpus, svekrva i nevjesta jednako prisutne u ulozi zlog pokretača zbivanja.

*Svekrva mi sila u prašinu,
što joj nisan donila mašinu.*

*Neka side ako će u more
neću bratu opustiti dvore.*

*Svekrvice donit ću ti robu,
da bog da je derala u grobu.*⁵⁸⁴

Ugodit ću draganovoj nani

⁵⁸² Banić, Filip: Nav. rkp., br. 55, str. 193., Srijane.

⁵⁸³ Isto, br. 67, str. 231., 232., Srijane.

⁵⁸⁴ Bezić, Jerko: Nav. rkp., br. 131, str. 160., Radošić.

*kupit ću joj šumicu po strani.*⁵⁸⁵

*Svekrvice, ja ti želim sriću
prvo jutro užegla ti sviću.
Imam svekra dobar mi ko duša
u svekrvu dāva mi je uša.
Svekrva mi bolja nego majka
ona ruča, mene istra vanka.*⁵⁸⁶

Ponekad se ironijski pristup prenosi na cijelu muževu obitelj u kojoj svakrva ima glavnu ulogu:

*Moj dragane, kajaću te vele
crnu mašnu metniću na tele.
Imam svekra i svekrva reži
dodi đavle, pa oboje sveži.
Sinoć sam se umaknuti tila
al sam slabi´ opanaka bila (...)
Svekrvice, prokleta ti bilo
ti si moje osušila tilo.*⁵⁸⁷

Nevjesta i svekrva česti su akteri narodnih priča. Mlade snahe nisu u usmenoj književnosti tek pasivne žrtve. U jednoj svadbenoj pjesmi mladenka prijeti da bi ona - da nije tek prvo jutro u kući - *svojom svekrvom kuću mela i žar iz peći njome izgrtala, a svekrovom bi glavom tukla sjeme i uzdom bi ga zauzdala.*⁵⁸⁸ U Sinjskom kraju pripovijeda se o nevjesti koja je tjerala svekrvu da pleše kako bi zaslužila večeru.⁵⁸⁹ Sin nije vjerovao majci, ali se, sakrivši se na *čeren* (tavan) i prisluškujući, uvjerio u istinitost njezinih riječi. Priča nije dovršena pa ne saznajemo ništa o njegovoj reakciji i eventualnim sankcijama za nevjestu. Međutim, usmena književnost ne pruža ništa bolju sliku o svekrvi. Na istom području Dalmatinske zagore

⁵⁸⁵ Isto, br. 160, str. 213., Suvač.

⁵⁸⁶ Milićević, Josip: Nav. rkp., br. 37, str. 244., Velić.

⁵⁸⁷ Isto, br. 38., str. 245.

⁵⁸⁸ Bošković Stulli, Maja: Nav. dj., 1982., str. 79.

⁵⁸⁹ Bošković Stulli, Maja: Nav. rkp., br. 59, str. 175., Radošić.

zabilježena je priča o svekrvi vještici,⁵⁹⁰ koja priprema nevjestinu inicijaciju na vještičje sijelo. Svekrva od nevjeste na vještičjem sijelu traži srce svoga sina (nevjestina djevera). Ne želeći usmrtiti vlastitog djevera, nevjesta ubije psa i priloži njegovo srce. Završetak održava tradicijski red - sin (nevjestin djever) ubije vlastitu majku. Navodimo u cijelosti varijantu priče iz Opora o vještici koja je odlazila na vještičje sijelo na Čiovo.⁵⁹¹

„Pričaju da se poslin ona ispovidila i da je rekla kako je svagdi bilo vila i vištica, a najviše u Slatinan. Tamo je bija niki orā (orah, op.a.) i tamo su se sastajale vile i vištice i odlučivale i svaka nova koja dođe mora donit od muža ili od sina na dar za u subotu srce da one mogu izist. A onda ti je bija momak dobrostojeći, oženija se. Bija bi običaj da bi nevista i svekrva sidile, razgovarale se, a ova svekrva njon: “Aj leć, aj leć, šta će ti muž ležat sam.” Kad je ona otišla, svekrva gori na grede, uzela jednu šibicu, udre po desnom prigradku, on se otvorija, a ona se namazala masti i rekla sebi: “Ni o drvo, ni o kamen, u Slatine na orā”, i odnija je đava na orā. Išla probat i nevista, ali je rekla: „I o drvo i o kamen“, pa se sva izrazbijala. Kad je došla u Slatine, svekrva je pripoznala, dali joj zadatak da ubije čovika (svoga muža, op.a.) i izvadi mu srce. Materi se nije sviđalo, di će joj sina ubit, al mora, to jon je dota! Ona rekla da oće, al ubije pasa i izvadi mu srce. Donila, a vištican je smrdilo pa bacile, nisu tile ist. Nakon nekoliko dana nika žena i čovik išli u goru sić i bija s njima pas, padne priko njega rast (hrast, moja op.) i uginija. One djeluju noću.“

5.3.4. Vještice

Priča o vješticama logično se nastavlja na priču o *zlim akterima*, a u odnosu svekrva - nevjesta jedna je nužno zli pokretač. Usmena svjedočanstva o vješticama zabilježena su po cijeloj Dalmatinskoj zagori.⁵⁹² Često je svaki kraj (ili mjesto) imao *svoju vješticu*, ženu kojoj su se zbog nekog fizičkog ili psihičkog svojstva pripisivale razne nadnaravne sposobnosti negativnog predznaka.⁵⁹³ Biskup Bizza bio je zainteresiran za običaje stanovnika svoje

⁵⁹⁰ Isto, str. 356-359., Glavice.

⁵⁹¹ Kazivao Blaženko Botić (1934.-2015.) r. u Oporu, v. u: Botić, Jurica - Odža, Ivana: Nav. dj., str. 254.

⁵⁹² Zanimljive suvremene zapise o vješticama na području Dalmatinske zagore te o društvenoj ulozi vjerovanja u nadnaravna bića v. u: Dragić, Marko: *Mitski svijet Zagore u kontekstu europske mitologije* u: Kapitanović, Vicko (ur.): *Kultovi, mitovi i vjerovanja u Zagori*, Veleučilište u Šibeniku, Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu, Kulturni sabor Zagore, Split 2013., str. 202-214. i Šešo, Luka: *Nadnaravna bića tradicijskih vjerovanja. Zašto još uvijek „postoje“?* u: Kapitanović, Vicko (ur.): *Kultovi, mitovi i vjerovanja u Zagori*, Veleučilište u Šibeniku, Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu, Kulturni sabor Zagore, Split 2013., str. 229-245.

⁵⁹³ U svojoj zbirci zavičajnih novela Ivan Meštrović je vrlo autentično opisao vjerovanja i način života svoga kraja. U jednoj od pripovijedaka za ženu se vjeruje da je vještica jer je radila noću, na što je kao udovica bila

dijeceze pa je zabilježio da se u Trnbusima priča o Luciji Čović koja je u lijevoj ruci držala zdjelicu soli, a desnu je držala savijenu na leđima te se tako naopako vrtjela oko tora Mihovila Marčelića nakon čega je njemu pomrla stoka. Čulo se i da svojevrsna Lucija Gavrić izgovara neke molitve od uroka. U Donjem Docu Jelena Zelić liječi bahorenjem.⁵⁹⁴ Nisu sva liječenja imala negativne konotacije - spominjane *moliteljice* nije se povezivalo sa *zlim silama*, njihovo je umijeće naučeno/naslijeđeno u svrhu pomaganja drugima. U Biskom je Mate Bulat tužio Vidu pok. Luke Bulata da se bavi čaranjem. Na takvu optužbu navela su ga sljedeća saznanja: župnikova sestra joj je uzela lonac pun smrdljive materije, a ova se usprotivila, kada izlazi iz kuće nosi pod suknjom neke čarolije. Prošle godine umro joj je sin, a na njenom krovu se čula velika buka; također, smrt sina i njegove žene nije oplakivala, poslala je sluškinju Vidu na Cetinu da opere *cidilu* naredivši joj da se ne osvrće natrag i da ostavi suknju na groblju sv. Mihovila; kad je došla kući, na suknji je bila velika ptičurina koja je odletjela. Na Cvjetnicu je viđena kako bere trave i kiti svoju sobu.⁵⁹⁵ U Kostanjama je Margarita Mandalinić okarakterizirana kao bludnica koja se bavi i čaranjem.⁵⁹⁶ U Sinjskom kraju se pripovijeda o ženi vještici koja se pretvarala u kokoš i slijedila sina.⁵⁹⁷ U Kninskom kraju „uoči poklada se meće devet crnije konaca na verige. Za svaku peklju se nađe ime i bezime od vještica. I uveče se zaključa vrata. Ujutro prije sunca dođe se i vidi jesu li peklje odrješene. Koja se odriješila, ta je vještica. Onda se toj osobi čija peklja je razriješena reče, kad ga vidi: Ti si vještac nemoj me gledati u oči. Pogledaj u zemlju, naudi zemlji.“⁵⁹⁸ Navod je zanimljiv kao pokazatelj da nisu samo žene proglašavane vješticama, postojali su i vješci.

*„Nesretne vile, to su vještice. Vještica se rodi u modroj košuljici. Dok se ne vjenča je mora, a kasnije vještica. I muški se tako rodi. Dok se ne vjenča je morac, a kasnije vještac.“*⁵⁹⁹

Kazivačica iz okolice Sinja također pripovijeda o muškarcu, popu koji je njezinu majku, njegovu rođakinju, upozoravao kada bi prolazio: „Ukloni dicu, ja imam đavlije oči. Da bi ja pogleda uz ovu murvu, ona bi se ošušila, nego ukloni dicu da ti dicit što ne naškodim.“⁶⁰⁰

primorana kako bi prehranila obitelj - „danju je radila za druge, noću za sebe“. U Meštrovića također nalazimo i opise vještica, prema narodnom vjerovanju. V. Meštrović, Ivan: *Ludi Mile*, MH, Zagreb, 1970., str. 129-137.

⁵⁹⁴ Katić, Lovre: Nav. dj., 1957., str. 260.

⁵⁹⁵ Isto, str. 261.

⁵⁹⁶ Isto, str. 271.

⁵⁹⁷ Bošković Stulli, Maja: Nav. rkp., br. 89, str. 261., kazivačica rođena u Karakašici, udana u Brnaze.

⁵⁹⁸ Bonifačić, Rožin, Nikola: Rkp.165., IEF, str. 23.

⁵⁹⁹ Isto, str. 27.

⁶⁰⁰ Bošković Stulli, Maja: Nav. rkp., br. 77, str. 229.

Postoje i priče o muškarcima koji su imali posla s đavlom, pa su išli kuhati crnu mačku za novce koje im je nečastivi obećao.⁶⁰¹ Pričanja svjedoče o okrutnim načinima *razotkrivanja* vještica. O vađenju *mazije* Šimunović pripovijeda u *Alkaru*, a narodna priča zabilježena je u Sinjskom kraju. Kazivačica je Ana Radan, rođ. Zorica, rođ. 1892. kojoj je učitelj bio Dinko Šimunović.⁶⁰² Kada bi se ukućani posvađali i pri tom optuživali jedan drugoga za krađu ili slično (spominje se primjer sukoba svezra i nevjestice, djevera i nevjestice), iz vruće vode se vadila *mazija* kao dokaz (ne)pravednosti počinitelja. Slične sumnje često je izazivala udovica. U Sinjskom kraju je zabilježena priča o nekom arambaši kojemu je umro sin (*pane sinu kap*⁶⁰³): „a bila je vrh sela amo gori udovica, koja je ostala nedavno udovica i imala je jednoga sina od godine dana. I on onamo, kako je bio običaj da je udovica ona zle naravi, da je vištica i da zlo nanosi narodu, odma je on posumnja da je ona njemu ustrilila sina.“ Arambaša naredi *bandurima* da je ubiju, no oni joj se smiluju, a gospodaru svoj čin obrazlože time da su je, budući da su čuli da može letjeti, zamolili da im to i pokaže. Ona je, tobože, odletjela sa sinom u Bosnu (zapravo su je pustili da ode u Bosnu, da se spasi). U Biteliću se, navodno, zbija događaj sa ženom koja se, valjajući se u prašini, pretvara u vuka i mori stoku, a bila je udovica.⁶⁰⁴

Sličnu društvenu poziciju ima i usidjelica. O usidjelici iz Čačvine, „di je gradina u Čačvinji, zaostala u pameti i u ekonomskom životu“,⁶⁰⁵ pripovijeda se u zapisu iz Sinjskog kraja. Budući da se spustila u selo, a molitva lokalnog župnika nije pomogla, za pomor stoke svećenik je optužio nju. No, sažalio se nad njenom sudbinom i ostavio ju je na životu. Kazivačica M. Bošković Stulli, Anđa Stopal, rodom iz Karakašice, udata u Lučane, navodi vlastito iskustvo s vješticom,⁶⁰⁶ pripovijeda o vještici s uvjerenjem da je dotična skrivila smrt njezina sina; to je stvarna osoba od koje se ne smije uzeti jesti i piti, stalno je pitala za njezinog sina koji je bio u ratu. Kad se kazivačica jednom prevarila i uzela dinju iz njene ruke, sin joj je poginuo.

Dok su vještice uglavnom žene, vukodlaci su većinom muškarci. Spomenuli smo već da u usmenoj predaji i muškarci postaju vješci, jednako se tako i žene mogu povukodlačiti kao što je u usmenoj priči o povukodlačenoj kraljevoj kćeri.⁶⁰⁷ Povukodlačila se i cura kojoj dolazi poginuli mladić te je navodi da pođe s njim: „Njega su zakopali, kasnije ona ostala, nije

⁶⁰¹ Isto, br. 95, str. 279., kazivač iz Budimira kod Trilja, živi u Brnazama.

⁶⁰² Isto, br. 6, str. 8., 9., Hrvace.

⁶⁰³ Isto, br. 9, str. 15., 16., Jabuka.

⁶⁰⁴ Isto, br. 76, str. 226., br. 94, str. 276. (kazivač iz Budimira kod Trilja, događaj se navodno zbija kod Bitelića).

⁶⁰⁵ Isto, br. 10, str. 18., Jabuka.

⁶⁰⁶ Isto, br. 47, str. 140-142., Sinj.

⁶⁰⁷ Isto, br. 127, str. 376., Glavice.

više s nikin odala i jedne večeri on je doša ispid kuće sa bilin konjon i kuca na vrata ...⁶⁰⁸ Iz djetinjstva su mi poznate priče o ljudima koje sam poznavala, a koje je tobože pohodila *mora* kao i priče o seoskim ženama za koje se držalo da su vještice - ako se ne bi zaustavio na njihov zahtjev, nakon određenog vremena, u vožnji bi se dogodio kvar na prijevoznom sredstvu. Sjećam se slične priče iz djetinjstva o ženi koja je u kliškom tunelu⁶⁰⁹ zaustavljala automobile - tko bi joj uskratio prijevoz, ne bi došao na svoj cilj jer bi mu se automobil pokvario.⁶¹⁰ Pisana književnost iz Dalmatinske zagore također obiluje pričama o vješticama. Koliko je poznato iz terenskih kazivanja, u novijoj prošlosti, vještice se nije izlagalo formalnoj javnoj osudi, samo im se prilazilo s oprezom. Kriteriji po kojima su se pojedincima pripisivala svojstva vještice/vještca, kako vidimo, bili su vrlo fluidni i apsolutno neodređeni, zasnovani na proizvoljnim sumnjama i slučajnim iskazima.

5.3.5. Udovica

Udovica je pravno bila zaštićena, u boljem položaju negoli usidjelica pa čak i udana žena jer je preuzimala ono čime je do trenutka smrti rukovodio muž. U daljoj prošlosti, u dalmatinskim gradovima, imala je pravo uživati imovinu, ali se nakon njezine smrti ona vraćala muževljevoj obitelji.⁶¹¹ Danas, međutim, udovica postaje punopravna nasljednica zajednički stečene imovine koju dalje nasljeđuju djeca. Njezina društvena uloga u Dalmatinskoj zagori nije odgovarala njezinoj pravno zaštićenoj poziciji, realnost bez supruga bila je teška, ne samo zbog fizičke opterećenosti brojnim poslovima koji su prije smrti supruga bili podijeljeni, zbog statusa udovice koji se u tradicijskoj kulturi dovodio u negativan kontekst, pripisujući joj u prošlosti često nadnaravne (negativne) moći, već i zbog izostanka muške zaštite u dominantno patrijarhalnom društvu. Takav pristup je nadvladan, ali su, osobito u narodnim vjerovanjima, tragovi ostali. U vjerovanju Dalmatinske zagore, udovici se daje negativni predznak - sresti udovicu znak je nesreće:

„Ako se ujutro pri polasku na posao sretne popa ili udovicu, neće uspjeti planirani posao i treba se vratiti kući.“⁶¹²

⁶⁰⁸ Isto, br. 81, str. 239., Brnaze (kazivačica priču čula u Sinju, događaj se navodno zbilo u Kostanjama kod Omiša).

⁶⁰⁹ Klis u neposrednoj blizini Splita.

⁶¹⁰ Sjećanje na pripovijedanje Ivanice Blažević r. Goreta (1922.-2014.) iz Čavoglava i Jelene Zovko r. Buha, r. 1982. iz Splita, porijeklom iz Razvođa u Općini Promina kod Drniša.

⁶¹¹ Nikolić, Zrinka: Nav. dj., str. 47.

⁶¹² Milićević, Josip: Nav. rkp., br. 54, str. 43.

“Kada domaćin ide na sajam prodati stoku, kada polazi od kuće, ako sretne udovicu, neće imati sreće u prodaji stoke, ako sretne mladića ili djevojku, sve će biti dobro.”⁶¹³

Samostalnost udovice skupo je plaćena i u različitim krajevima slično opjevana.

*Teško stricu gojiti sinovca
i divojci pojti za udovca,
udovici čekajući momka.*⁶¹⁴

Pripovijedanje iz okolice Sinja upućuje na nezaštićen položaj udovice:

„Otišla je u zaseok Jagnjiće da je uzdržavaju, a ona bi im za uzvrat dala imanje. Kad su to čuli Čorići koji su se također htjeli dokopati imanja, slagali su joj da joj Jagnjići daju magareće mlijeko. Ona im povjerova i dade imanje Čorićima. Postoje i danas te njive koje nose ime Podavlije (kuća mu je bila ograđena zidom, imala je veliku avliju, a imanje je bilo ispod kuće pa se zove Podavlije).“⁶¹⁵

Usmena književnost ironično spominje udovice u kontekstu njihove čežnje za ponovnom udajom ili barem suptilne tendencije prema muškom spolu. Pjesma zapisana u Slavoniji (spomenut je hidronim Cetine što može, ali ne mora biti znakovito, budući da su hidronimi u usmenoj književnosti često označavali opća, nedefinirana mjesta, a ne stvarni geografski pojam), zanimljiva je za Dalmatinsku zagoru jer su se udovice na tom području u većini slučajeva odlučivale na cjeloživotnu samoću, brigu o obitelji i gospodarstvu. Mnogo je takvih primjera, no ima i obratnih u kojima udovica teži za muškarcem, no kraj pjesme jasno definira njezino mjesto:

*Oj Cetino, vodo hladna,
što se biješ o bregove
kano mlade udovice
o junake neženjene!
Al junaci i ne haju*

⁶¹³ Isto, br. 69, str. 54., Dicmo.

⁶¹⁴ Furčić, Ivo: Nav. dj., str. 60- 62., kazivač File Bolanča, r. 1924.

⁶¹⁵ Bošković Stulli, Maja: Nav. rkp., br. 2., str. 3., 4., Brnaze.

*već djevojke uzimaju.*⁶¹⁶

U Dalmatinskoj zagori udovica je *grana ozobana*,⁶¹⁷ Sarajlija Mato šeta i prosi djevojke, udovica Jela mu se sama nudi, ali on ne želi *ozobanu granu* dok ima mladih djevojaka, *grana jorgovana/zelenih jabuka*:

*Resla jela nasrid Sarajeva,
poda nju se kupile divojke.
Šetala se udovica Jela.
Susritne je momče neženjeno.
Pitala ga udovica Jela:
Što se šetaš Sarajlija Mate?
Šetnju šetam, tražim divojaka.
Uzmi mene Sarajlija Mate.
Da ti boran udovice Jele,
što će meni grana ozobana,
kad ja mogu zelenu jabuku.
Na to se je mlada razljutila.
Govori joj Sarajlija Mate:
Ne ljuti se udovice Jele,
ja ću uzest zelenu jabuku.*⁶¹⁸

Slična sudbina udovice vidljiva je i u pjesmi *Momku mrska udovica*⁶¹⁹ iz Popova u Hercegovini gdje se momak žali na omrzlu udovicu koju je, da se naslutiti iz pjesme, oženio. U pjesmi iz Srijana⁶²⁰ udovica je prikazana kao snažni subjekt koji sudbinu uzima u svoje ruke, ali narušavajući pri tom višestruko red tradicijske zajednice - ona zbog muškarca krši zakon majčinstva - da bi realizirali svoju ljubav, partneri međusobno dogovaraju ubojstvo udovičina sina Ivana koji na njihovo vjenčanje ne bi pristao. Ivan ubija Barića kapetana, a majku kažnjava kletvom izbjegavajući zasluženu, drastičnu kaznu u ime Boga:

⁶¹⁶ Botica, Stipe (pr.): Nav. dj., 1990., br 48, str. 68., Slavonija.

⁶¹⁷ Andrić, Nikola: Nav. dj., 1929., br. 193, str. 106., Ričice (iz zbirke B. Grgića).

⁶¹⁸ Petričević, Anka: Nav. rkp., str. 57.

⁶¹⁹ Andrić, Nikola: Nav. dj., 1929., br. 214, str. 120.

⁶²⁰ Banić, Filip: Nav. rkp., br. 46, str. 167-169., Srijane.

*Poklet bio tko te je rodio
jer s boljeg junaka pogubio
nego si ti moj sinko Ivane.
Da mi nije od boga grihota
i od svita velika sramota
i tebi b'ovako uradio.*

U pjesmi *Stari Novačina pripoznaje sina*⁶²¹ starac tuguje jer ga napušta nevjesta koja ga je nakon sinovog nestanka ostala njegovati, iako nije imala djece. Ona sada stječe pravo na udaju, ali je i sama zbog toga nesretna. Pjesma je zapravo starčeva i nevjestina ispovijest *neznanom deliji* u kojem starac prepoznaje svoga sina te se sve vraća u prirodnu ravnotežu.

Ponovna udaja udovice (moramo primijetiti da je ista i pozicija udovca) pod budnim je okom zajednice, a pravovaljana je samo ako slijedi zakone običajnog prava.

*„Kad se udovica uda za momka, onda joj trube u rožine, udaraju u lonac. To udaraju susidi. To isto čine, ako udovac oženi curu. Ne lupaju ako se uzmu udovac i udovica.“*⁶²²

Pojedina kazivanja pokazuju da se prije trubilo i za vjenčanja udovca i udovice: „Do Prvog svjetskog rata, a poslije sve manje bio je običaj da se trubi prilikom ženidbe udovca ili udovice.“⁶²³ Između brojnih igara na prelima (sudionici su uvijek muškarci), igra se i *igra udovice* - udovica traži svog silovatelja, prepoznat će ga po ožiljku (*biljegu*) na vratu. Kada ga prepozna, svi je napadnu i potjeraju jer je, tobože, optužila krivog čovjeka.⁶²⁴ U Maovicama u maškarama sudjeluju muškarci, insinuirajući spolnu igru u kojoj jedan od likova predstavlja udovicu koja se žali da joj je muž umro, a ljudi joj savjetuju da nađe drugoga. Njezin odgovor javno je priznanje vlastite nesreće i prihvaćanje društveno dodijeljene sudbine: „A što ću, kad nemam prve sriće, ne trebam ni druge.“ Ako se udovica odluči na udvaranje, usmena književnost njezin postupak osuđuje:

*Sinoć Remo sakupio prelo
dvajest momak, trijes divojaka.
Među njima Mujo Čelebija*

⁶²¹ Isto, br. 75, str. 256., Srijane.

⁶²² Bonifačić, Rožin, Nikola: *Folklorna građa Sinjske krajine*, IEF rkp. 328, 1958., str. 6., Hrvace.

⁶²³ Milićević, Josip: Nav. rkp., str. 62.

⁶²⁴ Bonifačić Rožin, Nikola: Rkp. 267, IEF, str. 16.

*tanko kuca a sitno popiva
 u pivanju vode zapitao.
 Ne skače se trijes divojaka
 već se skače Rema udovica,
 ali prne kako magerica.
 Odbi Muji iz ramena ruku
 i u ruci tanjenu tamburu.
 Ode jeka niz begovu luku
 i begu je štete učinila:
 na dva mlina vodu odvratila
 pred mlinicom magarca ubila.⁶²⁵*

Odmak od *zamišljenog* tradicijskog reda, očekivano, zapažen je u novijim zapisima; udovice su javno prokazivane, ali realnost ne odgovara uvijek očekivanjima okoline. U suvremenim dvostihovima (*Oj, ti otle ja odzdole brale – oj/nek se s tobom udovice fale!*⁶²⁶) udovice imaju bogat ljubavni život (ili su te dvostihovane forme tek proizašle iz predrasude da udovica najjače od svih žena teži takvom životu). Udovice u kontekst strastvenih ljubavnica, nalazimo i u starijim zapisima:

*Više moja valja vjerenica,
 neg trideset mladih udovica!*⁶²⁷

Prema Kutlešinoj monografiji, navedeno je odgovaralo stvarnom stanju - udovice odgađaju udaju *radi svita, prvo godine neće nijedna* (udati se), *jer bi se svit ruga. A da nije zarad svita, bi prvog miseca!*⁶²⁸ U iskazima kazivača kao i u usmenoj književnosti, zabilježeni su slučajevi pokušaja udaje udovice, često po *načelu starije sestre* kojoj je red da se prva udaje. Majka mladiću nudi sestru djevojke koju on želi, udovicu Peru. Pjesma završava samoubojstvom zaljubljenih i formulom na koju nailazimo u većem broju pjesama:

*Bog ubio i staro i mlado
 ko rastavlja mileno i drago.*⁶²⁹

⁶²⁵ Milićević, Josip: Nav. rkp., br. 23, str. 237., Potravlje.

⁶²⁶ Bezić, Jerko: Nav. rkp., br. 6, str. 6., Glavice.

⁶²⁷ *Ženidba Čengiđ Hasanage* u: Andrić, Nikola: Nav. dj., 1942., br. 54, str. 80., Šipan.

⁶²⁸ Kutleša, fra Silvestar: Nav. dj., str. 215.

⁶²⁹ Krstanović, Zdravko: Nav. rkp., br. 36., str. 34-36.

Na drniškom području 90-ih god. 20. st. kći javno izrazito pogrdno prekorava majku koja se, nakon očeve smrti, u svojim 60-im godinama udaje, što jest svojevrsni presedan za stariju generaciju žena Dalmatinske zagore (rođenu do 50-ih god. 20. st.).⁶³⁰ Za razliku od žena, nije bilo neočekivano da se muškarci žene nakon smrti supruge, prvenstveno motivirani brigom o kućanstvu.

5.4. Brak

Muško-ženski odnosi temeljili su se najčešće na spolnoj (ne)naklonosti ili na praktičnim životnim ciljevima s krajnjim ciljem ženidbe/udaje. Kada do vjenčanja dođe, podrazumijeva se ženska vjernost koja je ženi Dalmatinske zagore tradicionalno ukorijenjena kao životna vrijednost.

*„Morlaci su ljubomorni do pretjeranosti, ali to ne pokazuju. Kad opaze, da su im žene nevjerne, onda je za takve žene najblaže sredstvo, da ih nestane ispred očiju živih ljudi. Gdje su i što se s njima dogodilo, to se ne zna. Takvi se neobični događaji obznanjuju morlačkim ženama s odgojem, i kako one predviđaju posljedice preljuba, paze jako da ostaju muževima vjerne“.*⁶³¹

Terenska istraživanja ukazuju na istinitost Lovrićeva navoda, čime sporadična odstupanja od općeg svjetonazora bivaju još uočljivija. Poznata mi je priča iz Kaštelanske zagore⁶³² o *starom momku* koji je održavao vezu s udanom ženom, štoviše, imao je s njom i vanbračno dijete koje je umrlo vrlo brzo nakon poroda; kazivačici nije poznato u kojim okolnostima se dogodila smrt djeteta. Događaj je izazvao opće zgražanje i osudu sredine. Usmena književnost također ne potvrđuju isključivu dominaciju muškarca u muško-ženskim odnosima. Iz pjesmama o odnosima u obitelji vidljivo je da je žena često snažniji subjekt koji se i pokorava i prkosi, bilo da je riječ o bračnom ili predbračnom životu (u Prilogu 8 navedene su pjesme iz kojih je u različitim životnim situacijama vidljiv odnos muškarca i žene, promjenjivost njihova položaja i naizmjenična dominacija).

⁶³⁰ Prema kazivanju Ivanice Blažević r. Goreta (1922.-2014.) iz Čavoglava.

⁶³¹ Lovrić, Ivan: Nav. dj., str. 134.

⁶³² Prema kazivanju Nevenke Odža r. Mandić, r. 1958. u Sratoku (Bogdanovići) gdje je živjela do svoje 18. godine.

U *Osnovi za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu* (1897.) Antun je Radić među važnim životnim radnjama izostavio ljubav, odnosno, obuhvatio ju je u onom emocionalnom smislu međuljudske ljubavi. Uz ljubav, Radić ističe dužnost:

„Ili čovjek ima ženu, koju nije iz ljubavi uzeo, nego su ga primorali, ili ako ju je i uzeo iz ljubavi, poslie mu se zamjerila, pa je ne trpi, nema za nju ljubavi – ali ju ipak trpi u kući i pri stolu i daje joj, što joj treba. I to je dužnost ovomu čovjeku. On doduše ne vraća duga, kao što sin vraća otcu, ali je on toj ženi svojoj obećao i prisegao pred Bogom i pred svietom, da je do svoje, ili do njezine smrti, ne će zapustiti. A obećanje se mora držati, kao što se dug mora vratiti, jer bez toga nema među svietom obstanka ni života.“

Prema njegovu iskazu, ljubav podliježe drugim društvenim vrijednostima u koje je uklopljena pa se na terenu ne ispituje kao zasebni doživljaj. Ona je prirodna, ali istovremeno uređena pojava te je kodirana nizom pravila koja članovi zajednice poštuju.⁶³³ Radićevo shvaćanje braka odgovara poimanju braka u tradicijskim kulturama - brak je jedina legitimna zajednica muškarca i žene. Tako shvaćen, brak postaje prvenstveno ekonomska zajednica jasno utvrđenih pravila koja se, po naravi stvari, prihvaćaju i obnašaju. U Dalmatinskoj zagori ne možemo govoriti o nevjenčanim zajednicama u pravom smislu riječi; *probni brak* i *umicanje* jesu jedan oblik takve zajednice, ali privremen te u većini slučajeva, iako ne uvijek, gravitira k legitimnoj zajednici - braku, iako su zabilježeni i primjeri kada par dobrovoljno ostaje u izvanbračnoj zajednici. U Dalmatinskoj zagori izvanbračne zajednice bile su rijetkost, ali je fenomen prisutan i obično je društveno opravdan.⁶³⁴ Brak je društvena realizacija pojedinca.

*„U našem narodu malo će se komu mušku reći da je čovik prvo nego se oženi, tako isto žensku da je žena, prvo neg se uda. Ima narod i pravo. Čovik i žena tek u obitelji zadovoljavaju i Bogu i naravi i čovičanstvu“.*⁶³⁵

U Dalmatinskoj se zagori i danas za muškarca zna pitati: *„Je li čovik ili momak?“*, pri čemu se misli na njegov bračni status - je li oženjen ili nije. Ženu se pita *„Di ti je čovik?“*, pri čemu

⁶³³ V. Škokić, Tea: Nav. dj., str. 90-94.

⁶³⁴ Spominjala sam slučaj incestuozne izvanbračne zajednice (v. fusnotu 454), ponekad do vjenčanja nije dolazilo zbog ekonomskih razloga, kakav je, primjerice, nemogućnost dolaska svećenika koji su do polovice 20. st. rijetko obilazili svoje župe ili kakve su specifične ratne okolnosti zbog kojih je vjenčanje odgođeno. Poznat mi je slučaj žene koja se formalno trebala vjenčati po povratku supruga iz rata s kojim je očekivala dijete; međutim, on je u ratu poginuo. Iako se nisu vjenčali, nosila je njegovo prezime.

⁶³⁵ Kutleša, fra Silvestar: Nav. dj., str. 206.

se pod pojmom *čovjeka* podrazumijeva muž. Muškarac se, dakle, unutar zajednice doživljava tek kad se oženi, a osobito kada dobije djecu, što ga izjednačava sa ženom koju identificiraju također udaja i rađanje. Čežnja djevojke za udajom, imali smo već vidjeti u ulomku o djevojaštvu, česta je tema usmene književnosti (*Djevojka i jabuka*).⁶³⁶ Ne udati se znači ostati usidjelica, *stara cura*, što nadalje znači ostati sam, bez ikakve zaštite, na društvenoj margini, najčešće u krugu bratove obitelji gdje kućanstvo vodi druga žena što posjelu djevojku ostavlja bez vlastitog digniteta, bez prostora moći. Problematika (ne)udaje otvara pitanje ženske moći. Ženska moć manifestira se u vođenju kućanstva. Dakle, i ako jest podređena u odnosu na muškarca što je temeljni predmet istraživanja antropologije žene, preuzimanjem brige o kući žena ostvaruje svoju dominaciju u odnosu na drugu ženu, ali i u odnosu na ostatak vlastite obitelji. Neudana žena pravno je bila u boljem položaju od udane, ali su običajnim pravom sva njezina formalna prava dokinuta. U usmenoj književnosti Dalmatinske zagore, doduše, u nevelikom broju pjesama razrađen je motiv žene usidjelice; ona je nezadovoljna svojim položajem i nerijetko je predmet poruge (v. Prilog 9).

U dinarskom području endemski je zabilježena pojava *virdžina* koje možemo spomenuti u kontekstu usidjelica zbog zanimljivosti fenomena, ali i zbog toga što ta pojava govori o važnosti udaje za identifikaciju žene jednako kao što je odraz svojevrsne emancipacije žene koja bira svoj put, u potpunosti oprečan očekivanju zajednice. *Virdžina* nije tipična *stara cura*, jer se, za razliku od *stare cure* koja teži udaji, svjesno odlučuje na neudaju. Osim što se odijeva kao muškarac, *virdžina* se iz određenog razloga zavjetuje na neudaju, ona „doživotno neće ni udajom pokazati da je zapravo žensko biće“.⁶³⁷ Zavjet je najčešće povezan s prevladavanjem nekakve bolesti, zlog uroka, a što jedino može *životna snaga jačeg* tj. muškarca, zbog čega se *virdžina* odriče vlastite ženskosti što implicitno ukazuje na udaju kao na proces ženske identifikacije i potvrde. Postupak je javan i društveno kodificiran pa *virdžina* nije subverzija društvenih konvencija nego općeprihvaćena pojava.⁶³⁸ Drugo je *samčon* (*ostala je sama*) - muškobanjasta žena, „koja nema puno ženskosti, koja je na pô muškarac ili pak žena neudata i bez djece“.⁶³⁹

U usmenoknjiževnom korpusu iz Dalmatinske zagore nismo pronašli zapise s temom virdžine, na širem hrvatskom prostoru zabilježene su pjesame u kojima se djevojka

⁶³⁶ Andrić, Nikola: Nav. dj., 1929., br. 5, str. 5., Ogorje (Pavlinović II., br. 192).

⁶³⁷ Vince-Pallua, Jelka: *Amazonke iz Istre: na tragu istarskih, u muško preobučenih žena* u: Jambrešić Kirin, Renata - Škokić, Tea: Nav. dj., str. 121. V. više u nedavno objavljenoj knjizi iste autorice: *Zagonetka virdžine. Etnološka i kulturnoantropološka studija*, Biblioteka Studije, knj. 18., Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2014. Pojava je zabilježena u Hrvatskoj, ali ne u Dalmatinskoj zagori (v. str. 35-45.).

⁶³⁸ Isto, str. 128.

⁶³⁹ Isto, str. 130.

svojevoljno odlučuje na samostalan život izvan bračne zajednice.⁶⁴⁰ Djevojka se zaklinjala da se neće udavati mlada, da će služiti ocu, *čuvati mu goveda i presti majci kudjelju*, ali se kaje zbog svoje odluke:

*Pokrepala ćaćina goveda,
izgorila mamina kudilja!*

Pojedini kriteriji pri ženidbi odražavaju društveni koncept zajednice: u nekim područjima Dalmatinske zagore starija je *udavača* bila poželjna ako je imala dobar miraz. U pojedinim krajevima bivše Jugoslavije ista je bila poželjna jer se od nje očekivalo da bude radna snaga, a ne fizički atraktivna mladenka.⁶⁴¹ Kriterijima koji vrijede za djevojku, obrnuto su proporcionalni oni za odabir momka. Dok su u usmenoj književnosti fizički izgled i odjeća žensko sredstvo zavodjenja, muškarci zavode svojim vještinama. Sram je temeljna *ženska* vrijednost, kod muškarca je obratno; „cure vole onog momka, koji je najjači, najsrčaniji i najbezobrazniji. Momak koji dobro beštima, dobro piva, dobro igra, druge nadjača, priskoči, odbaci, nikoga se ne boji, ta(j) osvoji cure redom“.⁶⁴² Vještina sviranja, pjevanja, dominacija u društvenom životu, često su u funkciji zavodjenja.

*„Kad bi unda momak iša curi i volijo je, već se zamirili, a ona voli onoga koji zna bolje pivat i čakulije, ona ga bolje voli.“*⁶⁴³

Usmena književnost u muškarca naglašava njegovo stvaranje (*kultura*), u žene se ograničava na njezino tijelo (*priroda*). Sviranje odražava umjetnički pogled muškarca na svijet u prostoru koji, opterećen svakodnevicom, nije imao sluha za umjetnička nadahnuća. Takav pogled omogućuje muškarcu (tajno) izražavanje emocija jer mu javno nije priličilo.

*Resla trava vahnika,
(...)
pod njom dragi boluje,
nitko ne zna šta mu je;
samo srdce kazuje,*

⁶⁴⁰ Andrić, Nikola: Nav. dj., 1929., br. 460, str. 292., Prozor kraj Otočca.

⁶⁴¹ Škokić, Tea: Nav. dj., str. 36.

⁶⁴² Kutleša, fra Silvestar: Nav. dj., str. 215.

⁶⁴³ Milićević, Josip: Nav. rkp., br. 136, str.144., Košute.

*da za dragom boluje.*⁶⁴⁴

Vještine muškarca nerijetko su bile presudne za konačnu žensku odluku o udaji; prethodni navod ukazuje na preokret u ženskoj odluci o udaji uzrokovan društvenom afirmacijom muškarca (o društvenoj popularnosti muškaraca koji su posjedovali određene vještine, najčešće sviranja, pjevanja, fizičke snage, v. u Prilogu 10). Iskazi s terena, međutim, pokazuju da su se otvorenost te spremnost na zdravu šalu i zabavu, dakle, stvaranje, *kultura*, a ne isključivo njezina *priroda*, cijenili i kod žena,⁶⁴⁵ usprkos sramu i suzdržanosti koji su se smatrali poželjnim modelom ženskog ponašanja. Osim podataka o momcima sviračima koji su bili osobito cijenjени, zabilježeno je i nešto dokaza o ženama sviračicama iako je sviranje bilo gotovo isključivo muški posao.

*„Vrlo je malo dokumentiranih dokaza o postojanju sviračica od sredine 19. do sredine 20. stoljeća pa je za sada nemoguće pisanje povijesti o ženama sviračicama. Uopćeno je mišljenje među strukom i amaterima da žene ne sviraju narodna glazbala. U poznatim primjerima, pa i na prostoru Dalmatinske zagore (navodi se primjer iz Lovreća, op.a.), žena sviračica ima zamjensku ulogu, ona uskače po potrebi, ubacuje se kada se muškarac nećka, ima privremenu sviračku funkciju i svjesno naglašava šaljivi karakter svoga sviranja. Zabilježen je vrlo mali broj pravih sviračica, a svoju ulogu potvrđivale su komercijalnim angažmanom u društveno potvrđenim situacijama (nedjelje, poklade, svadbe). Nekolicina autora spominje žene sviračice, uglavnom po otocima i u sjevernoj Hrvatskoj, ali pojava je sporadična i sasvim sigurno neuobičajena“*⁶⁴⁶

U poglavlju o glazbi Ivan Lovrić spominje instrumente, način pjevanja, prigode u kojima se pjevalo, ali nigdje ne spominje spol pjevača.

Česte su pjesme u kojima djevojka dominira, postavljajući uvjet koji momak treba ispuniti da bi ona pošla za njega i postajući time subjekt. Vještine koje momak treba posjedovati da bi ispunio uvjet uglavnom su vezane za fizičku snagu. Ideal junaštva kao očitovanja muškosti ukorijenjen je u svijesti Zagorana do današnjih dana:

⁶⁴⁴ Pavlinović, Mihovil: Nav. dj., br. 256, str. 291., Ogorje.

⁶⁴⁵ Iva Pirić r. Buljubašić r. 1929. u Zagvozdu, hvalila se svojim pjevačkim umijećem i širokim repertoarom koji je usvojila služeći u Bosni. Zbog svoje otvorenosti, društvenosti i pjevačkih sposobnosti, bila je omiljena među suprotnim spolom. Isto potvrđuje njezina sestra Marija Buljubašić r. 1935.

⁶⁴⁶ V. Ceribašić, Naila: *Između etnomuzikoloških i društvenih kanona: povijesni izvori o sviračicama narodnih glazbala u Hrvatskoj* u: Jambrešić Kirin, Renata - Škokić, Tea: Nav. dj., str. 147., 152., 159.

*Ako mogu biti svima sluga,
ja ne mogu svima virna ljuba,
neg' onomu golemu junaku,
koj pripliva svu Cetinu hladnu,
i pod puškom, i pod brickom ćordom,
i pod svojom divan kabanicom.*⁶⁴⁷

*Koji prvo meni u krilo da dodje,
onoga je mlada dievojka.*⁶⁴⁸

(...)
*neka idju Klapavici Stini,
neka klapnu na megdanu ćordu;
koj ostane tada na megdanu,
onoga će biti dievojka.*⁶⁴⁹

Porijeklo je također važan kriterij odabira supružnika, a najčešće se spominje u kontekstu žene, njezin identitet opterećen je identitetima predaka, osobito osobinama majke:

*Zdravo svati do djevojke došli,
i zdravo se k dvoru povraćali.
To su, Pavle, nesrećne djevojke
od nesrećnog roda i plemena.*⁶⁵⁰

Na samrti ljuba moli Ivana:

*Sad će tvoja priminuti ljuba,
ti se opet ženi gospodare*⁶⁵¹
*jal od moga jal od tvoga roda
ne bi li mi kćeri odgojio.*⁶⁵²

⁶⁴⁷ Pavlinović, Mihovil: Nav. dj., br. 383, str. 371., Čvrljevo.

⁶⁴⁸ Isto, br. 393, str. 379., 380., Čvrljevo.

⁶⁴⁹ Isto, br. 438, str. 414., Otok.

⁶⁵⁰ Andrić, Nikola: Nav. dj., 1909., br. 55, str. 76-78., iz Dalmacije.

⁶⁵¹ Žena se mužu obraća riječima *gospodare*, što je u usmenoj književnosti uobičajen način komunikacije među supružnicima.

Ivan ne sluša savjet, ženi se *solinskom divojkom*, maćeha je zla prema djeci, supruga mu se ukazuje u obličju starice, on ubija novu suprugu i ženi se iz svoga roda. Pjesma pokazuje i običaj prstenovanja vjerenika - na prsten se graviraju imena:

*I salio dva slipka prstena,
i salio čvrsta dževerdana
i na nj sam mu pečat udario
dva imena lipa postavio
s jedne strane Zlatka Hrnjičića,
s druge strane Bajagijić Alija.*⁶⁵³

Brojnost obitelji često je bila odlučujuća komponenta u konačnom odabiru djevojke, preferirala se manja obitelj jer je jamčila materijalnu sigurnost i manje fizičko opterećenje žene. Usmena književnost i u takvim slučajevima podržava slobodu odabira i istinsku ljubav. Kada kći i majka razgovaraju o činjenici da je kći isprošena u brojnu obitelj *kuće Etlegića*, djevojka ne sumnja u ispravnost svoje odluke, usprkos objektivnim poteškoćama na koje će naići.⁶⁵⁴

*Di no ima devet diverova
i deseta neudana za 'va.
Kako ćeš im ugoditi mlada?
Lako ću in, majko ugoditi.
Ja ću majko rano ustavati,
diverove u lov opremati,
a jetrvom dicu milovati.
Oni će se na me smilovati.*

U pjesmi iz Imotskog,⁶⁵⁵ djevojka se u sokola raspituje o imanju i obitelji svog odabranika, sokol joj daje zadovoljavajući odgovor te zaključuje da može za njega poći. Život sretno udane djevojke uspoređuje se sa cvijećem čije postojanje ima smisla u *žardinu*, a kad ga snijeg pomete, ono umire; jednako tako tiho umire i nesretno udana djevojka.

⁶⁵² Banić, Filip: Nav. rkp., br. 74, str. 254., Srijane.

⁶⁵³ Isto, br. 13, str. 51.

⁶⁵⁴ Petričević, Anka: Nav. dj., str. 9.

⁶⁵⁵ Andrić, Nikola: Nav. dj., 1929., br. 28, str. 14., Imotski (iz Pavlinovićeve zbirke II., br. 610).

*Tako ti je i divojci mladoj,
kad s'udade za nedraga svoga;
nit imade žarka ogrijala,
nit imade slatka razgovra.*⁶⁵⁶

Novela *Kako je Mate umerao Jelu*⁶⁵⁷ anegdotalno prikazuje položaj supružnika unutar bračne zajednice - financijska nadmoć žene te njezina *zubata* narav daje joj hrabrost za pobunu i suprotstavljanje, ali *diplomatski* pobjeđuje patrijarhalni model. Mate Junaković, glavni lik novele zamišlja kvalitete svoje žene i njezinu ulogu u obiteljskom životu: *Žena mu eno nosi ručak na njegovu podvornicu (...) u kući svaku redi i svakoj znade kraja naći i odvjeta dati. Sluša, kako mu dječicu milo kara, nek ćaki ne dodijavaju, jer je umoran i nije mu do igre i šale, a on se posmijava i dječicu milo zagovara i draga. Eno, suđe joj je redno, kuća izmetena, polica očišćena, dječica oprana i okrpljena, a stariji mu ono blaška izvodi i u dvojnice svira. (...)*

Seoski glavar, prijatelj Matinog pok. oca odluči Matu oženiti *prćijašicom* Jelom koja njegov model narušava. *Čestita jest, reče župnik - ali je zubata. Znaš ti onu: Dokle ćerka s majkom stoji, pod kosama jezik goji. (...) Ja ih ne silim. Kako oni odvole, a čuvaj ih Bože kakve prikojase, tako će im biti. A najpotla, nek se okušaju. Konju, ženi i luli ne zna se za ćud i manu, dok se ne okušaju. Ona ima svoju baštinicu, a on ima snažne ruke, pa neka trude i rade. Bez truda ne vrije ruda. A opet na vrijeme su, da stvar i prelome, ako hoće. (...)*

Jela je obeđivala svoje posle, u koje se Mate nije prtio, a ma htio je, da se njegova svagda vrši, ka i dolikuje kućnjem starješini. Ma, koliko je to trajalo! Žena je anđeo i vrag. Jela nenavidna da joj drugi zapovijeda, isprve se pokoravala i obeđivala, al malo pomalo počelo njoj bivati mučno njegovo gospodarstvo. "Ja sam gospodarica", umovala Jela, "ne ću ja, da mi na mom i nada mnom ni čovjek tavri. Ne treba ni čovjek da svaku zna. Čovjek je čovjek, to je istina, ma ako ga žena zaulariti zna, ne škodi joj." (...) Budući da je bila dotarica, smatrala je da joj muškarac ne smije naređivati pa mu kaže: Da je druga na mome mjestu, ni ptičjeg joj mijeka ne bi falilo. Sjedila bi ka gospoja, naređivala i dosta bi bilo, da pregleda posle, a ne bi zvrčila od zore pa do crnog mraka. Vako ti je svakoj ženi, koja hrani tuđu sirotu, a čovjeku pušta, da joj tuče orahe na glavi. Što sam dobra, tako mi je. A Mate joj odgovara: Što si dobra, nisi modra. Svaka kuća ima svoju glavu. Teško ti se kući, gdje pjevac

⁶⁵⁶ Isto, br. 115, str. 59., Žeževica (iz zbirke Mata Ostojića).

⁶⁵⁷ Plepel, Lujo: Nav. dj., str. 20-46.

ne pjeva, ni kućni starješina zapovijeda. Jela je ustrajala u svojoj odluci, uporno se pozivajući na činjenicu da on živi na njenom. Slijedeći *diplomatske* upute starješine Marka da na pod stavi svoj biljac, pograbi je i pretuče, Mate to i napravi. Jela je i dalje tvrdila kako on nije čovjek jer je tuče, a on mudro odgovarao da ne tuče nju nego *izgoni moljca iz kabana*. Nakon što je fizički kažnjena, bilo joj je neugodno to priznati pred svijetom i prijateljicama te prihvati *stari*, patrijarhalni poredak.

“Dok si dobra, nijesi modra”, tješila se jadnica, pa je slatka i medena čekala čas odmazde, koji joj se domalo pruži. Odbijala mu je naložiti vatru kad se vratio moka s polja. On je snažno pograbio Jelu te je šinuo na dvor. Mate, ne ide ovako dalje. Ovog se neće više ponoviti između nas. Bit ću ti pokorna, i Bog me i poštenje na to duži. Oprosti!....

Usmena književnost jasno ukazuje da je odabir bračnog supružnika slijedio razrađene kriterije. Uopćeno, mogli bismo ih objasniti kroz različite pristupe seksualnosti. *Esencijalistički pristup* bazira se na biološkom determinizmu. Seksualnost se doživljava prirodnom, neizbježnom i biološki određenom - muškarci biraju žene koje svojom fizičkom pojavnošću jamče kvalitetnu brigu za potomstvo i zajednicu. Upitno je, međutim, koliko izbor proizlazi isključivo iz genetske uvjetovanosti, a koliko je pak riječ o kulturološki poželjnoj slici žene već arhetipski ukorijenjenoj. Iako je pomalo isključiv, postavke ovoga pristupa treba uzeti u obzir, ali i razmotriti njihovu društvenu uvjetovanost. Ljubav prema maloljetnicama, primjerice, Denis de Rougemont ne smatra protuprirodnom već protucivilizacijskom čime se ističe značaj kulturnog utjecaja na stvaranje određene poželjne slike u kojoj se zrcale vrijednosti pojedine kulture. To su zamjerke drugog pravca, tzv. *socijalnog konstruktivizma*. Raspolažemo podacima koji potvrđuju društvenu uvjetovanost određenih pojava u Dalmatinskoj zagori. Vrijeme udaje/ženidbe tako je u različitim razdobljima variralo od 15. do 30. godine. Rašireno je mišljenje da se *prije* brak sklapao ranije, a da se pri tom zanemaruje relativnost pojma *prije*. Rana udaja/ženidba tako se može povezati s kraćim životnim vijekom, a s tim u skladu se mijenjalo i poimanje reproduktivne dobi. Dob ženidbe i udaje uvelike je povezana s ekonomskim promjenama.⁶⁵⁸

„Nekada su se mladići ženili nakon odsluženog vojnog roka (s 23, 24 godine), djevojke nakon 20. godine, katkad i blizu 30. Danas (zapis je iz 1966., op.a.) se žene ranije

⁶⁵⁸ V. Škokić, Tea: Nav. dj., str. 36.

(ima slučajeva udaje djevojke s 13 godina). Stariji ne odobravaju ženidbu suviše mladih parova, smatrajući važnim životno iskustvo pojedinca (Od pameti je mlada, di će se udavat?)“⁶⁵⁹

„Prija su se ženili muški oko 30. godine a ženske oko 20-22., a danas ranije. Kuća stoji jednu ćošu na zemlji a tri na ženi i zato triba žena bit pametna.“⁶⁶⁰

Kultura određene društvene zajednice određuje odnose prema društveno važnim pitanjima. Pravoslavno stanovništvo Dalmatinske zagore, primjerice, manje značenje pridaje obredu vjenčanja pa se zna dogoditi da jedne subote bude *rakija*, a već se ujutro djevojka vodi u mladoženjinu kuću i bez pravog vjenčanja da bi treći dan od dolaska otišla k svojim *na mir*. Iako se nije vjenčala, pri ulasku u mladoženjinu kuću prolazi sve službene obrede vjenčanja.⁶⁶¹ Vrijednosni sustav pojedinih kultura uvjetovali su i različite odnose prema ljubavi; a doživljaj ljubavi na području bivše Jugoslavije Vera Stein Erlich, razvrstala je u tri skupine:

1. Neprijateljsko raspoloženje prema svemu što izgleda kao ljubavni sentiment. Brak je dužnost, a spolni odnosi njegova naplata.
2. Romantična ljubav koja dirigira životom nepismenih seljaka, obilježena fatumom i tragikom.
3. Naklonost prema ljubavnom životu.⁶⁶²

Slijedom materijala kojim raspolažemo, doživljaj ljubavi u Dalmatinskoj zagori fluidan je i giba se na granici između prve (*zamišljeni red*) i treće odrednice (*ostvareni red*) pri čemu nije nezanimljiv ni utjecaj fatuma na odabir partnera. Iz prethodnog poglavlja takvo kolebanje vidljivo je u odnosu između roditelja koji predstavljaju zamišljeni red i djece koja se bune i ostvaruju svoj red.

U Slavoniji je do početka 20. st. samo muškarcu bilo dozvoljeno raskidanje braka, poslije to pravo ima i žena. Muškarac može potjerati ženu ako prvih mjesec-dva braka ne zadovoljava kao žena i domaćica, ali isto pravo ima i žena - vratiti se u roditeljski dom ako muž ne obavlja svoje dužnosti. Nakon ostavljanja muža, udaju se ili žive nevjenčano što je jednako položaju žena u registriranim brakovima.⁶⁶³ U Dalmatinskoj zagori ne možemo

⁶⁵⁹ Milićević, Josip: Nav. rkp., str. 2.

⁶⁶⁰ Isto, br. 45, str. 38., 39., Hrvace.

⁶⁶¹ Isto, str. 188., 189., Cetina.

⁶⁶² V. Škokić, Tea: Nav. dj., str. 101.

⁶⁶³ Čulinović-Konstantinović, Vesna: Nav. dj., 1982., str. 55.

govoriti o istovjetnom položaju žene, situacija pokazuje manju emancipiranost, ali ukazuje i na mjestimična odstupanja. Razvodi brakova bili su rijetkost, bilo s muške, bilo sa ženske strane, iako terenski iskazi pokazuju neformalno razvrgavanje braka. Zabilježeni su primjeri žena koje napuštaju muževe, ali posljedice takvog izbora, prema zapisima kojima raspolažemo, bile su teško izdržive za njihov dalji život (*Ako žena pobjegne od muža onda joj se cijelo selo ruga a isto tako i njenom ocu i ostaloj porodici i te rugalice su prilično vulgarne i uvredljive.*⁶⁶⁴). U daljoj prošlosti, zabilježeni su i primjeri ženske pobune koje su društvene institucije riješile u korist žene. U Muću je biskup riješio jednu ženidbenu parnicu - djevojka Jelena Tamurinovića tužila je Petra Jurja Božidarevića jer je nije htio vjenčati, a rodila mu je dijete. Ženidbu je Petar mogao zamijeniti odštetom, ali mu je istovremeno bilo zabranjeno vjenčanje s drugom ženom.⁶⁶⁵ Vidimo da je sustav vrijednosti bio obratan današnjem i da nije bilo niti malo ponižavajuće od strane žene tražiti da je muškarac vjenča za što je postojala i zakonska osnova te je time takav pothvat na neki način i odraz žene kao subjekta, njezine emancipacije. Isti postupak danas bio bi odraz njezine ovisnosti. U Neoriću nadbiskup izdaje naredbu Mateju Turkoviću da mora živjeti sa svojom ženom. U Sinju je nadbiskup bio sudionik događaja koji karakterizira prilike onoga vremena: prišao mu je Bartul Lučić Pavlov izjavivši kako je žena odbjeglala od njega prije 12 godina, udala se za Turčina i prešla na islam, a on se oženio kršćankom te moli biskupa da mu prizna građanski brak obavljen pred kadijom u Mostaru, što ovaj nije učinio. U Kijevu je nadbiskup Cupilli riješio nekoliko ženidbenih zapreka, ali ne govori se o kakvim je zaprekama riječ pa ne znamo tko je uzrok zapreci, žena ili muškarac. Petar Rodić živi u suložništvu s Margaretom Grabravinom već 10 godina. Ni župnik ni harambaša nisu ga uspjeli nagovoriti da je otpusti. U Poljicima (Tugare) Marko Novaković živi u suložništvu sa svojom kumom Jelenom Jurišić koja je, ostavši trudna, otišla u Split. Ivanica, žena Jure Bašića već 15 godina živi razvedena od muža bez zakonita razloga i također je odselila u Split. Moralni život ima nekoliko loših strana. Ima slučajeva da žene bježe od muževa, a opet muževi napuštaju svoje žene i žive s drugima.⁶⁶⁶ Iz ovih primjera vidljivo je snažno odstupanje od zamišljenog reda tradicijske zajednice što je vjerojatno odraz općedruštvene nepovoljne klime nakon odlaska Turaka jer biskupske vizitacije iz toga vremena često svjedoče o različitim društvenim anomalijama koje se ne uklapaju u etnografsku sliku područja.

⁶⁶⁴ Milićević, Josip: Nav. rkp., str. 188., 189., Cetina.

⁶⁶⁵ Katić, Lovre: Nav. dj., 1957., str. 243.

⁶⁶⁶ Isto, 1957., str. 240-244., 261., 270-275.

U Dalmatinskoj su zagori podaci o obredu vjenčanja i svemu što mu prethodi vrlo šaroliki, od mjesta do mjesta razlikuju se u detaljima, no paradigma je ista - brak je *nužnost* i *dužnost*, prethode mu jasno utvrđena pravila prosidbe i vjenčanja kao krajnjeg cilja koji, kako smo navodili, ne mora biti odmah realiziran tj. mogu mu prethoditi različiti oblici predbračnog života. Najčešći mjeseci za ženidbu bili su studeni i vrijeme pred poklade, vjenčanja uglavnom nema u prosincu i siječnju. Najčešći dani za ženidbu bili su srijeda, četvrtak i nedjelja. Nakon Drugog svjetskog rata učvršćuje se običaj vjenčavanja subotom ili nedjeljom. Najviše podataka o običajima vezanima za vjenčanje iz Vrličkog je kraja. Vjenčanje je najčešće nedjeljom, od studenog do travnja. K mladenkinoj kući kreće se od mladoženjine oko dva sata u noći (sa subote na nedjelju) ili nešto ranije, oko ponoć, ako mladenka živi dalje. Mladenkini se prave da spavaju (a zapravo ih očekuju).⁶⁶⁷ Sve životno važne situacije nalikuju scenskim minijaturama pa bismo ih mogli shvatiti i kao umjetničke improvizacije u svijetu koji za umjetnost nije imao sluha ni vremena. U prošnju djevojke odlaze mladić, njegov otac, stric, kum, brat ili koji drugi bliži rođak, dakle, u odnosu na usmenu književnost, gdje je muškarac znatno marginaliziran u procesu prošnje odabranika za svoje dijete, terenska kazivanja ukazuju na značajniju ulogu muškarca, *a ne dolazi s njima nijedna ženska*. Mlada treći dan nakon svadbe odlazi u posjet svojim roditeljima donoseći darove. Mladoženja ženine zove didom i babom, mladenka njegove tatom i mamom. Nevjestina roba se ponegdje dovozi tek osmi dan nakon vjenčanja, negdje na samom vjenčanju, ali kola s robom ne idu pred crkvu nego čekaju na putu dok se svatovi vrate iz crkve pa onda skupa idu mladoženinoj kući.⁶⁶⁸ U slučaju obreda *rakije*, napominje se da žene nisu sudjelovale. *Rakija* je očito običaj pravoslavaca u Dalmatinskoj zagori, kod katolika nismo nailazili na takav naziv, prakticirao se naziv *doći na ugovor*.

U nekim dijelovima Vrličkog kraja mladić je prvo trebao doći sam i zaprositi djevojku od njezinih roditelja ili je to roditeljima obznanjivao odmah na sijelu, a na dogovoreni dan službene prošnje dolaze samo muškarci - mladić u pratnji rodbine i prijatelja, njih nekoliko (4-5) s poklonima.⁶⁶⁹ Spominju se također slučajevi *umaknuća* djevojke neposredno prije vjenčanja. Na vjenčanje idu ponekad i poslije godine dana od prosidbe⁶⁷⁰ što opet potencijalno potvrđuje postojanje predbračnog života, iako su ovakvi iskazi rijetki - od generacije rođene početkom 20. st., mahom smo slušali iskaze o trodnevnoj prošnji tzv. *ugovoru*, a vjenčanje bi se realiziralo vrlo brzo nakon dogovora obitelji. Ne znamo koliko je

⁶⁶⁷ Milićević, Josip: Nav. rkp., str. 174., Maovice.

⁶⁶⁸ Isto, str. 173-185., Polača, Maovice.

⁶⁶⁹ Isto, str. 3-12.

⁶⁷⁰ Bonifačić Rožin, Nikola: Rkp. 267, str. 7.

prosječno trajalo predbračno druženje mladića i djevojke. Već desetak godina mlađe generacije (rođene od sredine 30-ih) svjedoče drugačije muško-ženske odnose pa donekle možemo govoriti o romantičnoj ljubavi jer se događa da su mladić i djevojka prije vjenčanja već nekoliko godina javnosti poznat par. Nema traga današnjim vjenčanicama - u sjevernim krajevima djevojku su odijevali u bijelo, u Dalmatinskoj zagori svadbena je odjeća bila samo *malo bolja* od svakodnevne, često i posuđena. Nijedna kazivačica nije znala opisati svoju vjenčanicu, niti je u svojim kazivanjima pridavala posebnu pažnju vlastitom uređivanju za vjenčanje.

Kad mladenka dođe u mladoženjinu kuću daju joj dijete, uglavnom muško, ali može i žensko, staro do godine dana. Pred vjenčanje mladenci mole oprost: *Molim oprost najprvo u Boga, pa u svojih starijih, a onda u svega puka koji je tute na svadbi*. Oko ponoći idu na spavanje, nitko ih ne prati. Mladoj se plaća jutranje umivanje svatova, a iznos ovisi o bogatstvu pojedinca. Gleda se koliko će tko dati i o tome se poslije priča. Posije toga, izvode se razne šale, primjerice, sa starim svatom i svekrvom. Fingira se da će ih se, tobože, baciti u vatru, a mlada ih darovima (čarape, pršut), mora iskupiti.⁶⁷¹ Vrlo je raširen običaj bacanja jabuke, mjestimično je zadržan do današnjih dana.

*„Kada mladenka baca jabuku (ili naranču) preko kuće, kaže se da jabuku baca da se vidi je li zdrava i može li se za svekrvom bacat stinam. Nekada je na pir morala doći sva rodbina s djecom pa bi bilo prisutno i stotinjak osoba. Danas su često pirovi sa 10-15 osoba kojima ponekad ne prisustvuje ni sva bliža rodbina.“*⁶⁷²

U Maovicama je od Drugog svjetskog rata uz jabuku koju preko kuće prebacuje mlada, ponegdje i drugi svatovi, zabilježeno i djeverovo prebacivanje boce vina.

*„To je samo u novije vrijeme tj. od posljednjega rata pa se sad u svatovima mnogo razbijaju čaše o zid i boce pune vina. Ranije se jako pazilo da se pri svadbi ništa ne razbije jer se vjerovalo da to donosi zlo mladenki.“*⁶⁷³

Nema značajnijih razlika između (pred)ženidbenih običaja pravoslavnog i katoličkog stanovništva. U Maovicama su dva sajma - Rožarice i Materice, a od njih potječe i izreka

⁶⁷¹ Milićević, Josip: Nav. rkp., str. 3-12.

⁶⁷² Isto, str. 45.

⁶⁷³ Isto, str. 175., Maovice.

zabilježena u Maovicama - *Rožarica je zamirašica*. Zamiranja su se događala svake nedjelje, poslije mise gdje su se mladi redovito zadržavali. Javno mjesto udvaranja u selima Dalmatinske zagore je crkva, važan objekt u gotovo cijeloj Dalmatinskoj zagori, ne samo kao okupljalište vjernika već i kao, uz sijela, mjesto sastajanja i zabave što se zadržalo i dulje od sredine 20. st.

Vrlo je nezahvalno navoditi ženidbene običaje, uz zajedničku prohodnu nit iz koje su vidljive osnovne odlike tradicijske kulture (brak kao osobna i društvena realizacija pojedinca, važnost potomstva, utjecaj roditelja, patrijarhalnost u vidu fokusiranja na mladoženju), brojne su varijante u različitim mikrosredinama i usprkos relativno dobroj istraženosti, gotovo je nemoguće iznijeti precizne detalje u procesu ženidbe. Tradicionalni običaji zadržali su se do velikog vala iseljavanja u gravitacijske centre. Nakon toga obred vjenčanja, kao i danas, postaje skup uopćenih, nediferenciranih praksi kakve su karakteristične za širi civilizacijski krug.

Običaj ženidbe unutar *svoga* područja, sveprisutan je u prošlosti Dalmatinske zagore. Dijelom je to i očekivano zbog male mobilnosti stanovništva. Ona je ponekad bila toliko mala, da je i odlazak u drugo selo bio veliki korak. Navodili smo već primjer žene koja je nakon triju crkvenih napovijedi kojima je trebalo slijediti izricanje bračnih zavjeta, otkazala vjenčanje, dakako, iz osobnih razloga. U svom kazivanju ona navodi kako je, između ostaloga, bila motivirana i činjenicom da je između mladića dvaju sela došlo do svađe jer njihova ponajbolja djevojka odlazi u susjedno selo.⁶⁷⁴

Bračni odnosi nerijetko se ironiziraju (v. Prilog 11).

Ozbiljne namjere realiziranja bračne zajednice kodificirale su se međusobnim darivanjem budućih supružnika, ali i donacijama šire društvene zajednice. Mauss je prvi teorijski postavio značaj jedne od najupadljivijih odlika primitivnih društava: mjeru u kojoj davanje, primanje i uzvratanje darova dominira u društvenom komuniciranju. U takvim društvima u razmjeni kruže sve vrste stvari: hrana, čini, rituali, riječi, imena, ukrasi, alatke i moći. On je predložio objašnjenje - značaj je darivanja u tome što izražava, potvrđuje ili stvara društvenu mrežu među partnerima u razmjeni. Učesnicima podaruje jedan poseban odnos povjerenja, solidarnosti i uzajamnog pomaganja. Ponudom dara može se tražiti prijateljstvo, može biti i znak suparničkog natjecanja - kada se daje dar koji se ne može uzvratiti. Darovi specifični za bračne obrede „bogat su izvor podataka za točno određivanje tko ima pravo nad kim. Na osnovi takvih transakcija nije teško izvesti zaključak da su u većini

⁶⁷⁴ Kazivanje Ivanice Blažević r. Goreta (1922.-2014.), Čavoglave.

slučajeva prava žena znatno manja od prava muškaraca“,⁶⁷⁵ čemu bi kao najbolja potvrda mogao poslužiti miraz - isključivi dar za ženu koja ulazi u bračnu zajednicu, za razliku od muškarca koji ulaskom u bračnu zajednicu raspolaže značajnijim materijalnim dobrima. Običaj darivanja mladića i djevojke prije ženidbe/udaje značajan je proces u Dalmatinskoj zagori. Kada se mladenci i poznaju već duže vrijeme, tek darivanjem na derneku (u daljoj prošlosti uobičajen dar bila je grotulja) mladić javno očituje njihovu vezu i namjeru. Stariji komentiraju koliko joj je kupio grotulja, koliko voća, koliko je potrošio na *pojenje* - čašćenje rodbine i time se ocjenjuje njegovo bogatstvo. O prirodi darova govori mnoštvo pjesama. Najčešće su to bili dijelovi odjeće, a imali su značenje naklonosti i obećanja. Ukoliko bi se obećanje prekršilo, darovi bi se vraćali. Dio pjesama govori i o odbijanju vrijednog dara, u zamjenu za momka koji je najveći dar i kojega ništa materijalno ne može zamijeniti; tako se vrijednost materijalnog dara često minorizira, donekle je to ironijski odnos prema *zamišljenom* redu, u ovom slučaju prema običaju darivanja - dar je mladić/djevojka, moralne kvalitete pojedinca. U pjesmi *Čemu hoće djevojka*,⁶⁷⁶ djevojku prose, donose joj: *čemer blaga, lipo voće, tunja i jabuka* - djevojka ponudu ne prihvaća. Treću večer *donili su mlado momče*, na što ona odgovara *Hoću tomu, neko moja*. U pjesmi *Babić Usein i kćer Merdžem kapetana*⁶⁷⁷ momci (Babić Usein i Hrnjica od Kladuše) prose istu djevojku. Prošnja podrazumijeva darivanje djevojke. Usprkos bogatim darovima o kojima govore stihovi, djevojka odabire siromašnijeg (Babić Useina) koji je prosi sedam godina. Mnogo je varijanti u kojima žena odbija vrijedan dar u zamjenu za istinsku ljubav (v. Prilog 12).

5.5. Žena-radnica. Društveni život žene

Žena je određena kao spolno i prirodno biće, muškarac kao društveno biće. Na isti način su podijeljeni društveni prostori: za ženu obitelj i svijet privatnog i intimnog; za muškarca politika, kultura, javni pothvati, svijet akcije i kapitala.⁶⁷⁸ Upravo je kapital u javnoj sferi tj. mogućnost zarade muškarca u odnosu na ženu ono što je privatnu sferu učinilo *manje vrijednom*, a time ženu postavilo u neravno pravan položaj. Međutim, nije njezin položaj

⁶⁷⁵ V. Rubin, Gejl (Rubin, Gayle): *Trgovina ženama: beleške o „političkoj ekonomiji“ polnosti* u: Papić, Žarana - Sklevicky, Lydia (ur.): Nav. dj., str. 108.

⁶⁷⁶ Pavlinović, Mihovil: Nav. dj., br. 623, str. 544., 545., Ugljane.

⁶⁷⁷ Isto, br. 848, str. 730-732., Čačvina.

⁶⁷⁸ Prema Rihtman Auguštin, Dunja: Nav. dj., 1984.

uvijek bio takav - u daljoj prošlosti, žene se u dokumentima često pojavljuju kao aktivni sudionici nekog posla, kao donatorice i prodavačice posjeda.⁶⁷⁹

Status žena, pripadnica elite, pogoršavao se tijekom oživljavanja privrede u kasnosrednjovjekovnom društvu. Postojala je tendencija isključivanja žena iz imovinskih transakcija koliko je god to moguće. Mogle su prisustvovati poslu samo ako su ih muževi ovlastili kao prokuratorice za vrijeme njihove odsutnosti. Ovo još nije bio slučaj u 11. st. kada žene posjeduju, uživaju, pribavljaju i općenito raspolazu svojom imovinom te samostalno nastupaju na sudu u obrani svojih interesa.⁶⁸⁰ Postojanje poslovno aktivnih žena u srednjovjekovnim društvima nije bila neobična pojava. Ako su bile u braku, njihova je poslovna aktivnost bila važna kako bi dopunila obiteljske prihode, a ako su bile udovice ili neudane, kako bi same sebi osigurale sredstva za život. Brojni primjeri iz vrela svjedoče da u gradskim naseljima sjeverne Hrvatske poslovno aktivne žene nisu bile samo neudane i udovice, već su i žene u braku bile uključene u različite gospodarske aktivnosti pri čemu zanimanje žene nije nužno povezano sa zanimanjem muža.

U 15. st. u Varaždinu se spominju žene krojačice, izrađivačice svijeća, u Gradecu se spominje Margareta, upraviteljica hospitala.⁶⁸¹ Veliki dio zaposlenih žena obavljao je posao služavke. Od svega navedenog, žene iz Dalmatinske zagore odlazile su raditi kao služavke, često na otoke i u Bosnu. Nadničarenje (*žurnati*) bio je uobičajeni način preživljavanja velikih obitelji u siromašnim predjelima, ne samo u Dalmatinskoj zagori, o čemu je mnogo svjedočanstava.

„Bilo mi je samo osam godina kad san išla prvi put u težake i dobila prvu žurnatu. Brala san višnje i platili su mi žurnatu 5 dinari. (...) Za večeru bi se donilo i vina napiti. Poslin večere ostalo bi se malo duže sidit. Muški bi zaigrali na karte, a mi ženske bi štakod radile u rukan: plele, pripređale oli krpale, sve uz pismu i smih. Prije nego bi išli doma gospodar bi nam isplatija žurnatu. Muška žurnata je uvek bila veća bar za trećinu nego

⁶⁷⁹ Brojna su zanimanja žena u Dubrovniku od 1600.-1815. v. u: Stojan, Slavica: Nav. dj., 2003.

⁶⁸⁰ Nikolić, Zrinka: Nav. dj., str. 52., 53.

⁶⁸¹ Karbić, Marija: „Nije, naime, njezina duša drugačija nego kod muškarca“ položaj žene u gradskim naseljima međurječja Save i Drave u razvijenom i kasnom srednjem vijeku u: Feldman, Andrea (ur.): *Žene u Hrvatskoj. Ženska i kulturna povijest*, Institut Vlado Gotovac, ženska infoteka, 2004., str. 61., 62. Usporedbe radi, korisno vidjeti i druge članke u zborniku, npr.: Gaál, Károly: *Uloga žene u tradicijskoj kulturi zemljoposjedničkih dobara* u: *Žena u seoskoj kulturi Panonije* (V. međunarodni znanstveni skup, Vinkovci 1980.), Etnološka tribina, Hrvatsko etnološko društvo, Zagreb, 1982., str. 23-29., Kerecsényi, Edit: *Prilagođavanje nevjeste životu u zadruzi u hrvatskim selima na Muri* u: *Žena u seoskoj kulturi Panonije* (V. međunarodni znanstveni skup, Vinkovci 1980.), Etnološka tribina, Hrvatsko etnološko društvo, Zagreb, 1982., str. 59-66.

*ženska, neka je bilo puno ženskih koje su bolje i više radile od puno njih muških. Jopet smo mi dobijale manje, samo zato što smo ženske. Je li da ni to bilo pravo?“*⁶⁸²

Rad i društveni život često su bili izjednačeni. Poslovna aktivnost žena povezana je i s njenim ravnopravnim imovinskim položajem u braku i obitelji. U gradovima sjeverne Hrvatske svaki je odrasli član obitelji, bilo muškarac, bilo žena, mogao slobodno raspolagati svojom imovinom, bez obzira na to je li je naslijedio ili stekao. Može se razlikovati zajedničku imovinu bračnog para, te onu koja pripada samo jednom ili drugom bračnom drugu. Gospodarska neovisnost žena, neovisno poslovanje i postojanje osobne imovine, omogućilo je ženama da se javljaju kao jamci za dugove svojih muževa. Ravnopravnost su žene uživale i na području nasljednog prava - u pravu nasljeđivanja žena je izjednačena s muškarcem, pred zakonom su jednaki muški i ženski potomci.⁶⁸³ Iz primjera o zadružnom životu vidimo da je u ruralnim područjima, žena posjedovala miraz i skromnu privatnu imovinu tzv. *osebušak*, ali i da su žene osobnu imovinu bile primorane privređivati dogovorenom krađom iz zajedničke, zadružne imovine. Nasljeđivanje je češće regulirano običajnim pravom, u korist muškarca.

U daljoj prošlosti urbanih područja žene su ravnopravne i u sudskim procesima - pojavljuju se kao tužitelji, optuženici i svjedoci, što je zabilježeno i u Dalmatinskoj zagori (v. u prethodnim poglavljima zapise Lovre Katića). Za razliku od slavonskih gradova gdje su žene mogle biti svjedoci u građanskim parnicama, u dalmatinskim gradovima žene mogu biti svjedoci samo u kaznenim parnicama.⁶⁸⁴ Izgleda da nije bilo razlike ni u kažnjavanju žene i muškarca - kažnjavani su jednako za preljub, a za fizičko zlostavljanje muškarac je čak više kažnjavan negoli žena. Žena preljubnica kažnjava se oduzimanjem imovine (čak i miraza) koja prelazi u muževo vlasništvo. Silovanje se kažnjavalo smrtnom kaznom, jednako kao i ubojstvo; a onaj tko zavede djevojku obećavši joj brak, bio ju je dužan oženiti. Isto je zabilježeno u Poljičkom statutu.⁶⁸⁵ Zabilježeni su primjeri sinova obilježenih majčinim imenom, kao i muževa obilježenih ženinim.⁶⁸⁶

Govorimo li o ruralnim područjima Dalmatinske zagore od Fortisova vremena, područje ženskog djelovanja najvidljivije je (gotovo isključivo) u vođenju kućanstva. Kuća je

⁶⁸² Furčić, Ivo: Nav. dj., str. 76. (kazivačica rođ. 1925.).

⁶⁸³ V. Karbić, Marija: Nav. dj., str. 64-67.

⁶⁸⁴ Isto, str. 68., 69.

⁶⁸⁵ *Ako bi tko razbio ili silovao žensku glavu najparvo oće zakon da je po svaki put dužan glavom.*

V. Novaković, Jozo Bepo: *Poljički statut. Prijevod s pojašnjenjima manje poznatih riječi i pojmova u: Poljica, Godišnjak Poljičkog dekanata, god. XXXII, br. 32, Gata, 2007., str. 425.*

⁶⁸⁶ Karbić, Marija: Nav. dj., str. 73-75.

njezin prostor moći iako je ponekad podrazumijevao tešku fizičku aktivnost. Monografije Dalmatinske zagore uglavnom spominju istu skupinu kućanskih poslova koje obavljaju žene i njezinu isključivu odgovornost za ugled kućanstva kojeg vode:

„Ženski je posa: šiti, prati, presti, plesti, tkati, krpiti, dicu rediti, kuću mesti, rānu gotoviti, blago pasti i musti i živo namirivati, travu brati, kuću vodom i drvim obskrbljivati.“

*„Kako se po licu raspoznaje čeljade, tako se i kuća i čeljad raspoznaju po stopanjici. Ako je ona čista, čista su i njezina čeljad (...) Je li stopanjica nečista i tuzgava, sva je kuća tuzgava. Stopanjica je obraz i duša kuće. Od ranog jutra do kasne večeri uvijek za poslom, uvijek na nogam. Prava stopanjica prava je i mučenica. Nu sve to ona dragovoljno podnosi samo ako je u kući mir, sklad i ljubav.“*⁶⁸⁷

Poslovi su jasno spolno uvjetovani iako je žena u tom odnosu bila u znatno težoj poziciji jer je uz ženske poslove, pomagala u obavljanju *muških*, osobito je udovica bila u nezahvalnom položaju jer je bila primorana preuzeti sve što je do tada obavljao muž.

*„U muci i potrebi žena će priskočiti u pomoć čoviku, čovik ženi neće u ženskim poslim, jer bi mu se rugali da je ženskonja. Bude i toga kad ne vidi niko.“*⁶⁸⁸

Od sredine 20. st. postupno se proširuje područje ženskog društvenog djelovanja - povećava se zapošljavanje u industriji, žene s obitelji napuštaju Dalmatinsku zagoru (uglavnom zbog zaposlenja muških članova), neke se zapošljavaju. Proces značajnije obuhvaća žene tek 70-ih godina prošlog stoljeća.

U sjevernim krajevima Hrvatske striktna podjela na muške i ženske poslove nije univerzalna: „Pavao Subašić mi kazuje da i ljudi znaju šiti, zapregove špicati, kamizole praviti, čarape i rukavice plesti, slamne kape šiti. To sve i mlogi ljudi na *uji* (za vrijeme užine) rade.“⁶⁸⁹ U graničnom dijelu Dalmatinske zagore spomenut je primjer muškarca koji je babinjao roditelje, no on je iznimka kojom se samo potvrđuje pravilo da se kućnim poslovima u Dalmatinskoj zagori bavi žena koja također obavlja i dio *vanjskih, muških* poslova.

⁶⁸⁷ Kutleša, fra Silvestar: Nav. dj., str. 203., 204.

⁶⁸⁸ Isto, str. 207.

⁶⁸⁹ Rihtman Auguštín, Dunja: Nav. dj., 1984., str. 78., prema Lovretić Josip: *Otok. Narodni život i običaji*, ZbNŽO, knj. II, 1897., str. 308.

Usmena književnost potvrđuje Kutlešine bilješke, žene su prikazane najčešće kao čobanice ili žetelice:

*Oj divojko, gjule moja
gdi si gjule razvijala?
„Kod dolaca, kod ovaca,
i kod bilih jaganjaca.“⁶⁹⁰*

*Žetvu žela seka Todorova,
bilom rukom i srebrenim srpom.⁶⁹¹*

„Veći broj radnih dana u veljači žene su provodile u njivama pliveći žito. Ovaj se rad smatrao njegovateljskim, pa se, prema ondašnjem vjerovanju da samo žena može biti njegovateljica, prepuštao isključivo ženama. Kako ove prve sjetvene radove, tako i sve ostale preko godine obično su obavljali muškarci, ponajviše zbog vjerovanja da je muškarcima dano da siju i da će svakako bolje roditi ono što oni posiju. Veljača je poznata prema jednom narodnom ženskom kalendaru koji je počinjao prvim danom veljače, a imalo ga je svako naselje. Naime, svaka je domaćica imala svoj dan. Dani bi se počinjali brojiti s kraja naselja ili dijela naselja, ili s kraja duže ulice. Prvi dan u veljači bio je dan domaćice prve kuće, ovisno od kuda bi se počelo brojiti, zatim druge domaćice iz druge kuće i tako redom. Domaćica bi se smatrala da je onakva kakvo je bilo vrijeme tog njezinog dana: dobra ili loša.“ Tradicijska unutarnja organizacija muške radne snage u domaćinstvu bila je sljedeća: muškarci koji rade u polju, nadničari, oni koji rukuju kolima (konjima, volovima). Dužnost domaćice bila je voditi brigu o domaćinstvu (uređivati kuću, pripremati hranu, hraniti životinje). Dužnost se određivala svake nedjelje i trajala je tjedan dana. Druge žene, izuzevši čobanice, određivale su se svakodnevno za radove u polju zajedno s muškarcima. Čobanice (ispaša stoke, mužnja, pravljenje sira) su taj posao obavljale cijeloga života. Drugi ukućani su im pomagali u sakupljanju stočne hrane kada se stoka ne bi mogla izgoniti na pašu. Ovakav poredak karakterizira zadružna vremena, poslije više ne. U poslovima u polju i oko kuće običavalo se ispomagati jedan drugome. Ispomaganje je naročito dolazilo do izražaja kod žena. Djeca su se već nakon pete, šeste godine tretirala kao i odrasli. Na njih se gledalo kao i na ostalu radnu snagu u domaćinstvu, u skladu s njihovim uzrastom. Neobavljanje

⁶⁹⁰ Pavlinović, Mihovil: Nav. dj., br. 341, str. 337., Čvrljevo.

⁶⁹¹ Isto, br. 759, str. 637., Vrgorac.

zadanih poslova kažnjavalo se najčešće odlaskom na lijeganje bez večere. Za vrijeme večere ili ručka djeci nije bilo dozvoljeno sjediti i jesti za stolom, djeca su jela odvojeno od odraslih. U nekim domaćinstvima i ženama nije bilo mista za stolom. I one su, kao i djeca, jele odvojeno. Njihova je dužnost bila da jelo pripreme, da posluže muškarca jelom, a one će kasnije lako i di bilo poisti. S obzirom na to da je trebalo puno raditi da bi se priživilo, radi čega su trudnice običavale raditi u polju sve do poroda (mnoge su znale donijeti dijete na svijet u polju), za bolest se priznavalo samo ono što se vidi.⁶⁹²

U pjesmi *Tri mahne, tri vrline*⁶⁹³ prikazan je ideal žene - žena koja rano ustaje i obavlja svoj posao. U velikom broju starijih usmenoknjiževnih zapisa, žena je u ulozi krčmarice.⁶⁹⁴ U starije doba žena je bila plaćena za oplakivanje mrtvaca na pogrebima. *Dade joj se plaća, da bolje žali.*⁶⁹⁵ Običaj naricanja 50-ih godina 20. st. zamire, ali se održao do danas, ne više kao plaćena aktivnost. Čuvanje mrtvaca⁶⁹⁶ popraćeno je večerom tzv. *sedminom pokojnika* ili *popudbinom*. Mrtvac se čuva uz molitvu koju predvodi uvijek jedna žena, a drugi prihvaćaju. Uz to se pričaju razne priče, čak i šaljive, ali se nikada ne pjeva. Kroz pjesmu su žene izražavale svoj kreativni potencijal. Pjesme često oslikavaju upravo ženski svijet, iako je riječ o patrijarhalnom društvu.

Žene su se nerijetko bavile trgovinom, obično prodajom poljoprivrednih dobara uzgojenih u vlastitom domaćinstvu što je bio značajan korak približavanja *vanjskom* svijetu jer je ženi omogućavao uspostavu društvenih kontakata. Na blagdan sv. Luke, 18.10. M. Bošković Stulli, J. Bezić i J. Milićević osobno posjećuju *dernek* u Otoku gdje zatječu žene kao većinske prodavačice grotulja.⁶⁹⁷

Stihovi iz Sinjskog kraja *Mala moja na Zelovu živillule pravi i kamuše krivi*⁶⁹⁸ opisuju ženu kao izrađivačicu lula. Kazivač iz Imotskog, govoreći o svitnjacima, spominje tri varoška lokaliteta na kojima su se palili - Jezero, Bazana i Điroda te u istom kontekstu spominje gumno na Jezerima ispred kuće Marice Jusupove koja je *oblačila mrtvu čeljad, žene i probijala djeci roćine i šila robu.*⁶⁹⁹

Ardalić navodi kako žene imaju moć u svom opsegu posla i jasno zabranjuju muškarcu da se miješa. Podjela rada pojačana je simbolizacijom i magijom. Primjerice, žene

⁶⁹² Furčić, Ivo: Nav. dj., str. 19., 32.

⁶⁹³ Pavlinović, Mihovil: Nav. dj., br. 343, str. 337., Čvrljevo.

⁶⁹⁴ Osobito u pjesmama iz zbirke Bosanac, Stjepan (ur.): Nav. dj.

⁶⁹⁵ Bonifačić, Rožin, Nikola: Rkp.165, str. 13.

⁶⁹⁶ Milićević, Josip: Nav. rkp., str. 13., Glavice.

⁶⁹⁷ Isto, br. 121, str. 114.

⁶⁹⁸ Isto, br. 17, str. 232., Potravlje.

⁶⁹⁹ Bonifačić Rožin, Nikola: Rkp. 933, br. 25, str. 24., Imotski.

vjeruju da je nesretno ako muškarac dira jaja. Muškarci ne štede žene „jer se smatra da žene jedu jednako kao i muškarci i da tako mogu i raditi.“ Dakle, iako je stvarnost takva da žene rade jednako kao i muškarci „muški autoritativni zamišljeni red te zajednice ženama ne ostavlja mnogo prostora.“ Ardalić kaže kako je žena rijetko starješina jer „valja raniti, kasniti, ići po putovije“, kuće zidati, vinograde saditi, na pravde ići, te za to žensko nikad nije, niti ima snage ni pameti ka muško. Ovuda zamjeraju onoj kući, ako je će žensko gospodar: Tu drže ljude, da su budale i bezijaci.“⁷⁰⁰

Položaj žene Dalmatinske zagore u Poljicima je bio specifičniji, jasnije definiran i povoljniji za ženu. Poljička žena ima pravo na individualnu imovinu, može donijeti u miraz i nekretnine. Time raspolaže zajedno s mužem, ali opći nadzor ima upravitelj zadruge. Ako je, primjerice, u miraz donijela zemlju, dobija novčani udio od uroda. Ako je više braće u jednoj kući, zarada od ženine zemlje se ne dijeli, ne miješa se s kućnom. Ako bi novac trebao djeverima ili mužu, ona bi posuđivala i moralo joj se vratiti. Ivka Narančina iz Jesenica u oporuci je ostavila svoju imovinu sinovima i kćerima i to na način da je sinovima ostavila polovicu, a kćerima zakonski dio od druge polovice, no braća su sestrama dužna dati još 400 kruna za opremu. I ovdje se spominje krađa kao mogućnost da žena poveća svoj prihod (*osobak, baškaluk*). D. Rihtman Auguština primijetila je da je Ivanišević donekle nedosljedan, da u jednom trenutku govori o teškoćama ženskog posla, a u drugom o tome kako je muškarcima teže te kod njega otkriva naginjanje određenoj ravnoteži među spolovima. Tome doprinosi i njegova misao o ugledu i društvenom statusu žene, dok istovremeno kaže kako muškarac predstavlja svoju ženu, kako je to i Fortis primijetio: *da prostitute, moja žena*. Navodno su žene u donjim Poljicima puno više radile, vjerojatno zbog razvoja trgovine kada muškarci preuzimaju trgovačke poslove, a opseg njihovog dotadašnjeg posla vezanog za zemlju nužno preuzima žena. Slično se događa u ostatku Dalmatinske zagore kada muškarci odlaze raditi u gradove. U srednjim i gornjim Poljicima žene navodno manje rade, čobanice su i žetelice. Rihtman Auguština smatra da u Poljicima postoji „latentna dilema između ženskih i muških poslova, dilema o položaju i ugledu pojedinog spola što ne odgovara onome na što u monografijama redovito nailazimo: susrećemo se dosta često sa ženskom subkulturom ili s posvemašnjom negacijom uloge i statusa žene. U ovoj zajednici i podjela rada i međusobni status spolova kao da naginju stanovitoj ravnoteži.“⁷⁰¹

⁷⁰⁰ Rihtman Auguština, Dunja: Nav. dj., 1984., str. 104. prema Ardalić, Vladimir: *Bukovica*, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, 1903., knj. IV, V, VII, XI, XV.

⁷⁰¹ V. Rihtman Auguština, Dunja: Nav. dj., 1984., str. 121. prema Ivanišević, Frano: *Poljica: Narodni život i običaji*, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, 1903., knj. VII, IX, X.

Monografija Gordane Radić⁷⁰² potvrđuje činjenicu koja se često ističe kada se želi raskinuti sa stereotipima o zaostalosti Dalmatinske zagore, a ta je da su gradske sredine Dalmatinske zagore živjele intenzivan građanski život, s kulturološkog stanovišta miljama udaljen od bliskih ruralnih sredina. U okvirima građanskog života žene su imale gotovo ravnopravno mjesto u kulturnim zbivanjima pa vidimo da je njihova prisutnost intenzivna od početaka razvoja imotskog karnevala, od kada datiraju fotografije (početak 20 st.). Seoski karnevali magijskog karaktera koji je zadržan do danas, postupno su se počeli uključivati u život gradskoga. Specifičnost ruralnih karnevala je gotovo isključivo sudjelovanje muškaraca, u literaturi prevladava mišljenje da seoske žene nisu sudjelovale u maskirnim ophodima što često potvrđuju i suvremena kazivanja.⁷⁰³ Međutim, fotografije iz Muzeja triljskog kraja (v. Prilog 13) kao i dio etnografskih zapisa iz Dalmatinske zagore pokazuju da su u ruralnom dijelu Sinjske krajine žene ipak sudjelovale u karnevalskim ophodima, što je posljedica uključivanja žena; naime, iskazi iz Sinjske krajine nedvosmisleno ukazuju na činjenicu da su se žene od 50-ih godina postupno uključivale u karnevalske povorke te da se situacija razlikovala od mjesta do mjesta. U Hrvacama su djevojke sudjelovale u maskirnoj povorci, najčešće su kitile barjak barjaktaru (barjak je obično ogranak od borova drveta). Djevojke su se pokrivala rupcem po glavi da ih se ne prepozna.⁷⁰⁴ U Dicmu „mačkare idu u trećem mjesecu. Kod nas idu samo muški. Djevojke kite barjak kolačima i jabukama i bičvama“. ⁷⁰⁵ U Košutama su žene indirektno sudjelovale u maškarama, također kiteći barjak:

„Djevojke stavljaju na barjak grotulje i kićanke kod kojih su nanizane jabuke, smokve i orasi. Djevojke su se natjecale koja će dati ljepšu crvenu jabuku jer je sramota dati ružnu. Djevojke su stajale na prozoru a barjo je pružio barjak i one su sa prozora stavljale grotulje i kićenke na barjak. Uz barju ide jedna cura ili jenga koja sakuplja te darove u torbu.“ ⁷⁰⁶

U Dugopolju „u mačkare idu samo muški“. ⁷⁰⁷ U različitim područjima Dalmatinske zagore, iskustva s maskiranim ženama su različita:

⁷⁰² Radić, Gordana: *Bako. Imotske karnevalije*, Vlastita naklada, Split, 2010.

⁷⁰³ Marija Granić r. Kerum 1988. r. u Splitu, živjela u Ogorju, trenutno živi u Muću, kaže kako je njoj *bezveze ići u maškare* naglašavajući *muški* karakter karnevala.

⁷⁰⁴ Bonifačić, Rožin, Nikola: Rkp. 328, str. 15.

⁷⁰⁵ Isto

⁷⁰⁶ Milićević, Josip: Nav. rkp., br.131, str. 140., Košute.

⁷⁰⁷ Bonifačić, Rožin, Nikola: Rkp. 328, str. 19.

„U prijašnje vrijeme maškarakali su se samo muškarci, a od prošle godine (1965., op.a.) počele se se maškarati i ženske.“⁷⁰⁸

„U Bakovoj povorci nema ženskih osoba.“⁷⁰⁹

„Ja sam išla u mačkare, kao žena noseća.“⁷¹⁰

„Samo su muškarci sudionici maškara.“⁷¹¹

„Na ulazu iz Tugara u Dubravu, nadbiskup je dočekan defileom na čelu sa knezom. U povorci su sudjelovale žene, na začelju.“⁷¹²

Pojava je vjerojatno sporadična, izgledno je da je sudjelovanje žena u maskirnim ophodima variralo u različitim područjima Dalmatinske zagore ili se njihov položaj mijenjao u različitim povijesnim razdobljima. Na sudjelovanje obaju spolova na kninskom području upućuje i iskaz „Na poklade i cijelu sedmicu idu uvečer ili danom po selu. Oni se oblače muški u žensko, a ženske u muško. I izgare se, da im se lice ne pozna“.⁷¹³

U pravoslavaca se na Vidovdan izvodi dramska igra *Ženidba Kraljevića Marka* - iz opisa proizlazi da su sudionici muškarci: „Više momaka bude obučeno kao svatovi“.⁷¹⁴

Kazivačica iz Studenaca govori o običaju da maškare prisustvuju svadbama te kazuje sljedeće stihove upućene mladoženji i mladenki:

*Ubi, Bože, na veselje.
Ne žali ni pare davat,
večeras ćeš s mladom spavat.
Dobro joj se ti pokaži,
odma ćeš joj biti draži.
Sretno tebi, Bože, bilo
za tri noći ne svanilo.*

Mladoj se pjeva:

Anka moja, seko mila,

⁷⁰⁸ Milićević, Josip: Nav. rkp., br. 125, str. 127., Grab.

⁷⁰⁹ Bonifačić Rožin, Nikola: Rkp 933, br. 1, str. 1. i br. 8, str. 5., Imotski.

⁷¹⁰ Isto, br. 13, str. 12., 13., Lovreć, kazivačica rođena 1913.

⁷¹¹ Alaupović Gjeldum, Dinka: Nav. dj., str. 266.

⁷¹² Lovre Katić: Nav. dj., 1957., str. 270.

⁷¹³ Bonifačić, Rožin, Nikola: Rkp.165, str. 22.

⁷¹⁴ Isto, str. 27.

*što si mi se pokunjila,
noćas moraš hrabra biti,
ne daj bunker osvojiti.
Ostala si u svom selu
dobro čuvaj bauštelu.*⁷¹⁵

Maškare su prilika za iskazivanje eksplicitne seksualnosti - *maškarani pandur* u svatovima govori mladencima: „*Vidite ove ženice, drage gospođice. Imala je muža, pa joj nije bija ka ruža. Nije ima svoje pravo poslo, narav svoju, ono što u gaćama stoji pa se drugoga ne boji. Voli boljega, ko je bolji nek joj bude sretan*“ *Dok im govori, mladenci se miluju i ljube, što je novija pojava u maškarama, kako kažu prisutni*“.

O društvenim promjenama govori i čauš: „*A vi mladi postali ste ambiciozni, puni mašte, samo da vam je prolaziti se, luksuzirat.*“ *Pandur (maškarani)* pripovijeda kako su žene išle za bogate, a on ih je znao prevariti obećavši im pokazati bogatstvo, vodio ih je kući, a potom bi „*da njoj ono drugo... Ja sam smatra da je jedino tako mogu zadržat. Ako cura neće onda je triba umaknut i kad je dovedete u svoju vlastitu kuću i ona makar tamo je čitavu noć bila sama i ni s kim nije imala kontakta, ali je već ušlo u narod: „Ležala je s ovim i mora bit njegova.*“⁷¹⁶ Iako je riječ o šali, iz nje prodiru određeni stavovi i običaji.

Razlog (većinskog) ženskog nesudjelovanja u maskirnim ophodima možemo tražiti u magijskom karakteru seoskih karnevala, a što razvijaju i etnološka istraživanja - jedino je muška snaga kadra otjerati zle sile. Magijski karakter seoskih karnevala vidljiv je u zagovaraju čovjekove podložnost višoj sili i prirodi te njegoj nemogućnost da im se suprotstavi kao ni društveno nadređenim autoritetima, za razliku od gradskih koji se baziraju na kritici društvenih zbivanja.⁷¹⁷ Usprkos nemogućnosti izražavanja u *najluđem* periodu godine, žene su posjedovale i nesmetano pokazivale svoj šaljivi karakter u drugim, često kriznim, prigodama. Zabilježila sam kazivanja o ženama koje su u ratnim vremenima prerusene u vojnike obilazile seoska kućanstva plašeći svoje sumještane tražeći hranu, odjeću i u konačnici vulgarno provocirajući domaćine što bi u konačnici rezultiralo

⁷¹⁵ Bonifačić Rožin, Nikola: Rkp. 933, br. 18, str. 16., Studenci. Riječ bauštela ovdje poprima značenje burma uz napomenu: *najnovija riječ, donesli „Švabe“ iseljenici.*

⁷¹⁶ Milićević, Josip: Nav. rkp., br. 758, str. 132-134.

⁷¹⁷ V. Lozica Ivan: *Folklorno kazalište*, MH, 1996.

razotkrivanjem.⁷¹⁸ Žene su često bile uključivane i u političke intrige, svjesno ili nesvjesno su obnašale ulogu špijuna.⁷¹⁹

Na seoskim dernecima guslači često pjevaju pjesme suvremenog sadržaja i parodije na društvene događaje ili svakodnevicu; naredna pjesma pruža nam zanimljivosti o karakternim osobinama ili zanimanjima žena pojedinih krajeva Dalmatinske zagore:

*Moje gusle i na vami ruža
teško ženi koja nema muža
udovicam samim spavajući
mladim curam momke čekajući.
Lipe li su Zadarke divojke
nože nose kano i Kotarke
ljude tuku kano i Bišćanke
lulu rade kano Zelovkinje
kafu peku kano Vrličkinje
boležljive kano Otočkinje
žutljikave kano Dolačkinje
(...)
namiguše kao Sočušuše
podruguše kano Garinuše.
rakarice kano Kalodojke
lulu puše kano Imoškinje
ovčarice kano Čačvinkinje
kozarice kano Veličkinje
sitno vezu kano Jabučkinje
a gnjoj kupe kano Strmedočke
gude paze kano Budimirke
platno bile kano Triljkinje
pivačice kano Gardunkinje
ruvarice kano Rakaičkinje
igračice kano Mućkinje
žabarice kano Košutkninje*

⁷¹⁸ Kazivanja zabilježena na drniškom području.

⁷¹⁹ Kazivanja zabilježena na imotskom području.

rakarice kano Turjačkinje
ruvo nose kano Brnaškinje
*pičke daju kano Varoškinje.*⁷²⁰

5.6. Žene koje su rekle *ne* - žena subjekt

Priča o ženi Dalmatinske zagore neprestano se vraća na kontroverzni odnos između onoga što se od žene očekuje i onoga što ona jest ili želi biti. Žena Dalmatinske zagore doista kontradiktorno balansira između bipolarnih odnosa. U svim segmentima ženskog djelovanja, bilo da je riječ o etnološkim istraživanjima ili pak o tekstovima usmene književnosti, vidljivo je žensko manje ili više pritajeno odupiranje, a onda opet pomirljivo prihvatanje tradicijskog reda.

U ovom ću poglavlju pokušati objediniti sva područja ženskoga života u kojima je vidljiv eksplicitniji oblik njezine pobune, iako je njezina pobuna sveprisutna i u prethodnim ulomcima u vidu tihe dominacije kućanstvom, suprotstavljanju roditeljima i drugim članovima obitelji i sl. Niz je primjera iz usmene književnosti gdje žena upućuje jasno ili suptilno *ne*.

U pjesmi *Ona ljubi do dva lica*⁷²¹ majka ne želi oženiti sina za Jelačkinju jer *ona ljubi do dva vojna* pa prema tome nije uzorna djevojka za njezina sina. *Jadan mladoženja*⁷²² ispovijest je mladoženje kojega žena tjera da obavlja sve (*ženske*) poslove dok ona ide na prelo (aktivno sudjeluje u društvenom životu neutilitarnog karaktera!) te ga, ukoliko ne obavi zadano, tuče (*ona mene stocem iza vrata*). Zabavljanje koje je samo sebi svrhom, pripadalo je muškom svijetu pa je u sljedećoj pjesmi djevojka prekršila pravilo:

Lipu curu odgojila baka,
*sidi s momcim i igra na štaka.*⁷²³

U zbirci Nikole Andrića,⁷²⁴ nema pjesama iz Dalmatinske zagore, ali ove muslimanske pjesme upućuju na zanimljive pojedinosti iz ženskog života čije su reperkusije u Dalmatinskoj zagori moguće, s obzirom na značajne seobe iz Bosne u Dalmatinsku zagoru i na dugotrajnu

⁷²⁰ Milićević, Josip: Nav rkp., br. 43, str. 247., Velić.

⁷²¹ Andrić, Nikola: Nav. dj., 1929., br. 303, str. 189., Dolac Donji, iz zbirke F. Banića, br. 177.

⁷²² Isto, br. 457, str. 290., iz Tommaseove zbirke.

⁷²³ Bonifačić, Rožin, Nikola: Rkp. 328, str. 44., *štaka* - igra kad se s dlana bacaju kamenčići u zrak.

⁷²⁴ Andrić, Nikola: Nav. dj., 1942.

vladavinu Turaka. U muslimanskim pjesmama žene imaju izraženu funkciju aktera. Takvih pjesama najviše je zabilježeno u Sinjskom kraju, u zbirci Filipa Banića. U pjesmi *Fukara djevojka* beg *ašikuje* i isprosi Fatimu, a već ima dijete s drugom ženom. Otac je nagovara da ga ipak ne odbije, ali ona odluči sačuvati dostojanstvo, odbije bega, zakune se na celibat i brigu za oca koju će ostvariti vlastitim radom (*vest ću, tkat ću*⁷²⁵). *Asanagi pobjegla djevojka*⁷²⁶ govori o ženskoj odvažnosti i pokušaju da popravi prošlost. Osim djevojke, značajan akter je i njezina majka, koja, shvativši svoju pogrešku, daje pravo kćeri da napusti muža. Djevojka je u jednogodišnjem braku, ali je muž vara i zanemaruje (*nije sa mnom noću prenoćio*), ona se u pismu žali majci što ju nije dala za Ivu Senjanina, a ne na silu za Kunu Asanagau koji je uzdržava u dvoru samo s ciljem da se njome hvali. Majka je savjetuje da pobjegne u Senj i nađe Ivu koji se još nije oženio.

U pjesmi *Zašto Bumbićva udovica ne će žaliti za mužem*⁷²⁷ žena na samrti obznanjuje mužu da neće za njim žaliti, dapače, veselit će se njegovoj smrti jer ju je varao *s vlahinjicama*, jedna mu je rodila žensko dijete, a nju je, koja mu je rodila deset djevojaka, nakon posljednjeg poroda, protjerao iz kuće na zimu pri čemu je dijete preminulo. U pjesmi *Ženidba od Zadra Ivana*⁷²⁸ Ajkuna se zavjetuje da se neće udavati dok ne vidi od Zadra Ivana (iako saznajemo da je vjerena za dizdara).

*Ja sam mlada zavit učinila
da se mlada udavati neću
dok ne vidim od Zadra Ivana
i njegova brka do ramena.*

Ivan je na prevaru otima - kaže joj da ne može sići s konja, da mu se ona približi i donese mu vode pri čemu je ugrabi. Djevojčin postupak nije naivan - Ajka zapravo svjesno odlazi Ivanu suprotstavljajući se tako bratu (za kojega moli Ivana da ga ne ubije nego da ga veže i vrati kući), budućem nesuđenom odabraniku (kojeg Ivan ubije) i odlukama svoje obitelji. Isti motiv prisutan je u većem broju pjesama.⁷²⁹ Često se u njima ponavlja formulaična struktura koja ukazuje na tradicionalni obiteljski poredak:

⁷²⁵ Isto, br. 13, str. 24.

⁷²⁶ Isto., br. 19, str. 35.

⁷²⁷ Isto, br. 47, str. 70., Šipan.

⁷²⁸ Banić, Filip: Nav. dj., br. 2, str. 8., 9., Donji Dolac.

⁷²⁹ Isto, br. 3, Donji Dolac.

*Lip je s njome porod porodio
prve kćeri, posljednje sinove,
nek neviste ne zatiču zove,
nek jim nije na odžaku kara.*

Slično je i u pjesmi *Ženidba Ilije Smiljanića*,⁷³⁰ bogata djevojka dolazi u siromašnu kuću, ali svojom požrtvovnošću uspijeva stvoriti pristojne životne uvjete. Završava gotovo identično, neznatna je razlika tek u zadnjem stihu (*nek u kući nema posli kavge*). Isto je u još nekoliko pjesama.⁷³¹ Muslimanska djevojka često dobrovoljno odlazi za kršćanina, prkoseći ocu ili bratu tj. onima koji su *odgovorni* za njezinu udaju.

Novijeg datuma su pjesme eksplicitne ženske pobune, komičnog i ironijskog tona, bizarnih usporedbi preuzetih iz svakodnevice, pjesme gdje su, za razliku od prototipa junaka u starijim zapisima, muževi slabići koji se ženi nikako ne mogu oduprijeti, a njihova nemoć rezultira njezinom demonskom snagom kojom ga ponižava, minorizirajući njegovu vrijednost do krajnjih granica, polažući apsolutno pravo na svoje tijelo kako je u pjesmi o mužu koji odlazeći u vojsku savjetuje ženu da čuva obraz, da ga ne prevari, skrušeno se koristeći litotom (*Najviše se toga bojim vruga, da te kogod ne prevari, draga*) prebacujući tako odgovornost na nekoga tko će tobože nju prevariti i pokazujući time vlastiti strah u priznavanju istine sebi i drugima, a bolna istina o apsolutnoj dominaciji žene sadržana je u njezinu britku odgovoru (v. Prilog 11, br. 2).

U dijelu pjesama žena se suprotstavlja društvenim normama, ona se ponaša *neprilično*, poput muškaraca, ili pokazuje sklonost alkoholu kao što je u priči o čovjeku koji je poslušao savjete vidovitog starca (*starca koji študira*) da ne ide sa ženom na pir. Ženu je pustio samu i ispratio ju riječima „*I nemoj se opijati*“. Usred noći otiđe vidjeti kako se žena ponaša na piru; baba, pijana, ne prepozna ga. Žena lumpuje, dijete je samo u kolijevci i videći da je nezbrinuto - muž ga odvede sa sobom. Žena, ne znajući da je muž uzeo dijete, na nagovor majke zapali čardak kako bi prikrila nestanak djeteta. Ishod je za ženu pozitivan, njezino suprotstavljanje tradicijskom redu nije sankcionirano.

Žena u alkoholiziranom stanju tematizirana je u određenom (manjem) broju pjesama (*Opila se bula Renkovića*⁷³²).

⁷³⁰ Isto, br. 9, str. 39., Donji Dolac.

⁷³¹ Isto, br. 23, str. 93. i br. 62, Donji Dolac.

⁷³² Andrić, Nikola: Nav. dj., 1942., br. 15, str. 31.

Kategoriji *žena koje su rekle ne*, mogli bismo pribrojiti i pjesme o samohranim majkama (koje nisu nesretnim slučajem ostavljene, nego uopće ne znaju tko je otac njihove djece) kao i o ženama koje pokazuju neobičan odnos prema ljubavi, ne žure s udajom, uopće nemaju odabranika ili mu jasno obznanjaju da ga ne vole i da im predstavlja trenutnu zabavu, ne boje se javno iskazati svoju čežnju usprkos poželjnom modelu prikriivenog iskazivanja erotskih čežnji (v. Prilog 14).

Neobičajeni način iskazivanja ljubavi prisutan je u pjesmi *Guslarka obljubila lijepu Mandu*⁷³³ (varijanta zabilježena u Banića, Dolac Donji, br. 83 i br. 268). U varijantama iz drugih krajeva Hrvatske završetci su različiti - negdje djevojka dragovoljno dopušta da je se obljudi te se udaje za mladića, drugdje ga odbija. Majka uvijek moli mladića da svoju sramotu opravda ženidbom. U pjesmi *Udovac činima domamio djevojku*⁷³⁴ (varijanta u Ostojića, Medov Dolac, br. nije zabilježen) djevojka se sama nudi muškarcu. U pjesmi *Dat ću mu dukat, da ne gleda preda se*⁷³⁵ žena preuzima inicijativu u zavođenju - dragi je obilazi svake nedjelje, ona mu spočitava što *preda se gleda* (a ne gleda u nju) i razmišlja kako će bacanjem dukata sa đerdana zaokupiti njegovu pažnju. U sljedećoj pjesmi žena se grubo suprotstavlja mužu:

„Ako sam ti dovedena
ja ti nisam najmenica
nego kućna domaćica.“
„Prokleta ti majka bila
šta te taku uzgojila!“
Kad ću žena ove riječi
na muža se ispopreči.
Pred njeg na tle baci zdjelu
i pobježe niz planinu.⁷³⁶

Muž se odluči riješiti žene te je baci u jamu. Na sinovo pitanje gdje je majka, sažali se i pođe je tražiti. Iz jame mu se javlja sam vrag. U varijanti iz Potravlja postoje neznatne razlike, kći pita oca gdje je mati, a sam đavao ne može izići na kraj sa zlom ženom:

⁷³³ Andrić, Nikola: Nav. dj., 1914., br. 35, str. 91., 92.

⁷³⁴ Isto, br. 55, str. 153., Ravno u Popovu polju, Hercegovina.

⁷³⁵ Andrić, Nikola: Nav. dj., 1929., br. 55, str. 28., Ričice.

⁷³⁶ Milićević, Josip: Nav. rkp., br. 65, str. 287., Košute, varijanta iz Potravlja, br. 1, str. 218.

*Psuje, viče, ona vije,
sve nas oće da pobije.*

Niz je priča s fantastičnim motivom đavla kojega žena svojom mudrošću pobjeđuje. One su redovito humoristične, slave žensku mudrost, ali i zaokružuju stereotipnu sliku o *vrckavoj* i malicioznoj ženskoj naravi koja nadmudruje i vraga:

Čovjek je sijao proso i kako je koje zrno bacio, tako je predavao đavlu. Kad je doša kositi, đavao ne da svoje. Žena odluči riješiti stvar, obrati se đavlu: „Ja ćemo se i ti nagodit. Ako ti uhvatiš šta ja pušten, proso će bit tvoje, a ako ne uhvatiš, proso će bit moje.“ Tad je žena prdnila kao iz puške. Đava je poletio u kupinu, iščeprljao se, al' uzalud, ništa nije ufatio. Tad je ovo proso pripalo ženi i žena je nadmudrila đavla.⁷³⁷

U priči *Čovjek nadmudrio vraga*⁷³⁸ prave zasluge opet pripadaju ženi. Vrag sretne čovjeka u vrtu i ne da mu kopati zbog čega čovjek ne može posaditi povrće za svoju obitelj. Nagode se da će vrt pripasti onome koji bude sutradan došao s boljim konjem. Žena predloži mužu da će ona biti njegov konj, vrag je na koncu primoran priznati čovjeku boljega konja i vrt:

„Ja ću se svući gola - i ondar kose rastresla niz brdo - ti uzjaši na me.“ A đava doša na konju u vrta. „E, sad, đavle, čiji je lipši konj?“ „E“, kaže, „vaš je lipši. Nisan vidija takog, u vašega konja na glavi rep, na prsima muda, a među nogama griva.“

Upravo zbog dovođenja žene u vezu s đavlom Maja Bošković Stulli smatra takve usmenoknjiževne primjere mizoginim. Kada je žena intelektualno superiornija muškarcu, njezina mudrost redovito je uspoređena s mudrošću vraga.⁷³⁹ Istina je da se žena mogla dovesti u poređenje s pozitivnim primjerom (u hrvatskoj tradicijskoj kulturi česta je pozitivna biblijska usporedba s kraljem Salomonom). Međutim, usporedba s đavlom ne mora se promatrati nužno kao negativno poređenje budući da je đavao iskušavao i Krista, te prema kršćanstvu, iskušava sve vjernike, a zahvaljujući njegovoj mudrosti, oduprijet će mu se samo mudriji od njega. Poimanje žene u poređenju s đavlom, dakle, ovisi o kutu gledišta - ono

⁷³⁷ Bošković Stulli, Maja: Nav. rkp., br. 106, str. 312., Brnaze.

⁷³⁸ Milićević, Josip: Nav. rkp., br. 3, str. 208., Košute.

⁷³⁹ Usp. Bošković Stulli, Maja: Nav. dj., 2002., str. 40.

može biti negativno jer je žena shvaćena kao đavlova saveznica, ali i pozitivno jer je nadmudrila *mudroga*.

Zabilježene su i pjesme o ženama koje fizički zlostavljaju muškarca, pri čemu, očekivano, moć pobune češće imaju žene *dotarice* - materijalna nadmoć omogućuje im superiornost u međuljudskim odnosima. Nakon što se muž napije, žena ga potjera. On po svijetu pokušava naći sreću, ali svugdje nastrada, ponekad opet od strane žena.⁷⁴⁰ Hrabrost žena u starijim zapisima osobito je vidljiva u postupku prelaska žene na drugu vjeru motiviranom iskrenom ljubavi:

Šarac mamut-aga gubi Nutijak

*Ponajviše bud šućur Alahu,
što ću imat za ženu kaurku,
lipu Jelu, Gabrijela ćerku!
Sad je Jelka, bit će brzo Zemka.
Ja ne žalim gotovinu blago
što sam na nju do sad potrošija
doklen sam je za se pridobija.
Dobro znade Jelica jadnica,
da će morat biti usidilica,
jer od nikog ne biše voljena
rad ašika s Turčinom vođena,
pa joj ne bi drugog izbora,
nego sakrit agu ranjenoga,
ličit ranu Turčinu zadanu.
U pojatu Jela ga sakrije,
pit mu daje pučke likarije,
a na ranu melem udara mu:
list kupine, jeruzalem travu
i bobice sa drače žestice.
Dugo agu Jela njegovala,
da ozdravi, s njime se vinčala.⁷⁴¹*

⁷⁴⁰ Fonoteka Muzeja triljskog kraja, CD 403, br. 4.

⁷⁴¹ Čulin, Ivan: Nav. dj., str. 68-71.

U pjesmi *Tamnovanje bana Zrinjanina*⁷⁴² aktivna, domišljata žena mudročću spašava junaka. Varijante s glavnim likom zaljubljene muslimanke koja pogazi vjeru zbog ljubavi prema *kaurinu*, zabilježene su u Kačića Miošića (I. br. 17), u Tommasea (br. 63), u Banića (Dolac Donji, br. 77)⁷⁴³. U nekim pjesmama ženska mudrost i dosjetljivost, sposobnost da šalom odgovori na šalu prevladavaju nad fizičkom slabosti žene. Vidljiva je dominacija psihičkih karakteristika žene nad fizičkim izgledom (*Preljino uzdarje*,⁷⁴⁴ varijanta u Tommasea (I. br. 20), *Uzdarje za dar*,⁷⁴⁵ varijanta u Tommasea br. 51). Zahvaljujući lukavosti Ajkune, pašine kćeri koja dopusti da ga zakopaju pa ga preko noći odkopa, spašen je klišanin Bariša iz istoimene pjesme (*Klišanin Bariša izbavlja se iz tamnice paše bosanskoga*⁷⁴⁶). Njezina je obitelj brutalno kažnjena, ali je ona nagrađena udajom za Barišu. U nekolicini pjesama žena svojim savjetima nadjačava mušku sposobnost odlučivanja (*Braća Mitrovići i Turci*⁷⁴⁷). Žena savjetuje svog muškarca da ne poziva Turke *jer su Turci vire odveć male*.

U naslovnoj je ulozi priče *Siromah nadmudrio fratra*⁷⁴⁸ muškarac, a dio zasluge zapravo pripada ženi koja ga je navodila da, čuvši fratrovu izjavu s oltara *Ko meni jedno njemu Bog deseterostruko*, dâ jedinu junicu fratra. Igrom slučaja, junica se vrati kući s još junica za sobom, a žena to shvati kao ostvarenje fratrovog obećanja. Kada je fratrov momak došao po junice, žena ih ne da, jer, kaže, pop je rekao s oltara *Ko meni jedno njemu Bog deseterostruko*.

Svojom dovitljivošću nevjesta uspjeva otjerati nepristojnog gosta. Naime, kada bi gost došao u kuću i ostao predugo, bilo ga je nezgodno potjerati. Mlada se ponudi da će doskočiti tom problemu.

„Kada se gost digao, mlada mu je, prema običaju, držala peškir i polijevala ga vodom. Ona je to činila polako, a njemu je trebalo više kako bi se dobro oprao pa joj je rekao: „Nevisto polij mi više, da mogu oprat obraz.“ A ona njemu odgovara: „Ti nemaš obraza, jer da imaš obraza, napustio bi posle osam dana tuđu kuću.“ I tako ga se oslobodili.“⁷⁴⁹

Lukavost joj pomaže u situacijama opasnim po život:

⁷⁴² Andrić, Nikola: Nav. dj., 1914., br. 33, str. 78-81., Knin.

⁷⁴³ Varijante preuzete u Andrića.

⁷⁴⁴ Andrić, Nikola: Nav. dj., 1914., br. 99, str. 213.

⁷⁴⁵ Andrić, Nikola: Nav. dj., 1929., br. 420, str. 269.

⁷⁴⁶ Banić, Filip: Nav. rkp., br. 30, str. 108-112., Dolac Donji.

⁷⁴⁷ Isto, br. 61, str. 208., 209.

⁷⁴⁸ Milićević, Josip: Nav. rkp., br. 2, str. 207., Košute.

⁷⁴⁹ Bonifačić Rožin, Nikola: Rkp. 933, br. 26, str. 26., 27., Krivodol.

*Mudra bila pa se dositila,
te Turčina lipo zamolila:
“Na konju sam previše sidila,
pa me leđa silno zabolila,
A boli me tako nemilice,
da se priget ne mogu zerice.
Uslugu mi, molim te, učini,
u crpanju vode me zamini!”
Na te lipe riči Ilijane,
nad bunar se on sa sićem nagne,
Ilijana u vodu ga gurne,
na konja se baci, kući jurne.”⁷⁵⁰*

Nasuprot tome, u nekim pjesmama (*Cetinjka divojka*,⁷⁵¹ varijanta iz Dugobaba (Pletikosić, br. 36)) djevojka fizičkom snagom nadjačava muškarca, skače u vodu da spasi junaka.

Zanimljivo je da se u usmenoj književnosti znatno rjeđe žena posmatra kao glupa i naivna. Ona je takva u ustima muškaraca (naivnost junaka uspoređivana je često sa ženom ili djecom). Rijetke su, međutim, pjesme poput sljedeće, u kojima se žena svojim postupcima prikazuje naivnom. Akteri pjesme su čovjek i naivna žena koja bi sve što se pričalo u kući ispričala vani pa bi cijelo selo znalo njihove poslove. Kad je on umro, ona ga je žalila, obraćajući se Gospi:

*Eto ti ga Gospe,
lako ćeš ga, Gospe, pripoznati
bile bičve crnim koncem okrpljene.”⁷⁵²*

U starijim zapisima čest je motiv žene koja aktivno sudjeluje u društveno-političkom životu šire zajednice; nije joj strano ratovanje, ponaša se ekvivalentno muškarcu, obnaša *muške* poslove, umije jahati, svoja umijeća koristi kako bi se osvetila muškarcu ili zadobila

⁷⁵⁰ Čulin, Ivan: Nav. dj., str. 123.

⁷⁵¹ Andrić, Nikola: Nav. dj., 1914., br. 38, str. 100., 101.

⁷⁵² Fonoteka Muzeja triljskog kraja, CD 403, br. 9, uza zvučni zapis nije priložen papir s podacima o kazivaču i mjestu izvođenja.

njegovu naklonost. *Ljuba Marka Kraljevića prevari junaka*⁷⁵³ (varijante zabilježene u Banića, Dolac Donji, str. 73.), u Ostojića (Medova Dolac, str. 204.), u Tommasea (str. 200.)) glavni je lik istoimene pjesme. Vjerenica Marka Kraljevića dogovori s robinjicom da zamijene odjeću i uloge te prevare Juru Daničića koji je nju htio prevariti, preobukavši se u Marka Kraljevića (zbog Markove i Jurine oklade da će Jure noćevati s Markovom ljubom). Nakon što shvati da je prevaren, umjesto trijumfa pred Markom, mora oženiti robinju jer je s njom *noćevao*. Jelena situaciju prati preobučena u kaludjera. U Banića⁷⁵⁴ *Ljuba Kraljevića Marka* ide na vodu; da je ne obljubi od Sibirja Janko, oblači Markovo odijelo i prevari Janka Sibirjanina. Slično, djevojka preobučena u muškarca mijenja brata na dvoru turskog cara u pjesmi *Seka Pile Madžarina*.⁷⁵⁵ Nakon svih iskušenja koje joj je u devet godina paša zadavao, a ona ih uspijevala savladati, zadnje je bilo preplivati vodu. Nakon što je to učinila, obznanjuje svoju ženskost, što je stereotipan završetak pjesama slične tematike:

(...) *razponja putce na nidarce*
pa povadi dojke na nidarce,
hladnom jih je vodom polivala
ter je družinici besidila:
„Mili Bože velika ti hvala
dvorih pašu devet godin dana
on ne znade da sam ženska glava
već on misli da sam muška glava“
pa zajaši doru pritiloga
ode mlada k dvoru bijelome.

Slično je u pjesmi *Mezimica Manda dvori cara mjesto otca starog Janka*.⁷⁵⁶ U pjesmi *Kraljević Marko i Arapin*⁷⁵⁷ i njezinoj varijanti iz Grabovca kod Imotskog u Ostojića (str. 348.)

U središtu zbivanja je Markova pobjeda nad Arapinom, nekoliko je situacija u kojima se spominje majka, Marko s njom večera i izlaže joj sadržaj pisama koja su mu stigla te je pita za savjet: *Što mi kažeš, hoću l'poći, majko!* Marko poslušao majčine savjete: odlazi do Grahova

⁷⁵³ Bosanac, Stjepan: Nav. dj., br. 23, str. 88., Podgora.

⁷⁵⁴ Banić, Filip: Nav. rkp., str. 43., Srijane.

⁷⁵⁵ Isto, str. 20-23.

⁷⁵⁶ Isto, br. 36, str. 131., Donji Dolac.

⁷⁵⁷ Bosanac, Stjepan: Nav. dj., br. 40, str. 156., Gornja Krajina, br. 41, str. 159., Dubrovnik.

gdje je pozvan da bude kršteni kum, potom odlazi na megdan *od delije Pilipa Madžara*, te kao posljednje, spašava kći cara Sulejmana od prosidbe *troglavog Arapina* - djevojka ne prepoznaje Marka i kune ga misleći da je nije došao izbaviti:

*Jeda otud, Kraljeviću Marko!
Ljuba mu se u crno zavila.
Tri sam njemu knjige otpravila,
obećala devet tovar blaga,
da on dođe Carigradu momu,
otme mene iz ruku Arapskih
volju bit vode utopnica,
neg Arapa biti ljubovnica.*

Djevojka je pismena i samostalno odlučuje o svojoj sudbini iako je u nemogućnosti reći *ne* bez uporabe sile jer je prosca potrebno ubiti da bi zadržala slobodu odlučivanja.

U sljedećem primjeru žena je vrlo cijenjena zbog svog doprinosa zajednici:

*Dolazak franjevac u Cetinu 1357.*⁷⁵⁸

*Novi temelj crkve Marijine
i ujedno tijog samostana
knez Ivaniš Nelipić udara
u Cetini gradu ubavome*

(nadalje se spominje voda Goručica, ispod Sinja, grada u Cetini, narod vodi kneginja Velislava)

*Da je komu stati, pa gledati,
a starici kako Velislavi,
od naroda kad se ona dili,
obaraju suze niz obraze,
kako teku niz staračke bore,
videć ljubav virne dice svoje!
A puk na te suze materinje,*

⁷⁵⁸ Čulin, Ivan: Nav. dj., str. 50-52.

*Velislave, koja za nji' brine,
ganut radi sada još marnije.*

Ovoj skupini pjesama pribrajamo i brojne primjere o ženama-ratnicama s naglašenim izostankom njihove fizičke moći, ali kompenzirane njihovom mudrošću, duhovnim i moralnim kvalitetama, a nerijetko i vjerskim nadahnućem.⁷⁵⁹ U tijelo žene tako se upisuje nacional-šovinistički diskurs - pokušajem obeščaćivanja žena, tijelo žene postaje nacionalno kontekstualizirano, nositelj nacionalnog identiteta, a pokušaj protivnika da moralno i emotivno destruirati identitet druge nacije,⁷⁶⁰ kao što se ženskom pobunom nasuprot mogućnostima njezina tijela, u tijelo upisuje diskurs otpora. Pjesme o ženama-ratnicama, međutim, nisu isključivo simboličke naravi, većinom su zabilježene u poljičkom dijelu Dalmatinske zagore gdje je sudjelovanje žena u ratu bio realitet⁷⁶¹ (v. Prilog 15).

Mnoštvo je pjesama u kojima žensko tijelo postaje medij izražavanja vjerskog opredjeljenja - bilo da žena odlučuje preći na drugu vjeru, bilo da u dvojbi da promjeni vjeru ili ode u smrt, odlučno bira smrt (v. Prilog 16).

Ponovno je razvidno da je usmena književnost istovremeno čuvar i narušitelj reda tradicijske zajednice - pokazuje nam pravila zajednice, ali obiluje i nizom primjera u kojem je red poremećen čime je stereotipna slika o ženi kao krotkoj čuvarici reda ozbiljno uzdrmana, potvrđujući iznova složenost slike o ženi Dalmatinske zagore. Na primjeru žena ratnica također je vidljiva dvostruka predodžba - s jedne strane one su znak emancipacije, s druge se strane stvara određeni zazor prema obliku ženskosti koji se odupire maskulinom karakteru tradicijske kulture.

⁷⁵⁹ Jambrešić Kirin se u: Nav dj., 2008. poziva na zaključke Branislave Baranović („Slika“ žene u udžbenicima književnosti, Institut za društvena istraživanja, Zagreb, 2000.) o socijalizmu koji je u osnovi zadržao autoritarne obrasce moći patrijarhalnog kulturnog nasljeđa (str. 21.) - žene svojim maskulinim djelovanjem kakvo je sudjelovanje u ratu, nisu iskoristile mogućnost utjecaja na dominantnu politiku te je emancipacija, unatoč visokom postotku obrazovanih i zaposlenih žena, ostala u granicama *tradicionalne svijesti* potvrđujući uloge patrijarhalnog muškarca i *solidarne* žene (str. 24., prema riječima Žarane Papić). Jednako tako, upitno je koliko je sudjelovanje u ratu, prihvaćanje *muške uloge*, „ubrzalo poratne emancipatorske i demokratske procese, a u kojoj je mjeri izazvalo *moralnu paniku* i povratnu redomestifikaciju žena u dominantno seljačkom i patrijarhalnom društvu. (...) Odgovori veteranki (riječ je o sudionicama II. svjetskog rata) pokazuju kako poratna podjela moći u vojnim i političkim strukturama vlasti nije proporcionalno nagradila sudjelovanje i požrtvornost žena“ (str. 55.). Žena-heroj, politizirana, naoružana žena koja luta zemljom bez djece, a u pratnji muškaraca, sve je češće počela izazivati moralno, društveno i nacionalno propadanje (str. 68.) te strah od gubitka ženskih mitologema. Usprkos ženskoj hrabrosti, patrijarhalna kultura žene više cijeni ratnu ulogu domoljubne majke i supruge koja svoje junake šalje u rat i potom veliča njihov povratak ili oplakuje njihovu slavu smrt.

⁷⁶⁰ V. Bećirbašić, Belma: Nav. dj., str. 94-100.

⁷⁶¹ V. Pavešković; Nedjeljko (Anđelko): „Utopija“ T. Morea i seljačka republika Poljica u: *Poljica, Godišnjak Poljičkog dekanata*, god. XXXII, br. 32, Gata, 2007., str. 64.

6. ZAKLJUČAK

Oslanjajući se na teorije o odnosu zbilje i književnosti, usmena književnost poslužila nam je kao polazište za rekonstrukciju života žene Dalmatinske zagore, kao svojevrsna povijest njezine svakodnevice. Uz pomoć etnološko-antropoloških istraživanja od kraja 18. stoljeća do današnjih dana, u usmenoknjiževnoj građi prepoznali smo životne obrasce karakteristične za taj period, kao i za starija povijesna razdoblja. Tekstove koji određenim komponentama ukazuju na starija povijesna razdoblja i time izlaze iz relevantnog nam vremenskog okvira, uzeli smo u obzir, budući da su se određeni običajni obrasci, zbog kulturne statičnosti prostora, zadržali jako dugo pa su u manje ili više promijenjenom obliku nerijetko prepoznatljivi i u 20. stoljeću. Tradicijska kultura, u Dalmatinskoj zagori utemeljena na patrijarhalnom poretku, u svojoj biti sadrži nekoliko temeljnih postulata (majčinstvo, brak, vjera, fatum) i snažno je prisutna u usmenoj književnosti kao i u svakodnevici toga prostora. Afirmacija stabilnosti tradicijske kulture, usprkos teorijama o kulturi kao permanentno promjenjivom sustavu, najčešće počiva na geografskom determinizmu prostora - Dalmatinska zagora granični je prostor izložen dugotrajnim povijesnim previranjima između Istoka i Zapada, geografski i kulturološki, riječ je o siromašnom području, zbog svog strateškog položaja, skromnih mogućnosti za razvoj duhovnog života. Takav ambijent iznjedrio je ljude sličnih karakteristika, neupitnog potencijala, ali snažne potrebe da sačuvaju svoj prostor od vanjskih utjecaja. Provedena anketa o tendencijama suvremene žene Dalmatinske zagore potvrđuje neprestanu promjenjivost kulture – promjene su neznatne, ali su vidljive, primjerice, kro odnos suvremene žene prema poslu (oko 25% žena posao smatra bitnim segmentom svoga života (ali ne i financijsku neovisnost!)). Promjene se, međutim, događaju vrlo sporo i u malim postocima, osobito u segmentima koji se izravno tiču tradicijske kulture.

Izostanak postignuća pomoćnih studija književnosti (posebice etnologije) nezamisliv je za analizu književne građe - naime, nemogućnost utvrđivanja izvora usmenoknjiževnih oblika otežava posao, a i kada je izvor donekle vjerodostojan, nemoguće nam ga je interpretirati bez *objektivnih* spoznaja. Činjenica da su određene usmene forme zabilježene u Dalmatinskoj zagori ne znači i da daju vjernu sliku života na istom području pa su u postizanju autentičnosti pomoćne znanosti od presudne važnosti te nam pokazuju da se tradicija neizostavno očituje u svim segmentima života, tako i u životu žene.

Objektivnost kao vrijednost, međutim, dovedena je u pitanje postmodernističkim odnosom prema stvarnom i fiktivnom tj. prema povijesti, običajima, svemu onome što tradicionalna znanost drži neupitnim, znanstveno provjerljivim s jedne strane i umjetničkoj

obradi istoga s druge. Takav istraživački proces uspoređivanja usmenoknjiževne građe s povijesno-sociološko-etnološko-antropološkim izučavanjima dijelom odgovara kontroverznoj dihotomiji *fakcija-fikcija*. Kontroverznoj, jer su njezina dva segmenta vrlo teško odvojiva, teško je razgraničiti i jasno odrediti što je fakcija, a što fikcija, je li sve ono čime raspolažemo kao fakcijom nastalo kao posljedica proučavanja fikcije, je li proces obratan ili je pak dvosmjernan. Književnost sama raspolaže svojom, *književnom stvarnošću* kojom utječe na oblikovanje *prave stvarnosti*.

Život žene Dalmatinske zagore manifestira se kroz sve oblike života tipičnog za ženu na bilo kojem drugom prostoru, ali je snažnije obilježen tradicijskim vrijednostima zbog čega određeni periodi ženinog života poprimaju veće značenje negoli drugi, a određene situacije su, zbog izrazite obilježenosti tradicijom, specifične. S druge strane, usmena književnost afirmira kompleksnost ženske prirode - veliki dio primjera potvrđuje značenje tradicije u životu žene Dalmatinske zagore. To su oni koji govore o ljepoti djevojaštva, ističući ga kao bezbrižan period u životu žene, nakon kojega slijede znatno teža razdoblja - udaja, majčinstvo i uloga supruge, ali ih žena priželjkuje jer, prema tradicijom utvrđenim zakonitostima, samo ona znače cjelovitu realizaciju žene. Značajan dio usmenih lirskih pjesama govori o ženi koja čezne za udajom, koja *nema kome dati jabuku* te zbog toga osjeća nelagodu i tugu, a recipijent takve poezije postavljen je u istovjetnu empatičnu poziciju. O značaju tradicije u životu žene govore i pjesme o utjecaju obitelji na odabir pojedinca, o nezavidnom položaju žena nerotkinja, o velikim kućanstvima i teškom položaju žena unutar njih, o želji za materijalnim boljitkom koji proizlazi iz takvog položaja, o tradicionalno lošem odnosu svekrve i nevjestice i dobrom odnosu nevjestice i djeverova, o muško-ženskim odnosima koje prate specifični obrasci ženskog zavođenja sa snažno izraženom kategorijom srama i neisticanja, u odnosu na muškarca za kojega vrijede suprotni kriteriji.

Izdvojili smo nekoliko manifestacija života od kojih se dvije čine ključnima i najprisutnije su u usmenoknjiževnim oblicima jer, prema tradicionalnim očekivanjima, znače cjelovitu realizaciju ženstva. Riječ je o ženi-majci i ženi-supruzi. Iz njih proizlaze i druge pozicije žene kao što su njezin položaj unutar obitelji ili uloga u obavljanju svakodnevnih poslova. Položaj žene unutar obitelji polivalentan je te kroz svoj životni vijek žena biva u povoljnijem i manje povoljnom položaju, ovisno o poziciji koju u datom životnom trenutku obnaša. Prema vrijednostima tradicijske kulture, u zadružnim kućanstvima koja su dugo opstajala, dominira žena-svekrva. Na njezinoj su strani njezina djeca koja od žene-nevjestice, po prirodnom redu, očekuju poštovanje njihove majke. Nevjesta je najmlađa, *pridošlica* je u obitelji te snosi veliki teret fizičkog posla, ali i psihičkog pritiska *trpljenja i strpljenja*.

Raspadom zadružnih kućanstava ne nestaje tradicijom utvrđena svijest o značenju (šire) obitelji pa novoformirane obitelji dugo ostaju živjeti s roditeljima u istom kućanstvu ili barem u neposrednoj blizini, a utjecaj roditelja i dalje je snažno prisutan u njihovu životu.

Usprkos vrijednostima tradicijske kulture koja snažno obilježava život žene u Dalmatinskoj zagori, prisutan je ženski otpor, ali mu je moć znatno slabija u odnosu na snagu tradicije. On je pritajen, a vidljiv je ponajviše u usmenim formama koje tematiziraju neprihvatanje roditeljskog upletanja u životne odluke žena pa one bježe s odabranikom po vlastitoj volji ili na drugi način otkazuju poslušnost. Vidljiv je i u pjesmama u kojima djevojka surađuje s djeverom tražeći zaštitu u izbjegavanju vlastitih dužnosti kao i u onima u kojima se bori protiv dominacije svekrve. Svojevrsno *oslobađanje* i mogućnost *tihe* dominacije, žena pronalazi u vođenju kućanstva i u manipulativnom korištenju riječi koje, budući da se stereotipno pripisuju ženi, zajednica prihvaća kao legitimni oblik otpora. Ženska rječitost dolazi do izražaja ponajviše kroz kletve, iako u usmenoj književnosti one nisu ženski specifikum. Riječi su *žensko oružje* i u usmenoknjiževnim primjerima služe kao mogućnost okretanja nepovoljne situacije u vlastitu korist. Takve su pjesme i priče u kojima žena uspije okrenuti muža protiv njegove obitelji, prikazati ga *rogonjom* ili se lukavošću i pameću izdignuti iznad muškarca. Epilog književnih oblika takvog sadržaja varira od ozbiljnih sankcija za ženu zbog počinjenih prijestupa (opravdavanje tradicijskog reda), do humoristične glorifikacije ženske mudrosti i snalažljivosti (otklon od tradicije).

Jedan od uzroka teškom položaju žene jest njezina podređenost muškarcu što je temeljni predmet izučavanja feminističke kritike na čijim se postavkama bazira teorijska podloga rada. Feminističke studije pokušavaju otkriti korijene ženske podređenosti kako bi shvatile prirodu njezina položaja. U kolebanju između *prirodne* podređenosti i njezine društvene uvjetovanosti jasno se opredjeljuju za drugu opciju, smatrajući da biologija žene jest snažan, ali je ipak nedovoljan argument za opravdavanje njezina podređenog položaja u odnosu na muškarca. Nasuprot dominantnim strujanjima, postmodernističke teorije u izučavanju društvenih fenomena uopće, otvaraju pitanje relativističkog pristupa - kako definirati podređenost, jesmo li podređeni ako se podređenima ne osjećamo i može li se pitanje podređenosti žena izučavati iz pozicije dominantne (zapadne) kulture ili ga je potrebno posmatrati iz pozicije pripadnika kulture koja se promatra, pri čemu je nemoguće izbjeći apsolutnu subjektivnost. Problem podređenosti u tekstovima usmene književnosti možemo otkrivati posredno; tamo gdje ga nalazimo, njegovo isticanje nije bilo temeljni cilj, usmena književnost eksplicitno ga zanemaruje, ali ga implicitno uvodi u svoj korpus kroz pitanja psiho-fizičkog zlostavljanja, ali i sadržajima u kojima se muž zaštitnički odnosi prema ženi,

brat prema sestri, nastojeći je spasiti od sramote koja je čeka, primjerice, nakon saznanja o rođenju nezakonita djeteta. Poljički statut ukazuje na realitet koji je, barem pravno, ženi jamčio zaštitu. U Dalmatinskoj zagori takav podređen položaj u odnosu na muškarca usađen je odgojem i žene ga istovremeno osjećaju kao teret, ali i kao samorazumljiv položaj koji ne treba preispitivati. Nisu, međutim, rijetki ni oblici u kojima je žena subjekt koji se otvoreno buni protiv takvog stanja ili u kojima se nastoji dokazati ravnopravnom u odnosu na muškarca. U takvim usmenim oblicima žena se opija, seksualno provocira muškarca, sudjeluje u društvenim događanjima *rezerviranim* za muškarca, verbalno i intelektualno mu se suprotstavlja. U usmenoj književnosti isprepleću se, gotovo jednakim intenzitetom, sadržaji koji potvrđuju važnost tradicije u životu žene, ali i koji istovremeno ukazuju na *žensku evaziju* od tradicionalnih obrazaca, osobito prikazanu kroz poruke suvremene usmene poezije, u dvostihovanim formama komično-vulgarnog karaktera. Jedan (precizno) nedatirani novinski članak iz Muzeja Grada Drniša, pretpostavljamo s početka 20. st., još tada ukazuje na mogućnost sinkretizma tradicionalnog i modernog u životu žene:

Biti majkom i čistom suprugom, a biti istovremeno rasadnicom kulture to može zajedno postojati bez ikakve tragike i obiteljske katastrofe. Pa i naš narod u svojoj narodnoj pjesmi stvorio je ideal takove žene, koja je istodobno najsavršenija mati, ali i svećenica najjačih socijalnih i etičkih principa i umna radnica. Ženu koja neće da je majka osudio je naš narod u pjesmi Ognjena Marija u paklu na strašne muke. U pjesmi Smrt majke Jugovića naš narod pokazao je da je njemu ideal žena koja može umom svojim shvatiti velike čudoredne i narodne ideje i njima posvetiti sav svoj ženski rad i svoja čuvstva.

Zaključujemo u konačnici da, usprkos snažnom utjecaju tradicije, u ženskom svijetu Dalmatinske zagore kakav je prikazan u usmenoj književnosti postoji prikrivena potreba za oslobađanjem od tradicijskih vrijednosti. Ona jest sporadična u odnosu na odgojem usađene tradicijske obrasce koji dominiraju životom žene Dalmatinske zagore, ali je dovoljno prisutna da opravda potrebu kompleksnijeg sagledavanja problematike. Cilj ovoga rada bio je usmjeren na razbijanje krutih stereotipnih predodžbi o životu žene Dalmatinske zagore, fokusiranih na njezinu zaostalost, primitivnost i apsolutnu podređenost muškarcu. Čini se da smo ipak još uvijek bez realne mogućnosti da riješimo nagomilane teorijske prijepore o položaju žene uopće, ali nesumnjivo postoji potreba drugačijeg sagledavanja njezine pozicije unutar tradicijske kulture Dalmatinske zagore koje, uz dio spomenutih stereotipa, sadrži i dublju sliku ženskog bića.

7. LITERATURA

7.1. Stručna literatura

Alaupović Gjeldum, Dinka: *Običaji Trogirske zagore u prvoj polovini XX. stoljeća*, Vartal 1-2/1996, 1-2/1997, Ogranak MH Trogir, str. 247-282.

Anić, Rebeka: *Nostalgija, sjećanje i povijesni zaborav sa stajališta žena u: Kršćanstvo i pamćenje. Kršćansko pamćenje i oslobođenje od zlopamćenja*, Franjevački institut za kulturu mira, Hrvatski Caritas, Split-Zagreb, 2004., str. 86-96.

Ardalić, Vladimir: *Bukovica. Narodni život i običaji*, Srpsko kulturno društvo „Prosvjeta“, Budućnost, Novi Sad, 2010.

Bajsić, Vjekoslav: *Žena kao čovjek. Prologomena na temu tjedna u: Bogoslovska smotra*, vol.60, br. 3-4, 1991., str. 144-154.

Bajuk, Lidija: *Tko je lijepa Mara u hrvatskom usmenom pjesništvu?* u: Kapitanović, Vicko (ur.): *Kultovi, mitovi i vjerovanja u Zagori*, Veleučilište u Šibeniku, Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu, Kulturni sabor Zagore, Split 2013., str. 175-193.

Bandalović, Gorana - Buzov, Ivanka: *Odnosi u seljačkoj obitelji i položaj žene u zagorskoj Dalmaciji* u: Pilić, Šime (ur.): *Titius: godišnjak za interdisciplinarna istraživanja porječja Krke*, vol. 4, br. 4, Split, 2012., str. 195-209.

Banović, Stjepan: ZbNŽO, knj.XXVII/1 (ur. Boranić, Dragutin), Zagreb,1929., str. 70-73.

Bećirbašić, Belma: *Tijelo, ženskost i moć. Upisivanje patrijarhalnog diskursa u tijelo*, Synopsis, Zagreb-Sarajevo, 2011.

Bemberdžer, Džoun (Bamberger, Joan): *Mit o matrijarhatu: zašto u primitivnom društvu vladaju muškarci?* u: Papić, Žarana - Sklevicky, Lydia (ur.): *Antropologija žene*, Beograd, 2003., str. 243-267.

Bezić-Božanić, Nevenka: *Stanovništvo Sinja u Lovrićevo doba* u: Gunjača, Stjepan (ur.): *Ivan Lovrić i njegovo doba: referati i saopćenja sa znanstvenog skupa*, Sinj 27-29. listopada 1978., Zbornik Cetinske krajine I, Sinj, 1979., str. 125-154.

Bjelajac, Slobodan: *Temeljni elementi strukture društva*, Redak, Split, 2009.

Bošković Stulli, Maja: *Sižei narodnih bajki u hrvatskosrpskim epskim pjesmama* u: *Narodna umjetnost*, knj. 1., Institut za narodnu umjetnost, Zagreb, 1962., str. 15-36.

Bošković Stulli, Maja: *Hrvatskosrpska narodna književnost u svjetlu nekih komparativnih proučavanja*, u: *Narodna umjetnost*, knj. 2., Institut za nar. umjetnost, Zagreb, 1963., str. 39-50.

- Bošković Stulli, Maja: *Žena u slavonskim narodnim pjesmama u: Žena u seoskoj kulturi Panonije* (V. međunarodni znanstveni skup, Vinkovci 1980.), Etnološka tribina, Hrvatsko etnološko društvo, Zagreb, 1982., str. 75-84.
- Bošković Stulli, Maja: *O usmenoj tradiciji i o životu*, Konzor, Zagreb, 2002.
- Bošković Stulli, Maja: *Od bugarštice do svakidašnjice*, Konzor, Zagreb, 2005.
- Botica, Stipe (pr.): *Biserno uresje. Izbor iz hrvatske usmene ljubavne poezije*, Mladost, Zagreb, 1990.
- Botica, Stipe: *Biblija i hrvatska kulturna tradicija*, Vlastita naklada, Zagreb, 1995.
- Botica, Stipe (pr.): *Hrvatska usmenoknjiževna čitanka*, Školska knjiga, Zagreb, 1995.
- Botica, Stipe (pr.): *Usmene lirske pjesme*, SHK, Zagreb, 1996.
- Botica, Stipe: *Lijepa naša baština* (književno-antropološke teme), Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1998.
- Botica, Stipe: *Biblija i hrvatska tradicijska kultura*, Školska knjiga, Zagreb, 2011.
- Botica, Stipe: *Povijest hrvatske usmene književnosti*, Školska knjiga, Zagreb, 2013.
- Botić, Jurica - Odža, Ivana: *Geografski determinizam u pučim vjerovanjima i tradiciji sela Opor*, u: Kapitanović, Vicko (ur.): *Kultovi, mitovi i vjerovanja u Zagori*, Veleučilište u Šibeniku, Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu, Kulturni sabor Zagore, Split 2013., str. 247-263.
- Bovoar, Simon de: *Drugi pol 1. Činjenice i mitovi*, Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd, 1982.
- Božić Blanuša, Zrinka: *Ispisivanje traga: književnost, politika i političko* u: *Umjetnost riječi*, br. 2, Zagreb, travanj-lipanj 2014., str. 119-137.
- Braudel, Fernand: *Civilizacije kroz povijest*, Globus, Zagreb, 1990.
- Butler, Judith: *Nevolje s rodnom. Feminizam i subverzije identiteta*, Ženska infoteka, Zagreb, 2000.
- Ceribašić, Naila: *Između etnomuzikoloških i društvenih kanona: povijesni izvori o sviračicama narodnih glazbala u Hrvatskoj* u: Jambrešić Kirin, Renata - Škokić, Tea (ur.): *Između roda i naroda*, Centar za ženske studije, Zagreb, 2004., str. 147-163.
- Crespi, Franco: *Sociologija kulture*, Politička kultura, Zagreb, 2006.
- Čaldarović, Ognjen: *Urbana sociologija*, Naprijed, Zagreb, 1985.
- Čaldarović, Ognjen: *Suvremeno društvo i urbanizacija*, Školska knjiga, Zagreb, 1987.
- Čapo Žmegač, Jasna: *Pogled izvana: Hrvatska i model „balkanske obitelji“* u: Jambrešić Kirin, Renata - Škokić, Tea (ur.): *Između roda i naroda*, Centar za ženske studije, Zagreb, 2004., str. 49-65.

- Čavka, Ante (ur.): *Povijest Drniške krajine*, Split, 1995.
- Čulinović-Konstantinović, Vesna: *Otmica kao tradicionalni oblik pribavljanja nevjeste kod naroda Jugoslavije*, Disertacija, Zagreb, 1965.
- Čulinović-Konstantinović, Vesna: *Položaj žene u Lovrićevo doba i danas* u: Gunjača, Stjepan (ur.): *Ivan Lovrić i njegovo doba: referati i saopćenja sa znanstvenog skupa* Sinj 27-29. listopada 1978., *Zbornik Cetinske krajine I*, Sinj, 1979., str. 319-333.
- Čulinović-Konstantinović, Vesna: *Analiza položaja žene u društvu i porodici (na primjeru pakračke regije)* u: *Žena u seoskoj kulturi Panonije* (V. međunarodni znanstveni skup, Vinkovci 1980.), Etnološka tribina, Hrvatsko etnološko društvo, Zagreb, 1982., str. 51-57.
- Čulinović-Konstantinović, Vesna: *Tradicijski život i razvoj porodice u selima mučkog područja* u: *Adrias*, Zavod za znanstveni i umjetnički rad JAZU-a u Splitu, sv. 2, Split, 1988.
- Dekanović, Marija - Helebrant, Munchen: *Žena u Slavoniji u svjetlu nekih historijskih i literarnih izvora 18. st.* u: *Žena u seoskoj kulturi Panonije* (V. međunarodni znanstveni skup, Vinkovci 1980.), Hrvatsko etnološko društvo, Zagreb, 1982., str. 9-13.
- Delić, Simona: *Između klevete i kletve. Tema obitelji u hrvatskoj usmenoj baladi*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2001.
- Delorko, Olinko: *O nekim našim narodnim pjesmama s novelističkim osobinama* u: *Narodna umjetnost*, vol. 1, br. 1, Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, 1963., str. 37-50.
- Delorko, Olinko: *Sinjske pjesme iz prve Vukove knjige i neke njihove kasnije nađene varijante* u: *Narodna umjetnost*, knj. 3., Institut za narodnu umjetnost, Zagreb, 1964.-65., str. 3-16.
- Dogan, Nikola: *Žena u crkvenim dokumentima do Ivana Pavla II* u: *Bogoslovska smotra*, 3-4, 1990., str. 229-245.
- Dragić, Marko: *Književna i povijesna zbilja: kroatističke teme*, Hrvatsko kulturno društvo Napredak, Split, 2005.
- Dragić, Marko: *Poetika i povijest hrvatske usmene književnosti (fakultetski udžbenik)*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu, ak. godina 2007./2008.
- Dragić, Marko: *Usmeno-književna baština u Slivnu kod Imotskoga* u: *Cjelovitost Zabiokovlja - pluridisciplinarni pristup*, Mostar, 2011., str. 173-202.
- Dragić, Marko: *Usmena i pučka epika u tradicijskoj baštini Hrvata iz mučko-lečevačkih sela* u: Matas, Mate - Faričić, Josip (ur.): *Zagora između stočarsko-ratarske tradicije te procesa litoralizacije i globalizacije*, Sveučilište u Zadru, Kulturni sabor Zagore, Ogranak MH Split, Zadar, Split, 2011., str. 493-527.

- Dragić, Marko: *Mitski svijet Zagore u kontekstu europske mitologije* u: Kapitanović, Vicko (ur.): *Kultovi, mitovi i vjerovanja u Zagori*, Veleučilište u Šibeniku, Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu, Kulturni sabor Zagore, Split 2013., str. 195-227.
- Duda, Dean: *Kulturalni studiji – ishodišta i problemi*, AGM, Zagreb, 2002.
- Fortis, Albeto: *Put po Dalmaciji*, Marjan tisak, Split, 2004.
- Fridl, Ernestina (Friedel, Ernestine): *Spor o determinantama polnih uloga* u: Papić, Žarana - Sklevicky, Lydia (ur.): *Antropologija žene*, Beograd, 2003., str. 31- 49.
- Furčić, Ivo: *Narodno stvaralaštvo šibenskog područja III, mjesta u šibenskom zaleđu*, Muzej Grada Šibenika, Šibenik, 1988.
- Gaál, Károly: *Uloga žene u tradicijskoj kulturi zemljoposjedničkih dobara* u: *Žena u seoskoj kulturi Panonije* (V. međunarodni znanstveni skup, Vinkovci 1980.), Etnološka tribina, Hrvatsko etnološko društvo, Zagreb, 1982., str. 23-29.
- Giddens, Anthony: *Sociologija*, Nakladni zavod Globus, Zagreb, 2007.
- Gilbert, Sandra - Gubar, Susan: *The madwoman in the attic*, Yale University Press, New Haven, London, 2000.
- Grbeša, Jakov: *Unešić i okolica kroz tisućljeća*, Poglavarstvo općine Unešić, 1997.
- Gross, Mirjana: *Suvremena historiografija: korijeni, postignuća, traganja*, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2001.
- Harding, Suzen (Harding, Susan): *Žene i reči u jednom španskom selu* u: Papić, Žarana - Sklevicky, Lydia (ur.): *Antropologija žene*, Beograd, 2003., str. 268 - 291.
- Ihinger-Tallman, Marylin: *Marriage* u: Borgatta, E. F.; Montgomery, R. J. V. (ur.): *Encyclopedia of Sociology*, Macmillan Reference USA, New York, 2000., str. 1733-1738.
- Ivančan, Ivan: *Prilozi istraživanju socijalne uloge plesa u Hrvatskoj* u: *Narodna umjetnost*, knj. 2., Institut za narodnu umjetnost, Zagreb, 1963., str. 97-100.
- Ivančan, Ivan: *Terenske zabilješke iz Trogira i njegove šire okolice* u: *Vartal* 1-2/1996, 1-2/1997, 17-44.
- Ivanišević, Frano: *Poljica - narodni život i običaji*, Društvo Poljičana Sveti Jure - Priko, 2006.
- Ivkanec, Ivanka: *izložba Narodna intima*, 1986., <http://www.zarez.hr/clanci/narodne-pikanterije-o-seksualnim-otklonima>, 30. svibnja 2008.
- Jakobson, Roman - Bogatirjov, Pjotr: *Folklor kao naročit oblik stvaralaštva* u: Bošković Stulli, Maja (ur.): *Usmena književnost. Izbor studija i ogleda*, Školska knjiga, Zagreb, 1971., str. 17-30.
- Jambrešić Kirin, Renata: *Dom i svijet*, Centar za ženske studije, Zagreb, 2008.

Janeković Römer, Zdenka: *Marija Gondola Gozze: La guerelle des femmes u renesansnom Dubrovniku* u Feldman, Andrea (ur.): *Žene u Hrvatskoj. Ženska i kulturna povijest*, Institut Vlado Gotovac, Ženska infoteka, 2004., str. 105-123.

Karbić, Marija: „*Nije, naime, njezina duša drugačija nego kod muškarca*“. *Položaj žene u gradskim naseljima međurječja Save i Drave u razvijenom i kasnom srednjem vijeku* u: Feldman, Andrea (ur.): *Žene u Hrvatskoj. Ženska i kulturna povijest*, Institut Vlado Gotovac, Ženska infoteka, 2004., str. 57-76.

Katić, Lovre: *Prilike u splitskoj okolici poslije odlaska Turaka*, JAZU, Odjel za filozofiju i društvene nauke, Starine 47, Zagreb, 1957., str. 237-279.

Katić, Lovre: *Povijesni podaci iz vizitacija trogirске biskupije u XVIII. stoljeću, Zlopolje ili Bračević, 16. svibnja 1757., izvještaj župnika Babaje*, JAZU, Odjel za filozofiju i društvene nauke, Starine 48, Zagreb, 1958., str. 274-330.

Kekez, Josip: *Usmena književnost* u: Stamać, Ante - Škreb, Zdenko: *Uvod u književnost. Teorija, metodologija*, Globus, Zagreb, str. 133-192.

Kerecsényi, Edit: *Prilagođavanje nevjeste životu u zadruzi u hrvatskim selima na Muri* u: *Žena u seoskoj kulturi Panonije* (V. međunarodni znanstveni skup, Vinkovci 1980.), Etnološka tribina, Hrvatsko etnološko društvo, Zagreb, 1982., str. 59-66.

Kozić, Maja: *Bračni život slavonske graničarske žene u svjetlu suvremenih zapisa* u: *Žena u seoskoj kulturi Panonije* (V. međunarodni znanstveni skup, Vinkovci 1980.), Etnološka tribina, Hrvatsko etnološko društvo, Zagreb, 1982., str. 15-21.

Kristeva, Julia: *Moći užasa. Ogled o zazornosti*, Naprijed, Zagreb, 1989.

Kusin, Vesna (ur.): *Dalmatinska zagora - nepoznata zemlja*, Galerija Klovićevi dvori, Zagreb, 4. rujna - 18. studenoga 2007.

Kutleša, fra Silvestar: *Život i običaji u Imockoj krajini*, Ogranak MH Imotski, HAZU, Zavod za znanstveni i umjetnički rad u Splitu, Imotski, 1993.

Kužić, Krešimir: *Povijest Dalmatinske zagore*, Književni krug, Split, 1997.

Likok, Elinor (Leacock, Eleanor): *Položaj žene u egalitarnom društvu: implikacije po društveni razvoj* u: Papić, Žarana - Sklevicky, Lydia (ur.): *Antropologija žene*, Beograd, 2003., str. 207-242.

List župe Sv. Marije – Gradac, god. VII, br. 5, 2002.

Lovrenčević, Zvonko: *Neobična svadba u Jabučeti (bilogorsko selo)* u: *Narodna umjetnost*, knj. 1., Institut za narodnu umjetnost, Zagreb, 1962., str. 178-191.

Lovrić, Ivan: *Bilješke o Putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa i Život Stanislava Sočivice*, Izdavački zavod JAZU, Zagreb, 1948.

Lozica Ivan: *Folklorno kazalište*, MH, 1996.

Marinov, Nedjeljko (ur.): *Zbornik o Zagori*, knj.1 (1995.); knj. 2 (1998.); knj. 3 (1999.)

Marušić-Davidović, Filip: *Gorocvijet u dolini*, Split, 1926.

Marušić-Davidović, Filip, rukopisni zapis naslovljen *Gospođi Ifigeniji posvećeno* (iz građe Muzeja Grada Drniša)

Marušić-Davidović, Filip, rukopisni zapis naslovljen *Ljubav i brak* (iz građe Muzeja Grada Drniša)

Matas, Mate - Faričić, Josip: *Zagora - uvodne napomene i terminološke odrednice* u: Matas, Mate - Faričić, Josip (ur.): *Zagora između stočarsko-ratarske tradicije te procesa litoralizacije i globalizacije*, Sveučilište u Zadru, Kulturni sabor Zagore, Ogranak MH Split, Zadar, Split, 2011., str. 45-74.

Matić, Renato: *Društvena promocija bezakonja*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2003.

Matković-Vlašić, Ljiljana: *Žena u Starom i Novom zavjetu* u: *Bogoslovska smotra*, vol.60, br. 3-4, 1991., str. 155-160.

Mesić, Milan: *Multikulturalizam: društveni i teorijski izazovi*, Školska knjiga, Zagreb, 2006.

Muraj, Aleksandra: *Samostalnost i/ili podređenost: ambivalencija društvenog položaja žena na Zlarinu* u: Jambrešić Kirin, Renata - Škokić, Tea (ur.): *Između roda i naroda*, Centar za ženske studije, Zagreb, 2004., str. 85-95.

Nikolić, Zrinka: *Između vremenitih i vječnih dobara: Žene u dalmatinskim gradovima u ranom srednjem vijeku* u: Feldman, Andrea (ur.): *Žene u Hrvatskoj. Ženska i kulturna povijest*, Institut Vlado Gotovac, Ženska infoteka, 2004., str. 33-56.

Novaković, Jozo Bepo: *Poljički statut. Prijevod s pojašnjenjima manje poznatih riječi i pojmova* u: *Poljica, Godišnjak Poljičkog dekanata*, god. XXXII, br. 32, Gata, 2007., str. 332-440.

Ortner, Šeri (Ortner, Sherry): *Žena spram muškarca kao priroda spram kulture?* u: Papić, Žarana - Sklevicky, Lydia (ur.): *Antropologija žene*, Beograd, 2003., str. 146-176.

Paglia, Camille: *Seksualna lica: umjetnost i dekadencija od Nefertiti do Emily Dickson*, Ženska infoteka, Zagreb, 2001.

Papić, Žarana-Sklevicky, Lydia: *Antropologija žene - novi horizonti analize polnosti u društvu* u: Papić, Žarana - Sklevicky, Lydia (ur.): *Antropologija žene*, Beograd, 2003., str. 5-30.

Pavešković, Nedjeljko (Anđelko): „Utopija“ *T. Morea i seljačka republika Poljica* u: *Poljica, Godišnjak Poljičkog dekanata*, god. XXXII, br. 32, Gata, 2007., str. 49-80.

- Petz, Boris : *Osnovne statističke metode za nematematičare*, Naklada Slap, Zagreb, 2002.
- Pivac, Snježana - Rozga, Ante: *Statistika za sociološka istraživanja*, Filozofski fakultet, Split, 2006.
- Pivac, Snježana - Rozga, Ante: *Statističke analize socioloških istraživanja*, Filozofski fakultet, Split, 2008.
- Popović, Anto: *Biblija kao knjiga pamćenja u: Kršćanstvo i pamćenje. Kršćansko pamćenje i oslobođenje od zlopamćenja*, Franjevački institut za kulturu mira, Hrvatski Caritas, Split-Zagreb, 2004., str. 21-56.
- Radić, Gordana: *Bako. Imotske karnevalije*, Vlastita naklada, Split, 2010.
- Raspudić, Nino: *Jadranski (polu)orijentalizam. Prikazi Hrvata u talijanskoj književnosti*, Naklada Jurčić, Zagreb, 2010.
- Relja, Renata: *Suvremena etnografija kao integrativni metodološki pristup: teorijsko-metodološki doprinosi socio-kulturološkim istraživanjima u: Pilić, Šime (ur.): Titius: godišnjak za interdisciplinarna istraživanja porječja Krke*, Filozofski fakultet, Split, 2009., str. 199-134.
- Rihtman Auguštin, Dunja: *O ženskoj subkulturi u slavonskoj zadruzi u: Žena u seoskoj kulturi Panonije* (V. međunarodni znanstveni skup, Vinkovci 1980.), Etnološka tribina, Hrvatsko etnološko društvo, Zagreb, 1982., str. 33-38.
- Rihtman Auguštin, Dunja: *Struktura tradicijskog mišljenja*, Školska knjiga, Zagreb, 1984.
- Rihtman Auguštin, Dunja: *Etnologija i etnomit*, Zagreb, 2001.
- Rorlih-Livit, Rubi (Rohrlich-Leavitt, Ruby) – Sajks, Barbara (Sykes, Barbara) – Vederford, Elizabet (Weatherford, Elizabeth): *Domorotka: viđenja antropologa-muškaraca i antropologa-žena u: Papić, Žarana - Sklevicky, Lydia (ur.): Antropologija žene*, Beograd, 2003., str. 50-86.
- Rowbotham, Sheila: *Svest žene - svet muškarca*, Studentski izdavački centar, Beograd, 1983.
- Rubin, Gejl (Rubin, Gayle): *Trgovina ženama: beleške o „političkoj ekonomiji“ polnosti u: Papić, Žarana - Sklevicky, Lydia (ur.): Antropologija žene*, Beograd, 2003., str. 87-145.
- Russo, Andrea - Popović, Toni: *Mogućnost revitalizacije ruralnog prostora Splitsko-dalmatinske županije u: Šutić, Branislav (ur.): Održivi razvoj ruralnih krajeva*, Veleučilište Nikola Tesla, Gospić, 2013., str. 27-38.
- Sablić Tomić, Helena: *Gola u snu. O ženskom književnom identitetu*, Znanje, Zagreb, 2005.
- Schneeweis, Edmund: *Vjerovanja i običaji Srba i Hrvata*, Golden marketing, Zagreb, 2005.
- Semprini, Andrea: *Multikulturalizam*, Clio, Beograd, 2004.

- Simmel, Georg: *Kontrapunkti kulture* (ur. Vjeran Katunarić), Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, 2001.
- Stein Erlich, Vera: *Porodica u transformaciji. Studija u tri stotine jugoslavenskih sela*, Naprijed, Zagreb, 1964.
- Stojan, Slavica: *Vjerenice i nevjernice*, Prometej, Zagreb - Dubrovnik, 2003.
- Šešo, Luka: *Nadnaravna bića tradicijskih vjerovanja. Zašto još uvijek „postoje“?* u: Kapitanović, Vicko (ur.): *Kultovi, mitovi i vjerovanja u Zagori*, Veleučilište u Šibeniku, Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu, Kulturni sabor Zagore, Split 2013., str. 229-245.
- Škokić, Tea: *Ljubavni kod. Ljubav i seksualnost između tradicije i znanosti*, Biblioteka Nova etnografija, Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, 2011.
- Toril, Moi: *Seksualna-tekstualna politika: feministička književna teorija*, AGM, Zagreb, 2007.
- Ujević, Ante: *Imotska krajina*, MH, Ogranak Imotski, 1991.
- Važno je zvati se Gotovac*, Portal Jutarnjeg lista, <http://www.jutarnji.hr/vazno-je-zvati-se-gotovac/202267/>, 18.4.2009.,
- Vince-Pallua, Jelka: *Amazonke iz Istre: na tragu istarskih, u muško preobučenih žena* u: Jambrešić Kirin, Renata - Škokić, Tea (ur.): *Između roda i naroda*, Centar za ženske studije, Zagreb, 2004., 119- 135.
- Vince-Pallua, Jelka: *Vlažni monoliti BABE* u: Feldman, Andrea (ur.): *Žene u Hrvatskoj. Ženska i kulturna povijest*, Institut Vlado Gotovac, Ženska infoteka, 2004., 21-31.
- Vince-Pallua, Jelka: *Zagonetka virdžine. Etnološka i kulturnoantropološka studija*, Biblioteka Studije, knj. 18., Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2014.
- Vitez, Zorica (ur.): *Hrvatska tradicijska kultura: na razmeđu svjetova i epoha*, Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, 2004.
- Wollstonecraft, Mary: *Obrana ženskih prava*, Ženska infoteka, Zagreb, 1999.
- Woolf, Virginia: *Vlastita soba*, Centar za ženske studije, Zagreb, 2003.
- Zlatar, Andrea: *Tekst, tijelo, trauma. Ogledi o suvremenoj ženskoj književnosti*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2004.
- Zlatar, Andrea: *Rječnik tijela. Dodiri, otpor, žene*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2010.

7.2. Izvori (tiskane zbirke, antologije, rukopisna građa, zvučni zapisi, književna djela)

Andrić, Nikola (ur.): *Hrvatske narodne pjesme*, knj. 1., MH, Zagreb, 1896.

Andrić, Nikola (ur.): *Hrvatske narodne pjesme, ženske pjesme (balade i romance)*, knj.5., MH, Zagreb, 1909.

Andrić, Nikola (ur.): *Hrvatske narodne pjesme, ženske pjesme (pričalice i lakrdije)*, knj. 6., MH, Zagreb, 1914.

Andrić, Nikola (ur.): *Hrvatske narodne pjesme, ženske pjesme (ljubavne)*, knj. 7., MH, Zagreb, 1929.

Andrić, Nikola (ur.): *Hrvatske narodne pjesme, ženske pjesme (haremske pričalice i bunjevačke groktalice)*, knj. 10., MH, Zagreb, 1942.

Aralica, Ivan: *Život nastanjen sjenama*, Znanje, Zagreb, 2009.

Banić, Filip: *Narodne pjesme iz Donjeg Doca i Srijana*, IEF rkp. 182, 1885.

Bezić, Jerko: *Muzički folklor Sinjske krajine*, IEF rkp. 762, 1967.

Bonifačić Rožin, Nikola: *Narodne pjesme i običaji kotara Knin*, IEF rkp.165, 1954.

Bonifačić Rožin, Nikola: *Folklor Vrličke krajine*, IEF rkp. 267, 1958.

Bonifačić Rožin, Nikola: *Folklorna građa Sinjske krajine*, IEF rkp. 328, 1958.

Bonifačić Rožin, Nikola: *Folklorna građa iz Imotskoga i okolice*, IEF rkp. 933, 1967.

Bosanac, Stjepan (ur.): *Hrvatske narodne pjesme, junačke pjesme*, knj. 2., MH, Zagreb, 1897.

Bošković Stulli, Maja: *Folklorna građa Sinjske krajine*, IEF rkp. 751, 1965.

Božić, Mirko: *Kurlani, Gornji i Donji*, Večernji list, 2004.

Čulin, Ivan: *S junacima i vilama - sa zimskih sila*, Dugopolje, 2003.

Delorko, Olinko: *Zlatna jabuka, hrvatske narodne balade i romance*, knj. 2., Zora, Zagreb, 1956.

Fonoteka Muzeja triljskog kraja: CD 403, 491, 496, 445

Kačić Miošić, Andrija: *Razgovor ugodni naroda slovinskog*, Zbornik Kačić, Split, 1983.

Krstanović, Zdravko: *Folklorna građa iz okolice Drniša i Ramljana (pored Knina)*, IEF rkp. 881, 1973.

Meštrović, Ivan: *Ludi Mile*, MH, Zagreb, 1970.

Milićević, Josip: *Folklor Sinjske i Vrličke krajine*, IEF rkp. 758, 1957., 1965.-1967.

Mlač, Krešimir (ur.): *Zlatna knjiga hrvatske narodne lirike*, Nakladni zavod MH, Zagreb, 1972.

Narić, Dora: *Narodne pjesme iz Neorića kod Muća*, IEF rkp. 869, 1969.

Pavlinović, Mihovil: *Hrvatske narodne pjesme* (pr. Botica, Stipe), Književni krug, Split, 2007.

Petričević, Anka: *Narodne pjesme iz okolice Lovreća*, IEF rkp. 135, 1953.

Plepel, Lujo: *Dalmatinke: pripovijetke dalmatinskog sela*, Hrvatsko književno društvo Svetog Jeronima, Zagreb, 1996. (pretisak izdanja iz 1925.)

Raos, Ivan: *Žalosni Gospin vrt*, Nakladni zavod MH, Zagreb, 1984.

Raos, Ivan: *Prosjaci i sinovi*, MH, 2005.

Stojan, Slavica: *Priče iz ljetnikovca*, Književni krug, Split, 2010.

Šimunović, Dinko: *Mrkodol i druge pripovijetke*, Vinkovci, 1998.

Taš, Lelja: *Nar. Pjesme iz okolice Sinja*, IEF rkp. 103, 1953.

Tripalo, Juraj: *Pjesme iz Dicma*, IEF rkp. 347, 1896.

7.3. Kazivači

Ana Blažević r. Jukić (1937.)

Ivanica Blažević r. Goreta (1922.-2014.)

Mate Blažević (1952.)

Zrinka Blažević r. Braović (1982.)

Blaženko Botić (1930.-2015.)

Nedjeljko Buljubašić (1930.-2000.)

Marija Buljubašić r. Buljubašić (1935.)

Ivan Galić (1984.)

Ana Goreta r. Akrap (1937.)

Biserka Goreta r. Stanković (1966.)

Marina Goreta (1983.)

Marija Granić r. Kerum (1988.)

Ana Jovanović r. Blažević (1956.)

Nevenka Odža r. Mandić (1958.)

Ana Odža (1991.)

Iva Pirić r. Buljubašić (1929.)

Boško Ramljak (1967.)

Adrijana Soldić Laus (1982.)

Jelena Zovko r. Buha (1982.)

8. PRILOZI

Prilog 1

- 1) *Kad su došli djuveginu dvoru,
pred zmiju je izlazila majka;
skače zmija majki u nedarca.
Prepade se Emena gospoja,
ne smi s rukom zmije izvaditi.
Sadje s konja lijepa djevojka,
pa zagrće rukav od lakata
i uhvati zmiju šarovitu,
nosi zmiju u bijele dvore.
Pred svatim se s'zmijom razgovara:
„Zmijo moja, moje odsudjenje!“⁷⁶²*

2) *Da j' u Marka svoja majka*⁷⁶³ varijanta je pjesme iz Pavlinovićeve zbirke zabilježene u Dalmatinskoj zagori uz neznatne razlike u hidronimima, što nam ne govori preciznije o lokalizaciji pjesme. Slično je i u pjesmi *Mato Senjanin i vila*.⁷⁶⁴ Pjesma je zabilježena na Braču, a toponim koji se spominje je Prolog. Također u pjesmi *Vid Maričić i vila*⁷⁶⁵ (Banska Krajina) nailazimo na ulomak koji se ponavlja i u drugim pjesmama, između ostaloga i u Pavlinovićevoj zabilježenoj u Dalmatinskoj zagori.

*Majka plače, nikad ne prestaje,
ljuba plače, kad joj na um pane,
a sestrice jutrom i večerom (...)*

3) Glavni akter pjesme *Ubio bi stražu na avliji* prvenstvo daje ljub(av)i. U Mostaru on ugleda djevojku koja mu se svidjela i za koju mu se učinilo da ljubav uzvraća. U realizaciji ljubavi ispriječila se straža koja čuva djevojku te njegova majka. Mladić poželi:

⁷⁶² Andrić, Nikola: Nav. dj., 1896., br. 96, Grabovac i br. 79 (Tommaseo).

⁷⁶³ Andrić, Nikola: Nav. dj., 1909., br. 20, str. 25., Potočani u Bosni.

⁷⁶⁴ Isto, br. 25, str. 33.

⁷⁶⁵ Isto, br. 26, str. 36., Banska Krajina.

*Kleknut hoću, pa ću Boga molit,
da pošalje kugu srdobolju,
da se napne majci na srdašce,
da umori ostarilu majku;
da odapne strile i gromove,
da ubije stražu na avliji.*⁷⁶⁶

Iz ove kratke pjesme moguće je uočiti zavisnost muškarca o obiteljskim odlukama, njegovu nesamostalnost u odlučivanju po kojoj je gotovo izjednačen sa ženom, pasivnost aktera koji razrješenje traži u vjeri u Boga te u prepuštanju sudbini.

- 4) *Nani, nani, naniću,
na bukovu panjčiću.
Neću stara ni mlada,
neg momčića diplara.
Mlado momče diple nosi,
u majčice curu prosi,
od divojke svilu nosi:
„Daj, divojko, svilice,
da nakitim diplice,
da ja diplom do kuće,
da mi majka ne plače!“*⁷⁶⁷

Prilog 2

- 1) *Oj jablane, goro moja,
prigni grane, moj jablane!
Kud te grane dopirale,
tuda ovce plandovale,
prid njima je čobanica,
na njoj lipa tkaničica,*

⁷⁶⁶ Andrić, Nikola: Nav. dj., br. 213, str. 120., Medov Dolac.

⁷⁶⁷ Mlač, Krešimir (ur.): *Zlatna knjiga hrvatske narodne lirike*, Nakladni zavod MH, Zagreb, 1972., br. 17, str. 266., Poljice kraj Splita.

*ni pletena ni vezena
neg' od zlata salivena,
volio bih je razpasati,
nego s carem večerati!*⁷⁶⁸

- 2) *Oj divojko namamljušo,
na što si me namamila?
Na kapicu pulioku,
na pregaču verugaču,
na opanke pripletaše,
na obojke narizaše,
na sadake nasaraše - oj!*⁷⁶⁹
- 3) *Tek mu šesn'est godin'navršila,
već u kršnu curu se razvila,
bila lica, rumen jagodica,
kano ugljen crni'trepavica.
Obrvice krila lastavice,
alem kamen očne joj zenice.
Duge, crne, bujen pletenice,
i još lipšim čine lipo lice.
U ustima zubi poredani,
poredani ka biser na grani.
Naušnice od samog bisera,
dosežu joj gotovo do ramena.
Dva đerdana od suvoga zlata,
njišu joj se ispod bila vrata.
Belenzuke na rukama sjajne,
od don Blaža strica darovane.
Zlato, srebro i drago kamenje,
prikriilo joj skladne grudi njene.
Šesna tila, a pogleda mila,*

⁷⁶⁸ Pavlinović, Mihovil: Nav. dj., br. 269, str. 299., Slivno.

⁷⁶⁹ Isto, br. 340, str. 336., Promina.

*prilika joj jedino je vila.*⁷⁷⁰

- 4) *A divojke, biser netrunjeni,
mlade neve, ka' tek dovedene,
oko vrata lance su od zlata
i đerdane višestruka niza,
od bisera i draga kamena
(...) Nanizale, pa se ukrasile.
Biser bija, ka' šta vrat im bija,
zlato sjaje ka' šta oči sjaju,
ka šta sjaju kada pogledaju,
kamen blista ka' im lica čista.
Pod vezenim maramama na glavi,
poput krune stivan izviruje,
tetrejici lice dodiruju,
dodiruju, blago ga miluju.
Pribadačam zlatnim i srebrnim,
broševima, pucam i botunim,
bujne grudi sapete su svugdi.
Za nidra je skromno zataknutu:
s jedne strane grana mesliđna,
s druge strane ruža i marama.
Sve su vitke i sve su rumene,
kano vile iz gore zelene.*⁷⁷¹

- 5) *Da ja vidim kojundžije
jel mi skova zlatna ključa
a na ruke belendjuka
a niz prsi zlatna puca
nek dušmanim srdce puca.*⁷⁷²

⁷⁷⁰ Čulin, Ivan: Nav. dj., str. 234.

⁷⁷¹ Isto, str. 53., 54.

⁷⁷² Tripalo, Juraj: *Pjesme iz Dicma*, IEF rkp. 347, 1896., br. 2.

- 6) (...) *lipša nije podresla mlajina*
što je Mare Borić kapetana.
Curi nema nego petnaest lita,
već se ona po dernaci skita,
ma da vidiš, tan'ne gusle moje!
Savila bi sa neba oblake
kamol'ne bi sa zemlje junake.
Kad govori, tan'ne gusle moje,
kad govori ko da golub guče,
kad se smije, ko da biser sije (...)
Zubi su joj kutija bisera,
dva obraza dva đula rumena (...)
Kad se Mara na dernek oprema (...)
pa j'udara odilo na tilo (...)
pa oblači svilenu košulju,
po košulju svilenu maramu,
po maramu zelenu dolamu.
Joj, na se meće od zeca opanke,
od lisice tanke oputice, (...)
Oj, gaće je obukla (...)
na se meće tri kršna đerdana,
đerdan, đerdan od silnoga zlata (...)
Jedan đerdan od sitnog bisera,
što divojku kuca po prsima,
jedan đerdan od suvih dukata,
*što divojku kuca oko vrata (...)*⁷⁷³

⁷⁷³ Bezić, Jerko: Nav. rkp., br. 149, str. 180-183., Turjaci.

Prilog 3

- 1) *Neću dragi prsten duperani
suparnica nosila ga lani.*⁷⁷⁴

- 2) *Njemakinja Mara*⁷⁷⁵ - pjesma o suparništvu dviju žena, o preotimanju muškarca i pouci o nemoralnosti takvoga čina. Varijante u Tommasea (br. 62) i u Banića (Srijane, br. 72 i Dolac Donji, br. 293).

- 3) *Tri sam zlatna češlja oblomila,
dok sam dragom kosu podgojila;
druga ga je sada primamila.
Da Bog dâ se ona pomamila.
Moj dragane, jesu li to jadi?
Moj dragane, je li to pravično?
Kad ti sutra ispred dvora prođem,
kroz bašču ću konjem prolaziti,
velik ću ti zijan učiniti:
ubit ću ti vola ispod kola,
zaklat ću ti ovna ispod zvona,
pitat ću ti, što u dvoru nemaš:
žutih tunja u medu varenih,
i jabuku zubim ´ nagrizenih;
pitat ćemo paše i kadije:
more l ´ biti tunja za jabuku,
il moj dragi za druge divojke?*⁷⁷⁶

- 4) *Nemoj nikad, dragi slušat žene:
one će ti omraziti mene.
Žene o tom i dan i noć rade,
sve bi rada da nas, dragi, svade.
Nemoj slušat što govore žene,*

⁷⁷⁴ Fonoteka Muzeja triljskog kraja, CD 496, Jabuka.

⁷⁷⁵ Andrić, Nikola: Nav. dj., 1914., br. 44, str. 115.

⁷⁷⁶ Andrić, Nikola: Nav. dj., 1929., br. 106, str. 55., Studenci.

*nego slušaj, moj nevene, mene.
Čekat ću te, virna ću ti biti,
moju mladost za te ću gojiti.
Ja san cvitić, cura iz Lovreća
i gojin se, da san dobri pleća.
Idjen crkvi od Svetoga Duva
slobodna san, jer san prava cura.⁷⁷⁷*

Prilog 4

- 1) *Radobilja sada i nekada
pa i majke, nisu bile take.
I one su divojčice bile,
al u stravu Božjem živile
i u stidu ljudskom se gojile,
znajući da je čednost i stidljivost
ukras divan, dar Božji vridan
svakog stvora, posebno ženskoga.
Takva nošnja i ta golotinja
vašeg curstva povrida su silna,
jer vi niste junice, telice,
za pazara, ili šiljegvice,
pa da svoje kazujete tilo,
kano da bi na prodaju bilo,
nego vi ste smirne golubice,
Bogu, svitu ugodne divice
i tribate da se sad spremate
da bi bile dobre, virne žene,
vridne majke da rode junake.⁷⁷⁸*
- 2) (...) *Soko gleda na livade,
na livade nekošene,*

⁷⁷⁷ Petričević, Anka: Nav. rkp., str. 17.

⁷⁷⁸ Čulin, Ivan: Nav. dj., str. 114.

*na divojke neprošene:
njega mame neve mlade,
na zelene jabučice;
što ga mlade više mame,
to se soko više diže.
Mamile ga mlad' divojke
na biele svoje dojke (...)*⁷⁷⁹

- 3) *Divojka se culjuškala,
culjuškala, valjuškala,
po rudini, po rubini.
To momčetu milo bi,
gdi divojče samo spi;
pa on pita majke nje,
bi li lega pokraj nje:
„Ne lež' momče pokraj nje,
ujist će te zmija s' nje.“
On upita brata nje:
„Bi li lega pokrj nje?“
„Leži, brate, i svrh nje.“*⁷⁸⁰

- 4) *Igra kolo divojaka
niže grada bieloga,
više mora dubokoga,
sve su cure jednolike,
samo jedna blidikova.
Mili Bože, lipa li je!
I u pasu tanka li je!
Blago ti se onom rodu,
gdino ona nosi vodu!
(...)
Lako ću je poznati,*

⁷⁷⁹ Pavlinović, Mihovil: Nav. dj., br. 167, str. 245., Lečevica.

⁷⁸⁰ Isto, br. 714, str. 597., 598., Ogorje.

*poznat' ću je po haljini,
poznat' ću je po sadaku.*⁷⁸¹

5) V. prilog 2, primjer 1.

6) (...) *na tom polju stado ovaca,
Kod njih mlada divojčica,
vezak vezla ter zaspala.
Prilibi se soko ptica,
razpe puca niz nidarca,
sasus biser u nidarca.*⁷⁸²

7) *Mala moja meni poručuje
da boluje kad se ne miluje.*

*Ljubi dragi što ljubljeno nije,
nagrižena jabuka sagnjije.*⁷⁸³

8) *Zubi moji dva sitna bisera,
ljubi dragi, to ti je večera.*

*Nisam znala, jedine mi duše,
da se usta od ljubavi suše.*

*Ljubi dragi, ne žali me mladu,
ne žale me ni moji na radu.*⁷⁸⁴

9) *Koji bi me momak zavolio,
lipin bi ga darom darovala:*

⁷⁸¹ Isto, br. 246, str. 286., Čvrljevo.

⁷⁸² Isto, br. 179, str. 251., 252., Slivno, sličan primjer zabilježen je u Lećevici (Pavlinović II., br. 167).

⁷⁸³ Botica, Stipe: Nav. dj., 1990., bekijska ganga, br. 157, str. 193.

⁷⁸⁴ Isto, sinjska rera, br. 205, str. 253.

*dala bi mu dvi košulje bile
štono su i moje ruke šile.
Dala bi mu kolajnu od zlata
da je dragi nosi oko vrata
i da u njoj moja slika stoji,
da moj dragi sa mnom dane broji.
Ako bi mu i to malo bilo,
svoje bi mu poklonila tilo.*⁷⁸⁵

- 10) *(...) pa na prozor glavu izvirila,
pa je svoje dojke povadila
i ovako njemu govorila:
„Nu, mladiću, dva goluba bila,
koje si ih bio uhvatio,
al ih nisi perušat umio!*⁷⁸⁶
- 11) *(...) umiva se gizdava divojka:
sinu lišce kano žarko sunce!
A to vidi Šime Latinine
maša joj se rukom u nidarca
A veli mu gizdava divojka:
„Pri seb´ruke, čobanino vlaška!
Nisu dojke za te odgojene,
već za dragog, pašu bosanskoga.“*⁷⁸⁷
- 12) *Bolilo te za majkom,*⁷⁸⁸
*ka i mene za tobom!*⁷⁸⁹

⁷⁸⁵ Botica, Stipe: Nav. dj., 1996., br. 61, str. 111., sinjska okolica.

⁷⁸⁶ Isto, br. 218, str. 229., 230., Slivno (na Neretvi).

⁷⁸⁷ Isto, br. 121, str. 148., 149.

⁷⁸⁸ Još jedan primjer koji se referira na temu djevojaštva. Mladić predmetu svoje žudnje želi jednaku patnju: njegova patnja zbog (njezine) neuzvraćenje ljubavi jednaka je njezinoj patnji za majkom tj. za bezbrižnošću djevojaštva.

⁷⁸⁹ Botica, Stipe: Nav. dj. 1996., br. 68, str. 113., 114., Poljica.

13) *Sokolova suza*⁷⁹⁰ - pjesma govori o nepriličnosti izražavanja emocija u muškarca te o njegovom priznanju u intimnoj atmosferi, neizloženoj javnosti.

*Moja Fate, moja dušo draga!
Ne mogu se obazriti na te,
jer su ovdje čudnovati ljudi;
Bog zna, što bi oni pomislili.*

14) *Skadarka djevojka*⁷⁹¹ - varijante pjesama iz Dalmacije zabilježene su u Tommasea (I., br. 16), u Banića (*Skadarka divojka*, br. 88, str. 307.) iz Donjega Dolca u kojoj ima erotskih elemenata - tema je turska otmica kršćanske djevojke; djevojka provocira Turčina da ju oblubi, iako je vjerena.

15) *Ništa ne ostaje skriveno*⁷⁹² - dalmatinske varijante su *Dva se draga na livadi ljube* (str. 159., 160. iz snopića fratra Vrdoljaka iz Imotskog i u B. Grgića iz kotara sinjskog, II., br. 66) i *Ivo Senjanin i Marula divojka* (br. 87, str. 304.,⁷⁹³ Donji Dolac).

*Junak bio pa se pohvalio
da je mene mladu poljubio.
Ako si me mladu poljubio,
ta nisi me u ustima odnio.*⁷⁹⁴

16) Djevojka pase ovce, prilazi joj Marko Kraljević, djevojka ga moli da joj ne uzima ovce, da će mu za uzvrat *podariti ovna desetaka i na njemu zvono od dukata*. On joj odgovara:

*Neću tvoga ovna desetaka,
ni na njemu zvono od dukata,
već ću tebe kićena djevojko.
On je ćapi za svilenu tkanu,
pa je baci u zelenu travu.*⁷⁹⁵

⁷⁹⁰ Andrić, Nikola: Nav. dj., 1909., br. 125, str. 209., 210., iz zbirke Mate Ostojića, Cista.

⁷⁹¹ Andrić, Nikola: Nav. dj., 1914., br. 9, str. 18-20., Oriovac.

⁷⁹² Isto, br. 59 i 60.

⁷⁹³ Isto

⁷⁹⁴ Bonifačić, Rožin, Nikola: Rkp.165, str. 42., Kijevo.

- 17) *Na Bliznican pet bunara,
lokva voda, a ja sama.
Dodji, dragi moj,
da mi ovde obavimo
ljubav našu i razgovor tvoj. (...)
Da u ladu ladimo se i mi dvoje skupa
i da mene tvoja tu zagrlji ruka.*⁷⁹⁶

18) *Muška ruka* (Grabovac, zbirka Mate Ostojića II., br. 200)⁷⁹⁷ - motiv ženskog srama, brat sestri kroji anteriju, a ona ga moli da *gusto meće puca niz nidarca/nek ne može muška ruka ući*. Nevjesta je podsjeća na besmislenost njezina zahtjeva jer *nema sponjke ni puceta zlatna/koj'bi mušku ruku odvratio!* Postoje i pjesme (str. 299., br. 472, *Stidnje momče neg divojče* sa Šipana gdje djevojka preuzima inicijativu - momak je pita ruku, nogu i dojku, a ona mu nudi sve).

*Ne budali, mog Ivana seko,
još su gušća moja puca bila,
al je ušla tvoga brata ruka.
Nema sponjke ni puceta zlatna,
koj'bi mušku ruku odvratio!*

- 19) *Mlado momče grad gradilo
na djendaru divojačkom
kogod tuda prolazio
svak momčetu govorio
nije tute gradu mista
ni konjiku ispustišta.
Mlado momče grad odmače
među dojke dievojačke
kogod tuda prolazio*

⁷⁹⁵ Isto, str. 42., Kijevo.

⁷⁹⁶ Petričević, Anka: Nav. rkp., str. 18.

⁷⁹⁷ Andrić, Nikola: Nav. dj., 1929.

svak momčetu govorio
 nije tute gradu mjesta
 ni konjiku ispustišta.
 Mlado momče grad odmače
 medju noge divojačke
 kogod tuda prolazio
 svak momčetu govorio
 tute ima gradu mista
 i konjiku ispustišta.
 tu je gore Dunaj vode.⁷⁹⁸

20) *S lipim okam i milim pogledom. (...)*

Na nogam joj poštolići lipi,
 koje mnogi begemaju kipi,
 a po brni smišne bilinice,
 pa da vidiš seke mizimice.
 Na glavi joj kose prikrižene,
 o ušima trepću joj rečine,
 koje no su od velike cine.
 Sve joj trepću blizu bila vrata (...)
 vrat se bili đerdan sjaji
 to mi teške jade daje.
 A niz prsi srebrn križić visi,
 dokućio lipo dole sisi.⁷⁹⁹

21) *Mlad momčiću pala zemlja na te,*

ja ostari, prije nego poda te.
Oj divojko, visoka planino,
*ja ostari, ne pope se na te.*⁸⁰⁰

22) *Oj šenico, silno sime,*

⁷⁹⁸ Tripalo, Juraj: Nav. rkp., br. 8.

⁷⁹⁹ Taš, Lelja: Nav. rkp., br. 45, Brnaze.

⁸⁰⁰ Isto, br. 6, Hrvace.

oj divojko, lipo ime,
 tvoja kuća pokraj puta,
 a ja prođem po sto puta.
 Kad ti vidim kutnja vrata,
 ja pomislim da su zlatna.
 Kad ti vidim kutnje slime,
 zaboravim sebi ime.
 Kad na tebi tkana sine
 tad u meni srce gine.
 Kad na tebi đerdan zvekne,
 tad u meni srce jekne.
 Kad na tebi kapa zveči,
 tad u meni srce ječi.
 Kad ti vidim bosu nogu,
 ne umim se molit Bogu,
 kad te vidim na bunaru,
 poznajem te po divanu.
 Kad te vidim na vrleti,
 vavik si mi na pameti.
 Kad ti vidim od pregače rese,
 poda mnom se crna zemlja trese!⁸⁰¹

23) Oj, moj dragane, ozdol me se maši
 pomogli te sveti očenaši.⁸⁰²

24) Dođi, dragi, meni preko zida
 da se naša ljubav ne ukida.
 Ja ću tebi dati kroza gredu
 pa ćemo se ljubiti po redu.
 Ja ću tebe a ti mene, diko,
 samo pazi da ne vidi niko.⁸⁰³

⁸⁰¹ Mlač, Krešimir: Nav. dj., br. 21, str. 218., Vrlika.

⁸⁰² Bezić, Jerko: Nav. rkp., br. 6, str. 6., Glavice.

⁸⁰³ Milićević, Josip: Nav. rkp., br. 62, str. 285., Vinalić.

- 25) *Oj, divojko, đul rumeni
okreni se, dušo, k meni.
Ti okreni svoju trbu
da usadim moju vrbu
di no stoji voda živa
tu se moja vrba prima.*⁸⁰⁴

Prilog 5

- 1) *Ženidba Ilije Smiljanića*⁸⁰⁵

Tankušić Ajka prešutno sudjeluje u vlastitoj otmici, dobrovoljno odlazeći s Ilijom.

- 2) Pjesma govori o odbjegloj, *umakloj* djevojci iz Gale. Guslar kaže da se događaj zbio 14.10. 1922.; u potragu za djevojkom kreće djed, a kad je nađe ona mu odgovara:

*Za sebe sam izabrala para,
momka mlada i ercega žandara,
kod tebe sam bila najmenica
kod ercega bit ću gospojica.*

Nakon otmice mladić posjećuje obitelj djevojke:

*Znade l'te curu sam umaka
al'je nisam ni rukama taka'
nego oću da mi je poštena
da mi bude zakonita žena.
Iz svog jata ja uzimam ovcu
pa sam doša da platim u novcu.*⁸⁰⁶

Pjesma ipak završava neočekivano, mladić ne vjenča djevojku.

⁸⁰⁴ Isto, br. 64, str. 286., Košute.

⁸⁰⁵ Banić, Filip: Nav. rkp., br. 8, str. 32-36., Donji Dolac.

⁸⁰⁶ Taš Lelja: Nav. rkp., br. 7.

3) „Ako se odabrani mladić sviđa djevojčinim roditeljima, on joj može dolaziti na silo. Na silu kad momak traži vode ona se digne da donese vode, a on ide za njom i tada se mogu bez ikakve zamjerke grliti i ljubiti. Česti su slučajevi umicanja djevojaka, naročito ako ju roditelji prisiljavaju da se uda za bogata, a ružna momka. Ona kadkad, po volji roditelja, priprema se za tu ženidbu a potajno već prebacuje mobiliju i sprema se na pir s voljenim mladićem. Neka djevojka se umiče i više puta ako je lijepa i bogata, a nekada se znala umaknuti i tek vjenčana djevojka.“⁸⁰⁷

4) Mate Livaja, ravnatelj Muzeja u Sinju priča o mladiću koji je umakao djevojku 1. razreda Tekstilne škole. Imala je mladića u vojsci, ali je došao drugi iz Njemačke i ona je htjela poći za njega. Budući da se majka protivila njezinoj odluci, djevojka joj se suprotstavi riječima: „Dobro, majko, ne daš mi poći za Peru, ne daš za Matu, a kad ću se ja okusit kurca?“ Na putu do škole, momak ju je oteo automobilom. Kazivač završava konstatacijom kako je umicanje dosta često i *sada* (riječ je o 1966. god.) u selima oko Sinja.⁸⁰⁸

Prilog 6

- 1) *Jutros rano nedeljica sveta,
ja se rano digo iz kreveta.
Pa pozdravljam svoju staru majku:
„Stara majko, ja bi se ženio,
pitaj oca bil mi dozvolio?“
Otac kaže, oženi se sine,
ali promisli na ove godine,
da je lakše živjeti bez žene,
jer su žene preveliki vrazi,
k jedna drugoj na prelo dolazi,
jedna drugoj peče crnu kavu,
a ljudima postavljaju pravu.“*⁸⁰⁹

⁸⁰⁷ Milićević, Josip: Nav. rkp., br. 57, str. 44.

⁸⁰⁸ Isto, br. 140, str. 148., Sinj.

⁸⁰⁹ Bonifačić, Rožin, Nikola: Rkp.165., str. 35., Šimunovići.

- 2) *Ljubovali Jovica i Mara,
ljubovali tri godine dana.
džabe ljubav tri godine dana,
kad to ne da Jovičina nana.*⁸¹⁰
- 3) *Ljubovali Jovica i Mara,
ljubovali tri godine dana.
Džaba ljubav tri godine dana,
rastavi i Jovičina mama.*⁸¹¹
- 4) *Ni jednog majka ne želila,
do jednog redom oženila.
Koga curom, koga udovicon,
mene moja oženila Lila
starom babom od petnest godina.*⁸¹²
- 5) *Majka Maru iza brda zvala:
kroz tri brda ona se o'zvala.
„Ćeri moja jesi li oprala?“
„Dragi mi je vodu zamutijo.“
„Dabogda se u srcu smutijo.
Ćeri moja, voda ga odnila.“
„Moja majko, meni ga donila.“
„Moja ćeri, on se obisijo.“
„Moja majko, o mom bilom vratu.“*⁸¹³
- 6) *Mene moja svitovala majka,
da uveče ne izlazin vanka,
od večere do bile zorice,
da mi drugi ne oblubi lice.
Znade misec i njegova sjajnost,*

⁸¹⁰ Isto, str. 36.

⁸¹¹ Krstanović, Zdravko: Nav. rkp., br. 10, str. 9.

⁸¹² Petričević, Anka: Nav. rkp., str. 22.

⁸¹³ Isto, br. 23 i 61. Isti je motiv i u pjesmi br. 58.

*što je moja i tvoja potajnost.*⁸¹⁴

- 7) *Mene šalje moja nana k ovcima
pa me gleda sa visine
da li stojim s kime
a ja stojim, pa stojim
pa se majke ne bojim.
I ona je ljubila
kad je bila mlada,
kao i ja sada.*⁸¹⁵

- 8) *Plela Janja rukavice
niz rukave šećer perja.
Majka Janju upitala:
„Komu Janje, te rukave,
il' su meni ili tebi,
jel' Ivanu il' Stipanu?“
„Nit' su meni, nit' su tebi,
već Rajiću mladom momku
što je sinoć dolazija
i ponude donosija,
nit' za plaću, nit' za falu,
nego za me, malu Janju.“*⁸¹⁶

- 9) *Djevojčice narančice
ja b'te pita u majčice,
ako mi te tila dati,
il' te dati il' ne dati,
ti š se moja mala zvati.*⁸¹⁷

⁸¹⁴ Isto, br. 28.

⁸¹⁵ Isto, br. 44.

⁸¹⁶ Narić, Dora: *Narodne pjesme iz Neorića kod Muća*, 1969., IEF, br. 7, str. 6. Suvremene zapise s istog područja v. u: Dragić, Marko: *Usmena i pučka epika u tradicijskoj baštini Hrvata iz mučko-lečevačkih sela* u: Matas, Mate - Faričić, Josip (ur.): *Zagora između stočarsko-ratarske tradicije te procesa litoralizacije i globalizacije*, Sveučilište u Zadru, Kulturni sabor Zagore, Ogranak MH Split, Zadar, Split, 2011., str. 493-527

⁸¹⁷ Isto, br. 12, str. 9.

10) Rugalica djevojci koja se udala za bogatog mladića, ali fizički i intelektualno ograničenih sposobnosti:

*Iman muža kao spuža,
za rađu mi nigda nije
za čobana kukov mi je.
Poslala ga za ovcami,
svi čobani gone kući,
a moj mali ne dojaví.
A ja pođo´ mojon kući
pa ja uzo kobanicu,
pa ja odo uz glavicu,
pođo tražit mog malena,
pa ga nađo za vajorkom
za brabonjokom,
za ovčijom stopicom.
Ja ga metni u traversu
pa ga nosin mojon kući,
pa ga metni pokraj vatre.
Skoči žiža ožeže ga.
Ja ga metni na policu,
dođe mače pa ga nače.
Ja ga metni pokraj vrata,
dođe tica dugovrata.
Ostav´tica mog malena,
nije tvoja lubina,
nego moja ljudina.⁸¹⁸*

⁸¹⁸ Isto, br. 16, str. 11.

Prilog 7

- 1) *Spavaj, neko, spavaj dušo,
i ja ću se oženiti,
i moja će zadržati,
skutom ćeš je zaklanjati.*⁸¹⁹
- 2) *Oj divere, dušo moja!
I ti ćeš se oženiti,
i tvoja će zadržati.*⁸²⁰
- 3) *Teško carstvu kad ga dijete vodi
(...)
teško nevisti sa zlim diverovim,
teško maji, kad budale rodi!*⁸²¹

4) *Marko Kraljević moli ljubu da mu otruje brata Andriju*⁸²² - zbog sitne svađe, za jedno pozlaćeno perje. Ljuba, međutim, ne posluša Markov savjet nego pomiri braću skovavši djeveru perje od zlatne jabuke iz vlastitog miraza. Nevjesta je ponekad u ulozi zle žene koja razdvaja braću (*Zla žena sije razdor među braćom*⁸²³) - Ivanova ljuba zameće razdor potičući Ivana da sebi uzme bolje dijelove imanja - dijele se polja i livade, kuće, volovi, ovce, psi (hrti). Milanova ljuba upozorava muža na smicalice Ivanove ljube, čiji se grijeh otkriva pri pokušaju da otruje svoga djevera Milana, a kaznu ubojstvom izvršava njezin suprug.

5) Nepravedan odnos djevera prema nevjesti i žensku mudrost zahvaljujući kojoj priča ima pozitivan ishod, tematizira *Bajka o kraljici*⁸²⁴ - djever napastuje nevjestu, ženu svoga brata zbog čega je ona primorana napustiti dom. Zahvaljujući njezinoj mudrosti i strpljenju, muž saznaje istinu o njezinoj nevinosti, a bratu oprašta.

⁸¹⁹ Pavlinović, Mihovil: Nav. dj., br. 684, str. 578., 579., Ugljane.

⁸²⁰ Isto, br. 685, str. 579., Otok cetinjski.

⁸²¹ Andrić, Nikola: Nav. dj., 1929., br. 243, str. 142., Vrgorac (iz Pavlinovićeve zbirke).

⁸²² Bosanac, Stjepan: Nav. dj. 1897., br. 25, str. 95. (Tommaseo, br. 156).

⁸²³ Banić, Filip: Nav. rkp., br. 63, str. 220., Donji Dolac.

⁸²⁴ Botica, Stipe: *Lijepa naša baština* (književno-antropološke teme), Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1998., str. 158.

Prilog 8

1) U pjesmi *Bolan Dojčilo i crni Arapin*,⁸²⁵ Arapin dolazi pod Solun i traži junaka koji će mu izaći na megdan; nitko se, iz objektivnih razloga, ne odaziva. Dojčilo je bolestan, Arapin u zamjenu traži ovcu *na dan* i djevojku *na noć*. Da bi spasio svoju Jelu od dužnosti prema Arapinu, Dojčilo izlazi bolestan na megdan. Na koncu, sretan zbog pobjede, ali tjelesno izmučen, umire na Jeleninim rukama. Zanimljivi su stihovi u kojima ga Jelena naziva gospodarem, a on joj preporuča da se nakon njegove smrti uda za drugoga, što je kuriozitet unutar kulture u kojoj cjeloživotno oplakivanje muža nije bila rijetkost (iako je svakodnevica poznavala raznovrsne prakse udovica - pa i vrlo brzu udaju nakon smrti supruga).

*Otpaši mi pasa svilenoga,
da mi se je s dušom razd'jeliti!
A kad ga je ljubi razumjela,
uzme njega u svoje naručje
kako majka čedo od godine,
pa ga nosi u bijele dvore,
nosi Jele gospodara svoga
i stavlja ga na dušeke meke,
otpaše mu pasa svilenoga.
Al Dojčilo ljubi progovara:
„O Jelice, draga ljubi moja!
Evo ću ti bolan preminuti!
Još si, ljubi, mlada i zelena,
ti se opet udomiti hoćeš.
Ako bi se, Jele udomila,
udomi se, ljubi, za boljega,
za boljega, a ne za gorega,
jer ćeš u zlu mene spominjati,
a u dobru pozaboraviti.“*

⁸²⁵ Andrić, Nikola: Nav. dj., 1896., br. 64, str. 302-308., Luka na Šipanu (varijanta iz Dalmacije u Pavlinovića I., str. 131.)

2) *Da zna zora!*⁸²⁶ - dragi dolazi kasno, a odlazi u zoru. Djevojka žali što zora duže ne traje.

3) *Travu tare momče i djevojče*⁸²⁷ - trava po Ligoću se žali Leget-vodi da je taru momče i divojče.

4) U kazivanju o ženi koja pita muža da joj oda tajnu, *pivac* upozorava muža da to ne čini, upozoravajući ga tako na nužnost muške dominacije i prekoravajući ga riječima: *Neka umre kada ne zna jednoj ženi zapovidati.*

On ženi nije odao tajnu i ostao je živ.⁸²⁸

5) *Teško Splitu što je u dubini,
a Čačvini što je u visini (...)
i divojci u nejačkoj ruci
(...)
Teško mužu ženu slušajući
a i ženi muža kukajući (...)
Teško li je svakom čovjeku
koji ima kuću kapavicu
i u kući ženu lajavicu.
Valja pokrit kuću kapavicu
a išibat ženu lajavicu.
Teško snaši sa starcem spavajući,
do ponoći buve gonajući
od ponoći noge bacajući
preko starca kao preko magarca.*⁸²⁹

6) *Teško j' brate svakome čovjeku
koji ima kuću kapovicu
a u kući ženu lajovicu.
Kapovicu kuću podmazati
lajovicu ženu išibati (...)*

⁸²⁶ Andrić, Nikola: Nav. dj., 1929., br. 105, str. 55., iz zbirke M. Ostojića, Grabovac.

⁸²⁷ Isto, br. 204, str. 114., Ljuti Dolac.

⁸²⁸ Bonifačić Rožin, Nikola: Rkp. 267, str. 79., Podosoje.

⁸²⁹ Taš, Lelja: Nav. rkp., br. 8, Sinj - Podvaroš.

Pjesma se nastavlja reakcijom ženine majke:

*Di si zete, ne vidijo boga,
ubojice od djeteta moga.
ta nisam je zato odgojila,
da bog da te kuga umorila!
Mogla sam je dati za drugoga
ne za tebe dronju nevoljnoga!*⁸³⁰

- 7) *Jesam mala ali san paprena,
jadan onaj kome buden žena.*⁸³¹

- 8) Majka budi Ivana da čuje što mu draga pjeva pod prozorom:

*Neka ga neka, neka ga.
Neka se ženi, neka se,
neka se u me ne uzda,
neka se ženi, neka se
neka se u me ne uzda.
Njegov je prsten u mene
a moj je vijenac u njega.
Njegov se prsten slomijo
a moj je vijenac procvao.*⁸³²

- 9) Za Prvi maj momci bi pred kuću djevojke donosili jablan kao da tu raste. Ako bi joj se htjeli narugati, na bilo koje drvo bi stavili krepanu mačku ili psa, stare krpe ili staro posuđe. Zapamćen je slučaj kada su jednoj djevojci na balaturu stavili uginulog konja. Ako djevojka sazna koji joj je momak napakostio, osvetit će mu se ili ga tužiti sudu.⁸³³

- 10) *Žena brine za muževo zdravlje*⁸³⁴ priča je o muškarcu kojega je pčela ugrizla za *narav* te je otekao. Žena ode s njim doktoru, ali kad vidi oteklinu, kaže liječniku: *Ma, dokture, ma ja Vas molim, ma odnesite mu bolove a nek ostane otok.*

⁸³⁰ Bezić, Jerko: Nav. rkp., br. 207, str. 268, Bitelić.

⁸³¹ Isto, br. 90, str. 118., Jabuka kod Trilja.

⁸³² Isto, br. 170, str. 222., Sinj - Podvaroš.

⁸³³ Milićević, Josip: Nav. rkp., br. 15, str. 20., 21.

⁸³⁴ Isto, br.11, str. 217., Košute.

- 11) *Opet majka kada rodi sina
pak ga goji do šesnaest godina
čim godine malo ljetne prođe,
do razuma nešto bolje dođe.
Svatko počne govoriti
ovaj dobar galentar će biti.
Dočim mjesec veljača nestane
žena mužu govoriti stane.
Vidiš da nam u kući nestaje,
slaba krava, a nemamo vola,
a po kući sva su dica gola.
Ja sam tebi sve ruke oprala,
i u rusak sve lipo spakovala
onda hajde, Bog ti u pomoći,
ja ću čekat kad će pare doći.*⁸³⁵
- 12) *Uze ´ vidro pa na vodu pođo ´
kad na vodi svog dragana nađo ´.
Govori mi: „Dobro jutro, draga.“
„Nit ´ sam draga, nit ´ me dragom zovi!
Ti se vališ u bijelom gradu
da si mene obljubio mladu;
ako si me mladu poljubio
bilo j ´ milo i meni i tebi.
Ako si mi dvi jabuke dajo-
met ´ la sam i ´ na veliko borje,
mirisalo i meni i tebi!“*⁸³⁶
- 13) *Pjevaj, brate, dok si mlađi,
kad se ženiš, curu nađi.
Gledaj curu od plemena,*

⁸³⁵ Bonifačić Rožin, Nikola: Rkp. 933, str. 42., Lovreć.

⁸³⁶ Krstanović, Zdravko: Nav. dj., br. 29, str. 27., kazivačica je pjesmu čula u Žitniću od skradinskih žetelica.

*nek' ti bude prava žena.
Ne gledaj joj kola ni gerdana
već joj gledaj 'oda i pogleda
i u kući vodenoga suda;
kako raste oko 'bruča trava
mogla bi se ponapasti krava.*⁸³⁷

- 14) *I Jančić se srdit prigodija,
pa je nogom vrata polomija,
begovici blizu pristupija
i po licu pleskom udarija.
Kako ju je lako udarija,
tri joj zdrava zuba izletila,
a tri mlaza krvi poletila.*⁸³⁸

Riječ je o reakciji muškarca na upozorenje žene da ne lupa po vratima jer joj sin spava.

- 15) Običaj ašikovanja:⁸³⁹

*Evo ima dvet godin dana
da je za njom ašik učinio,
često k curi i on dohodio
u godini svakoga miseca,
u misecu svake nediljice
da je tvoje od mazije tilo
nit ćeš doći nit dovest divojke.*

- 16) *Samom garom u kolu igrao
pa joj tare na nogam papuče
a na rukam lomi prstenove
ispod vrata griska njojzi đerdan.*⁸⁴⁰

⁸³⁷ Isto, br. 72, str. 51., Ramljane.

⁸³⁸ Čulin, Ivan: Nav. dj., str. 18.

⁸³⁹ Banić, Filip: Nav. rkp., str. 50.

17) *Oj divojko dušo lipa
sve se moje srdce cipa
a za tobom dušo lipa
kad ti vidim čisto čelo
omili mi tvoje selo
kad ti vidim bilo tilo
omili mi tvoje silo
kad ti vidim bila nidra
ufati me troja fibra
kad ti vidim bile ruke
ufate me troje muke
kad ti vidim oblu nogu
neda mi se molit bogu
kada baneš ti na vrata
ja bi reka da s od zlata
kad u crkvi boga moliš
nećeš ni s kim da govoriš
niz prsi ti djendar visi.*⁸⁴¹

18) *Divojčice narančice
daj se ljubiti
mlado momče dodj do večer
kad mi majka spi (...)
tvoja majka laka sanko
nesmim divojko
pokrit ću je biljetinom
dodji slobodno.*⁸⁴²

⁸⁴⁰ Isto, br. 48, str. 173., Srijane.

⁸⁴¹ Tripalo, Juraj: Nav. rkp., br. 4.

⁸⁴² Isto, br. 5, slično u: Petričević, Anka: Nav. rkp., br. 58.

Prilog 9

- 1) *Oj jabuko, moja muko,
što me mučiš, što l' podbačaš
kad te nemam kome dati?
Braća su mi požnjena,
a sestrice poudate,
ćać i mati ostarili.*⁸⁴³
- 2) *Oj divojko, pulin-kapa,
pod kapom ti ruse kose,
ja sam čuo da te prose:
priko Drine u vedrine,
priko Like u jabuke,
za-more ći, za-gore ći,
za cincare, crnogore.*⁸⁴⁴
- 3) *Teško ženi koja nema muž
pa se sama po krevetu pruža.*⁸⁴⁵

Prilog 10

- 1) *Oj divojko hugjuka,
daj mi kitu pamuka,
da nakitim diplice,
da dodiplim do kuće,
nek me čuju kod kuće.*⁸⁴⁶
- 2) (...) *hoćemo se udavati;*

⁸⁴³ Pavlinović, Mihovil: Nav. dj., br. 853, str. 737., Promina.

⁸⁴⁴ Isto, br. 852, str. 737., Promina.

⁸⁴⁵ Botica, Stipe (pr.): *Hrvatska usmenoknjiževna čitanka*, Školska knjiga, Zagreb, 1995., str. 275., sinjska okolica.

⁸⁴⁶ Pavlinović, Mihovil: Nav. dj., br. 255, str. 290., Ugljane.

za junaka ter deliju (...) ⁸⁴⁷

- 3) *Ovce moje mirujte po doli
dok navezem maramicu loli.
Kažu meni, bečar ti je lole,
ako j'bečar i cure ga vole. ⁸⁴⁸*

- 4) *A sad, kad je podgojena mlada
u svom društvu pošteno se vlada,
kratko zbori, pametno divani
kano jedan cvitak odabrani,
uzme rađu u bijele ruke
pa pokreće svoje bijele ovce
niž maleno poljce.
Vezak veze a svilu pripređa,
ovce pase, a janjce prigleda.
(....)
Neće cura zaljubiti se u me,
jer sam momče od malešna stasa,
od mog kipa ne imade glasa. ⁸⁴⁹*

Prilog 11

- 1) Muža na Badnji dan zatrpala *pržina*, a žena nariče:

*Oj Ivane jadna ti sam,
što sam jadna dočekala,
a baš na ove dane,
di ostade ja bez ručka. ⁸⁵⁰*

- 2) (...) *nek ti je na znanje,
zaboravljaj naše milovanje,*

⁸⁴⁷ Isto, br. 688, str. 581., Imotski.

⁸⁴⁸ Bezić, Jerko: Nav. rkp, br. 174, str. 227., Bitelić.

⁸⁴⁹ Taš, Lelja: Nav. rkp., br. 46, Brnaze.

⁸⁵⁰ Fonoteka Muzeja triljskog kraja CD 493, br. 33.

*ne smim ženo pogledati u te
jer me sada zovu u regrute
jer u vojsku ja odlazim sada
a ti ženo ostaješ mi mlada*

(...)

*Najviše se toga bojim vraga
da te kogod ne prevari draga*

(...)

*Obraz čuvaj i poštenje pazi,
našu ljubav nogom ne pogazi.*

Na njegove savjete žena odgovara:

*Šuti mužu, ja ti lepo kažem,
ja sa svojim tijelom raspolazem,
ne čujem te ništa šta mi sviraš,
nit sa mojim telom komandiraš,
ajd u vojsku, sretno vojsku prošo,
kad ja rekla onda kući došo.⁸⁵¹*

Prilog 12

1) *Zlosretkinja Mare Bitelkinja*⁸⁵² djevojka je u istoimenoj pjesmi koja se obećaje vlaškom serdaru, usprkos skupocjenim darovima barjaktara Janka:

*Što mi Janko pokova prstenje,
dvista dukat ravnih potrošio;
što je meni čoju pokroi
i tu dvista dukat potrošio,*

(...)

*što pokova papte izpod vrata,
stotinu je ravnu potrošio*

⁸⁵¹ Fonoteka Muzeja triljskog kraja CD 494, br. 6., Sinj.

⁸⁵² Pavlinović, Mihovil: Nav. dj., br. 438, str. 412-416., Otok.

(...)

2) *Kćercu od Zlatije kralja*⁸⁵³ prose, kralj o mladoženji odlučuje na temelju dara koji djevojka dobije. Međutim, dolazi do neočekivanog obrata - najlošiji dar (*staru prsteninu*) djevojka dobiva od najmilijeg mladića. Ona ima druge kriterije odabira, oprečne kriterijima svog oca:

*Ona gleda Zrčić kapetana
lipo ime mali Marijane:
ako sam ja tvomu srdcu draga
ne gledam ti staru prsteninu
već ti gledam oko plemenito
i gledam ti tilo posmihano
ako sam ja tvom srdcu draga
jesi danas za me mušterija.*

Završetak je bajkovit - pokaže se da je odabranik ipak dovoljno bogat, pjesma završava uopćenom formulom *Lip je s njome porod porodio (...)/ nek jim nije na odžaku kara.*

3) *Vila spremila sirotici darove*⁸⁵⁴ govori o svadbenim običajima i darivanju.

(...)

*svakom svatu aršin čoje,
a tvom dragom mor dolama,
svrh dolama zlatna puca,
nek dušmaninu srce puca*

(...)

*Kad su lipo obid učinili,
oba svlače zelene dolame;
na nju vade od zlata jabuke,
a u za nju vere i prstenje*⁸⁵⁵

(...)

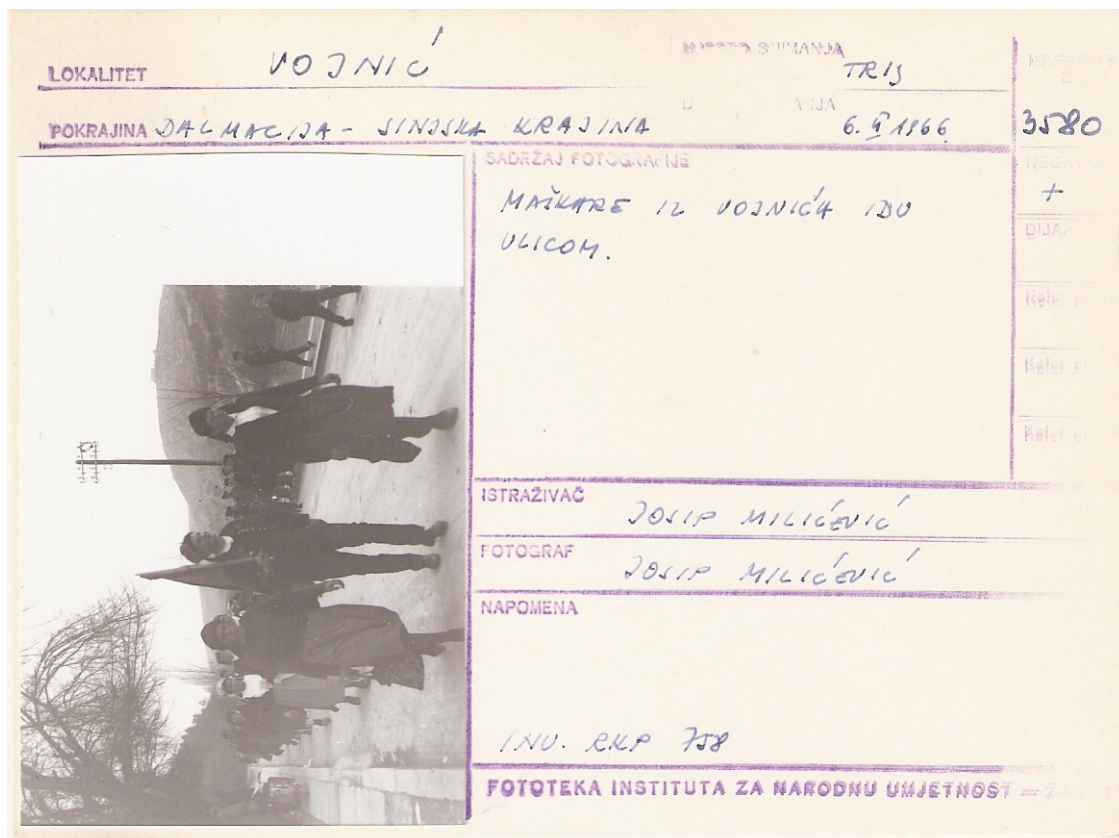
⁸⁵³ Banić, Filip: Nav. rkp., br. 73, str. 250-253., Dolac Donji.

⁸⁵⁴ Andrić, Nikola (ur.): Nav. dj., 1909., br. 34, str. 45-47., iz Dalmacije.

⁸⁵⁵ Pavlinović, Mihovil: Nav. dj., br. 639, str. 552., 553., Ugljane.

LOKALITET	GRAB - ESELAN VRSAC	MJESTO SNIMANJA	OTOK	INVENTARSKI BROJ	3517
POKRAJINA	DALMATICA - SINJSKA KRAJINA	DATUM SNIMANJA	21. 1. 1966	NEGATIV	+
		SADRŽAJ FOTOGRAFIJE		DIAPOZITIV	
		DJEVO, MLADENCI, BARJAKTIRI		Kolor pozitiv	
		I POR U MAŠKARAMA IZ GRABA		Kolor negativ	
		NAPOMENA		Kolor diapositiv	
		ISTRAŽIVAČ	JOŠIP MILIČEVIĆ		
		FOTOGRAF	ŽEJKO TREK - NASTAVNIK IZ SINJA		
		RKP INU 758			

LOKALITET	VOJNIC	MJESTO SNIMANJA	VOJNIC	INVENTARSKI BROJ	3577
POKRAJINA	DALMATICA - SINJSKA KRAJINA	DATUM SNIMANJA	6. 1. 1966	NEGATIV	+
		SADRŽAJ FOTOGRAFIJE		DIAPOZITIV	
		BANDURI I GURE U MAŠKARAMA		Kolor pozitiv	
		IZ VOJNIC		Kolor negativ	
		NAPOMENA		Kolor diapositiv	
		ISTRAŽIVAČ	JOŠIP MILIČEVIĆ		
		FOTOGRAF	JOŠIP MILIČEVIĆ		
		INU. RKP 758			
FOTOTEKA INSTITUTA ZA NARODNU UMJETNOST - Z					

Iz Muzeja triljskog kraja (Građa IEF) - fotografije ukazuju na sudjelovanje žena u maskirnim ophodima ruralnih sredina Sinjske krajine.

Prilog 14

- 1) *Nini nani dite moje,
ćaća ti se ne zna ko je,
il je Jure ili Pava,
odnija i'oba đava.*⁸⁵⁶
- 2) *Kaže lola da j'me ostavio
laže, nije, ja san njega prije.*⁸⁵⁷
- 3) *Oj, mili Bože, što je srcu momen
pa ne voli loli nijednomen.*⁸⁵⁸

⁸⁵⁶ Bezić, Jerko: Nav. dj., br. 161, str. 214., Suvač.

⁸⁵⁷ Isto, br. 184, str. 231.

⁸⁵⁸ Isto, br. 203, str. 265., Bitelić.

4) *Dodži dragi interesuje me
il zaozbilj il za neko vrijeme.*⁸⁵⁹

5) *Moj se dragi na daleko goji,
ne znaju ga roditelji moji (...)*

*Ako si me, dragi, poljubija,
nisi lice na licu odnija.*

*Bistra voda lice će oprati,
a ja ću se za drugog odati.*

*Da sam znala da me dragi vara,
ja bi bila barabila sama,
da sam znala da me dragi vara,
bila bi se ranije odala.*⁸⁶⁰

6) *Sedan dana u nedilji dana,
svi bi sedan za subotu dala,
jer subotom uvijek dragi dodje.
Tri je dana soba mirisala
od pomade i divojke mlade.*⁸⁶¹

7) *Kaurin i begovica*⁸⁶² - *begovica* čuje *kaurina* koji služi kod njenoga muža kako se žali da *ne valja tako, ne valja vako*. Ona od njega traži objašnjenje za njegove riječi, ucijenivši ga smrću od strane Turčina. On joj kaže: „*Eto, gospodarice, ću vam sad reć. Vaš muž leži s mojom ženom i zato meni ne valja. Ako napustim najam, ne mogu živit, ne valja, ako stojim ovde, moja žena leži s vašim mužem, ne valja.*“ Ona njemu na to predloži: „*Dobro, ti dodi večeras pa ćemo ja i ti.*“ Nakon toga, dok je pred kućom meo, govorio je: „*Dobro tako, dobro vako, može stat tako, može vako.*“

⁸⁵⁹ Fonoteka Muzeja triljskog kraja, CD 442, br. 32, Velić.

⁸⁶⁰ Furčić, Ivo: Nav. dj., str. 60-62. Furčićeve zapise ne možemo tretirati kao dio *prave* Dalmatinske zagore. *Šibensko zaleđe* koje on obrađuje, *granična* su mjesta u neposrednoj blizini primorskih mjesta (Rogoznice, Primoštena; udaljenosti do 10 km) .

⁸⁶¹ Petričević, Anka: Nav. rkp., str. 13.

⁸⁶² Miličević, Josip: Nav. rkp., br. 4, str. 209.

8) *Bekijska ganga*

*Ja ljubljena nekoliko puta,
opet nisam ko naranča žuta.*

*Nemoj dragi da te drugi ljubi
di su moji dopirali zubi.*

*Ljubi dragi što ljubljeno nije,
nagrižena jabuka sagnjije.*⁸⁶³

9) *Ko nam dragi u ljubavi smeta,
izgorio kao cigareta.*⁸⁶⁴

10) *Ženska pravda*

Ručali muž i žena u miru i skladu. Na jedan ma' posvadili se. Počeli se razgovarat, kako se kosi livada. Muž će: kosorom! Žena: nožicom! Ne dala se žena nikako razlogu, 'otila na svoju. Muž će: kosorom! A ona sve na jednu: nije nego nožicom!

*Dodijalo to mužu, baci je u more. Upala na dubinu, žena se topi, a muž je pita: je li kosorom? „Nije nego nožicin!“ ona će s mora. Kad više voda došla do grla, počelo je dušit, opet će muž: je li kosorom? Ona nije mogla više progovarat, nego digla ruke povr' mora pa striže prstin ka nožicom. Tu se utopila i to misto zove se i danas Ženska pravda (ispod sela Podstrane).*⁸⁶⁵

⁸⁶³ Botica, Stipe (pr.): *Hrvatska usmenoknjiževna čitanka*, Školska knjiga, Zagreb, 1995., str. 54., 55.

⁸⁶⁴ Bezić, Jerko: Nav. rkp., br. 63, str. 79., Lučane.

⁸⁶⁵ Botica, Stipe (pr.): *Hrvatska usmenoknjiževna čitanka*, Školska knjiga, Zagreb, 1995., str. 200., Poljica

Prilog 15

1) *Kćerka kneza poljičkoga*⁸⁶⁶ - žena presudna u borbi protiv neprijatelja, pobjeđuje zahvaljujući svojoj vanjštini i mudrosti.

2) Jela Šćepanova prerušena umjesto oca odlazi u vojsku - slična pjesma zabilježena je u Dugobabama (Pletikosić, br. 7, prema Andrić str. 297.) gdje Sultanija moli oca da je pusti u vojsku *kad joj b'jele narastoše dojke*. U Banićevoj varijanti (Dolac Donji, br. 5) u vojsku odlazi Mande umjesto oca ili Jela umjesto brata Pile Madžara (Andrić, str. 299.).⁸⁶⁷

3) *Opsada Lemna 1475.*⁸⁶⁸ - Marula divojka osvećuje svoga oca.

4) Žene ratnice spominju se u brojnim pjesmama slično kao u pjesmi *Tursko brodovlje napada Korčulu 1571.*⁸⁶⁹

*Korčula se Turkom ne pridaje,
nego njima žalosti zadaje,
jer je brane viteški građani,
po imenu mladi Korčulani:*

*dica, starci, gizdavi trgovci,
popi, fratri, gospoda i lovci,
udovice, žene i divojke
i njihove još starice majke.*

*Al'poslušaj, da ti čudo kažem,
žensko čudo, ter ništa ne lažem;
obukoše hiljade na mušku,
pripasaše sablje na hajdučku*

⁸⁶⁶ Andrić, Nikola (ur.): Nav. dj., 1909., br. 213., str. 376-378., s Cetine u Dalmaciji, varijacija na temu o Mili Gojsalića.

⁸⁶⁷ Sve varijante preuzete iz: Andrić, Nikola: Nav. dj., 1914.

⁸⁶⁸ Kačić Miošić, Andrija: Nav. dj., br. 51, str. 209.

⁸⁶⁹ Isto, br. 55, str. 221., također i u pjesmi br. 56, str. 222-225. (*Turci zauzimaju Cipar 1671.*), zatim u br. 77., str. 263-265. (*Opsada Šibenika i napad na Vodice 1646.*).

*ter se brane kano muške glave,
a sada se od junaka slave.*

5) *Radovan i Milovan*⁸⁷⁰ - Radovan Milovanu pjeva o svom putovanju po Dalmaciji za vrijeme Kandijuskog rata te spominje napad Turaka na Marinu. Nakon što su svi pobijeni, u kuli su ostale samo žene. Kada su ih Turci željeli obeščastiti, našla se među njima Marunova Jele koja je, da spasi čast, zapalila barut.

*Svoju dušu Bogu priporuči,
viteško je dilo učinila:
u kuli je barut upalila,
sve izgori, nitko ne uteče,
ter pošteno ime u vik steče.*

U istoj pjesmi spomenut je čest motiv zavaravanja neprijatelja postupkom preoblačenja žena u muškarce.

6) *Turski napad na Poljica 1686.*⁸⁷¹

*Al'evo ti veće čudo kažem
pravo, brate, da ništa ne lažem:
još i ženski tada mejdan biše,
kad u Docu Turci izgiboše.
Tu se nađe Mare Žuljevića,
dva Turčina pogubila biše,
trećem sveza ruke naopako,
povede ga k dvoru bijelomu.*

⁸⁷⁰ Isto, br. 78, str. 267.

⁸⁷¹ Isto, br. 107., str. 355., varijanta Kačića zabilježena je u kazivača Sinjskog kraja (Fonoteka Muzeja triljskog kraja, CD 445, br. 19, Košute):

*Tu se nađe Mara Žuljevića,
dva Turčina kosirom posikla,
a tri živa uvatila
druga biše srca junačkoga
kako majka Kraljevića Marka
mlada Bara Lešića ljubovca (...)
Poljićanke roda visokoga.*

Također u: Čulin, Ivan: Nav. dj., str. 83-89.

*Druga biše srca junačkoga
kano majka Kraljevića Marka:
mlada Bare, Lekšića ljubovca,
opošteni Poljičkinje mlade.*

*Jednoga je s kosirom posikla,
drugoga je živa uhvatila.
Ne čudi se, dragi pobratime,
Poljičke su roda vilinjega!*

7) *Turci osvajaju Drvenik 1687.*⁸⁷²

*Što god biše od boja junaka
sve otiđe k Sinju bijelomu,
a ostaše žene i divojke,
slipi starci i dičica mala.*

(...)

*Pohval' te se, Turci krajišnici,
vašim bulam i vašim kadunam,
kako su vas žene pridobile
Primorkinje, iz gorice vile!*

8) *Junak Luka Ožegović*⁸⁷³ - pjesma o ženskoj osveti muža. Ona pronalazi osvetnika (Burić Jakove), a za uzvrat mu obećaje muževo imanje i sebe (*ja bih mu za ljubovcu bila*).

*(...) cvilila je ljuba Ožegova;
kako cvili, do neba se čuje.
Kada li se biše naplakala,
bijelu je knjigu napisala*

ter je šalje Turkom Vrgorčanom.

⁸⁷² Kačić Miošić, Andrija: Nav. dj., br. 118, str. 395., 396.

⁸⁷³ Isto, br. 124, str. 408.

*U knjizi je njima besidila:
“Vrgorčani, Turci na krajini,
pošaljite mi glavu Ožegovu,*

*platit ću je, kolik’da je živa.
Ako li je poslati nećete,
evo vami tvrdu viru dajem:
osvetit ću Luku gospodara.”*

(...)

*Otpisaše ljubi Ožegovoj,
Ovako su oni besidili:*

*“Ne budali, jedna udovice,
di će žena osvetiti muža!”*

9) Slično je u pjesmama *Ljuba izbavlja Zemljića Stipana iz robstva*⁸⁷⁴ - preobučena u careve delije, žena oslobađa muža.

10) *Robstvo Pile Žakuljića*⁸⁷⁵

*Nema Pile nijednog junaka
nego ima seku i ljubovku,
seka puni ljubovka dodava.*

11) U pjesmi iz turskih vremena zabilježenoj u Biteliću,⁸⁷⁶ žena se oblači u muškarca i na prevaru iskupljuje muža (Sinjanin Gavrana) iz zatvora te ubija vezira koji ga je zarobio.

⁸⁷⁴ Banić, Filip: Nav. rkp., br. 27 i 28, str. 101-105., Bisko, Dolac Donji.

⁸⁷⁵ Isto, br. 10, str. 39.

⁸⁷⁶ Bezić, Jerko: nav. rkp., br. 198, str. 255., Bitelić.

Prilog 16

1) Nikola Maleta, zaljubljen u Stjepanovu odabranicu Anđu Bailovu iz Livna, napada svatove na spavanju i većinu ih pobije. Anđa i djever uspiju pobjeći, pri čemu Anđa moli djevera da je ubije zaklinjući ga majčinim mlijekom:

*„Zaklinjem te mlijekom od matere,
odsijeci mi moju rusu glavu,
pa je baci u zelenu travu.
Crna krvca moja prosta ti je,
od nevjeste tvoje Anđelije.
Volim časno ovdje poginuti,
neg Maletu krvnika ljubiti.“⁸⁷⁷*

2) *Čobanica mučenica*⁸⁷⁸ - da smije od cara, djevojka bi sve ovce prodala, gradila crkve i oltare. Usprkos ponudi turskog cara koja jamči lagodan život, ne želi se poturčiti. Varijante su zabilježene u Banića (Dolac Donji, br. 91 te Srijane, br. 125, ali ovdje je glavni lik muškarac Zlatar Stjepan).

*Ja se mlada poturčiti ne ću,
ni ostavit Boga velikoga
i privatit cara nečistoga;
ne ću gazit viru Isusovu,
nit ću primit sebi tursku viru.
Glava moja, oštra ćorda tvoja,
osici mi pri ramenu glavu,
ol me baci u vodu Dunavu.
Volim biti vodi utopnica,
nego turska biti poturica;
da ne budem ni mrtva prikorna!*

⁸⁷⁷ Grbeša, Jakov: Nav. dj., str. 196., Vinovo Gornje.

⁸⁷⁸ Andrić, Nikola (ur.): Nav. dj., 1896., br. 50, str. 189., Hercegovina.

Djevojka biva nagrađena tako da se tamnica pretvori u crkvu, a djevojku čuvaju Gospa i anđeli.

3) *Tko je s Bogom, i Bog je s njime*⁸⁷⁹ - varijanta naslova *Anica divojka* zabilježena je u Ostojićevoj zbirci (II., br. 16, Medov Dolac), postoje varijante iz Grabovca (br. 367 i br. 538) te iz Banićeve zbirke (br. 94, Donji Dolac). Pjesme ističu važnost vjere u životu pojedinca - vjera je jača od neprijatelja i smrti.

4) *Turci zauzimaju Kalcidu 1470.*⁸⁸⁰ - mletački vitez na samrti doziva svoju kći Anicu te ju savjetuje:

(...), „Poslušaj me, Ane, ćerce moja!

U Turčina nigda vire nije:

ti si, Ane, lipa i pristala,

Turci će te ljubiti na sramotu,

pazi, ćerce, viru Isusovu!“

Njemu Ane tiho odgovara:

„Ne brini se, moj mili babajko!

Prija ću ti izgubiti glavu

nego ljubiti poturicu mladu!“

Na carevu nakanu da je poturči, djevojka odgovara ovako, zbog čega plaća životom:

„O nakazo, ljudska neprimliko,

za te li su Latinke divojke,

zaručnice Boga velikoga?

Ja ću prija u more skočiti

i na vatri živa izogriti,

neg' zanikat Stvoritelja moga

i ljubiti cara nečistoga!“

⁸⁷⁹ Andrić, Nikola (ur.): Nav. dj., 1914., br. 2, str. 2-4.

⁸⁸⁰ Kačić Miošić, Andrija: Nav. dj., br. 49, str. 205., 206.

5) Pjesma *Grčka carica u turskom ropstvu*,⁸⁸¹ te sljedeća pjesma tematiziraju čest motiv žena u turskom ropstvu.

*Kate Bobetić i kratki prikaz nekih junaka i junakinja poljičkih*⁸⁸²

*Muški ´ dila nisu me čudila,
al ženski ´ta me zadivila,
kada vidi ´ Žuljevića Maru
i Lekšića junakinju Baru,
kako Turcin one siku glavu,
pod Mosorom, a samim kosorom.
Mnogo glava turski ´ su osikle,
a i živi ´dosta zarobile.
Te podvige i Mare i Bare
na ploči ćeš naći urizane,
na samomu mistu događaja,
pokraj puta niže Titinaca
koji vodi zaselku Rožaca.*

*Odlučio bezdušni Stipane,
Da Katicu vodi na Zadrvarje,
Pa da tamo proda sinovicu,
te uživa njenu polovicu,
uz imanje dobije i pare.*

*Kako ženske običaj imale,
da uza se nose britve male,
obišene o pas s desne strane,
Kate se je za britvu mašila,
bilo svoje grlo pririrzala. (...)
Zadnja ričca - Isus joj je bila.*

⁸⁸¹ Isto, br. 47, str. 199. U pjesmi br. 56, str. 223. (*Turci zauzimaju Cipar 1571.*), nekoliko stihova također tematizira odvođenje kršćanskih djevojaka u ropstvo.

⁸⁸² Čulin, Ivan: Nav. dj., str. 83-89.

Životopis

Ivana Odža rođena je 4. veljače 1983. godine u Splitu. U rodnom gradu završila je gimnaziju te na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Splitu diplomirala hrvatski i talijanski jezik i književnost (2006.). Akad. god. 2004./2005. dobitnica je Rektorove nagrade. Poslijediplomski doktorski studij *hrvatske kulture* na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu upisala je 2007.

Objavljivala je stručne i znanstvene radove iz područja metodike i usmene književnosti:

- Bošković, Ivan - Odža, Ivana: **Učitelj u dječjoj književnosti - između autoriteta i karizme** u: Hicela, Ivon - Mendeš, Branimir: *Kompetencije suvremenog učitelja i odgojitelja - izazov za promjene*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu, Split, 2015., str. 45-53.
- Botić, Jurica - Odža, Ivana: **Geografski determinizam u pučkim vjerovanjima i tradiciji sela Opor**, u: Kapitanović, Vicko (ur.): *Kultovi, mitovi i vjerovanja u Zagori*, Veleučilište u Šibeniku, Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu, Kulturni sabor Zagore, Split 2013., str. 247-263.
- Odža, Ivana: memento književnosti **Periodizacija svjetske književnosti od realizma do postmodernizma**, ur. Mijo Puljiz, Mentor d.o.o. Split, 2012.
- Odža, Ivana: memento književnosti **Periodizacija svjetske književnosti od početaka do realizma**, ur. Mijo Puljiz, Mentor d.o.o. Split, 2012.
- Odža, Ivana: **Uspješno okončana potraga**, osvrt na knjigu Anke Došen Dobud: *U potrazi za vješticom Makrom*, Alinea, Zagreb, 2010. u: *Školski vjesnik*, časopis za pedagoška i školska pitanja, Split, VOL. 60., br. 1, 2011., str. 134-137.
- Odža, Ivana: **Popularno i trivijalno u romanima Kaje Gizdića** u: *Zadarska smotra*, časopis za kulturu, znanost i umjetnost, god. LIX, br. 3-4., Zadar, 2010., str. 126-144.
- Dragić, Marko - Odža, Ivana: **Kliški kapetan Petar Kružić i njegova supruga Jerolima u književnosti, povijesti i suvremenom narodnom pripovijedanju** u: *Lingua Montenegrina*, časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja, br. 5, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje *Vojislav P. Nikčević*, Cetinje, 2010. , str. 371-402.
- Bošković, Ivan - Čaleta, Ana - Blažević, Ivana: **Splitski dječji časopisi i listovi** u: *Djeca i mladež u svijetu umjetnosti*, Hrvatski pedagoško - književni zbor, Ogranak Split, Split, 2009., str. 197-214.

- Dragić, Marko - Blažević, Ivana: **Interferencije usmene književnosti u Raosovom romanu *Prosjaci i sinovi*** u: *8. kijeovski književni susreti*, zbornik radova i pjesama, Kijevo, 2009., str. 69-96.
- Blažević, Ivana: **Usporedba praćenja napretka učenika i ocjenjivanja u nastavi materinskog (hrvatskog) i stranog (talijanskog) jezika** u: *Prema kvalitetnoj školi - 6. dani osnovnih škola Splitsko-dalmatinske županije*, Hrvatski pedagoško - književni zbor, Ogranak Split, Filozofski fakultet Split, Split, 2008., str. 277-287.
- Blažević, Ivana: **Osnovnoškolski susreti u Splitu - 4. dani osnovnih škola Splitsko - dalmatinske županije - Prema kvalitetnoj školi**, recenzija zbornika radova *Prema kvalitetnoj školi - 4. dani osnovnih škola Splitsko-dalmatinske županije* u: *Hrvatski*, časopis za teoriju i praksu nastave hrvatskog jezika, književnosti, govornoga i pismenoga izražavanja te medijske kulture, Hrvatsko filološko društvo, god. V., br. 2, Zagreb, 2007., str. 120-121.
- Blažević, Ivana: **Motivacijski postupci u nastavi lektire** u: *Školski vjesnik*, časopis za pedagoška i školska pitanja, Split, br. 1- 2, 2007., str. 91-100.
- Bošković, Ivana - Blažević, Ivana: **Dječja književnost u predmetnoj nastavi** u: *Prema kvalitetnoj školi - 4. dani osnovnih škola Splitsko-dalmatinske županije*, Hrvatski pedagoško - književni zbor, Ogranak Split i Hrvatsko filološko društvo - Odjel za metodiku nastave hrvatskoga jezika, govornoga i pismenoga izražavanja, književnosti te medijske kulture, Zagreb, Split, 2005. , str. 217-222.

Od 2007. do 2010. god. radila je kao vanjski suradnik na Filozofskom fakultetu u Splitu, na seminarima kolegija Dječja književnost i Suvremena hrvatska književnost. Radi u osnovnoj školi u Drnišu. U okviru svoga rada u osnovnoj školi promovirana je u zvanje učitelja mentora (2015).